

Általános
nyelvészeti
tanulmányok
VIII.

15.357.

Általános nyelvészeti
tanulmányok
VIII.

Szerzők:

Benkő Loránd, Dezső László, Erdélyi Ágnes, Erdődi József,
Fabricius-Kovács Ferenc, Hoppál Mihály, Imre Samu, Kanyó
Zoltán, Károly Sándor, Kelemen János, Kiefer Ferenc,
Kovács Ferenc, Kovalovszky Miklós, Kronstein Gábor, Manherz
Károly, Mártonfi Ferenc, Mikó Pálné, Nagy Ferenc, Pap Mária,
Péter Mihály, Szekfű András, Szépe György, Telegdi Zsigmond,
Terestyéni Tamás, G. Varga Györgyi, Végh József, Voigt Vilmos

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

Általános nyelvészeti tanulmányok VIII.

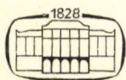
Nyelv és társadalom

Szerkesztő

Telegdi Zsigmond

és

Szépe György

Akadémiai Kiadó, Budapest 1972

A tanulmánykötet lektorálásában részt vett:

Bakos Ferenc, Balázs János, Balogh Lajos, Balezcky Emil,
Bence György, Csongor Barnabás, Dezső László, Deme László,
Fabricius-Kovács Ferenc, Ferge Zsuzsa, Hexendorf Edit, Hutterer Miklós,
Juhász József, Károly Sándor, Kelemen János, Kelemen József,
Kronstein Gábor, Mollay Károly, Munkácsy Gyula, Nagy Ferenc,
Nyíri Antal, Pap Mária, Sándor István, Sebestyén Árpád,
Szecskő Tamás, Szűcs Jenő, Szűcs László, Temesi Mihály, Tompa József,
Tókei Ferenc, Vértés O. András, Vitányi Iván, Voigt Vilmos,
Wacha Imre

Szerkesztői bevezetés

1. Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VIII. kötetének alcíme „Nyelv és társadalom.” Ez a szempont eddig sem volt idegen a sorozattól, most azonban úgy láttuk, hogy megérett az idő külön kötetben összegyűjteni a témakör különböző megközelítéseit. Természetesen nem tekintjük lezártnak a téma tárgyalását, még jelenlegi magyarországi lehetőségeink is vastagabb kötet összeállítását tették volna lehetővé. Néhány év múlva azonban ennek az általánosabb témakörnek egy-két szűkebben megjelölt témájára szeretnénk majd visszatérni.

2. A nyelv és társadalom témája, a társadalmi tények iránt érdeklődő nyelvészet nem lebecsülendő hagyományokkal rendelkezik Magyarországon. Ennek a hagyománynak a legerősebb oldala a magyarországi — magyar és nem magyar — nyelvjárások anyagának társadalmi szempontokat is figyelembe vevő kutatása, valamint nyelvrokonaink komplex nyelvi és etnográfiai vizsgálata.¹ Sőt két olyan iskola is volt Magyarországon, amely — a mai műszóhasználat szerint — az etnolingvisztika vagy antropolingvisztika, illetőleg a szociolingvisztika művelését fő feladatának tekintette: ez a szegeledi és a debreceni iskola volt a két világháború között, mindkettő kapcsolatban állott a haladó társadalmi törekvésekkel is.

A társadalom tényeinek figyelembevétele egyébként is jellemezte a történeti orientációjú hagyományos nyelvészetet; két jellegzetes területe — az etimológia és szótörténet, valamint a névkutatás — nem művelhető sikeresen a reáliák (és a reáliák társadalmi összefüggései) nélkül.

A modern nyelvészet számos iskolája, elsősorban Antoine Meillet-é, a prágai nyelvész kör, a Viktor Zsirmunskij köré kapcsolódó leningrádi iskola, több romanista és gemanista irányzat, a J. R. Firth-féle londoni iskola, a Sapir — Whorf-féle etnolingvisztika, meg a második világháború után kifejlődött New York-i nyelvész kör is hangsúlyt helyezett kutatásaiban — valamilyen módon — a társadalmi szempontra. A modern nyelvészet számos irányzata azonban — így például a deskriptív nyelvészet,

¹ Vö. pl. Gulya János, Az etnolingvisztika magyar „előfutárai”. Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920). Bp., 1970. 131–135.

a glosszematika, a matematikai nyelvészet és a generatív nyelvészet — figyelmen kívül hagyta a társadalmi kontextust, a nyelvet kizárólag jelek rendszereként kutatta. Ez a hozzáállás nagymértékben fejlesztette a nyelvelírás „belső” fejezeteit: a szintaxis és a fonológia elméletét és technikáját. A szemantika esetében azonban már elégtelennek bizonyult önmagában.

Csak a legutolsó néhány évben találkozott újból össze a nyelvészet belső — egzakt, formális — vonala a társadalom nyelvének vizsgálatával.² Nálunk is most bontakoznak ki ennek az összetalálkozásnak a körvonalai.

Kötetünkben azonban a magyarországi nyelvészet különböző irányzatainak és egyéb tudományos területek képviselőinek közös munkáját adjuk közre. A széles értelemben vett témakör mellett a társadalom igényei iránti felelősségérzet kapcsolja össze a kötet szerzői kollektíváját.

3. A nyelv társadalmi jellegének felismerésében a nyelvészet jelentős indítást kapott a többi társadalmi tudománytól. Sokat jelentett és jelent egyéb társadalmi jelenségek megismerése, ezeknek a nyelvvel való együttes vizsgálata. A nyelvi szerkezetek és a társadalmi szerkezetek kölcsönhatásai, viszonya; a nyelvhasználat társadalmi változatai; a nyelvnek mint társadalmi intézménynek a felfogása és főleg a nyelvnek a kommunikáció társas keretében való elhelyezése mind önálló jelentőségű komplex kutatási téma.

A ’nyelv társadalmi jellegének’ a kérdése része a ’nyelv jellege’ kérdésének is. Egyoldalú eredményeket kapnánk, ha megfelelkezünk a nyelvi képesség biológiai vonatkozásairól — és általában a nyelv emberi vonatkozásainak komplexitásáról.

A nyelv társadalmi jellegének kérdésében gondosan kell ügyelni arra is, mit értünk a ’nyelven’. A nyelv szocialitása korszerű nyelvelméletet igényel, de maga is visszahat nyelvfelfogásunk egészére.

4. A nyelvvel való foglalkozás nem a nyelvészet monopóliuma. A nyelv és a társadalom összefüggéseinek vizsgálatában a filozófia, a szociológia és az etnológia — etnográfia — antropológia közvetlen segítséget nyújt. Egyéb diszciplínák is segítségünkre lehetnek; újabban épp a tudományos pedagógia részéről jöttek a legjelentősebb ösztönzések a szociolingvisztika számára.³

A társadalmi tudományok voltaképpen szorosan összefüggnek; a maguk területén egyik sem kerülheti el a nyelv problémáját.

Több társadalmi tudománynak kifejlődött a nyelvészettel közös „interdiszciplináris” területe. Ezek közül önálló névhasználattal rendelkezik az etnolingvisztika, az antropológiai nyelvészet, a nyelvészociológia és a szociolingvisztika; — ezek a nevek gyakran irányzatok azonosításául is szolgálnak.

A nyelvészet azonban nem aszerint fogadja be a nyelvről való nézeteket, kutatási eredményeket, hogy honnan, milyen címkével érkeznek, hanem

² Ennek nemzetközileg a legszínvonalasabb antológiája: *Language in Culture and Society. A Reader in Linguistics and Anthropology.* Szerk. Dell Hymes. New York — London — Evanston, 1964. 762 lap.

³ Vö. Kötetünkben Pap Mária és Kronstein Gábor recenziójával.

aszerint, hogy ezek az eredmények nyelvészeti szempontból hogyan igazolhatók, hogyan egyeztethetők össze a nyelvészet szilárd eredményeivel.

A nyelvről való nézetek szintetizálásának a felelőssége a nyelvészre hárul.

5. A szocialista országok nyelvészeinek felelőssége az is, hogy a nyelvről való felfogásukat a marxista filozófia keretében, annak kritikai apparátusa felhasználásával alakítsák ki.

6. A nyelvészet azonban nemcsak társadalmi tudomány, hanem társadalmi tevékenység: a társadalom életében közvetlenül hasznos tevékenység. Az alkalmazott nyelvészet túlnyomó többsége társadalmi keretben és gyakorlati célokért folytatott tevékenység.⁴

A nyelv tövénszerűségeinek megismerése és a gyakorlat nyelvi problémáinak megoldása egymásra tekintettel történik.

A nyelv és társadalom témakör jelentős része ilyen értelemben alkalmazott nyelvészeti jellegű, vagy az is.

Sorozatunk egy későbbi kötetét ennek a gyakorlati vonatkozásnak — a problémakör sokoldalú vizsgálatának kívánjuk szentelni. Mostani kötetünkben a tömegkommunikáció, a gesztusnyelv és a pragmatika bizonyos kérdései kerültek szóba — talán azok sem mindig eléggé egyenletesen —, a többi gyakorlati vonatkozás inkább a recenziók rovatába került. Ezek közül is kiemelkedik az alkalmazott szociolingvisztika, melynek fókuszában egyetlen — számunkra is — igen aktuális kérdés áll: az iskolai és a családi nyelvhasználat viszonyának hatása a tanulók előmenetelére, értelmi fejlődésére.

7. A kötet kapcsolódik a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1969–1971 között folyó „Nyelv és társadalom” című előkészítő témához. A témaelőkészítés célja a hazai erőforrások és a nemzetközi tapasztalatok felmérése, hogy 1972-től a nyelvészet ebben a dimenzióban is fokozottabban ki tudja elégíteni a társadalmi igényeket.

Az előkészítő téma keretében rendezte az Intézet a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjával együtt „A kommunikáció elmélete — különös tekintettel a nyelv kommunikatív szerepére” című munkaértekezletet (Budapesten, 1969. július 1–3-án).⁵

A szociolingvisztikának a magyarországi anyanyelvi oktatással való kapcsolata lesz a témája annak a munkaértekezletnek, amelyet az Intézet — más szervekkel együttesen — 1973 májusában rendez majd Nyíregyházán.

8. 1970-ben — a Magyar Tudományos Akadémia új struktúrája keretében — három új komplex kutatási téma indult, amelyekben valamilyen formában szerepel a nyelv és a társadalom kapcsolatának a vizsgálata.

⁴ Vö. Herman József: Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. A debreceni nyelvészaktívá ülésének előadásai és felszólalásai. [Bp., 1969] 131–150.

⁵ A konferencia előadásai megjelentek a következő kötetben: Nyelv és kommunikáció. Bp., 1969. Szerk. Szecskó Tamás és Szépe György. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása. I: 163; II: 224.

Közülük talán a legjelentősebb „Az iskolai nevelés és társadalmi fejlődés” című, melynek a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatócsoportjának keretében máris jelentős empirikus vizsgálatai vannak folyamatban. Ennek során a „társadalmi hátrány” szociolingvisztikai és pszichológiai vizsgálatsorozata folyik, s ezen belül is legelőször bizonyos nyelvi struktúrák társadalmi meghatározottságának leírása.

Hasonlóképpen lesz nyelvészeti része a következő két, még megindulásra váró komplex — részben kiemelt — akadémiai témának: „Az életmód változásának gazdasági, szociológiai és kulturális hatása”; „A tudományosteknikai forradalom gazdasági-társadalmi hatása”.

A három témának nyelvészeti vonatkozásait természetesen össze kellene hangolni.*

9. A szociolingvisztika fontossága ma már egyre nyilvánvalóbb. Az UNESCO 1971 — 1976 időszakra szóló hosszú távú tervébe beiktatja a szociolingvisztikát főként a fejlődő országok anyanyelvi oktatásának elősegítésére a több nyelvű államokban.⁶

10. Megindult a szociolingvisztika egyetemi oktatása is (egyelőre nem kötelező előadás formájában) az Eötvös Loránd Tudományegyetemen az Általános Nyelvészeti Tanszék keretében a nyelvész szakosok és más érdeklődő hallgatók számára.

A következő években beinduló bölcsészkar szociológusképzés tantervében már kötelező tárgy lesz a szociolingvisztika.

A kommunikációelméletnek — nyelvre is tekintettel levő — oktatása máris folyik az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a népművelés szakos hallgatók számára.

De hadd említsük meg azt, hogy számos kötelező és speciális nyelvészeti órán — leginkább a magyar és a német nyelvjáráskutatás keretében — régebb óta előtérbe került számos kérdés a nyelv és a társadalom témájából. A néprajz szakosok nyelvészeti óráinak is ez a fő témája.

11. A legújabb nemzetközi eredményeket magyarul bemutató fordításgyűjtemény is készül. Eredetileg egyetemi jegyzet lett volna, de a Gondolat Kiadó vállalkozott kinyomtatására.

Tervbe vették Lawton alapvető fontosságú szociolingvisztikai összefoglalásának⁷ magyarnyelvű kiadását is. S ugyanebben a kiadóban most van sajtó alatt az etnolingvisztikai téma egyik klasszikusának, Edward Sapirnak magyar válogatása is.

Ezenkívül szóba került a nyelvészeti pedagógiai vonatkozású írásának magyarra fordítás a is egyik másik kiadó keretében.

[* Korrektúra-jegyzet. Sajnálatos, hogy a témák kerete, illetőleg a témák nyelvészeti tartalma idáig nem stabilizálódott.]

⁶ Esquisse de plan à long terme 1971 — 1976 présentée par le Directeur général. UNESCO Conférence générale. Seizième session. Paris, 1970. 16 C/4 dokumentum. 35. lap.

⁷ Denis Lawton: Social Class, Language and Education. London, 1968. 177 lap.

Hasonlóképpen több monográfia és gyűjteményes munka jelenik meg a kommunikációkutatás területén; ezek mind a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjához kapcsolódnak valamilyen formában.

12. Ebbe a meginduló aktivitásba kapcsolódik bele ez a kötet is. Célunk extenzív jellegű. A kérdéskör tematikai gazdagítását, széles magyarnyelvű bemutatását, az érdekelt intézmények és munkatársak összefogását szerettük volna elérni.

Természetesen minden egyes tanulmánynak megvannak a saját tudományos igényei. Jól tudjuk, hogy ezeket nem minden esetben sikerült teljesen elérni.

A kötet valamennyi tanulmánya és recenziója alkalmas a téma bemutatására. Tájékoztatás lehet az érdeklődők számára, kiindulás bizonyos kutatások számára, és olvasmány a felsőoktatásban.

A kötet, úgy véljük, egészében tanulságos és inspiráló jellegű. Inkább azt választottuk, hogy minél előbb ilyen gyűjteményt adunk közre, mint négyöt év múlva egy hibátlan, egészében csak eredményekről beszámoló könyvet.

A nyelv és nyelvészet társadalmi jellegének felismerése a szerkesztők munkájára is hatott.

13. A kötet tematikája természetesen heterogén — a nyelv és társadalom általános témakörén belül.

A tanulmányok egy része teljesen elméleti, vagy inkább elméleti jellegű, más részük jórészt empirikus. Sorozatunk ellenére szívesen adjuk közre ezeket a csak kismértékben „általános nyelvészeti” írásokat is, mert ezek is beletartoznak a témakörrel való tájékoztatásba.

Az írások egy része nyelvészeti kiindulású, más része egyéb tudomány területéről indul ki. Sajnos, a filozófusok, néprajzkutatók és kommunikációkutatók mellett a szociológusok közreműködését — minden igyekezetünk ellenére sem — sikerült megszerveznünk (csak a lektorálásban).

A nyelvészeti írások többsége magyar vonatkozású. Egy írás a magyarországi német nyelvjárásoknak, egy másik pedig egy távolkeleti nyelvnek: a koreainak nyelvészeti vizsgálatáról ad számot. Egy további írás pedig ukrán településtörténeti-nyelvészeti jellegű.

A magyar tárgyú írások egy része történeti, másrésze nyelvjárási tárgyú. Több tanulmány érinti az utolsó húsz-huszonöt év társadalmi változásainak nyelvi hatásait: a mobilitás és a városiasodás jelenségeit.

A reáliák — tárgyak és használóik — iránt érdeklődő nyelvészek, nyelvészeti iskolák bemutatása is helyet kapott. Sajnos, a tulsó oldal — a néprajz oldaláról — nem kaptuk meg a saját kiindulású képét ugyanennek a kérdéskörnek.

A néprajzkutatók — és a tömegkommunikáció-kutatók természetesen — a kommunikáció aspektusát helyezték előtérbe. Úgy látszik, hogy ez a keret a nyelvészet számára is nagyon gyümölcsöző lesz mind a mai élő nyelvhasználat leírásában, mind pedig történeti változásának vizsgálatában.

Helyet kapott a szemiotikának — általános jeltudománynak — társadalmi vonatkozásait tartalmazó pragmatika bemutatása is. Mind a kom-

munikáció-kutatásnak, mind a szemiotikának (s ezen belül a pragmatikának), mind pedig — a kötetben nem szereplő — „neo-retorikának” fontos szerepe lehet a társadalmi orientációjú és gyakorlatilag is hatásos nyelvészet kialakításában.

A hermeneutikának — a retorika megfordításásának — az elemzések szűk leíró nyelvészeti gyakorlatán kellene segítenie. Erre is szükség van mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. Egyelőre még nincs meg a filozófiai szintű hermeneutikának a nyelvészet (és az irodalomtudomány) számára közvetlenül felhasználható formája.

Nem kívántuk felsorolni a kötet valamennyi tanulmányának minden lehetséges vonatkozását. Minden egyes írás több vonással jellemezhető a fentiek alapján, de mindegyiknek van olyan egyedi jellegzetessége is, amelyre itt ki sem térhettünk.

14. A kötet Szemle-része kilenc recenziót tartalmaz. Ezek túlnyomó többsége nyelvészociológiai vagy szociolingvisztikai jellegű: vagy témájánál vagy feldolgozási módszerénél fogva.

Szerettük volna, ha az elmúlt két-három év egyéb tárgyú jelentős, Magyarországon megjelent általános nyelvészeti műről is tudtunk volna kritikát közölni. Sajnos csak egyetlen egyről sikerült ilyet iratni.

Szerettünk volna több recenziót közölni. Sajnos, nem találtunk vállalkozót még egy másik szovjet, két francia, két amerikai, egy olasz és egy német nyelvészociológiai vonatkozású mű bemutatására.

15. Kötetünknek különféle fogyatékoságai vannak bizonyára. Tematikai szempontból szeretnénk megemlíteni a következő témákat, melyek köréből szívesen láttunk volna tanulmányt, illetőleg recenziót: a m a g y a r anya-nyelvi oktatás és a szociolingvisztika kapcsolata; az idegennyelv-elsajátítás társadalmi vonatkozásai, a politikai nyelvhasználat, a nemzedékek és nemek nyelvhasználatának elemzése. Nagy szükség volna a *köznyelv*, *irodalmi nyelv*, *nemzeti nyelv*, *regionális köznyelv*, *népnyelv*, *városi nyelv* stb. műszavak tartalmának korszerű nyelvészeti és szociológiai elemzésére. Elengedhetetlennek látszik a nyelvművelés (normatív, preszkriptív nyelvészet) normáinak megvizsgálása a normák szociológiája — és egyéb figyelembe veendő — területek segítségével.

16. Bevezetőnknek nem volt célja önálló következtetések levonása. A könyvet ítélik meg a recenzensek.

Szeretnénk, ha ez a kötet is azt érné el, amit a sorozat többi tagja — a maga módján mind — elért: egy szakterület további kutatására és gyakorlati felhasználására való ösztönzést.

A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében

1.1. Hogy a szavak történetének vizsgálata mennyire fontos, gyakran más vizsgálati körből nem is biztosítható adalékokkal szolgálhat az emberi művelődésre általában, a szűkebb kultúrkörök, egy-egy nép, népcsoport, illetőleg ország, tájék művelődésére különösen, régi tudományos felismerésnek számít. Ennek megfelelően a nyelvtudományon kívül több más társadalomtudomány is igyekezett és igyekszik ismeretanyagát a szavak vallomása alapján is bővíteni; e szorosabban vett tudományos érdekeltségen túlmenően a kultúrtörténetileg fogékony emberek is mindenkor nagy figyelemmel fordultak a szavak történetével foglalkozó nyelvtudományi ágazat eredményei felé. A szótörténet munkásainak tehát sem nálunk, sem másutt nem lehetett és ma sem lehet okuk különlegesebb panaszra abban a tekintetben, hogy tevékenységük érdeklődés, visszhang nélkül marad.

Erre az általában kedvező képre azonban innen is, onnan is borul némi árnyék.

A nyelvtudományon belül egyre inkább jelentkeznek azok a tendenciák, amelyek akaratlanul is a szótörténeti kutatások ellenében hatnak. Az úgynevezett modern nyelvészeti irányzatok alapvetően a nyelv leíró művelése, valamint a nyelv grammatikai részlege felé fordultak, ide pedig a szókincs történeti vizsgálata nemigen fér be. A nyelvtudományban erősen ható egzakttá tevési, egyszerűsítési, specializálási törekvések sem mindenben kedveznek a szótörténetnek, amely a maga teljesebb értelmében a nyelvészetnek befelé és kifelé a legtöbb érintkezési felületet nyújtó, „legnyitottabb” részlege, következésképpen a legszerteágazóbb tevékenységet, a legsokoldalúbb ismereteket megkívánó ágazata. Ezek az objektív tények gyakran szubjektív síkra is áttevődnek, s a szótörténeti kutatásoknak a nyelvtudomány periferikus területeire szorítási, sőt „extralinguisticá”-vá minősítési szándékába is átcsapnak. (E jelenségekre meggyőzően mutat rá A. J. Joki: *Magyar Nyelv* 46. 4–12 [1900].)

A nyelvtudományon kívül veszélyességi tényezőként jelentkezik, hogy azoknak a társadalomtudományoknak a képviselői, ahol a szótörténeti kutatások eredményeinek felhasználása a múltban nem volt számottevő, ma sem igen veszik észre a számukra itt rejlő lehetőségeket. Az a kétségkívül pozitív tény, hogy a nagyközönség figyelme a nyelvi ismeretszerzés kereté-

ben fokozódó mértékben fordul a szótörténet eredményei felé, e tudományok művelőiben alkalmasint azt a látszatot kelti, hogy itt csupán valamiféle olvasmányos érdekességekről van szó, amelyek a „tudomány” szintjén, a társadalom anyagi és szellemi életével kapcsolatos egyes konkrét kérdések vizsgálatában kevésbé hasznosíthatók. De még azok a társadalomtudományok is, amelyekben a szótörténetnek mint segédtudománynak a hasznosítása komolyabb hagyományokra tekinthet vissza, a szótörténet régi, gyakran sok évtized előtti eredményein nem mindig tudnak túllépni: mintegy lezártnak, „kifutottnak” hajlandók tekinteni azt az ismeretanyagot, amelyet onnan kaphatnak. Így azután e tudományágak újabb produktumaiban nem mindig mutatkozik meg kellően, hogy ma már a szótörténet friss eredményei egyrészt más megvilágításba helyezhetnek régebbi felfogásokat, másrészt és főként olyan területeken is adalékokat szolgáltatnak, melyek azelőtt hatókörén kívül estek.

1.2. Az alapjaiban pozitív helyzet mellett ezeket a nyelvtudományon belül és kívül mutatkozó negatív tüneteket a szótörténet munkásainak nemcsak észlelni és tudatosítani kötelességük, hanem megszüntetésükre is minden tőlük telhetőt meg kell tenniük. Nem is annyira azért kell így cselekedniük, hogy saját tudományterületük fontosságát kiemeljék, tudományos és társadalmi megbecsülését fokozzák, hanem sokkal általánosabb tudományos érdekből, elsősorban azért, hogy kutatásaik eredményeit sem a nyelvtudomány keretein belül, sem azon kívül, más tudományágak területén ne engedjék kihasználatlanul hagyni, elsikkadni. Ma már teljesen világos, hogy a szótörténet művelői ezt a megértető-tudatosító tevékenységüket pusztán konkrét eredményeik közreadásával nem érhetik el. A konkrét vizsgálatokhoz, illetőleg azok közzétételéhez legalább két másféle ténykedést is csatlatniuk kell.

Az egyik a szótörténeti kutatások mai problematikájának általános, elméleti és módszertani kidolgozása és föltárása. Sokoldalúan be kell mutatni, hogy a szavak történetének vizsgálata az utóbbi időkben nálunk is, sok helyen egyebütt is igen jelentős haladáson ment keresztül, sem elveiben, sem módszerében nem azonos a negyven-ötven évvel, de még a húsz-harminc évvel ezelőttivel sem. Tipikus példáját tudjuk e tekintetben adni annak, hogy úgynevezett „hagyományos”, régóta művelt nyelvtudományi ágazatok hogyan változhatnak számottevő mértékben az idő haladásával, hogyan újulhatnak meg, s az elvi-módszerbeli felfrissülésből hogyan sarjadnak ki az új eredmények.

A másik szükséges ténykedés a többi társadalomtudományba való konkrét átplántálásig is elhatoló, jó értelemben vett propagandával kapcsolatos. Nem szabad arra várni, hogy más tudományágaknak, de szinte még a nyelvtudomány más részlegeinek a művelői is önmaguktól jöjjenek rá, hogy a szótörténeti kutatások egyes konkrét eredményei nem közömbösek saját kutatási területük szempontjából. Nem szabad és nem is lehet ezt várni, hiszen a más tudományos részlegekben tevékenykedők is alig tudják ma már saját területük természetét, eredményeit követni, még kevésbé képesek máshová is a konkrét ismeretszerzés erejéig odafigyelni. Úgy kell tehát hozzájuk eljuttatni a szótörténet rájuk vonatkozó eredményeit, hogy ezekről

lehetőleg leválják a nyelvtudomány, illetőleg azon belül is a szótörténet saját, belső, más tudományágak számára kevésbé megfogható problematikája, előttük álljon viszont az a magyarázott és bizonyos mértékben adaptált nyersanyag, amire szükségük lehet. Éppen a más tudományágak felé vivő szálak erősítése érdekében fontos továbbá tudatosítani, propagálni a szótörténet tipikusan komplex jellegét, interdiszciplináris voltát, amely az elvekben, a módszerekben és az eredményekben egyaránt megmutatkozik, s amely a szótörténet számára a társadalomtudományok együttműködésének terén előkelő helyet biztosíthat.

1.3. E cikk hatókörét, lehetőségeit természetesen messze meghaladná, ha a jelzett kívánalmaknak akárcsak egy részét is el akarná látni. Meg kell elégednie azzal, hogy — az „Általános nyelvészeti tanulmányok” e kötete tematikájának megfelelően — egyrészt a szótörténet társadalmi aspektusával kapcsolatban egy-két általánosabb problémát vet föl, másrészt az újabb szótörténeti vizsgálatoknak néhány olyan vonására, mozzanatára mutat rá a keretekhez mért vázlatossággal, amely a korábban adottaknál nagyobb lehetőségeket biztosít a társadalom anyagi és szellemi kultúrája történetének fölfedezésére.

2.1. A szótörténetnek mint vizsgálati területnek, „műfaj”-nak többféle értelmezése is lehetséges, sőt van is forgalomban. Azon kívül, hogy a jelen közleményben tárgyalt téma maga is megkívánja e tekintetben a pontosabb meghatározást, éppen a körülhatárolás bizonytalanságai, illetőleg a belőlük adódó következmények miatt sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem haszontalan e kérdésről szólni.

A szókincs történetével foglalkozó szakembereknek nyilván a döntő többsége egyetért velem, amikor e vizsgálati terület hatókörét nem vonom meg olyan szűken, amely nem lépi túl a szavakra vonatkozó adatanyag pusztá felkutatását és közreadását, hanem a kört sokkalta tágabbra nyitom. Az én terminológiámban a szótörténet a szorosabb értelemben vett forráskutatáson kívül magában foglalja a föl kutatott adatok értékelését és magyarázatát is a speciális nyelvészeti vonatkozásoktól egészen a kultúrtörténeti kapcsolatokig: beletartozik tehát a szó keletkezésére és életútjára vonatkozó minden lényeges tudnivaló. Ez az, amit a szókincessel kapcsolatban a történeti-etimológiai vizsgálatok elválaszthatatlan egységének szokás tekinteni (vö.: Pap László: NytudÉrt. 58. sz. 164—7; A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára [a továbbiakban: TESz.]. Előszó 9—10).

A szótörténet e teljesebb, komplexebb felfogásának természetesen célja és következménye egyaránt van. E felfogás biztosíthatja, hogy a szótörténet eredményei kész, interpretált forrásanyagként szolgálhatnak a nyelvtudomány számos ágazatának (mindenekelőtt a történeti hangtannak, alaktannak és jelentéstannak) a számára, továbbá mindazon társadalomtudományok számára is, amelyeknek vizsgálati köre, anyaga valamilyen kapcsolatban van a művelődés és a gondolkodás történetével. Ez a felfogás magyarázza, hogy miért kíván meg a szótörténet a vele foglalkozóktól igen sokirányú ismereteket elsősorban a nyelvtudomány körén belül, de — a kultúrtörténet irányában — nem kis részben azon kívül is. Ezek azok a vonatko-

zások, amelyekre a szótörténet sokoldalú érintkezési felületével, valamint komplex jellegével kapcsolatosan már előbb is utaltam.

2.2. A szótörténet eredményeinek igen sokrétű nyelvtudományi hasznosíthatósága nem tartozik e cikk tárgykörébe. Mégis — az alább következőkkel való bizonyos mértékű összevethetőség végett — egy vonatkozást főlemlítetek. A szókincs különböző szempontok szerint osztályozható rétegei, de akár egyedi elemei között is nincsenek lényeges különbségek a rájuk vonatkozó szótörténeti eredmények hangtani, alaktani, jelentéstani felhasználhatósága, illetőleg ezek értéke tekintetében. A különféle fogalmi körökbe tartozó szavak e téren például körülbelül egyformán becses adalékokat szolgáltatnak, ahogy mondjuk a szókincs különböző etimológiai rétegei között sem lehet ilyen vonatkozásban komolyabb különbséget tenni. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a szókincs időbeli rétegei között vannak itt bizonyos eltérések, mivel a régi szavak egyrészt a korai időkhöz kapcsolható, gyakran ritka fogódzókat nyújtó tulajdonságaikkal, másrészt hosszú élettartamuk alatt felgyülemlett változás-sorozatukkal több és egyenként esetleg értékeesebb információt szolgáltatnak, mint az újabbak.

Némiképpen eltérő a helyzet a szótörténeti eredmények művelődési vonatkozású felhasználása terén. Alapjában véve itt is azt lehet mondani, hogy nincs olyan szócsoporthoz vagy akár szóegyed, amely a társadalom anyagi és szellemi műveltségének alakulására valamilyen, ha bármily csekély fogódzót ne szolgáltatna, különösen ha a szellemi műveltség alakulásának körébe a gondolkodásnak, a szemléletmódnak a szavak tükrözte specialitásait és változásait is beleértjük. Mégis a szókincs bármilyen jelleggel tagolt, osztályozott csoportjain belül találunk bizonyos, gyakran nem is jelentéktelen különbségeket abban a tekintetben, hogy a velük kapcsolatos szótörténeti ismeretek mit nyújtanak a művelődéstörténet számára.

Itt vannak mindjárt a szókincs fogalmi kategóriái, jelentésbeli szempontok szerint tagolható részlegei. E tekintetben a szűkebb, speciálisabb jelentéstartalmú szavak műveltségi vetületei például általában sokkal becsesebbek, mint a tág jelentéskörű, illetőleg alapfogalmakat kifejező szavakéi. Így — néhány egyszerű esetet szemléltetésül fölhozva — a zenei műveltség terén a *hegedű*, *cimbalom* stb. erősebb kötöttségű szó, mint a *hangszer*; de még a *sárga*, *kék* stb. is konkrétebben mutatja a színszemlélet fejlődését, mint a *szín* (noha természetesen az általánosító, összegező megnevezések más vonatkozásokban, a gondolkodástörténet síkján szintén nem lebecsülendő tanulságokkal járunk). — Az úgynevezett nevező szavak többet mondanak a segédszavaknál; tehát például a *lakat* főnévnek vagy a *horvát* főnév-melléknévnek szempontunkból vett értéke jóval nagyobb, mint az *össze* határozószónak vagy az *igen* módosító szónak. De a nevező szavakon belül is a konkrét tárgyra, dologra utaló szavak (főnevek) előnyben vannak az elvontabb fogalmat jelölőkkel (igékkel, melléknévvel, számnevekkel) szemben; így a *kukorica* főnév kultúrtörténeti vonatkozásai lényegesen meghatározottabbak, mint — mondjuk — a *magas* melléknévéi, s az *igric* főnév ugyanígy viszonyul például az *énekel* igéhez. — Az anyagi kultúrára vonatkozó szavak általában konkrétebb, határozottabb művelődéstörténeti kötöttségűek, jobban megfogható vallomásúak a szellemi műveltséggel kapcsolatos szavaknál, még

akkor is, ha az utóbbiaknak a gondolkodási, szemléleti vetületei bármilyen erősek is. A *só* meg a *páncél* szótörténete alapján többet lehet mondani az ásványok ismerete és felhasználása, illetőleg a fegyverzet alakulása dolgában, mint amennyi tanulságot például a *töpreng* 'összetöpreődik' → 'aggódva gondolkodik' vagy a *hiü* 'üres' → 'beképzelt' jelentésfejlődése nyújt a szemlélet egy-egy területének: az adott példákban a lelki szorongás, illetőleg a fennhéjázás érzetének és kifejezésének háttéréről, fejlődéséről.

Az etimológiai szempontból kategorizált szavak, szócsoporthok — az előbb tárgyaltakkal nem minden összefüggés nélkül — szintén elének vetítik a maguk művelődési vonatkozású értékkülönbségeit. Bár a belső keletkezésű szavak éppen a jövevényszavakkal szembeni relációjukban rejtik magukban a kultúrtörténeti fogódzókat, a nyelv jövevény elemeire e vonatkozásban jobban figyelniük kell, mint maga kitermelte elemeire; a jövevény elemek ugyanis a művelődési kapcsolatok tágabb régióit, nagyobb távlatait tükröztetik, a hatások irányát is szemléltetik. Így a jövevény *kilincs* becsebb vallomása, mint belső keletkezésű szinonimája, a *kallantýú*, s a *cukor*-nak ugyanilyen az értékviszonya például az *édesség*-hez. Nem véletlen, hogy az úgynevezett műveltségyszavak legnagyobb része jövevényszó, s szép számmal vannak közöttük vándorszavak (*mustár*, *selyem* stb.), melyek a művelődési hatásoknak legtöbbször egész láncolatát állítják elének. — Nagyonis megvannak itt a szófaji összefüggések is. A korábban említett és a segédszóknál sokkal erősebb művelődési kötöttségűeknek mondott nevezőszókon belül például a főnevek között jóval nagyobb a jövevény elemek aránya, mint az igék között. — A konkrétan megfogható anyagi kultúrához megint csak nagyobb arányokban kötődnek a jövevényszavak, a gyakran csak sajátos szemléleti vetületekben jelentkező szellemi kultúrára utaló szavak között viszont igen sok a belső keletkezésű elem. Így például a pénzgazdálkodás magyar terminológiáját túlnyomó részben idegen nyelvekből vett szavak teszik ki, de már — mondjuk — a kószálás, csavargás fogalmi körét kifejező magyar terminológia szinte csak belső eredetű szóból áll.

A társadalom művelődésének vizsgálatát illetően nagyon különböző értékrendet képviselnek a szavak időbeli rétegei, keletkezésüknek, illetőleg egy adott nyelvbe való belépésüknek a kronológiai eltérései. E tekintetben a szavak vallomásának értéke általában egyenes arányban nő régiségükkel, hiszen az egyes kultúrtörténeti vonatkozások felderítésére szolgáló forrásanyag annál gyéresebb válik, minél korábbi időkre megyünk vissza. Mivel például a magyar nép műveltségének elő- és őstörténetére vonatkozóan írásos emlékekre egyáltalán nem támaszkodhatunk, s az ide utaló régészeti forrásanyag is többrendbeli bizonytalansággal terhes, a szavak vallomása e téren döntő jelentőségű. Ezért van különleges kultúrtörténeti becsük az ősi eredetű (preuráli, uráli, finnugor, ugor kori) szavaknak vagy — mondjuk — a magyar nyelv óiráni és ótörök jövevényszavainak. Ezért kell fokozott figyelmet szentelni a szótörténet olyan módszerbeli fogásainak is, melyek alapján több-kevesebb valószínűséggel igen régi korokba helyezhetők olyan szavak is, amelyek a szokványos etimológiai kapcsolatú kronologizálás hatókörén kívül esnek (erről l. még később is).

Hogy a más források alapján nem vagy alig megközelíthető korokra vonatkozóan milyen szilárd lehet az oda kronologizálható szavak művelő-

dési vallomása, azt többek között igen jól példázza ótörök jövevényszavainknak a földművelés lényeges elemeinek ismeretét tükröztető részlege: ez a szócsoport a honfoglalás előtti magyarság teljesen nomád életmódjára vonatkozó minden elméletnek makacsul ellenállt, s hogy mennyire joggal, azt mutatja, hogy a vándorlások korának magyarságával kapcsolatba hozható újabb régészeti leletek most már egy másik tudományág területéről is kezdik sorra-rendre igazolni a nyelvészeti tényanyagot.

A művelődéstörténeti fogódzók nyújtása tekintetében természetesen nemcsak a magyar szókincs igen régi (honfoglalás előtti) rétegei és ezeknél fiatalabb (honfoglalás utáni) rétegei között vannak jelentékeny értékrendi különbségek, hanem a honfoglalás utáni idők egy évezredes időbeli távlatai is bő lehetőséget adnak ilyen különbségek tételére. Az Árpád- vagy Anjoukorra datálható szavak nyilvánvalóan becsebbek a magyar művelődés megismerése szempontjából, mint a felvilágosodás korából vagy a reformkorból kisarjadtak, pusztán abból a megfontolásból, hogy az utóbbi időszakok kultúrtörténeti tényeinek megragadására a különböző jellegű forrásanyagoknak már nagyon széles skálájával rendelkezünk, az előbbi korokra utalóan pedig a szavak egész sora még szinte perdöntő vallomása lehet. Ezért mond számunkra például a kereskedelem, közelebbről a mértékrendszer megítélésében sokkalta többet a XIII. századi terminus post quem-mel jelentkező *rőf*, mint a XVIII. század végi *méter*; ezért „értékesebb” szó kultúrtörténetileg — más fogalmi körök példáiból merítve — a *bárka* mint a *jacht*, a *pálinka* mint a *rum*, a *mécs* mint a *villany*, az *istálló* mint a *szálloda* stb. Persze azért a nyelv életében újdonságszámba menő szavak (*vanília*, *rakéta*, *mangán*, *lila* stb.) szótörténeti adalékai sem lebecsülendők, legalábbis a művelődési hatások irányának és pontos kronológiai vonatkozásának meghatározása tekintetében, ha már nem is adnak a kezünkbe alapvető vagy éppen egyedüli fogódzókat.

A szavak különböző szempontokból csoportosítható kategóriáinak, típusainak kultúrtörténeti értékrendbe állítása nem öncélú dolog, hanem a szótörténeti vizsgálatokban nagyonis megvan a maga gyakorlati fontossága. Egyrészt ráirányítja a figyelmet arra, hogy a művelődés történetének kutatásában milyen jellegű szavakra lehet, illetőleg kell elsősorban támaszkodnunk, másrészt konkrétan jelzi, hogy milyen jellegű szavaknál kell a szótörténeti részletvizsgálatok során a kultúrtörténeti vonatkozásokra különleges figyelemmel lennünk.

2.3. A szótörténet a nyelvtudománynak azok közé a vizsgálati területei közé tartozik, ahol a részletkutatásoknak, a filológiai aprómunkának igen nagy jelentősége van. Lényegében a szótörténet konkrét, nem általánosított eredményei az egyes szavakra, szócsaládokra vonatkozó tüzetes vizsgálatok sorozatából tevődnek össze. A társadalom anyagi és szellemi műveltségének történetére is akkor kapjuk e területről a legkézzelfoghatóbb, legjobban felhasználható eredményeket, ha egy-egy szó vagy szócsalád életét a kronológiától az etimológiáig, az adatolástól a kultúrtörténeti háttérig részletekbe menően felderítjük.

A nagy hagyományokra visszatekintő magyar szótörténeti kutatások az utóbbi évtizedekben további lendületet vettek, s különösen intenzívvé vál-

tak azóta, amióta a jelenleg is folyamatban levő nagy szótörténeti-etimológiai szintézisek munkálatai megindultak. A hazai szótörténeti kutatásokban bizonyos mértékben határkövet jelentő negyvenes évek eleje — az EtSz. utolsó füzetei, valamint a SzófSz. megjelenése — óta folyóiratainkban, gyűjteményes munkáinkban, kézikönyveinkben a részt kutatások olyan mennyisége halmozódott föl, amelynek művelődési értéke szinte felbecsülhetetlen, különösen ha meggondoljuk, hogy e kutatásokban a szorosabb értelemben vett etimológiai szempontok mellett a komplex szótörténet elemei egyre inkább előtérbe kerültek.

Ismeretes, hogy a művelődéstörténet számára gyakran egyes szavak is becses fogódzókul szolgálhatnak. A *dohány* szótörténete például egymagában is meglehetősen biztossággal mutat arra, hogy ezt az élvezeti cikket mi a Balkán felől, török kultúrhatásként ismertük meg a hódoltság korában, közelebbről a XVII. század elején, — ellentétben Európa nagyobbik részével, ahová az Atlanti-óceán partvidéke felől érkezett. Sőt a *dohány*-nyal kapcsolatos komplex szótörténeti ismeretek eléggé megbízhatóan jelzik azt is, hogy a magyarságot északról és keletről közvetlenül környező népek megjórészt általunk ismerkedtek meg a dohányzás szokásával.

Bármennyire alapvető támasza is a művelődéstörténetnek az egyes szavakra részletesen kidolgozott szótörténet, a szavak egyedi vallomásánál mégis sokkalta nagyobb jelentősége van az azonos fogalom-, illetőleg jelentéskörbe tartozó, azonos művelődési problematikát tükröztető szavak együttes tanúságtételének. Egy-egy szó alapján aligha állhatna össze például a középkor magyar vízi közlekedésére irányuló kultúrhatások átfogóbb képe; az ide utaló szavak együttes vizsgálata azonban jól mutatja a kisvízi, „csónak-típusú” közlekedésnek főként szláv, a nagyvízi, „hajó-típusú” közlekedésnek pedig elsősorban olasz, továbbá német kapcsolatait.

Ebből következik, hogy a művelődéstörténet számára különleges fontosságúak az olyan szótörténeti vizsgálatok, illetőleg azoknak olyan típusú közreadása, amelyekben egy-egy adott problémakörre vonatkozóan a számitásba vehető szavak egész sora vagy éppen teljessége áll előttünk, természetesen a vizsgálati komplexitás és részletesség igényeit is kielégítve. Bár a nyelvi kör zártsága rendszerint nem teszi lehetővé bennük a többrétű kultúrtörténeti problémák teljes megfogását, mégis jelentős forrásanyagul szolgálhatnak e tekintetben azok a korszerű monográfiák, amelyek a magyar szókincs egy-egy nagyobb eredetbeli, etimológiai rétegét veszik tüzetes vizsgálat alá. Ilyennek mondható jelenleg szókészletünk ősi rétegének folyamatban levő feldolgozása (A magyar szókincs finnugor elemei. I. Bp., 1967), valamint Kniezsa István műve (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. Bp., 1954). Meg kell azonban jegyezni, hogy ha eredményeiben ma már részben elavultnak vehető is, a módszer komplexitása, különösen pedig a kultúrtörténeti kiindulás és irányulás tekintetében az itt számbavehető legkiemelkedőbb teljesítmény alighanem Melich Jánosé (Szláv jövevényszavaink. I/1—2. Bp., 1903—1905). Szókészletünk más nagyobb eredetbeli csoportjairól azonban sajnos nincsenek ilyen kimerítő feldolgozásaink (Bárcezi kitűnő kismonográfiája ófrancia jövevényszavainkról csak viszonylag szűk szóanyagot tartalmaz).

Még inkább kidomborodik a művelődéstörténeti aspektusuk az olyan

szótörténeti munkálatoknak, amelyek egy-egy tárgykör, fogalmi mező irányából közelítve veszik vizsgálat alá a magyar szókinés egyes csoportjait. A régi házkultúrának, földművelésnek, állattenyésztésnek, kereskedelemnek, népszórakoztatásnak, egyházi életnek stb. ha nem is az egészét, de egy s más részleteit régebben is, újabban is számosan (Melich, Kniezsa, Pais, Moór, Hadrovics, Kiss, Mollay, Benkő stb.) igyekeztek a szótörténet oldaláról megfogni. Az effajta közelítések azonban — az értékes részeredmények ellenére — nem mentesek két hiányosságtól: ha részletesebb, komplexebb szótörténeti dokumentálást nyújtanak, akkor viszonylag szűk tárgyi-fogalmi körben mozognak, nem ölelve föl nagyobb szóanyagot; ha meg nagyobb tárgyi-fogalmi területet fognak át, nem adnak tüzetes szótörténeti anyagot, inkább csak az ebből levonható summázatot. Más szóval: hiányzik itt mint típus az időben és térben nagyobb kultúrtörténeti távlatokat átfogó, részletes elemzésen alapuló szótörténeti-művelődéstörténeti nagymonográfia.

Ismét más oldalról közelítenek az anyagi és szellemi műveltség kérdéseihez a szótörténeti eredményeket összefoglaló nagyszótárak: szűkebb vagy tágabb komplexitású alapanyagot adnak, amely kultúrtörténeti aspektusból még további sajátos összegezést, kiértékelést kíván. E műfajban még ma is hasznos fogódzó a „Magyar nyelvtörténeti szótár” vagy a „Magyar oklevélszótár”, de — a pusztá adatuláson és jelentéskategorizáláson alig túlmenve — a szótörténeti komplexitást már távolról sem elégítik ki, s művelődéstörténeti problémák megoldásához legfőljebb áttételesen szolgálnak. A Gombocz—Melich-féle nagy etimológiai szótár a maga szinte egyedülálló klassziséban nagyértékű és részletes szóadatulást, filológiaiilag megbízható könyvészetet, valamint egzakt nyelvészeti értelemben elsőrendűen kidolgozott etimológiákat ad; de — érdekes módon, Melich felfogására kevésbé jellemzően — viszonylag szűkösén bánik a kultúrtörténeti háttérrel, s az idő vasfoga konkrét eredményeit is kikezdte már. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak most folyó munkálatai tekintettel vannak a nyelvtörténeti (alaki és jelentésbeli) adatulás, valamint az etimológia egyensúlyára, igyekeznek továbbá a művelődési vonatkozások feltárására és a minél részletesebb szakirodalmi tájékoztatás kielégítésére is. Remélhető, hogy mind a feldolgozott szavak száma, mind a feldolgozás részletessége folytán olyan ismeretanyagot szolgáltatnak a művelődéstörténet számára, amely eddig ilyen jelleggel sehol sem állott rendelkezésre. Két tényezőre azonban itt is figyelni kell. Az egyik az, hogy a dolog természeténél fogva e szótárból is rengeteg olyan szó kimaradt, amely a nyelv egésze tekintetében esetleg nem elsődleges jelentőségű, egyes művelődéstörténeti részproblémák megoldásában azonban több-kevesebb fontossággal bírhat. A másik az, hogy jellegénél fogva ez a szótár is csak az egyes szavak vonatkozásában ad fogódzókat a magyar kultúra történetére, s e mozaikokból újabb és eléggé munkaigényes összegező-értékelő tevékenységgel kell összeállítani a kisebb-nagyobb kultúrtörténeti részterületek átfogóbb problematikáját.

A magyar szótörténet eddigi rész munkálataira és ilyen vagy olyan típusú összegezéseire támaszkodva, különösen a TESz. befejezése után — a sokrendbeli nyelvtudományon belüli értékesítés mellett — az egyik legfontosabb feladatnak az látszik, hogy a rendelkezésre álló hatalmas méretű szó-

történeti dokumentációs anyagból adódó művelődéstörténeti tanulságokat fölismerjük, kiszűrjük, részleges vagy teljes szintézisekbe állítsuk. Erre ma olyan lehetőségeink, perspektíváink vannak, amelyek korábban sohasem voltak adottak: kihasználásuk igen sok vonatkozásban új színekkel gazdagíthatja a magyar kultúra múltjának ismeretét.

3.1. A művelődéstörténet szempontjából mindenekelőtt a szavak kronológiai problematikája bír különleges jelentőséggel. E problematikába természetesen a szó életében bekövetkezett minden lényeges változás időhöz kötése beletartozik, az abszolút első előfordulástól a későbbi módosulatokig. Az utóbbiakat azért kell külön is fölemlíteni, mert az olyan mozzanatok, mint a szó nyelvi helyzetében bekövetkezett eltolódások, a szóföldrajzi vonatkozásban végbement módosulások, a jelentésváltozások stb., illetőleg mindezeknek a lehetőségekhez mért pontosságú időzítései gyakran igen fontos művelődési kérdések megközelítését segíthetik elő. Ezért nem szabad azt gondolni, hogy a kultúrtörténeti felhasználás szempontjából elegendő például csupán a kérdéses szó keletkezéséért időben rögzítő adatokat, megközelítéseket felfedni; arra kell törekedni, hogy a szavaknak keletkezésük után esetleg sok idő lefolytával is végbement változásaira vonatkozó adatolt, időzített tények is minél részletesebben és pontosabban álljanak a felhasználók rendelkezésére. Az ide kapcsolódó legfontosabb kérdésekről alább még külön is lesz szó, ezért itt most a szókeletkezés időbeli meghatározására, mint a művelődéstörténet számára fontos kellékre kell a figyelmet elsősorban fordítani.

Ismeretes, hogy ha a nyelvben új szó jelenik meg, az az esetek túlnyomó többségében új vagy legalább a korábban is adottól valamilyen szempontból eltérő fogalom tükrözője. Megfordítva a dolgot: a nyelvet beszélő társadalom életében újonnan fölmerült vagy legalábbis valamilyen új jegyet is magán hordó fogalom akkor kap az ad hoc nyelvi tényen, illetőleg az egyéni nyelvhasználaton túlmutató, társadalmi vetületű nyelvbeli – szóban megformált – kifejezést, ha e fogalom társadalmilag számontartottá, egy bizonyos körben közsímmé válik, a kollektív tudatban tükröződik. A szókeletkezés időhöz rögzítése tehát rendszerint egyenlő a szó mögött rejlő fogalom tudatosulásának, társadalmi fontosságra emelkedésének időhöz rögzítésével. Ha például viszonylagos pontossággal meg tudjuk határozni, hogy *cigány* szavunk mikor keletkezett, illetőleg mikor került át nyelvünkbe, ezzel együtt a magyarság e szó jelölte népelemmel való megismerkedésének idejét is körülbelül rögzítenünk sikerült. Ez az időszak a *cigány* szótörténete alapján a XIV. század végére tehető.

A sajátosan nyelvészeti (etimológiai stb.) érdekeken kívül itt van a nyitja annak, hogy a szótörténészek miért fordítanak olyan megkülönböztetett figyelmet a szókeletkezések datálására, s hogy miért fogadják csodálkozással vegyes nemtetszéssel, ha ebbéli, gyakran nagy filológiai utánjárást kívánó igyekezetüket egyesek az értetlenségig menően nem méltányolják.

A szókeletkezés e nagyon fontos kultúrtörténeti érdekű időhöz kötésének természetesen többféle, egymást váltó vagy kiegészítő módja van, melyekről itt csak röviden – legfőljebb művelődési aspektusukból – szólhatunk.

korai
Legegyértelműbb, legezaktabb módja mindenesetre a nyelvemlékes adatolás, vagyis az első írásbeli előfordulás adatának időbeli rögzítése. Ezzel természetesen csak a nyelvemlékes korra vonatkozóan élhetünk, s az ilyen adat ott is csupán egy oldalról ad fogódzót a kezünkbe: azt tanúsítja, hogy a szó keletkezése, illetőleg egy adott nyelvbe kerülése a kérdéses adatnál későbbre már nem tehető, csakis annál korábbra. Mondani sem kell természetesen, hogy ennek a „féloldalas” fogódzónak is milyen nagy a történeti-művelődéstörténeti jelentősége. Hogy népünk az *ánizs-t* mint fűszert a XIV. század hetvenes éveitől már biztosan ismeri (lehet, hogy már előbből is, de ez most más kérdés), azt 1378-ból származó első adata kétséget kizáróan jelzi.

késői
Nagyon fontos azonban tudni, hogy az első adat korhatároló szerepének ez a természetéből folyóan adott féloldalassága nem egyforma mértékben zárja ki a másik oldalról való időbeli megközelítésnek, az adatolás előtti időre vonatkozó korhatárolásnak a lehetőségét. A kérdés ugyanis nem független attól a kortól, amelyben a szó első adata fölbukkan, és attól a tárgykörtől, amelybe a szó tartozik. Minél későbbi időkből adatolható ugyanis egy szó, s minél inkább olyan fogalmi körbe tartozik, amelyre e viszonylag késői kor emlékei már bőséges szöveget tartalmaznak, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az első írásbeli adat ideje nem esik nagyon messze a szónak az élő nyelvben való megjelenési idejétől, tehát magától a szó jelölte fogalom felbukkanásától sem. S ha még ehhez az is járul, hogy az első előfordulást sűrű egymásutánban követik a többiek, akkor szinte biztosra vehetjük, hogy az első adat idejét mint a szókeletkezést, illetőleg szóátvételt közvetlen követő időt tekinthetjük. Például *csalamádé* szavunk 1837-ből való első adata, valamint az ezt sűrűn követő adatok sokasága föltétlenül azt jelzi, hogy sem a szó maga, sem az a növénytermelő-takarmányozási kultúrához tartozó fogalom, amit jelöl, a múlt század közepénél sokkalta előbb semmiképpen nem lehetett ismert, sőt megismerése éppen erre az időre tehető (vö. még a *misling* 'csalamádé' 1856-ból való első adatát: TESz.).

A nyelvemlékek alapján, rendszerint évszámmal rögzíthető első előfordulások kultúrtörténeti felhasználása tekintetében tudni kell továbbá azt is, hogy az utóbbi idők széleskörű és rendszeres szótörténeti kutatásai a magyar szavak sokaságának vitték gyakran igen tekintélyes idővel előbbre az első előfordulását, s ez a művelődési megítélést is sokszor befolyásolja. Hogy csak egy példát említsek: a *karfiol* első előfordulása a SzófSz.-ban még 1838-ból, a TESz.-ben már 1664-ből adatolva szerepel, s ez a tény természetesen a növénytörténet, illetőleg a magyar kertkultúra szempontjából éppen nem jelentéktelen. Mivel e tekintetben többszáz erősebben is művelődési kötöttségű szavunk mutat ma más helyzetet, mint korábban, a mögötük rejlő kultúrtörténeti mozzanatok gyakran új megfontolást, de legalábbis kronológiai átértékelést igényelnek.

népi szavak
A munkaterület közelebbi ismerői jól tudják, hogy a magyar szótörténeti kutatások korábbi szakaszaiban milyen mostoha elbírálásban részesültek az úgynevezett „idegen szavak”; általában nem szótározták, nem adatolták őket. Mivel pedig a nemzetközi műveltségyszavak, közöttük is különösen a modern kultúra nyelvi vetületei legtöbbszörre „idegen”-nek minősültek,

ez a művelődési kapcsolatok szempontjából oly fontos szóréteg a kronológia, közelebbről a magyarba kerülés idejére nézve nagyrészt feltáratlan maradt. Éppen ezért van kiemelkedő fontossága annak, hogy az újabb kutatások — nem utolsósorban a TESz. készülésevel kapcsolatban — e vonatkozásban rendszeres adatfeltáró tevékenységet hoztak, s ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy nemzetközi műveltségszavainkat tüzetes kronológiai adatlás birtokában szövegeket adhatunk meg.

A forráskutatáson, az írott szövegek adatolásain kívül a szó keletkezését, egy adott nyelvbéli életének kezdetét más kritériumok alapján is meg lehet közelíteni. Ezek között a kritériumok közt tudvalevőleg fontos szerepet tölt be maga a szorosabb értelemben vett etimológia. E szerep fontosságának mértéke azonban nem független sem az időtől, sem az eredettől: növekszik a nyelvemlékes kor előtti időre vonatkozóan, és két nagy eredetbeli réteggel, az ősi szavakkal és a jövevényszavakkal kapcsolatban, ahol a magyar — nem magyar nyelvi megfelelések több szempontból lemérhető viszonyából kronológiai fogódzók sarjadnak. Mindez túllentül ismert kérdés ahhoz, hogy itt taglalni szükséges volna, s tudvalevők ennek az etimológiai kronologizálásnak a kultúrtörténeti vonatkozásai is. Azzal például, hogy *nemez* szavunkat igen korai, de már az ugarságtól való elválás utáni időre tehető iráni jövevényszórétegbe sorolhatjuk, az ősmagyarok gyapjúfeldolgozási ismereteire kapunk értékes — és időben-térben bizonyos mértékig meghatározott — adalékot.

Módszertanilag sokkal nehezebben megfogható ennél, és az etimológiának már csupán a tágabban értelmezett körébe tartozik az a kérdés, hogy mindazokban a szavakban, ahol a rokon vagy idegen nyelvi megfelelőekkel való különböző szempontú egybevetés nem jöhet számításba, mennyire közelíthető meg a szókeletkezési ideje. E probléma jelentőségét az növeli, hogy az ide kapcsolódó ismeretlen vagy nagyon bizonytalan eredetű tőszavaknak, különösen pedig a belső keletkezésű származékoknak a száma rendkívül nagy, s hogy közöttük a művelődési szempontból becses elemek hosszú sora található. Az ilyen szavak keletkezési idejére elsősorban szerkezeti-jellegbeli tulajdonságaik részletelemzése adhat a kezünkbe értékes támpontokat, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szavak is sok tekintetben magukon hordozzák életkori sajátásaikat, hogy különböző tulajdonságaik sejtetni engedik annak a kornak a mennyiségét, melyet átéltek. — Hogy az ilyen elemzésekben az első- és másodrendű kritériumok milyen sora vehető számításba, annak részletezésére itt nincs lehetőség (a problémakör alapelveit, illetőleg alapelemeit a III. finnugor kongresszuson, Tallinban tartott előadásomban tárgyaltam, s a kongresszusi kiadványban majd olvashatók lesznek). Most csak az a lényeges, hogy ha az ilyen elemzések eredményei nyomán magától értetődőleg nem is adhatók pontosabb kronológiai meghatározások, az egyes szavak keletkezési ideje tágabb határok között többnyire valószínűsíthető, s a művelődéstörténeti értékeléshez számításba vehető. Művelődési szempontból nem közömbös például, hogy olyan szavaknak a keletkezési idejéről, mint az ismeretlen eredetű *réz* ásványnév, *bükk* fanév stb. vagy a belső keletkezésű *tőr* eszköz- és fegyvernév, *virág* gyűjtőnév stb. — életkoruk jóval nagyobb távlatú problematikájához viszonyítva nem sokat nyújtó első nyelvemlékes adatukon kívül — tudunk-e egyáltalán

valamit mondani; sokat nyerünk már azzal is, ha e szavakról valószínűsíteni tudjuk, hogy jóval a honfoglalás előtti időben, legalább az ősmagyar kor korai idejében vagy még előbb keletkeztek.

A szavak szorosabban vagy tágabban értelmezett etimológiai kutatása, szerkezeti-jellegbeli elemzése alapján ma mindenesetre nyelvünk sokkal több szövelemét tudjuk keletkezési, illetőleg átkerülési idejére nézve meghatározni, mint a kutatások korábbi időszakaiiban. Ez a tény szintén módot ad arra, hogy egyes művelődéstörténeti kérdések egészét vagy részleteit új értékelés alá vehessük.

3.2 A művelődéstörténet természetesen nemcsak a kronológiai meghatározások terén kap hasznosítható anyagot a szorosabb értelemben vett etimológiai kutatásoktól, hanem a társadalom életében sokrétűen érvényesülő művelődési hatások jellegét, tartalmát, irányát illetően is. Az utóbbi két-három évtized magyar etimológiai kutatásai, illetőleg a most folyó szintetizáló munkálatok magától értetődően nem változtatták meg alapjaiban a nagy elődök tevékenysége nyomán e területen sarjadt eredményeket, s így az etimológiai vizsgálatok művelődési vetületei sem változhattak és nem is változtak meg gyökeresen. Ennek ellenére mégis a nagyon fontos részleteknek egész sokaságában változott a magyar szókincs etimológiai ismeretanyaga, s ennek következményeként korábbi művelődéstörténeti vonatkozású értékelések sorozata kerülhet ma többé-kevésbé más megvilágításba.

A művelődési kihatású etimológiai részeredmények az újabb kutatások alapján leginkább a következő vonatkozásokban változtak. Tüzetesebb etimológiai vizsgálat alá került nagyon sok olyan szó, amelyről azelőtt nem volt rögzített etimológiai véleményünk. Ide tartoznak például az imént az adatolás szempontjából is kiemelt nemzetközi műveltségyszavak, melyeknek a végső etimonja ugyan régóta közismert, magyarba kerülésük útja, körülményei azonban az esetek túlnyomó többségében nem részesültek eddig úgyszólván semmiféle vizsgálatban. Az e tekintetben különleges típust képviselő újabb műveltségyszavakon kívül természetesen más kategóriák szövegyedeinek etimonja is sokszor került a közelmúltban más megvilágításba. Szép számban születtek például egészen új etimológiák is, mégpedig egyrészt korábban ismeretlen eredetű szavak származásának megfigyeltése-ként, másrészt korábban érvényben volt származtatásoktól gyökeresen eltérő eredménnyel. Kiküszöböltettek hibás etimológiák persze olyan jelleggel is, hogy nem került helyükbe újabb magyarázat, de a rájuk épült művelődési következtetések alól így is kihúzódott a talaj. A gyökeresebb nézetváltozásokon kívül sok szó kapott újabban olyan etimológiai elemzést, amelyből a kapcsolódó kultúrtörténeti mozzanatok a korábban adottaknál sokkal behatóbban rajzolódnak ki.

Az egyes szavak etimológiai értékelésének ilyen vagy olyan jelleggel való megváltozása minden esetben érinti a művelődéstörténet azon részlegének legalábbis egyes pontjait, amelyhez a kérdéses szavak kapcsolódnak. Azzal, hogy például *móka* szavunk korábbi belső magyar eredeztetése helyébe az olaszból való származás igazolása lépett, a népi szórakozás hazai viszonylatainak megismerése pontosabbá, a szellemi művelődés e területének olasz kapcsolatai egy újabb részletben is felfedetté váltak; éppen úgy, ahogy a

régebben ismeretlen eredetűnek tartott *nász* szavunk német származásának valószínűsítése a magyar házassági szokásokat ért kultúrhatások terén ad fontos fogódzót. A korábban ótörök eredetűnek tartott *igy ~ egy* 'szent' efféle származtatásának igazolhatatlansága viszont a honfoglalás előtti magyar hitélettel kapcsolatos ismereteink egy bizonyos pontján óv meg bennünket a hamis következtetések veszélyétől, — elsősorban az ide vonatkozó szellemi kultúrhatás irányát, forrását illetően s nem kronológiai tekintetben, hiszen e szavunk honfoglalás előtti keletkezése (bekerülése) más oldalról valószínűsíthető. Annak az etimológiai kérdésnek a tisztázása, hogy *matrac* szavunk arab nyelvi körből került a mediterrán vidékekre, majd Itálián keresztül Európa számos nyelvébe, s mi a németből vettük át, nemcsak azt mondja meg számunkra, hogy a házkultúrának ezt az elemét milyen hatásra ismertük meg közvetlenül, hanem távolabbi művelődési kapcsolatokra is perspektívát nyit. Az *orda* etimológiájának egyrészt a balkáni szubsztrátumig való visszavezetése, másrészt annak a körülménynek a felfedése, hogy e szót nemcsak a románból, hanem a szlovákból is átvettük, a vlach pásztorkodás elemeinek útjáról és hozzánk kerülésének többsikű voltáról is konkrétan tájékoztat.

Bármilyen sok új művelődéstörténeti fogódzót kaptunk és kapunk az utóbbi idők etimológiai kutatásaitól az egyes szavak viszonylatában, s az egyes szavak tanúságtétele bármennyire is kisugározhat a hozzájuk kapcsolódó tárgyi-fogalmi kör közelebbi-távolabbi vonatkozásaira is, a magyar szófejtés újabb szakaszaiban elért eredményeknek a magyarság anyagi és szellemi művelődése jobb, mélyebb megismerésében az eredmények összességét illetően van a legnagyobb jelentősége. Az a tény, hogy a magyar szavak a korábbiaknál sokkal szélesebb mezőben, rendszeresebben kerültek etimológiai vizsgálat alá, s e vizsgálatból nagyon sok új, tüzetesebben is kidolgozott részeredmény fakadt, a szűkebb vagy tágabb tematikájú művelődési kérdések megfogásához mind mennyiségileg, mind minőségileg sokkalta szélesebb és szilárdabb alapot szolgáltatottak, mint amivel korábban rendelkezünk. Ma már a részletkéig elhatolóan és az arányok meghatározását is lehetővé téve lehet hozzászólni például a magyarságot a középkor honfoglalás utáni századaiban kívülről ért művelődési hatások kérdéséhez, lehet világosan kikristályosítani a négy nagy művelődési régió (a nagyrészt szláv nyelvi köntösben jelentkező közép-keleteurópai, az oszmán-török és déli-szláv jellegű balkáni, az olaszra centralizált mediterrán és az elsősorban német nyelvi vonalon érvényesülő nyugati kultúrkör) felől érkező hatásokat, valamint az e nagy művelődési régiókhoz több-kevesebb szállal kapcsolódó mellékhatásokat. De nem okoz gondot az sem, ha az anyagi vagy szellemi kultúra egy-egy meghatározott szeletében, szűkebb részletében akarjuk az etimológia eredményeit hasznosítani. Részletekbe menő adalékokat kaphatunk olyan kérdésekről, mely irányból, milyen jelleggel bővült népünk kultúrája, tárgyi és fogalmi ismerete — mondjuk — a hadi eszközök, fegyverek, a katonai szervezet, a ruhafélék, a szövet- és kelmefajták, a hajózás, a pénzek, a fűszerek, a festékek, színek, az ásványok, a hangszerek, a főtt és sült tésztafélék, a népek és országok, a kutya-fajták és megannyi más tematikai terület megismerésében, hogy a földművelés, állattenyésztés egyes részlegeit ne is emlegessük.

magyarság
mit
követett

A ma rendelkezésünkre álló etimológiai ismeretekből jól kirajzolható természetesen az a szerep is, amelyet egyes fogalmak vagy fogalmi körök viszonylatában a különböző kultúrkörök közti közvetítőként betöltöttünk. Részletesen kidolgozott etimológiák sorozata alapján vizsgálhatunk meg például olyan kérdést, hogy a balkáni (oszmán-török és déli szláv nyelvű) kultúrkörökből indult hatásokat hogyan és mikor adtuk át Nyugat- és Közép-Európának (*dolmány, huszár, betyár, paprika* stb.). Itt a „mikor”-on is hangsúly van, hiszen magától értetődő, hogy az etimológiai eredmények művelődéstörténeti hasznosítása csak a kronológiai problematikával együtt, a szótörténeti-etimológiai kutatások egységében történhetik.

jelentés-
változás

3.3. A művelődéstörténet szempontjából külön figyelem illeti meg a szavak jelentéstani problematikáját, közelebbről a jelentésekben bekövetkezett módosulásokat. Újabb szótörténeti kutatásaink e tekintetben a részletki-dolgozások olyan sorozatával dicsekedhetnek (l. pl. a TESz.-nek a jelentések adatolásával és magyarázatával kapcsolatos eljárás módját), amely korábbi elképzelhetetlen mennyiségű információt nyújthat a művelődéstörténeti bűvárlatok számára.

eredeti
jelentés-
változás

A jelentésváltozások kiindulópontjának megfogása — mely művelődés-történetileg igen fontos lehet — gyakran magában az etimonban rejlik. Jól ismeretes, hogy a finnugor eredetű magyar szavak etimonjai az ősidők anyagi és szellemi műveltségének milyen sok elemére, illetőleg ezeknek az elemeknek az eredetére vet világot: innen tudunk például olyan dolgokat, hogy elődeink primitív lakóhelyének, kunyhójának fala vesszőfonadékból volt, vagy hogy elődeink tudatában az 'olvas' fogalom a 'számol, egyenként számba vesz' fogalomból sarjadt ki. — Még meghatározottabb művelődési adalékokkal szolgálnak természetesen a nyelvtörténeti korban igazolható jelentésváltozások, az etimon és a kronológizált adatok komplex vallomásaival. Így nemcsak azt tudjuk, hogy a *fene* eredetileg 'vadállat' jelentésű volt, hanem azt is, hogy 'rút betegség' jelentése alkalmasint még a középkorban kialakult, a képzeletvilággal kapcsolatos, szitokszóként is használatos 'szörnyű valaki, valami' jelentése viszont aligha régebb a XVIII. századnál; mindez őseink szellemi kultúrájának fejlődése, betegségfogalmaik, valamint a képzeletvilágba tartozó fogalmaik kialakulása szempontjából érdekes és jellemző (vö. még pl. *franc, frász, nyavalya* stb.).

csúf

A részletesen fölfedett jelentésváltozásokból akár egy-egy szóval kapcsolatosan is többirányú művelődési következtetés levonható. A *csúf* átadó (olasz) nyelvi 'homlokba, nyakba lógó haj, üstök', 'útonálló, szélhámos, kétes foglalkozású személy', 'szemfényvesztő, bűvész, mulattató' jelentésének, valamint átvevő (magyar) nyelvi 'szemfényvesztő, mulattató, bohóc', 'olyan személy, akin mindenki mulat, akit mindenki csúfol', 'kicsúfolt, rút, csúnya' jelentésének logikai és időbeli rendjéből legalábbis két fő következtetés világosan kirajzolódik: a) középkor végi, nagyrészt olasz eredetű mulattatóink valóságosan vagy maszként hosszú, üstökzerű hajzatot viseltek, a komikumot már elcsúfított, torz megjelenésükkel is biztosítani igyekeztek; b) ebből kifolyólag a magyar népi szemléletben e mulattatók a csúnyság megtestesítőjévé váltak (nyelvileg főnévi jelzőn keresztül főnév → melléknév fejlődés történt). A magyar szóban lefolyt jelentésváltozások

gondos adatolása természetesen az egész folyamat kronológiájából is sokat elárul: az átvétel után a magyarban egy ideig még csupán konkrét, főnévi 'bohóc, mulattató' jelentésében élt a szó, a tulajdonságjelölő elvonatkoztatás melléknévi végkifejlete viszont aligha régebb a XVIII. századnál.

1.
2.
A csúf példája egyébként két ide kapcsolódó tanulságot még külön is jelez. Az egyik, hogy az idegenből jövő művelődési hatások lemerésében a szó legkorábbi magyar jelentéseinek döntő fontosságuk van. A másik, hogy a később, már biztosan a magyarban kialakult jelentések mindig a belső, idegen hatástól mentes művelődési-gondolkodási változásokra utalnak. Ezekre a tényekre főként jövevényszavaink kultúrtörténeti tanúságtételében kell fokozott figyelemmel lennünk, máskülönben — a jelentések egymáshoz való pontos viszonya, kronológiája megállapításának mellőzésével — a művelődési hatások megítélésében súlyos módszerbeli hibákba eshetünk.

A jelentésváltozások pontos számbavétele — többek között — a nyelvi fejlődés mögött rejlő gondolkodási-szemléleti háttér megragadásához is nélkülözhetetlen, ami már a szellemi kultúra legelvontabb fogalmi területeihez tartozik. Bár e síkon az emberi gondolkodás egyetemessége, a logikai-gondolati kategóriák nagy általánosságban vett azonossága döntő szerepet játszik, az itt számbavehető jelentésvizonyokból egy adott nyelvre, illetőleg az e nyelvet beszélő nép gondolkodására különleges adalékokat is kaphatunk. Hogy mi az általános és mi a többé-kevésbé különleges, azt persze csak széles keretű összehasonlító-tipológiai vizsgálatok dönthetik el; de hogy egy-egy fogalmi körben egy bizonyos nyelvre, illetőleg az e nyelvet beszélők szemléletére vonatkozóan mi a helyzet, az magából az adott nyelvből, pontosabban az e nyelv önálló, belső fejlődésében történt jelentésváltozásokból, sőt jórészt belső keletkezésű szóelemek alapján derül ki. A magyarban például a madarak elnevezése nagy többségükben hangjuk után történt, a fennmaradó részleg meg többnyire színelnevezésekkel kapcsolatos. Az állati párzás kifejezésében is a hangutánzás dominál nyelvünkben, jelezve, hogy a szemlélet a hangjelenséget tartja itt döntőnek. A 'szajha, ringyó' fogalom igen jelentős számú magyar kifejezése túlnyomórészt nagy többségében kétféle szemlélet alapján sarjadt: a 'sár' és a 'rongy' fogalom átvitele. Kószálást, csavargást jelentő szavaink azt mutatják, hogy e fogalomkörben jórészt a görbeség, kacskaringósság képzete volt a kiindulópont. A lelki szorongás fogalmkörébe tartozó magyar szavak jóval nagyobbik része eredetileg összehúzódat, kicsivé válást kifejező szavakból lett ilyennek. A könyörgés, rimánkodás képzetét — az ide utaló szavak tanúsága szerint — a magyarul beszélők két körből, a sírás, valamint a lecsés, lehajlás fogalmai-ból merítették. Ezek a társítások természetesen más nyelvekben is érvényesülnek, az arányok több-kevesebb különbségével.

elnevezés
képzete

3.4. A szótörténeti eredmények művelődéstörténeti problematikájának tárgyalása el sem képzelhető anélkül, hogy ne essék szó a szavak nyelvi-társadalmi helyzetéről, illetőleg az e helyzetben bekövetkezett változások-ról. E tekintetben a nyelvföldrajzi (területi, nyelvjárási) kérdések éppúgy szerepet kapnak, mint a csoport- és rétegnyelvek közti szóátmenetnek vagy a sztenderdizált nyelvváltozatba, a nemzeti nyelvbe kerülésnek a kérdései.

A szavak mindenkori területi elhelyezkedése, valamint az ilyen jellegű elhelyezkedésben bekövetkezett változások, eltolódások rendszerint igen híven jelzik, hogy a tőlük jelölt tárgyak, fogalmak mely vidékeken váltak ismertekké, milyen természetű, irányú, mértékű kultúrhatások hordozói. A mai magyar nyelvjárások megismerését célzó újabb kutatások, főként pedig „A magyar nyelvjárások atlasza” a művelődéstörténeti szempontból fontos szavak egész sorának a nagyon pontos területi rögzítését teszik lehetővé. Az utóbbi két évtizedben föllendült nyelvjárástörténeti vizsgálatok meg nemegyszer a szinkrón szóföldrajzi helyzet diakroniáját tudják biztosítani sok évszázadra visszamenőleg is. E tekintetben ma megint csak olyan tömeges nyelvi tények birtokában vagyunk, amelyek korábban teljesen felfedetlenek vagy legalábbis nem pontosan kimunkáltak voltak.

A belterjes állattenyésztésben felhasznált, jórészt nyugati kultúrhatásra megismert takarmánynövények közül a bükköny termesztési szokása még a középkor folyamán eljutott Magyarországra. A *bükköny*–*lednek*, *lendek* szinonimák mai, pontosan meghatározható nyelvföldrajza, valamint az e szavakra vonatkozó nyelvtörténeti adatok helyhez kötése nemcsak azt mutatja, hogy e növény kétféle, német és szláv kultúrhatásra terjedt el nálunk, hanem azt is pontosan jelzi, melyek voltak azok a területek, ahol a *bükköny* képviselte, jóval erősebb német hatást a *lednek*, *lendek* képviselte szláv (elsősorban szlovák) hatás helyettesítette. Míg a *bükköny*–*lednek*, *lendek* nyelvföldrajzi viszonya az adatok tanúsága szerint évszázadok óta alig változott valamit, más művelődési vetületű szavak területváltozásaiban a kultúrhatás dinamizmusa úgyszólván tetten érhető. Így például a 'párnatok, dunyhatok' jelentésű *ciha* szóra a XVIII. századtól rendelkezésre álló nagyszámú adat igen szépen jelzi, hogy a lakáskultúrának ezt az elemét hogyan hurcolták szét a török kiűzése után a Dunántúlra és az Alföld déli részeire beköltöző német telepések, illetőleg az Alföldre még valószínűleg szlovák telepések is.

Amikor egy szó a szaknyelvek, csoport- és rétegnyelvek legtöbbnyire szűk társadalmi-nyelvi köréből a köz- és irodalmi nyelvbe kerül át, e változás a szó jelölte fogalom széles keretű megismerésének, társadalmi általánosulásának jele. A XVIII. század magyar növényteni terminológiájában meglevő *akác* (*akácfa*) – 1780 után hirtelen megszaporodó, rendkívül nagyszámúvá váló adatainak tanúsága szerint – e század végén a közmagyar szavak sorába lép, biztosan jelezvén, hogy ez az az időszak, amikor az *akácfa* Magyarországon általánosan elterjed. – Ugyanez a helyzet természetesen a szűk területen élő nyelvjárási szavak sztenderdizálódásával, melyet a szaknyelvi terminológia problematikája szintén sokszor színezt. Például a viszonylag szűk nyelvjárási körben ismert keleti magyar tájszót, a román eredetű *tokány*-t Baróti Szabó Dávid szótározása emelte ki először e helyzetéből, de még sokáig nem jutott közmagyar szintre, legföljebb az erdélyi regionális köznyelv küszöbére, s csak a legutóbbi idők vendéglői zsargonjából terjedt el a magyarban most már általánosnak mondhatóan. E folyamat természetesen jelzi az erdélyi étkezési kultúra e sajátos elemének társadalmi útját is.

3.5. Az itt elmondottak magától értetődőleg legföljebb ízelítőt tudtak nyújtani abból a problémakörből, amely a társadalom anyagi és szellemi kultú-

rája történetének a szótörténet felől való megismerési lehetőségeivel kapcsolatos. A felvetett néhány szempont s még inkább a felhozott néhány summázott példa a téma mélyebb ismertetéséig nem hatolhatott; az elvi problematikát inkább csak általánosságban, illetőleg néhány súlypontjában tartalmazta, a módszerbeli kérdésekre már csak áttételesen vethetett némi fényt, a konkrét részletek kimunkálására pedig egyáltalán nem adott módot. Arra viszont — remélem — alkalmas volt, hogy jelezze: az újabb szótörténeti kutatások eredményei sok tekintetben új, kedvezőbb helyzetet teremtettek a magyar művelődés történetének megismerésére, s elérkezett az idő, hogy e lehetőségekkel tüzetes vizsgálatok, elemzések révén éljünk is.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
és
A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Településtörténet és nyelvjárástörténet

Az „Очерки по истории закарпатских говоров” (Bp., 1967) című könyvünkben a rendelkezésre álló monográfiák és források alapján vázoltuk Kárpátalja településtörténetét, a nyelvi adatokból pedig megállapítottuk a nyelvjárások fejlődését.¹ Cikkünk az ott közölt empirikus anyagra és általánosításokra épül, ezek eredményét igyekszik az elemi analízis szintjén úgy összegezni, hogy összevethető legyen más hasonló szintre hozott munkákkal. Az ilyen analízisekből kikerekedhet a településtörténet és nyelvjárástörténet viszonyának teljesebb képe. E kettő külön-külön is elég bonyolult, s így összekapcsolásuk sem lesz egyszerű. Az ilyen ágas-bogas folyamatok „leegyszerűsítése”, lényeges jegyeinek kiemelése az elméleti általánosítás elengedhetetlen feltétele.

A településtörténet és a nyelvtörténet kapcsolatának vizsgálata szerves része a nyelvjárástörténeti kutatásnak, de a két terület bonyolultságától függ, mennyire van szükség részletes szembesítésükre. A kettő összekapcsolásának több lehetséges módozata van, az egyik az, amikor többé-kevésbé adatolható és konfrontálható mindkettő (ez lesz majd a helyzet a mi esetünkben). Lehet azonban, hogy csak a nyelvi adatokat, pl. a helyneveket ismerjük, és ebből kell megállapítanunk a településviszonyokat, ezek változását. Melich és Kniezsa ismert két monográfiája a honfoglaláskori és XI. századi Magyarország helyneveiről² ez utóbbi típusba tartozik. A nyelvtörténet akkor is hasznos kísérő tudománya a településtörténetnek, ha a településtörténeti adatokat ismerjük, de a lakosság nyelvét, nemzetiségét vagy — egy nyelven belül — nyelvjárási hovatartozását nem. Kniezsa István végezte el Szabó István Ugocsa megye (Bp., 1937) című monográfiájának hely- és személynév-elemzését, s megállapította a lakosság nyelvi hovatartozását. Kettőjük nyomán Bélay Vilmos kutatta Máramaros településtörténetét és nemzetiségi viszonyait: „Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. sz. elejéig” (Bp., 1943). Mi Kárpátalja többi részére alkalmaztuk a településtörténet s a hely- és sze-

¹ Dezső i. m. 21—117.

² Melich János, A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 1925—1929; Kniezsa István, Magyarország népei a XI. században: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Bp., 1938. 365—472.

mélynevek vizsgálatának Szabó Istvántól és Kniezsa Istvántól demonstrált módszerét, felhasználva a történeti forrásokat és a meglevő kutatások eredményeit.³ A hely- és személynevek történeti vizsgálatának problematikáját — erőnyeit és hiányosságait — most ne elemezzük, mivel dolgozatunk tárgya nem ez a típusú kutatás lesz. Kniezsa nyomán mi ugyanis további kutatási célt tűztünk ki: a kárpátaljai ukrán nyelvjárások történetét követtük nyomon a hely-, de főleg a személynevek alapján, amelyet a XVI. századtól kiegészítettünk a nyelvemlékek elemzésével. E vizsgálatok eredményeiről lesz alább szó.

Dolgozatunkban kiválasztottunk két megyét, Máramarost (M) és Bereget (B), ezek településtípusait, telepítési típusait **(1.)**, bennük a nyelvi közösségek fejlődését **(2.)** és a nyelvi közösségekben végbemenő nyelvjárási interferencia eredményét **(3.)** elemezzük.

1. Településtípusok, telepítéstípusok

A két megye 1720. évi településeinek egybevetéséből kitűnik, hogy Beregben domináltak a kis lélekszámú települések, míg Máramarost a nagyobb falvak jellemezték. Ezt legegyszerűbben táblázaton szemléltethetjük, melyet említett könyvünk adataiból válogattunk össze.⁴ Az adatokhoz nem kell sok magyarázat, mert egyértelműen mutatják, hogy Bereg megye 249 falvának kétharmadában 1–10, de zömmel 1–5 gazdaság volt, az ilyen apró falvak száma Máramarosban azonban nem tette ki a 20%-ot sem, s itt a falvak kb. 70%-ában 11–50 gazdaság volt. Bereget tehát az apró települések, Máramarost a nagyok jellemezték.

A megye neve	A falvak száma	A gazdaságok száma						
		1–5	6–10	11–25	26–50	51–100	100 fölött	Nincsen adat
Bereg	249	102	60	61	10	2	—	14
Máramaros	130	3	19	44	49	11	2	2

A települések ilyen leíró elemzése jobban érthető, ha figyelembe vesszük a betelepítés, ill. a betelepülés folyamatát. Mindkét megyét — durván — két részre oszthatjuk: Délre és Északra, értve az utóbbin elsősorban a Verchovinát. A betelepülés folyamatát is leegyszerűsítve, a déli lakosságot eredetinek számítjuk, tekintet nélkül arra, hogy az ősi lakosság a XIV. században és a XV. század első felében jelentősen kiegészült északról, de az

³ A településtörténeti és nyelvtörténeti forrásokat l. Dezső i. m. 293 kk. Az említett munkákon kívül módszertanilag tanulságos Kniezsa István dolgozata: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei: Magyar nyelvjárások IV, 196–232 és Maksai Ferenc könyve, A középkori Szatmár megye. Budapest 1940, amelyeket hivatkozott munkánkban — más terület elemzésében — szintén fölhasználtunk.

⁴ Dezső i. m. 86.

áttelepülők nyelvileg asszimilálódtak. A XVI–XVII. században az északi falvak mindkét megyében kenéz típusú telepítés révén népesültek be. Az ilyen telepítés a nagy uradalmakra volt jellemző, és különösen intenzíven folyt Beregben, ahol a munkácsi uradalom irányította. Máramarosban nem volt ilyen hatalmas latifundium, amely ennyire tervezetten végezhetette volna a betelepítést. Ennek vázlatos menete a következő volt: a délebbre fekvő falu gazdái közül kenézi privilégiumot adtak egyeseknek, hogy északon letelepedve létrehozzák egy-egy új falu magvát, amelyhez kis számban délről, de zömmel a Kárpátok másik oldaláról kellett telepeseket szerezniük. Az így létrejött falvakból megint „kiszálltak” újabb kenézek, akik újabb falvak magvát alkották. Így lépcsőzetesen települt be a Verchovina.

Az új települések alkotásának nyilván ez csak az egyik lehetséges típusa. Nyelvészeti szempontból az a lényeges, hogy így nem homogén nyelvi közösségek jöttek létre: egy nyelvjárást beszélt az új falu magva (egy vagy néhány család) és mást a betelepültek, akik száma hamarosan meghaladta az alapítókét.

A helyneveket illetően e telepítési típusnak volt egy érdekes vetülete: a kenézek alapította falvak jelentős része a kenéz nevéből képzett helynevet viselt. Bennünket azonban a nyelvi közösségek alakulása érdekel az olyan kisebb és nagyobb lakosságú településekben, amelyek kenéz típusú telepítéssel jöttek létre. Ennek szemléltetésére és megértésére bizonyos idealizált közösségeket tételezünk fel, eltekintve számos esetleges jelenségtől.

2. A nyelvi közösségek fejlődése a településekben

Tételezzük fel, hogy Beregben és Máramarosban (a továbbiakban B és M) az I. periódusban (kb. XV. század végén) csak délen voltak települések (azaz a meglevő néhány északi falutól eltekintünk). Két-két falut veszünk föl, B–D¹ és B–D² és M–D¹ és M–D², mindegyikben 16 gazdaság volt.

I. (XV. sz.m.f.)

B: B–D¹ (16) B–D² (16) M: M–D¹ (16) M–D² (16)

A II. periódusban (az kb. a XVI. század második fele) a négy déli faluból kiszállt négyszer 4 gazda és északon 4 új falut alapítottak. Köztük vannak a kenézek, akikhez rokonaik vagy más déliek csatlakoznak még. (Eltekintünk attól is, hogy a déli lakosság száma megnövekedhetett.)

II. (XVI.sz.m.f.)

B: B–D ¹ (12)	B–D ² (12)	M: M–D ¹ (12)	M–D ² (12)
↓	↓	↓	↓
B–É ¹ (4)	B–É ² (4)	M–É ¹ (4)	M–É ² (4)

Így északon újabb négy falu magva jött létre.

A III. periódusra az az újonnan betelepültekkel duplájára nőtt az északi falvak lakosainak száma, az eloszlás egyenletes volt. Délen a lakosság száma nem változott. (Az újonnan települteket kurzív szedéssel jelezzük).

III. (XVII.sz.e.f.)

$$\begin{array}{cccc} B: B-D^1 (12) & B-D^2 (12) & M: M-D^1 (12) & M-D^2 (12) \\ \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ B-\acute{E}^1 (4+4) & B-\acute{E}^2 (4+4) & M-\acute{E}^1 (4+4) & M-\acute{E}^2 (4+4) \end{array}$$

A IV. periódusban (a XVII. század második felében) a beregi északi falvak kétszer 2 déli származású gazdája kiszállt a régi északi faluból, és új települést alapított. Mivel nincs szükségünk már részletes bemutatásra, azt is hozzávesszük, hogy az új falu alapítása sikeres volt: kétszer 4 új áttelepült csatlakozott hozzájuk. Máramarosban is folytatódott a betelepülés, de a kétszer 4 áttelepült a már meglevő faluba költözött be. A déli falvak lakosainak a száma még mindig változatlan maradt. Ezt figyelembe véve a települések az alábbiak szerint alakultak. (Az újonnan jöttöket félkövér szedéssel jelezzük.)

IV. (XVII.m.f.)

$$\begin{array}{cccc} B: B-D^1 (12) & B-D^2 (12), & M: M-D^1 (12) & M-D^2 (12) \\ \downarrow & \downarrow & \downarrow & \downarrow \\ B-\acute{E}^1 (2+4) & B-\acute{E}^2 (2+4) & M-\acute{E}^1 (4+4+4) & M-\acute{E}^2 (4+4+4) \\ \downarrow & \downarrow & & \\ B-\acute{E}^3 (2+4) & B-\acute{E}^4 (2+4) & & \end{array}$$

Itt álljunk meg, és nézzük meg mi történt a falvak nyelvközösségeivel. A déliek egyelőre változatlanok. Észak-Beregben 4 falu jött létre, ahol a déli származásúak csak a lakosság egy harmadát alkották, a többség új betelepült. Észak-Máramarosban két új falut találunk, ahol az újonnan betelepültek kétharmados többségben vannak. Ezek a tények magyarázzák az új verchovinai nyelvjárás kialakulását. A két megye „adatai” között lényeges különbség van: Máramarosban 4 déli származású gazdaság van, akik — lévén a falu vezetői — inkább képesek arra, hogy csoportközösséget alkossanak, amelyen belül jobban megőrizhetik eredeti nyelvi sajátosságait. És valóban az észak-máramarosi falvakban a déli archaikus sajátosságok tovább megőrződtek. Az észak-beregi 2—2 családnak erre jóval kevesebb lehetősége volt, aligha alkotott a falun belül csoportközösséget, gyorsabban asszimilálódott.

Az eddigiekben a déli falvak lakosságát változatlannak vettük. Ez nyilván egyszerűsítés kedvéért történt, de a XVII. század közepéig ettől eltekinthetünk. A XVII. század nyolevanas éveinek, majd a XVIII. század első évtizedének háborúiban a dél-beregi falvak lakossága erősen, a máramarosiaké némileg megfogyatkozott. A következő V. periódus legyen a XVII. század vége. Ekkor a következőt találjuk a déli falvakban.

V. (XVII.sz.vége)

$$B: B-D^1 (8+4), \quad B-D^2 (8+4) \quad M: M-D^1 (10+4) \quad M-D^2 (10+4)$$

A beregi falvak lakosságának kétharmadát alkotja a régi lakosság, egyharmadát az új. Máramarosban kisebb az új lakosság aránya.

A következő VI. periódusban (a XVIII. század 10-es éveiben) a beregi és máramarosi régi lakosságnak az előbbihez hasonló fogyatkozását és új telepésekkel való kiegészülését látjuk, de mindkettő kisebb mérvű (a 1720. évi statisztikából ítélve):

VI. (XVIII.sz.10-es évei)

B: B—D¹(6+3+2) B—D²(6+3+2) M: M—D¹(10+3+2) M—D²(10+3+2)

A dél-beregi falvak jelentős részében az V—VI. periódusban terjedt el az ü-zés, tehát az újabban betelepültek hatására a zárt *o*, *e* helyén *ü*-t ejtettek az archaikusabb *u* helyett (pl. *stul*, *stül*). Ez Máramarosban nem terjedt el, eltekintve a megye nyugati, Bereghez csatlakozó részétől. Az ü-zés elterjedése nem magyarázható pusztán belső fejlődéssel, nem ment volna végbe az újabban betelepültek jelentős hatása nélkül. Az u-zás és ü-zés fontos jellemzője a kárpátaljai nyelvjárásoknak, de csak egyike a jellemzőknek, a többieket illetően a dél-beregi nyelvjárások konzervatívak maradtak (l. lentebb).

A fentiek alapján a nyelvi közösségekben az eredeti és betelepült lakosság viszonyának a következő összefüggései lényegesek:

1. közösségtípus: déli alap és szórvány, ill. kisebbségi északi kiegészülés (jellemző Dél-Máramarosra);

2. közösségtípus: (megfogyatkozott) déli alap és megközelítően azonos arányú északi kiegészülés (jellemző Dél-Bereg);

3. közösségtípus: déli mag és megközelítően azonos arányú északi kiegészülés (elsősorban Észak-Máramarosra jellemző átmenetileg);

4. közösségtípus: déli mag és többségi északi kiegészülés (Észak-Bereg és Észak-Máramaros).

Az egyes típusok illusztrálása nem teljes, de a továbbiakban nem is lesz szükségünk a településfejlődés minden fönt vázolt részletére, sőt a 3. átmeneti típust nem is jellemezzük tüzetesebben nyelvjárástörténeti szempontból, de figyelembe kell vennünk.

3. A nyelvjárási sajátosságok interferenciája a nyelvi közösségekben

A két megye déli ukrán nyelvterületét bizonyos lényeges sajátosságok egyesítették, de ezen belül egyes másodrendű sajátosságok differenciálták őket. Az északi, zömmel a Kárpátok északi részéről áttelepült lakosság más nyelvjárást beszélt, szintén bizonyos különbségekkel. De míg a déli lakosság együttmaradt, az északi szétszóródott, összekeveredett, a másodlagos nyelvjárási sajátosságok keveredhettek.

Mi csak a hangrendszert elemezzük, de itt az összes lényeges nyelvjárási különbségre tekintettel leszünk.

A déli lakosságot egyesítette az u-zás, tehát az új zárt *o*, *e* helyén *u*-t ejtettek (pl. *stul*), szemben az északiakkal, akik a XVII. században ü-zők, majd i-zők voltak (*stül*, *stíl*). A másik lényeges folyamat, amely nyelvjárási szórást eredményezett, a palatalizáció eredményeként keletkezett lágy mássalhangzók (*š*, *ž*, *č*) és az igék harmadik személyű alakjainak szóvégi *-l'* hangjának

(*sydyt'*) megkeményedése. Ehhez kapcsolódik a *d* és *i* eredőjeként létrejött *dž'* egyszerűsödése (*ž'*) és megkeményedése (*ž*) vagy csak megkeményedése (*dž*). Az északi betelepülők nyelvét a palatális mássalhangzók (*š'*, *ž'*, *č'*, *dž'*) jellemezték, a déli lakosságét viszont egyöntetűen a kemény *ž*, *š*. A *č* csak Máramarosban keményedett meg, a *dž* ugyanitt leegyszerűsödött, a *-t'* megkeményedett, Dél-Bereg e tekintetben archaikusabb maradt. Viszont a *ky*, *hy*, *chy* Máramarosban őrződött meg szemben a beregi *ky*, *hy*, *chy*-vel (*rukы* és *rukы*). Az északi telepések nyelvében a *-t'* és *-t*, valamint a *ky* és *ky* váltakozott.

Az északi és déli nyelvjárások jellemzése után vizsgáljuk meg a nyelvi közösségek típusait, és állapítsuk meg a különböző nyelvjárást beszélő déliek és északiak nyelvi sajátosságainak egymásra hatásából, interferenciájából létrejövő eredőket és az őket létrehozó szabályokat. Meg kell jegyeznünk, hogy az interferencia először igen tarka nyelvjárási képet eredményezett, amint a könyvünkben bemutatott adatok mutatják. Az alábbi „eredő” történeti fejlődés eredménye.

1. típusú közösség: déli alap és szórvány, illetőleg kisebbségi északi kiegészülés, amely Dél-Máramarosra volt jellemző.

déli alap	északi kiegészülés	eredő
u (< o, e)	ü ~ i (< o, e)	u (<i>stul</i>)
š (< š')	š'	š (<i>noša</i>)
ž (< ž')	ž'	ž (<i>žaba</i>)
č (< č')	č'	č (<i>choču</i>)
t (< -t')	-t ~ -t'	t (<i>sydyt</i>)
ž (< dž')	dž'	ž (<i>syžu</i>)
кы	кы ~ ky	ky (<i>rukы</i>)

Az eredő jellemzi a mai délmáramarosi nyelvjárásokat. Az eredményt három interferencia szabályszerűség magyarázza, de mielőtt róluk szólnánk, fel kell vázolnunk a lehetséges eredőket abból a szempontból, hogy a nyelvi változás új vagy régi elemei kerülnek-e ki győztesen (új = u, régi = r):

- (1) u és u → u
- (2) r és r → r
- (3) r és u → u vagy r

Ha az új vagy régi jelenséggel szemben új és régi áll, akkor még ez lehetséges:

- (4) u és (u és r) → u vagy r
- (5) r és (u és r) → u vagy r.

Az első kettő nem érdekel bennünket tovább, a (3)–(5) viszont egyaránt újat vagy régít ad, s ez a típus részletesebben vizsgálandó. Dél-Máramaros eredőjéhez visszatérve azt látjuk, hogy:

1.1. az új variánst megkapjuk, ha a domináns alapszoportot ez jellemzi (*š, ž, č* és *ž'* [*< dž*]), bár a kisebbségnél a régi van;

1.2. az új variánst kapjuk, ha a domináns alapszoportot ez jellemzi (*-t*), a kisebbséget pedig a régi és az új váltakozása (*-t' ~ -t*);

1.3. a régi variánst kapjuk, ha a domináns alapszoportot ez jellemzi (*u* [*< o*]), a kisebbséget pedig az új (*ü* vagy *i* [*< o*]);

1.4. a régi variánst kapjuk, ha a domináns alapszoportot ez jellemzi (*ky*), a kisebbséget pedig az új és régi váltakozása (*ky ~ ky*).

Nem volt példa arra, hogy a kisebbség régi variánsa vált volna az eredővé.

A 2. típusú közösségben, amely Délkelet-Beregre jellemző, a (megfogyatkozott) déli alaphoz megközelítően azonos arányú északi kiegészülés járult. (Bereg délnyugati részének nyelvjárási képe a szlovák hatás miatt bonyolultabb, s így itt nem elemizzük.)

déli alap	északi kiegészülés	eredő
u (< o, e)	ü (< o, e)	ü (<i>stül</i>)
š (< š')	š'	š (<i>noša</i>)
ž (< ž')	ž'	ž (<i>žaba</i>)
č'	č'	č' (<i>choč'u</i>)
-t'	-t ~ -t'	-t' (<i>sydyt'</i>)
dž (< dž')	dž'	dž (<i>sydžu</i>)
ky (< ky)	ky ~ ky	ky (<i>ruky</i>)

A különböző két-két variáns eredőjét a következő szabályok alapján nyerjük (a szabályok számozása követi az 1. típusét, ami ott 1.1., itt 2.1. stb.):

2.1. az új variánst kapjuk, ha az alapszoportot ez jellemzi (*š, ž, dž* [ke-mény]), a kiegészítő csoportot a régi (*š', ž', dž'*);

2.2. az új variánst kapjuk, ha az alapszoportot ez jellemzi (*ky*), a kiegészítőt pedig a régi és az új váltakozása (*ky ~ ky*);

2.3. a régi variánst kapjuk, ha az alapszoportot ez jellemzi (*-t'*), a kiegészítőt pedig a régi és az új váltakozása (*-t', -t*);

2.5. az új variánst kapjuk akkor is, ha ez a kiegészítő csoportot jellemzi (*ü* [*< o, e*]), az alapszoportot pedig a régi (*u* [*< o, e*]).

Itt tehát újabbat tapasztalunk: a kiegészítő csoport új variánsa is eredőt adhat (2.5.), és nincs példa az 1.3.-nak megfelelő szabályra, amely szerint az alapszoport régi variánsa lesz az eredő szemben a kiegészítő csoport új variánsával.

A 3. közösségtípus átmeneti jellegű, ezért nehezen rekonstruálható. A 4. típusnak két változata volt: észak-máramarosi és beregi-verchovinai. A kiinduló adatok ugyanazok mint az 1. és 2. típusú közösségeknél, viszont az eredők különbözők. Előbb vegyük szemügyre az észak-máramarosi nyelvjárást.

déli mag	északi többség	eredő
u (< o, e)	ü, i (< o, e)	ü ~ i (<i>stül</i> ~ <i>stīl</i>)
š (< š')	š'	š (<i>noša</i>)
ž (< ž')	ž'	ž (<i>žaba</i>)
č (< č')	č'	č (<i>choču</i>)
-t (< -t')	-t ~ -t'	-t (<i>sydyt</i>)
ž (< dž')	dž'	dž (<i>sydžu</i>)
ky	ky ~ ky	ky (<i>ruky</i>)

Az eredőt az alábbi szabályok adják. A szabályok számozása már nem jelenti, az 1. és 2. típus szabályaival való azonosságot.

3.1. az új variánst megkapjuk, ha a déli magra ez jellemző (š, ž, č), az északi kiegészítő többségre a régi (š', ž', č');

3.2 az új variánst kapjuk, ha ez jellemzi a kiegészítő többséget (ü majd i [< o, e]) szemben a kisebbségi maggal, amelyben a régít (u [< o, e]) találjuk;

3.3. az új variánst kapjuk, ha ez jellemzi a déli magot (-t) szemben a többségi kiegészüléssel, amelyben a régi és az új váltakozott (-t' ~ -t);

3.4. a régi variánst kapjuk, ha ez jellemzi a déli magot (ky) a többségi kiegészüléssel szemben, amelyben a régi és az új váltakozott (ky ~ ky).

Ezek szerint az új érvényre jut akár a déli magot, akár az északi többségi kiegészülést jellemezte. A régi csak akkor érvényesült, ha a másik csoportra a régi és új váltakozása volt jellemző. A dž és ž konfrontálása kemény dž-t adott, a keményedés megtörtént, az egyszerűsödés nem, tehát részben érvényesült a 3.1.

Az észak-beregi közösségben a következő változás történt:

déli mag	északi kiegészülés	eredő
u (< o, e)	ü, i (< o, e)	ü ~ i (<i>stül</i> ~ <i>stīl</i>)
š (< š')	š'	š (<i>noša</i>)
ž (< ž')	ž'	ž (<i>žaba</i>)
č'	č'	č' (<i>choč'u</i>)
-t'	-t ~ -t'	-t' (<i>sydyt'</i>)
dž (< dž')	dž'	dž (<i>sydžu</i>)
ky (< ky)	ky ~ ky	ky (<i>ruky</i>)

Az eredőt a következő szabályok adják, amelyek pontosan azonosak a 3. típus fenti szabályaival, de az interpretációban lehet különbség:

3.1. az új variánst megkapjuk, ha a déli magra ez jellemző (š, ž, dž), az északi kiegészítő többségre a régi (š', ž', dž');

3.2. az új variánst kapjuk, ha ez jellemzi a kiegészítő többséget (ü majd i [< e, e]) szemben a kisebbségi maggal, amelyben a régít (u [< o, e]) találjuk;

3.3. az új variánst kapjuk, ha ez jellemzi a déli magot (ky) szemben a többségi kiegészüléssel, amelyben a régi és az új váltakozott (ky ~ ky);

3.4. a régi variánst kapjuk, ha ez jellemzi a déli magot (-t') szemben a többségi kiegészüléssel, amelyben a régi és az új váltakozott (-t' ~ -t).

Nem vettük számításba, természetesen azt az esetet, amikor mindkét csoportot a régi variáns (č') jellemezte.

A három szabálycsoportot röviden összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy az új variáns akkor lesz az eredő, ha jellemző a domináns (1.1., 1.2.), vagy nem domináns alapsoportra (2.1., 2.2.), az egyenrangú kiegészítő csoportra (2.5.), a (déli) magra, vagy az (északi) kiegészítő többségre (3.1., 3.2. és 3.3.); a másik csoportban a régi váltakozhat az újjal, de a régi lehet az egyetlen lehetőség is. A régi variáns számára kisebbek a lehetőségek: akkor lesz az eredő, ha a domináns alapsoportot jellemzi (1.3. és 1.4.), a kisebbségben pedig megfigyelhető a régi, vagy a régi és az új váltakozása. A nem domináns alapsoport régi variánsa csak akkor lesz az eredő, ha a kiegészítőt a régi és az új váltakozása jellemzi (2.4.). A déli mag régi variánsa szintén csak akkor győz, ha a többségi kiegészítést az új és a régi váltakozása jellemzi (3.4.).

Az eredményül kapott szabályok nem mondanak ellent annak, amit vártunk: az új és régi konfrontálásából elsősorban az új kerül ki győztesen, ez az általános elvárás azonban triviális, ha nem tesszük pontosabbá.

A fentiek nem merítették ki a településtörténet és nyelvjárástörténeti interferencia kapcsolatának vizsgálatát még a kárpátaljai területet illetően sem. Nem volt szó az olyan nyelvjárási interferenciáról, amely akkor lép föl, ha a déli nyelvjárási alaphoz többségi kiegészülés járul. Ez történt a délkelet máramarosi nyelvjárások egy részével, amelyet a hucul betelepülők árasztottak el. Itt a többségi kiegészülés különböző mérvű volt, így a nyelvjárási sajátosságok is különböző fokban változtak meg.

Csak hangtanról volt szó, az alak- és mondattani tendenciákat nem vizsgáltuk. Feltehetően ezek elemzése még pontosabbá teszi majd a nyelvjárástörténeti interferencia vizsgálatát.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Nyelvi kommunikáció és hermeneutika

(Gondolatok egy Dilthey-kritikához)

„Romok hevernek körülöttem” — ezek voltak Dilthey utolsó szavai. Jól mérte fel a helyzetet: a pszichologizmus romjai maguk alá temették, s csaknem félszázadon át elfedték a szellemtudományok épületének nem-pszichologista megalapozását. Ma, Husserl és Wittgenstein után, elég jó helyzetben vagyunk a romok eltakarításához.

Nem újjáépítés — romeltakarítás. Nem a Dilthey felvetette problémákra keresünk mai választ — Dilthey végső válaszát próbáljuk rekonstruálni. S a „Husserl és Wittgenstein után” itt csupán azt a pontot jelöli meg a filozófia történetében, ahonnan visszatekintve a modern antipszichologizmus vonala a késői Dilthey problémafelvetéséig hosszabbítható meg. A szellemtudományok hermeneutikai megalapozásának kísérlete az a nagy vállalkozás, melynek keretein belül nem abszurd Dilthey nevét az antipszichologizmussal egy lapon emlegetni.

Dolgozatomban ez utóbbi állítást szeretném kissé részletesebben alátámasztani. A megértés, mégpedig mindenekelőtt a társadalomtudományos megértés problémáival foglalkozó hermeneutikának elsősorban a „megértés-problémát” kell megoldania. Szeretném megmutatni, hogy a megértés-probléma végső soron csak mint nyelvészeti probléma oldható meg, és minden más megoldási kísérlet szükségképpen negatív válaszokhoz (hogy ti. nem lehetséges megértés), vagy irracionalizmushoz vezet (1.). Ezt illusztrálendő, fel fogom vázolni Dilthey útját a pszichologizmustól a hermeneutikai problémafelvetésig (2.), néhány — Dilthey megoldását illető — kritikai megjegyzéssel kiegészítve (3.).

1. Már a legelemibb emberi megnyilvánulások megértése esetén is felmerül a probléma: mi a biztosíték a annak, hogy valóban megértettem, amit a másik ember tett (mondott, vagy más módon kifejezésre juttatott)? Másképpen fogalmazva: megalapozható-e a megértés objektivitás-igénye? Erre a kérdésre keres választ a hermeneutika.¹

¹ A hermeneutikai probléma — történetét tekintve — csak viszonylag későn jelentkezett ilyen általános ismeretelméleti szinten. Korábban elsősorban konkrétan, a régi szövegek (szent könyvek, klasszikus szövegek) magyarázatával, értelmezésével

A hermeneutikának mindenekelőtt a megértésproblémával kell megbirkóznia, mely — egészen általánosan tekintve — a következőképpen jelentkezett: ha számomra közvetlenül minden emberi megnyilvánulás csak saját megértésemben van adva, akkor honnan tudom, hogy megértésem nem szubjektív-e? Hogyan zárhatom ki elvileg azt a lehetőséget, hogy megértésem megcsal, mire alapozhatom azt a következtetésemet, hogy az emberi megnyilvánulások valóban azok, amiknek megérttettem őket? A hermeneutikai kétely leküzdésére két lehetőség van: az első a kétely lehetőségének kiküszöbölése, a közvetítettség elutasítása, azaz annak feltételezése révén, hogy az emberi megnyilvánulások valamilyen módon számomra közvetlenül adóttak (erről Dilthey kapcsán később még lesz szó); a második a kétely elhallgattatása annak a biztos pontnak megkeresése révén, melyről kiindulva azután megalapozható a megértés objektivitási igénye.

Tegyük most félre átmenetileg az első lehetőséget, és vizsgáljuk meg, vajon a második lehetőség mentén megoldható-e a megértésprobléma? Van-e olyan biztos pont, melyről kiindulva megalapozható a megértés objektivitási igénye? Látható, hogy a megértésprobléma megoldása lépten-nyomon ugyanazokba a nehézségekbe ütközik, melyek miatt végül is megoldhatatlannak bizonyult a hagyományos ismeretelmélet transzcenzus-problémája. Ne próbáljuk most végig a — hagyományos ismeretelméletben már hatástalannak bizonyult — megoldási kísérleteket; csakúgy mint ott,

kapcsolatban fogalmazódott meg. (A XVII. században a „hermeneutika” kifejezést még szinonimaként használták az „Auslegerkunst” és az „ars interpretandi” mellett. Lásd: Dilthey, „Das natürliche System der Geisteswissenschaften im 17. Jahrhundert”. *Gesammelte Schriften* [a továbbiakban: *Ges. Schr.*] II., valamint Joachim Wach, *Das Verstehen*. Tübingen, 1926. I. köt. 12–13. o. l.) Azt kutatták, hogy vannak-e általános szabályai a szövegek értelmezésének, és ha igen, melyek ezek. Ha sikerül ilyen szabályokat találni, akkor el lehet kerülni a félreértéseket és az eltérő értelmezéseket. Dilthey szerint szigorú értelemben vett hermeneutikai elméletről a reformációtól beszélhetünk (lásd: Dilthey, „Die Entstehung der Hermeneutik”. *Ges. Schr.* V., 324. o.), mivel korábban a szent szövegek értelmezését elsősorban a tradíció és nem a megértés igénye határozta meg. (A szövegek értelmezésének szabályaira vonatkozó utalásokat egyébként már az egyházatyáknál találhatunk, a kereszténységen kívül pedig, pl. a Talmud interpretációi esetében, az értelmezés szabályai szigorú rendszert alkottak.)

A megértésprobléma a Kant utáni filozófiában terebélyesedett parciális filológiai (vallásfilológiai, jogfilológiai stb.) problémából az ember önmegértésének általános problémájává. Az alaphangot Kant adta meg a „Religion innerhalb der Grenzen, der blossen Vernunft” című művében, amikor a Biblia értelmezésének kritériumaként az ész absztrakt törvényével, az ember morális tökéletesedésével való összhangot jelölte meg. „Menschlich muss man die Bibel lesen: denn sie ist ein Buch durch Menschen für Menschen geschrieben” — így fogalmazott Herder („Briefe, das Studium der Theologie betreffend”. *Sämmtliche Werke* 9. rész. Bécs–Prága, 1819. 9), s hasonló-ról vall Goethe, amikor arról ír, mivégből próbálkozott a Bibliát eredetiben megismerni (*Dichtung und Wahrheit*. I. rész, IV. könyv). A problémát a romantika közvetítette a XIX. századnak, mely az emberi önmegértés kulcsát már a történelemben kereste. A XIX. század rangos névsorából Humboldt nevét szeretném kiemelni, mivel nála a hermeneutikai tanok összefonódtak a nyelvészeti vizsgálódásokkal (lásd elsősorban: „Über das Studium des Altertums und des griechischen insbesondere.” *W. v. Humboldts Gesammelte Schriften* (kiadta A. Leitzmann) Berlin, 1905. I. köt. és „Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers”, idézett kiad. IV. köt.).

a kétely itt sem küzdhető le elvileg, a számomra közvetlenül adottakból való kiindulás itt is szükségképpen minden vonalon szkepszishez vezet. A kérdést kell tehát másképpen feltennünk.² Ne azt kérdezzük, hogy meg-alapozható-e a megértés objektivitás-igénye, hanem — némi kanti reminiscenciával —, abból a ténnyől induljunk ki, hogy az emberek kölcsönösen megértik egymást, hiszen ez előfeltétele a társadalom életének; és vizsgáljuk azt, hogy hogyan lehetséges e megértés. Ha a kölcsönös megértés ténye a társadalom életének szükségszerű és általános előfeltétele, akkor a probléma úgy vetődik fel, hogy milyeneknek kell lenniök az emberi megnyilvánulásoknak, hogy lehetséges legyen a megértés.

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy csak olyan emberi megnyilvánulásokról van szó, melyekkel szemben értelmesen felvethető a megértés igénye. Nos, világos, hogy e megnyilvánulásoknak szabály-követőeknek, a követett szabályoknak pedig társadalmilag rögzítetteknek kell lenniök, mégpedig oly módon, hogy elvileg a társadalom bármely tagja elsajátíthassa őket. Nyelvészeti analógiával élve azt mondhatnánk, hogy a társadalmilag rögzített és a társadalom tagjai által elsajátított (vagy legalábbis elsajátítható) szabályok összessége alkotja azt a kompetenciát, melynek alapján létrejön és egyben érthetővé válik a társadalom tagjainak — a legtágabb értelemben vett — performanciája. (Természetesen vannak olyan esetek, amikor a teljesítmény megértéséhez nem elegendő ez a „kompetencia”. Az ilyen esetek arra utalnak — és erről később még lesz szó —, hogy a hermeneutika feladatának megvalósítása többet igényel a megértésprobléma megoldásánál, mi ugyanis a megértéstől — legalábbis a problematikus esetekben — azt is megköveteljük, hogy magyarázó erővel bírjon; a megértés mögött meghúzódó „kompetenciát” tehát úgy kell majd rekonstruálni, hogy e követelménynek is eleget tegyen.)

Térjünk most vissza egy pillanatra a hermeneutikai kétely kiküszöbölésének első lehetőségéhez, s látni fogjuk, hogy a nyelvészeti párhuzam itt több a pusztá analógiánál. A hermeneutikai kétely kiküszöbölhető — ez volt a feltételezés —, amennyiben az emberi megnyilvánulások valamilyen módon közvetlenül adottak. Vizsgáljuk meg, hogy mit jelenthet ez a közvetlenség. Végül is csak azt jelentheti, hogy az emberek fizikai és pszichikai felépítése olyan alapvetően egyforma, hogy az önmegértés és a mások megértése között semmiféle racionális határvonal nem húzható. Ha mindez nem teljesül, nem lehetséges megértés. De még ha feltesszük is, hogy mindez teljesül, a megértésről akkor sem mondhatunk semmit: eleve minden közvetítést — még a nyelvit is — kiiktattunk, nem lenne hát közölhető, amit megértettünk. Ez pedig tisztá irracionálisizmus, s a megértés közvetlenségének állítása elkerülhetetlenül ide vezet. Nem is szükséges azonban idáig követni a gondolatmenetet, megmutatható, hogy a feltételek elvileg nem teljesülhetnek, tehát közvetlen megértés nem lehetséges. Még ha

² A kérdésfeltevés kritikája most túlságosan messzire vezetne, ezért csak utalni szeretnék arra, hogy a hagyományos ismeretelméleti kérdésfeltevéssel szembeni marxista kritika (nevezetesen annak megmutatása, hogy a probléma maga csupán a polgári társadalom elszigetelt individuuma számára létezik) itt is érvényes.

az empirikus feltételek kielégítettek volnának is (ha tehát az emberek fizikai és pszichikai felépítése alapvetően egyforma volna), a kiinduló premissza akkor is hamis: az ember ugyanis még saját megnyilvánulásait sem közvetlenül érti meg. Az ember még saját legelemibb megnyilvánulásait is — természetesen megint csak olyan megnyilvánulásokról van szó, melyekkel kapcsolatban a megértés igénye értelmesen felvetődhet — csak társadalmi közvetítők egész rendszerén keresztül értheti meg. E közvetítők közül egyről már láttuk, hogy elvileg kiiktathatatlan — ez a nyelv. A megértés mindig nyelvileg közvetített, ezért a megértés lehetőségének minimális feltételeként a nyelv megértését jelölhetjük meg.

A részletesebb vizsgálat azonban azt fogja mutatni, hogy végső soron a további feltételek is mind a nyelv megértésére mennek vissza, lévén az ember számára a társadalom egész „megértő kompetenciája” (a fenti értelemben) nyelvileg közvetített. Ez a nyelvi közvetítés akkor is fennáll, ha a megértés ténylegesen semmilyen nyelvi aktushoz nem kötődik, ugyanis itt már nem csupán a közölhetőségről van szó. A nyelvi közvetítés nem valami külsődleges, ami a megértés aktusához hozzájárul: számunkra mindaz, ami a megértést lehetővé teszi végső soron nyelvileg közvetített, s ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a megértés maga egy nyelvi folyamat — még ha létezik is nem-nyelvi megértőaktus.³

Mielőtt továbbmennénk, vizsgáljunk meg egy lehetséges ellenvetést. Vajon a megértés nyelvi közvetítettségében nem azt az alapvető egyformaságot sikerült-e fölfedezni, melyet a közvetlen megértés híve keresett az emberek fizikai és pszichikai felépítésében? Másképpen fogalmazva: ha a nyelvi közvetítettség ennyire általánosan jellemző az emberi megnyilvánulásokra, akkor beszélhetünk-e még egyáltalán közvetítésről? Nem arról van-e szó, hogy számunkra minden emberi megnyilvánulás közvetlenül nyelvileg adott? Nos, megmutatható, hogy a megértés lehetségeségének szempontjából e „nyelvi közvetlenség” is végzetes kimenetelű. Ha ugyanis a szubjektivitás szféráján belül tételezzük, akkor elkerülhetetlenül a „privát-nyelv argumentumhoz”, a megértés lehetőségének radikális tagadásához vezet. Akkor sem járunk azonban jobban, ha úgy értelmezzük a dolgot, hogy a szubjektum számára minden közvetlenül nyelvileg adott; ebben az esetben a szubjektum nem lesz képes kitörni nyelvének börtönéből — s a radikális „nyelvi relativizmus” sem kedvez a megértés lehetőségének. Az az állítás tehát, miszerint a megértés maga nyelvi folyamat, nem jelenthet valamiféle „nyelvi közvetlenséget”, hiszen e „nyelvi közvetlenségben” nem lenne lehetséges megértés. Mi azt kérdeztük, hogy milyeneknek kell lenniük az emberi megnyilvánulásoknak, hogy lehetséges legyen a megértés, nem lehet tehát az

³ Ezen a ponton nem tudok egyetérteni Joachim Wach — egyébként kitűnő — könyvének álláspontjával, szerinte ugyanis a megértés problémája elválasztható a nyelvtől. „Ein Zusammenleben von Menschen, das diesen Namen verdient und nicht nur nebeneinander Vegetieren ist, ohne Sprache ist denkbar, ohne gegenseitiges Verstehen — niemals.” — mondja könyvének bevezetőjében (Wach, i. m. 1).

a válaszunk, hogy e megnyilvánulásoknak közvetlenül nyelvileg kell adott-nak lenniük. Kanyarodjunk hát vissza eredeti értelmezésünkhöz, a nyelvi közvetítettséghez, melynek értelmében a megértés minimális feltételeként a nyelv megértését jelöltük meg.

Miért szükséges azonban e megszorítás, ha igaz az, hogy a megértés maga egy nyelvi folyamat? Kell-e további feltételeket szabnunk, ha számunkra minden emberi megnyilvánulás nyelvileg közvetített, ha az emberi megnyilvánulásokat mi úgy értjük meg, ahogyan a nyelv konstituálja azokat?⁴ Nos, a megszorítás nem további elvi feltételekre vonatkozik. Leszögezhetjük, hogy ha értjük a nyelvet, akkor (és csak akkor) lehetséges megértés. Korábban szó esett azonban arról, hogy a megértésprobléma megoldása önmagában még nem jelenti a hermeneutika feladatának megvalósítását, mivel bizonyos esetekben mi a megértéstől azt is megköveteljük, hogy magyarázó erővel bírjon, s ebben az értelemben a nyelv megértését csupán a megértés minimális feltételének tekinthetjük. Az ilyen eseteknek két típusa van, s mindkettő inkább a társadalomtudós gyakorlatához, semmint a mindennapi élet szférájához tartozik. Az esetek első típusa az, amikor a nyelv megértése ütközik valamilyen nehézségbe: ha ugyanis a nyelv megértéséhez külön hipotézisekre van szükség, akkor e hipotézisek egyben a nehézségek magyarázatául fognak szolgálni.⁵ Mert a nyelv megértésével kapcsolatos nehézségeket a társadalomtudós csak olyan hipotézis segítségével hidalhatja át, amely lehetővé teszi annak magyarázatát is, hogy mi alkot tényt az emberi megnyilvánulások adott kontextusában, azaz, ha a társadalomtudós valamely hipotézis segítségével megérti a korábban nem értett nyelvet, akkor azt is meg tudja magyarázni, hogy mi is történik tulajdonképpen. A második típus sokkal általánosabb: a társadalomtudós egyáltalán megköveteli, hogy megértése magyarázó erővel bírjon, ezért hipotézisek segítségével megerősíti vagy felülvizsgálja „eredeti” megértését (amikor az emberi megnyilvánulásokat úgy értette meg, ahogyan a nyelv konstituálta azokat). Az így nyert megértés már — az előző típussal analóg módon — magyarázó erővel fog bírni; a különbség az, hogy a végeredmény nem egy korábban nem értett nyelv megértése, hanem azoknak a kategóriáknak emberi megnyilvánulásokat leíró kategóriákként való tudatosítása vagy revíziója, melyekben az emberek mindennapi életükben saját megnyilvánulásaikat megértik.⁶ Itt mutatkozik meg, hogy a hermeneutika feladata több a társadalom adott megértő kompetenciájának rekonstrukciójánál, az ugyanis pontosan a problematikus esetek megértéséhez nem elegendő; a feladat ilyenkor éppen

⁴ A nyelv konstitutív szerepéről a társadalmi eseményekben lásd: A. Levison, *Knowledge and Society. Inquiry* 9/1966. (Levison cikkéről és a *Inquiry*-ben lefolyt vita teljes anyagáról lásd: Erdélyi Ágnes, *Megértés és félreértések: a hermeneutika Wittgenstein után: Magyar Filozófiai Szemle* 1970/5. sz.)

⁵ Az ilyen típusú nehézségeket tárgyalja Jürgen Habermas „On Systematically Distorted Language” című cikkében: *Inquiry*, 13. kötet 1970. 3. sz. Megmutatja, hogy azok a hipotézisek (pl. a freudiak), melyek lehetővé teszik a rendszeresen zavart közlések megértését, egyben a zavar létrejöttének magyarázatául is szolgálnak.

⁶ Hogy nem lehet szó egy új nyelv megértéséről, annak bizonyítását lásd: Peter Winch: *The Idea of a Social Science and its Relation to Philosophy*. London, 1958. III. feje. (Winch vitája Paretóval.)

az adott esetben működő megértő kompetencia revíziója — a kérdéses megnyilvánulások „valódi” jelentésének magyarázata révén. De ezek már a társadalomtudományos megértés, vagy nevezzük így: „magyarázó megértés”⁷ sajátos problémái, s a megértés lehetőségéről a „szellemtudományokban” Dilthey kapcsán még részletesen lesz szó. Mielőtt azonban erre rátérnénk, összegezzük az eddigi eredményeket.

Annak jelzésére törekedtünk eddig, hogy a hermeneutika alapproblémája, a megértésprobléma csak mint lingvisztikai probléma oldható meg. A gondolatmenet a következő volt: (1) a hermeneutika megértés problémájának általános ismeretelméleti szinten való megfogalmazódása együttjár a hermeneutikai kétely megfogalmazódásával, így nem lehet megalapozni megértésünk objektivitási igényét; próbáljuk meg hát (2) kiküszöbölni a hermeneutikai kételyt: ha (a) megértésünk közvetlen, akkor nincs szükség az objektivitási igény megalapozására. Ez az út azonban járhatatlan, mivel megmutatható, hogy (i) nem lehetséges közvetlen megértés és (ii) még ha lehetséges lenne is, akkor sem tudhatnánk róla semmit. Megoldásnak azonban kell lennie, hiszen értjük egymást: induljunk hát ki (b) a megértés tényéből, mint szükségszerű és általános előfeltételből, s vizsgáljuk azt, hogy milyeneknek kell lenniök az emberi megnyilvánulásoknak, hogy lehetséges legyen a megértés. A vizsgálat végső soron azt eredményezi, hogy az emberi megnyilvánulásoknak nyelvileg kell konstituáltaknak lenniök, mivel — lévén az ember számára a társadalom egész megértő kompetenciája nyelvileg közvetített — a megértés maga egy nyelvi folyamat. (3) Minthogy csak (2b) bizonyult járható útnak, igazoltnak tűnik kiinduló feltevésünk, miszerint a megértésprobléma a nyelv megértésének nyelvészeti problémájára redukálódik. Ez azonban a hermeneutikai probléma megoldásának csupán előfeltétele, mivel (4) a társadalomtudományos megértés szempontjából a lingvisztikai probléma megoldása csak a — nélkülözhetetlen — alap; a társadalomtudományos megértés lehetőségének a nyelv megértése csupán minimális feltétele.

Mindezt szem előtt tarva vizsgáljuk mármost a hermeneutikai problémát abban a történeti formában, ahogyan Diltheynél felmerült.

2. Amikor Dilthey 1911-ben előszót írt műveinek tervezett összkiadása elé, már világosan kirajzolódott, hogy eredeti nagy vállalkozása, az „önálló szellemtudományok ismeretelméleti megalapozása”⁸ a megértésprobléma

⁷ A kifejezést (explanatory understanding) Habermas használta idézett cikkében, hasonló értelemben.

⁸ 1883-ban, az „Einleitung in die Geisteswissenschaften” előszavában Dilthey így vall munkája céljáról: „Erst die historische Schule ... vollbrachte die Emanzipation des geschichtlichen Bewusstseins und der geschichtlichen Wissenschaft ... Aber die historische Schule hat bis heute die inneren Schranken nicht durchbrochen, welche ihre theoretische Ausbildung wie ihren Einfluss auf das Leben hemmen mussten. Ihrem Studium und ihrer Verwertung der geschichtlichen Erscheinungen fehlte der Zusammenhang mit der Analysis der Tatsachen des Bewusstseins, sonach Begründung auf das einzige in letzter Instanz sichere Wissen, kurz eine philosophische Grundlegung ... So verblieb es, als nun Comte, St. Mill, Buckle von neuem das Rätsel der

megoldhatóságán áll vagy bukik. A vállalkozás az életfilozófiához vezet: az egész társadalmi-történelmi valóság, s a szellemtudományokban e valóság megismerésére törekvő szubjektum egyaránt kiszakíthatatlanok az élet összefüggéseiből — ez az *Einleitung* tanulsága; a feladat tehát — ahogy 1911-ben megfogalmazódik — „az életet önmagából megérteni”.⁹ Hogy a n valósítható meg e feladat?

„Az élet számunkra nem közvetlenül, hanem . . . objektivációkon keresztül adott”¹⁰ — mondja Dilthey 1911-ben, az *Aufbau* felől visszatekintve, mintegy összegezve a korábbi kísérlet kudarcának okát. Mert az *Einleitung* g közvetlen következménye nem ez. A feladat a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozása; a megoldás pedig — Dilthey nevezi így — „a történeti ész kritikája”, azaz, az ember azon képességeinek kritikája, hogy önmagát és az általa teremtett társadalmat és történelmet megismerje. Ezt Dilthey 1883-ban két lépésben vélte megvalósíthatónak: közvetlen bizonyosságot kell szereznünk a külvilágról, hogy biztosítani tudjuk valóságsszelésünk s a valóságról szóló kijelentéseink objektivitását, s az innen nyert eredményeket kell majd azután a szellemtudományokra szűkíteni.¹¹

1890-ben teszi meg az első rendszeres lépést ezen az úton: megszületik a »Beiträge zur Lösung der Frage vom Ursprung unseres Glaubens an die Realität der Aussenwelt und seinem Recht”.¹² A munka célja nem a külvilág realitásának bizonyítása, hanem annak vizsgálata, hogy honnan ered az életben a külvilág létébe vetett hitünk.¹³ S e hit eredetét Dilthey az ismeretelmélet teljesen kiüresedett szubjektumával szembeállított „teljes emberben” véli felfedezni. Nincsen ismeretelméleti, nincs morális stb. szub-

geschichtlichen Welt durch Übertragung naturwissenschaftlicher Prinzipien und Methoden zu lösen versuchten . . . Aus dem Gefühl dieses Zustandes der Geisteswissenschaften ist mir der Versuch entstanden . . . die Arbeit der . . . bestimmten Einzelwissenschaften der Gesellschaft philosophisch zu begründen . . . und die Hauptsätze dieser erkenntnistheoretischen Grundlegung der Geisteswissenschaften mit den verschiedenen Seiten des wissenschaftlichen Denkens der Gegenwart in Beziehung zu setzen und dadurch mehrfach zu begründen” (Ges. Schr. I., XV—XIX. o.).

⁹ Ges. Schr. V. 4. o. Még sines igaza Heideggernek, még a késői nagy mű szélsőséges megfogalmazása, „Leben erfasst hier Leben” („Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften”, 1910. Ges. Schr. VII. 136) tekintetében sem, amikor tautologikusnak nevezi az életfilozófiát (Sein und Zeit. Tübingen, 1929. 46). Mert Dilthey igénye mind a szubjektum, mind az objektum vonatkozásában jogos: az egész embert kívánta az ismeretelméleti szubjektum („ . . . in den Adern [deren] . . . rinnt nicht wirkliches Blut, sondern der verdünnte Saft von Vernunft als blosser Denktätigkeit” Ges. Schr. I., XVIII.) helyére tenni, s az ember társadalmi történelmi valósága mögött semmi más megérteni valót nem tételezett.

¹⁰ Ges. Schr. V., 5. o.

¹¹ „Einleitung . . .” első könyv XIX. f.-j. Ges. Schr. I. 116—120.

¹² Ges. Schr. V., 90—138. o. (Az *Einleitung* és a *Realität der Aussenwelt* közötti időszakban születik meg a „Kritik der historischen Vernunft” történeti része: a szellemtudományok nagy, történetileg kialakult rendszereinek kritikája.)

¹³ Ges. Schr. V., 136, Dilthey itt „az élet álláspontjáról” veti fel ugyanazt a problémát, amelyet Husserl a „természetes beállítottság” előítéleteként kritizál („Die Ideen der Phänomenologie”. Husserliana II., Haag 1958.) S a két filozófus alapvetően eltérő gondolkodói útjára jellemző a két — ellentétes előjelű — kitérő, mely a közös kiinduló problémától vezetett a „végső megoldásig”: az „élet álláspontjának” társadalmi realitásaig.

jektum, csak valóságos, hús-vér ember van; a „pszicho-fizikai életegység” A „fenomenalitás tétele” kimondja: minden, ami számomra adott, az tudatom ténye;¹⁴ de ha számomra minden immanens adottság, akkor honnan ered az a hitem, hogy van valami transzcendens, hogy létezik külvilág? Onnan — válaszolja Dilthey —, hogy az ember, a pszicho-fizikai életegység számára a külvilág léte is közvetlen adottság. A külvilág közvetlenül „benyomul” tudattartalmaiba, a létéről szóló állítás tehát nem transzcendens hipotézis, hanem immanens tudattartalmának kifejezése. Megvan hát az első eredmény, a közvetlen bizonyosság a külvilág létéről. Erre kell alapoznunk a valóságról szóló kijelentéseink objektivitását, s az eredményeket majd a szellemtudományok kijelentéseire kell szűkíteni.

Csak hogy a külvilág számunkra — ez következik a „Realität der Aussenwelt”-ből — pszichológiai realitás,¹⁵ s ebben az értelemben kijelentéseink objektivitásigényének megalapozása is a pszichológia feladataként fog jelentkezni. Dilthey 1894-ben az „Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie” című művében¹⁶ megmutatja, hogy ezt a feladatot a szellemtudományok vonatkozásában csak a hagyományos, „magyarázó” pszichológiával szembeállított „leíró és elkülönítő” pszichológia képes megvalósítani. „A szellemtudományok ugyanis legelőször, abban különböznek a természettudományoktól, hogy míg a természettudományok tárgyat olyan tények képezik, melyek a tudatban mint kívülről jövők, mint jelenségek és egyedileg adottak lépnek fel, ezzel szemben a szellemtudományokban a tények már eleve belülről, realitásként és eleven összefüggésként jelentkeznek.”¹⁷ A természettudománynak tehát az adott mögé kell mennie: a természet összefüggéseit számára hipotézisek és következtetések közvetítik, s ezek az egyedi jelenség magyarázatául szolgálnak. A szellemtudományban adottak mögé azonban a gondolkodás nem hatolhat: az élet mindig mint összefüggés adott, melyben azután az egészhez viszonyítva elkülöníthetünk egyes folyamatokat — a lelkiélet összefüggéseiről tehát nem kell hipotéziseket felállítanunk, nem következtetünk rájuk, hanem közvetlenül megértjük őket. S a szellemtudományokat megalapozó pszichológia feladata ebből adódóan az összefüggések átélésének leírása, és az egészhez viszonyítva az egyes folyamatok elkülönítése.¹⁸

Máris elérkeztünk a megértés problémájához: a szellemtudományokat megalapozó pszichológiának voltaképpen azt kell leírnia, hogy hogyan valósul meg a megértés a szellemtudományokban. És ez az az út, amely kivezeti Diltheyt a pszichologizmusból; a feladatot következetesen próbálja végrehajtani, s az eredmény: a megértés nem pszichológiai (a fenti értelemben) folyamatként valósul meg. Általánosságban a probléma nagyon egyszerűnek látszik: „A megértésben az egész összefüggéséből indulunk ki, mely számunkra elevenen adott, hogy ebből az egyest megragad-

¹⁴ Ges. Schr. V., 90. o.

¹⁵ Lásd: a postumus megjelent „Kiegészítés”-t („Das Verhältnis der Intelligenz zum Glauben an die Realität der Aussenwelt”). Ges. Schr. V., 137—138.

¹⁶ Ges. Schr. V., 139—240.

¹⁷ Ges. Schr. V., 143.

¹⁸ Ges. Schr. V., 144.

hatóvá tegyük”,¹⁹ a konkrét vizsgálat azonban minduntalan az i n d i v i d u á l i s e l t é r é s e k problémájába ütközik. Az egyes emberi megnyilvánulások megértése ugyanis itt ezeknek az élet közvetlenül adott összefüggéseire viszonyított á t é l é s é t jelenti; így hát e megértés nem ad számot az egyes megnyilvánulások közötti individuális eltérésekről.²⁰ Márpedig mi az emberi megnyilvánulásokat nemcsak egyformaságukban, de individuális eltéréseikben is megértjük; ha tehát a pszichológia valóban a szellemtudományok alapjául akar szolgálni, akkor erről is számot kell adnia.

Ezen a ponton Dilthey számára még nem világos a kudarc: a „Beiträge zum Studium der Individualität” (1895/96) című tanulmányában²¹ még megpróbálkozik a megértésnek egy kibővített pszichológia terminusaiban való teljes leírásával. És bár a szándék még az eredeti, a megvalósítás során a vállalkozás immanens lehetetlensége bontakozik ki. A szellemtudományokat megalapozó pszichológiának — bárhogyan nevezzük is — a szellemtudományokban megvalósuló megértés teljes leírását kellene adnia. Dilthey megpróbálkozik ezzel — s az eredmény (ha terminológiaiilag nem is mindig következetesen) a pszichologizmus feladása.

A „Studium der Individualität” című művében kiindulásként újra megfogalmazta a természettudományok és a szellemtudományok különbségét.²² A különbség továbbra is a tárgyakat képező tények különbségére megy vissza: a természettudományok esetében külsőként, jelenségmentés és egyediként lépnek fel a tudatban, a szellemtudományok esetében viszont belülről, realitásként és összefüggésként. Az eltérés a korábbi állásponttól csupán annyi, hogy a „belülről” itt már nem jelenti azt, hogy „eleve belülről” (lásd: 17. jegyzetet), hanem i n t e r i o r i z á c i ó t jelent.²³ Ebben a kis eltérésben azonban óriási lehetőségek szunnyadnak: lehetővé válik az egész korábbi álláspont, a közvetlen megértés kritikája és — bár Dilthey explicit módon nem vizsgálja felül korábbi álláspontját — ez a lehetőség kiutat biztosít számára az életfilozófiai irracionalizmusból. Az eltérés ugyanis döntő jelentőségű a szellemtudományok tárgyát képező tények vonatkozásában: a l e l k i é l e t (Seelenleben) összefüggéseinek realitása itt már nem közvetlen adott-ság, hanem s z e l l e m i tényekre megy vissza, s ez teszi majd lehetővé,

¹⁹ Ges. Schr. V., 172.

²⁰ A probléma már az „Ideen . . .”-ben fölvetődik Dilthey számára, ott azonban még azzal véli elkerülhetőnek, ha az individuális különbségeket másodlagosnak, pusztán mennyiségieknek, fokozati különbségeknek tekinti (Ges. Schr. V., 226–237).

²¹ (Über vergleichende Psychologie). Ges. Schr. V., 241–316. „Die beschreibende und zergliedernde Psychologie breitet sich in der vergleichenden Psychologie aus, wie der Stamm eines Baumes in seinen Zweigen. Das beschreibende und zergliedernde Verfahren setzt sich in dem vergleichenden fort. Während aber die allgemeine Psychologie, auf welche ich mich in der letzten Abhandlung beschränkt habe (Ideen . . .), die Gleichförmigkeiten des Seelenlebens zu ihrem Gegenstande hat, sucht die vergleichende gerade die individuellen Differenzen . . .” (uo. 241. o.).

²² Az újrafogalmazást nemcsak saját rendszerének immanens problémái tették szükségessé, az is hozzájárult, hogy a problémák időközben neokantiánus oldalról is megfogalmazódtak (Windelband, „Geschichte und Naturwissenschaft”. Strassburger Rektoratsrede 1894.).

²³ „Von allen diesen äusseren Wahrnehmungen und den sich an sie anschliessenden äusseren Erfahrungen unterscheidet sich das I n n e r w e r d e n von Vorgängen oder Zuständen . . .” (Ges. Schr. V., 243. o.).

hogy az „élet álláspontja” szubjektív irracionális élményből társadalmi realitássá váljék.²⁴ Megváltozik ennél fogva a szellemtudományok ismeretelméleti megalapozásának problémája: a szellemi tények már nem közvetlen adottságok, a bennük megnyilvánuló emberi világot (Menschenwelt) azonban csak közvetlenül, a lelkiélet összefüggései révén éljük át, így hát az a valódi problémává, hogy hogyan lehetséges egyáltalán a szellemtudomány mint tudomány, hogyan tehetünk ilyenformán általános érvényű kijelentéseket a szellemi tényekről.²⁵ Ez már a kudarcot vallott pszichologizmus és a kialakulóban levő új álláspont összecsapása; durván szólva — és ekkoriban talán még Dilthey ellenében — úgy is megfogalmazhatnánk az itt felmerülő problémát, hogy csupán a közvetlen megértés eddigiekben kidolgozott pszichológiai fogalma alapján nem lehetséges a társadalom és a történelem megértése, azaz a szellemtudomány.²⁶ S az összecsapásból az új álláspont kerül ki győztesen: ki kell dolgozni a megértésnek azt a fogalmát, melynek alapján lehetségesé válik az eredeti cél megvalósítása, az ember társadalmi-történelmi önmegértése; ez lesz a hermeneutika feladata. „Így a szellemtudományok kapujában fő ismeretelméleti problémaként ott áll a megértés elemzése. A hermeneutika ebből az ismeretelméleti problémából indul ki, és végső célja annak megoldásában rejtezik...”²⁷

A probléma mármost az, hogy hogyan lehetséges az „élet álláspontjáról” — mert ezt Dilthey soha egy pillanatra sem adta föl — megvalósítani a szellemtudományok feladatát. Két követelménynek kell hát eleget tenni: „az életet önmagából kell megérteni”, s e megértésnek általános érvényű kijelentésekben kell megfogalmazódnia. A pszichologizmus kudarcra világossá tette, hogy az élet számunkra adott közvetlen pszichológiai realitása nem elegendő alap a szellemtudománynak (ha az „élet álláspontja” pusztán pszichológiai realitással bír, akkor nincs alapunk, hogy általános érvényű kijelentéseket tegyünk). Ez a felismerés készteti arra Diltheyt, hogy a »Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften« című művé-

²⁴ Ges. Schr. V., 247. A „geistige Tatsachen”, a „harmadik terület” a természeti jelenségek és a lelkiélet összefüggései mellett, itt jelentkezik először mint a szellemtudományok tárgya, de csak az „Aufbau”-ban tudatosodik majd, hogy a történelmi szkepticizmust csak akkor lehet meghaladni, ha „... an die Stelle psychologischen Raffinements das Verstehen geistiger Gebilde tritt” (Ges. Schr. VII., 260). Georg Misch egyébként az V. kötethez írott bevezető tanulmányában nem tulajdonít jelentőséget a megkülönböztetésnek, csupán „segédeszköznek” nevezi azt, s a fordulatot (mely tulajdonképpen a Realität der Aussenwelt revízióját jelenti) csak az „objektive Geist” megjelenéséhez kapcsolja az „Aufbau”-ban (XC). Misch ellenében s az eddigi gondolatmenetet alátámasztandó, fontosnak találom azt a tényt, melyre C. Th. Glock hívja fel a figyelmet, nevezetesen, hogy a „geistig” megjelenése a „seelisch”-sel szemben nem független a diszkurzivitás lehetőségének problémájától (Wilhelm Diltheys Grundlegung einer wissenschaftlicher Lebensphilosophie. Berlin, 1939. 110). Glock egyébként a „Seele” és „Geist” éles megkülönböztetését az „Aufbau”-ban Husserl „Logische Untersuchung”-jának hatására vezeti vissza (i. m. 108).

²⁵ Ezt az új problémát fogalmazza meg Dilthey 1900-ban, az „Entstehung der Hermeneutik” cikk szisztematikus részében (Ges. Schr. V., 317—320).

²⁶ Explicite Dilthey először 1907/1908-ban, a „Fragmente zur Poetik”-ben vonja kétségbe a pszichológiai megalapozás elégséges voltát (Ges. Schr. VI. 317—318).

²⁷ Ges. Schr., 334.

ben²⁸ végrehajtsa a „történeti ész kopernikuszi fordulatát”: felépítése azt a világot, amelyben lehetséges a szellemtudomány mint tudomány.

Az Aufbau a kölcsönös megértés tényleből indul ki, hiszen „ez biztosítja számunkra a közösséget, mely az individuumok között fennáll”.²⁹ Felhagy azonban e megértés empirikus megvalósulásának vizsgálatával (lévén, hogy éppen ezen a ponton keletkezett feszültség az empirikus vizsgálat eredménye és a tudomány követelményei között) és úgy teszi fel a kérdést, hogy melyek a szükségszerű és általános előfeltételei annak, hogy e megértés lehetséges legyen mint tudományos megértés (anélkül természetesen, hogy feladnánk az „élet álláspontját”). A probléma tehát a következő: milyennek kell lennie az emberi világnak, hogy lehetséges legyen megértése a tudományban; hogyan kell az életnek adottnak lennie, hogy a szellemtudomány az életet önmagából érthesse meg.

S Dilthey válasza: az életnek objektivációkon keresztül kell adottnak lennie. Az élet összes megnyilvánulása alkotja „a szellem külső birodalmát”, s ez az „objektív szellem” teszi lehetővé a szellemtudományos megismerést. „[Objektív szellemen] azokat a különféle formákat értem, melyekben az individuumok között fennálló közösség az érzéki világban objektiválódik. Ebben az objektív szellemen a múlt számunkra tartós, állandó jelen”.³⁰ Az objektív szellem egyben az interszubjektivitás világa: az objektivációk által közvetített életben ugyanis a megértés sem szubjektív élmény már, hanem — kifejezése révén — az objektív szellem része. És az élményben nincsen semmi, ami ne lenne meg a kifejezésben (nem lehetséges olyan élmény, amelyik ne találná meg a kifejezését); nincs is külön „élmény” és

²⁸ Ges. Schr. VII., 79–314.

²⁹ Ges. Schr. VII., 141.

³⁰ Ges. Schr. VII., 208. Két dolog is alátámasztja azt, hogy Dilthey számára az objektivációk ontológiai tételezése transzcendentális dedukció, azaz olyan gondolatmenet eredménye, mely úgy próbálja áthidalni a valóságról meglevő empirikus ismereteink és a tudomány követelményei között fellépő feszültséget, hogy mintegy logikai kényszerfeltételeket szab a valóságnak; azt mondja meg, hogy milyennek kell lennie a valóságnak, hogy lehetséges legyen a tudomány. Dilthey az 1911-es előszóban így vezeti be az objektivációk létéről szóló állítását: „Nun aber forderte der Impuls, der meine Arbeit leitete, ein weiteres” (a szerző kiemelése; Ges. Schr. V. 5.). Fontosabb ennél az, hogy azt a gondolatmenetet, melynek eredményeként a „Studium der Individualität”-ben eljut a „szellemi tények” tételezéséhez, explicit kanti remniszcenciával transzcendentális reflexiónak nevezi (Ges. Schr. V., 246–247). Erre mutat azonban az is, hogy a döntő ponton soha nem sikerül megragadnia az objektivációk társadalmi realitását, mindig elcsúszik valami minden emberiben megnyilvánuló „közös” felé. „Jede einzelne Lebensäußerung repräsentiert im Reiche dieses objektiven Geistes ein Gemeinsames. Jedes Wort, jeder Satz, jede Gebärde oder Höflichkeitsformel, jedes Kunstwerk und jede historische Tat sind nur verständlich, weil eine Gemeinsamkeit den sich in ihnen Äussernden mit dem Verstehenden verbindet...” (Ges. Schr. VII., 146–147). Innen ered a „szellemtudományokban felépülő világ” kettőssége: Dilthey világosan levezeti, hogy e világ nem lehet más, mint az „élet álláspontjának” társadalmi realitása, azaz az élet maga, ahogyan az objektivációkban megjelenik; az individuum felé ugyanakkor mégsem az objektivációk társadalmisága közvetít, hanem az eredendően közös, mely bennük s az individuumban egyaránt megnyilvánul, az élet: „Leben erfasst hier Leben” (Ges. Schr. VII., 136).

„kifejezés”, csak közvetlen „élménykifejezés” (Erlebnisausdruck) van.³¹ Így hát a hermeneutikának, amikor a „szellemtudományok kapujában” hozzálát a megértés analíziséhez (ami itt elsősorban más személyek és életmegnyilvánulásaik megértésének vizsgálatát jelenti), közvetlenül mindig kifejezésekkel van dolga. A kifejezéseknek pedig — szemben az „érzésekkel”, „akarássokkal” stb. — mindenki számára ugyanaz a jelentőségük, interszubjektívek.³² S ha a hermeneutikának közvetlenül mindig kifejezésekkel van dolga abban az értelemben, hogy a megértés mindig kifejezések megértését jelenti, akkor már csak egy lépés választ el attól a következtetéstől, hogy a hermeneutika feladatának megvalósításához mindekenélőtt egy nyelvészeti feladatot kell megvalósítani.

3. Ezt a lépést azonban Dilthey nem teszi meg. Eljut egészen odáig, hogy a szellemtudományokban kibontakozó társadalmi-történeti világ — voltaképpen a tudatos élet maga — számunkra az élet objektívációiban adott, és hogy az ily módon adott élet megértése nem szubjektív pszichológiai aktusként, hanem mindig kifejezések megértéseként valósul meg. Két dolog is visszatartja azonban attól, hogy itt mélyebb kapcsolatot feltételezzon. Csupán a megértés sajátos vonásaként tartja számon, hogy az nyelvi folyamatként valósul meg (sőt az „Aufbau” postumus megjelent részeiben még ebből is visszavesz), nem vonja le azt a következtetést, hogy nem is valósulhatna meg másként, lévén az individuum számára az élet maga végső soron nyelvileg közvetített (az objektívációkban megnyilvánuló életnek is irracionális „maradéka” lenne az, aminek nyelvi megjeleníthetőségét elvileg kizárnánk). Nem teszi pedig ezt azért, mert (1) úgy ítéli, hogy a nyelv nem képes teljesen visszaadni az életet; az életet — mondja — „csak egy képnnyelven lehetne kimondani”³³ és mert (2) nem ismervén fel a nyelv társadalmi objektivitását, minduntalan attól tart, hogy ha az élet objektívációit úgy vizsgálja, ahogyan azok nyelvileg megjelennek, és nem próbál e mögé hatolni, akkor újra a pszichologizmus zsákutcájába kerül. Diltheyt tehát eredeti életfilozófiai beállítottsága, s egy adekvát nyelvelmélet hiánya tartotta vissza attól, hogy a pszichológia kudarca után egyértelműen a nyelv felé orientálódjék. Wittgenstein után világos, hogy a „nyelv álláspontja” nem jelenti az „élet álláspontjának” feladását: amiről „nem lehet beszélni”,

³¹ Sőt, Dilthey az élmény irreducibilitásának feladásában néhol odáig megy, hogy az élmény maga a kifejezés által konstituált (elsősorban a műalkotások megértésének tárgyalásánál). „Im Erleben war uns das eigene Selbst weder in der Form seines Abflusses, noch in der Tiefe dessen, was es einschliesst, erfassbar. Denn wie eine Insel erhebt sich aus unzugänglichen Tiefen der kleine Umkreis des bewussten Lebens. Aber der Ausdruck hebt aus diesen Tiefen heraus. Er ist schaffend. Und so ist uns im Verstehen das Leben selber zugänglich, zugänglich durch ein Nachbilden des Schaffens” (Ges. Schr. VII., 220).

³² Amikor Dilthey a „Fragmente zur Poetik”-ben bevezeti az „Erlebnisausdruck” kifejezést, akkor tudatosan a közölhetőséget akadályozó pszichológiai fogalomképzés kiküszöbölésére törekszik (Ges. Schr. VI., 317–318). (Az itt elmondottak egyébként szigorúan csak életmegnyilvánulások egyik formájának, az élménykifejezésnek megértésére vonatkoznak, a többi esetben azonban az életmegnyilvánulás — nagyobb gondolati egységek kifejezése, cselekvés — interszubjektivitása nem is volt akut probléma.)

³³ Ges. Schr. V., CXVI.

az is a nyelvben „mutatkozik meg”; a nyelv nem valami külső, ami tökéletesen vagy tökéletlenül „visszaadja” az életet — a nyelv maga egy „életforma”. És az életfilozófia idegenkedését a nyelvi megoldástól pontosan az adekvát nyelvelmélet hiánya okozza, nevezetesen az, hogy Dilthey számára a kifejezés mindig csak a szubjektív oldalon jelentkezik (az élményben igen, de az életben nem). Ezen a ponton csak a nyelv társadalmi objektivitásának, s a mindennapi életben játszott szerepének felismerése segíthet át.

Nem kell hát osztanunk Dilthey aggályait a végső következtetés levonásában: egy adekvát nyelvelmélet álláspontjáról a hermeneutikai problémának nyelvészeti problémára való redukálása legfeljebb az életfilozófia irracionálisusának, nem pedig az élet megértésének feladását jelenti.

*

Elhagyván a nyelvészeti megoldás kínálkozó útját, Diltheynek végül is nem sikerül megbirkóznia a megértésproblémával: kénytelen újra a zseni intuíciójához, az irracionálizmushoz folyamodni.³⁴ És ez nem véletlen: a megértésprobléma adekvát megfogalmazódása késői polgári álláspontról ugyanis a pszichologizmus.

Marx mutatta meg, hogy a feudalizmusban az individuum számára saját társadalmisága — bár korlátozottan, s a születés véletlenje által megszabva, mintegy természetadta módon — de adva volt a rendiségben. A kapitalizmus lerombolja a rendiség korlátait, ezáltal azonban az individuum számára saját — kiteljesedett — társadalmisága megszűnik adottnak lenni. A rendiség korlátainak lerombolása után, a kifejlett kapitalizmusban az individuum csak mintegy véletlenszerűen kerül kapcsolatba saját társadalmiságával, az csupán esetlegesként jelenik meg számára. Ez az individuum akkor érti meg önmagát, ha sikerül túljutnia az esetlegeségeken és meg tudja ragadni a végső adottságot: az individuális lelkialkalt. Akkor érti meg a másik ember megnyilvánulásait, ha ismeri a „motívumokat”, az „akarásokat”, az „érzéseket”, stb. Ott kell hát járnia szellemtudományai előtt annak a pszichológiának, mely számot ad arról, hogy hogyan valósul meg e „motívumok”, „akarások” stb. megértése. És itt derül ki, hogy a feladat megvalósíthatatlan: „érzéseket”, „akarásokat” stb. megérteni csak számára esetleges, társadalmi mivoltukban lehet, önmagukban azokat legfeljebb „átélni” vagy „átérezni” képes. Ebben az értelemben nem lehetséges számára a pszichologizmus valódi meghaladása sem: a polgári antipszichologizmust — mintegy a polgári álláspont alapvető pszichologizmusán belül maradva — csupán a megértés lehetőségének követelménye juttatja el a nyelvi megoldásig, annak felismerése nélkül, hogy az individuum számára a nyelvben (már a legelemibb megnevezésben is) saját társadalmisága nyilvánul meg. Ha a nyelvi „megoldás” csupán annyit jelent, hogy az emberi megnyilvánulások megértését nyelvi megjelenésük megértéseként vizsgáljuk, akkor csupán megszabadultunk az — alapvető szubjektivizmusa miatt erősen az irracionálizmus felé hajló — pszichologista fogalomképzéstől, de nem sikerült kitörnünk a

³⁴ Lásd: Ges. Schr. VII., 216., 218. és 226.

pszichologizmusból: az esetlegességeken túli végső adottság itt is az individuum, legfeljebb „lelkét” nem közvetlenül próbáljuk megérteni, hanem abban a formában, ahogyan nyelvileg megnyilvánul.

A pszichologizmus valódi meghaladása a polgári álláspont kritikáját előfeltételezi; a „nyelvi megoldás” csak akkor jelent valóban megoldást, ha világossá válik, hogy az embert megérteni csak társadalmi mivoltában lehet — ezt pedig legalapvetőbben a nyelv közvetíti.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai Intézete,
Budapest*

Néhány szó a szociolingvisztika kezdeteiről

Ki milyen nyelvi szintet választ nyelvhelyességi mintaképül, tetteivel bizonyos fokig állást foglal a nyelv társadalmi fontosságát illetően. Dönthetünk úgy, hogy ez a mintakép a történetileg rögzített, írók által használt, normák által szabályozott nyelvi szint legyen, választhatjuk a köznyelvet, elszegődhetünk a népnyelv mellé. Állásfoglalásunk akarva-akaratlan társadalmi jellegű lesz, és a „külső nyelvészet” fogalomkörébe kerül, mert a nyelvhasználat tényét a nemzeti művelődés, az irodalom vagy a nép felől közelíti meg.¹ De nemcsak a nyelvhelyesség szabályainak az eldöntésében merül fel ilyen külső, a nyelv struktúrájától független megítélési szempont, hanem a nyelvészeti kutatásban is legyen az leíró vagy történeti. Mészöly Gedeon egyszer kijelentette, többre becsüli egy paraszti mezőgazdasági munka tájnyelvi leírását valamely középszerű etimológiánál. Állásfoglalása meglepően hathat: de ő tudta, hogy létezik a nyelvi viszonylatosság, azaz a népnyelvnek sajátos kifejezési módja van, mert a külvilágot a maga módján tagolja a beszélő, és ennek a sajátos tagolásnak megvan a nyelvi, kifejezési tükröződése. A nyelv sajátos kifejezési módja pedig arra kényszeríti a beszélőt, hogy a nyelv formálta sajátos módon lássa (taglalja) a világot. A legvilágosabban ezt az elvet — a régi kor emberére alkalmazva — Mészölynek a „primitív” ember gondolkodásmódjáról írott megállapításában találjuk. Azt írja Mészöly: „Előre bocsátom, hogy gondoljon az olvasó a Real-Lexikon der Vorgeschichte-ből imént idézett mondatra, erre: 'Das primitive Denken ist konkret', és ezzel kapcsolatban gondoljon arra, hogy a mai nyelvekben is élnek primitív korok nyelvi maradványai. Így mai igeragozásunk több alakja olyan ősi, primitív korszakbeli típus, mely az első és második személynévmások raggá váltát is megelőzte, pl. *te vagy, te mégy*. Ott vannak az úgynevezett nomen-verbumok (igenévszók) is, melyek nagy része igét névszótól nyelvi jellel még meg nem különböztető korszak emléke, pl.

¹ Tagadhatatlan, hogy Mészölynek a reáliák iránti érdeklődése, ennek módszerre való emelése nem független a Wörter und Sachen című folyóirat körül csoportosult tudósok elvi megfontolásaitól. Tanulmányunkban nem kívántunk erre az „ősiség”-re utalni. Ugyancsak nem foglalkoztunk Gombocz Zoltán, Munkácsi Bernát és Herman Ottó vizsgálataival.

les = 'rejtekből vmire vár', 'lesés helye', 'lesben álló sereg'; *es* = 'esik', 'eső', 'fogadalmi eskü' (Ómagyar szövegek nyelvi magyarázatokkal Bp., 1956. 160).

Világosan kiolvasható ebből, hogy Mészöly a világ ismeretéből, az ember tudásfokából magyarázza a tárgyiasságot, a konkrétságot, s kijelenti, hogy a kor ismeretfoka determinálja a kifejezés módját. De ezt folytathatjuk is: a kifejezés mód meghatározza a megismert leírásának a lehetőségeit. (Természetesnek véljük, hogy itt nem finnugor vagy uráli korról esik szó, hanem jóval korábbra, a preurális korszakba eső nyelvi formai állapotról — személyragok nélküli igealakok —, s ha időpontot mondanánk, akkor legalább 10 000 éve elmúlt állapotra vonatkoztathatók a nyelvi tényanyagot. Hiszen az összehasonlító nyelvtan tanúságtétele szerint az uráli kor igei paradigmarendszere módok, idők, akciók, személyek és számok árnyalt jelölésére alkalmas, gazdag, kifejtett toldalékrendszerrel bírt, ami azt feltételezi, hogy ez a rendszer évezredek során kristályosodott ki.)

Mészöly Gedeon a rokonságnevekről szólva (Magyar Nyelv 12. 8kk.) kimutatta, hogy a rokonságnevek *-á*, *-é* eleme (atyám, öcsém), valamint testrésznevek véghangzója (vö., *zúzza*, *tompora*, *órja*) rendeltetését veszített birtokos személyrag, ha történetileg elemezzük. Mészöly tanának termékenyítő erejét mutatja, hogy tanítványa, Simon János rávilágított arra, hogy az emberi szellem primitív (mi mai mérlegelés alapján azt mondanánk: ősi, másfajta fejlettségi) fokára utal az a nyelvi tény, hogy testrészneveken és rokonságneveken (*atya*, *anya*) a birtokos személyrag maradványa észlelhető. Simon szerint ez a nyelvi tény ősi korszakra utal. Ámde Simon János kiemeli a finnugorság területéről azt a faktumot, és etnológiai-antropológiai módszerrel a gondolatformák és az emberi magatartás szélesebb terébe építi be: „Különböző rokonsági csoportokhoz tartozó primitív nyelveken, illetőleg primitív mondattani sajátosságokat megőrzett nyelveken észlelhető az, hogy bizonyos fogalmakat csak bizonyos személyekre vonatkoztatva fejezzék ki, és ilyen esetekben erre rávonatkoztatás birtokviszony-nal van érvényre juttatva. Uhlenbeck közli (Anthropos VI, 365) az algonkin dialektusokról, hogy azok nem rendelkeznek az 'atya' fogalomnak megfelelő szóval, hanem csak az 'atyám', 'atyád' stb. fogalmakra vannak szavaik. Ők tehát nem tudják kifejezni abstracte az 'atya' fogalmat, hanem csak valamely személynek meghatározott atyjáról tudnak beszélni, a genitivusi viszony által mintegy concrete rámutatni” (Szegedi Füzetek 2, 49–50). Simon más, a fejlettség alacsonyabb fokán álló népek nyelvéből is merít példákat, így Brazília „természeti” állapotban levő amero-indiánok nyelvéből is: a testrésznevek nyelvükben mindenkor névmási (értsd: birtokos névmási) prefixummal szerepelnek, tehát az indián nem azt mondja, hogy „nyelv”, hanem mindenkor utal a birtokló személyre: 'az én nyelvem', 'a te nyelved', 'az ő nyelve'. Tehát mindenkor egy konkrét személyre kell vonatkoztatnia, annak létezését elvonatkoztatva nem tudja elképzelni.

Mészölynek harmadik tétele az, hogy a térbeliség jelölésének elsőbbsége van az időbeliség felett, és az igeidők jelölésére is térbeliséget jellemző határozóragok voltak használatosak. A verbum finitum ilyen igealakjai mint *odutta vala* stb. eredetileg a „cselekvést kifejező szóból lokativuszi raggal keletkezett állapothatározók a *van* ige megfelelő idejű alakjaival

kapcsolatban" (Ómagyar 163). Mészöly evvel kapcsolatban más finnugor nyelvek igeragozási rendszerére is utalt, mégpedig a finn nyelvére: *on kalastamassa, oli kalastamassa* 'halászik', 'halászott', tulajdonképpen 'halászásban van', 'halászásban volt'. Ezen térbeliségi tételét egyéb finnugor nyelvekre (finn, mari, hanti) és az igei-határozói többirányúságra vonatkozólag Erdődi József mutatta ki (CIFU, I, 1963: 65–69), de Mészöly érvelésének tényleges bizonyosságát Aurélien Sauvageot fejtette ki „Tér-megjelölés, idő, aspektus” c. előadásában (Magyar Nyelv 61, 258–263). Sauvageot is a Mészöly idézte *odutta vala* alakból indul ki. Rámutat arra, hogy „más eredetű nyelvekből, amelyek archaikus jellegüket megőrizték, és jóformán napjainkig a neolitikus művelődés fokán maradt emberi közösségek kifejezési eszközéül szolgálnak” (258) bizonyítékokat meríthetünk a mészölyi tétel igazolására. Így pl. a tahiti nyelvi *te taoto ra oia* mondat kétféleképp fordítható: 1. 'ő ott alszik', 2. 'ő aludt'. Tehát a *ra* szócska a térbeli távolságot jelöli ('ott'), de ugyanakkor az időbeli eltávolodást is jelezheti. A *nei* 'itt' szócska viszont a jelenben levő folyamatosságot is jelzi, tehát tért és időt egyaránt (259–60). A *ue* szócska kis térbeli távolságot jelöl, de jelezheti a mondatban a közvetlenül beálló jövőt is (262).

Korszakilag és társadalmilag kötöttek a kifejezésformák: ezt a tételt érvényesíti Mészöly Gedeon azon eljárásában, amelyet stílustörténetinek nevez. Szerinte egy-egy korszak kifejezései, fordulatai a műveltek, az írástudók körében kötöttek és jellegzetesek. Egy-egy kifejezésformáról tehát felismerhető, hogy mely korszak használhatta, sőt ellenkezőre fordítva így fogalmazta meg tételét: ezt a fordulatot az adott korszak irodalmi nyelve nem alkalmazhatta, mert világnézetével nem egyezett. Ezen tételét Mészöly régi nyelvemlékeink magyarázatakor alkalmazta, így az Ómagyar Mária-siralom magyarázatakor (vö.: Nép és Nyelv II. és III. kötetében). Ennek felhasználásával mások coniecturáját helyesbítve, stílustörténeti módszerével igazított helyre magyarázatokat, mindenkor a kódexek stílusának s néha pedig a népnyelv kifejezőkincsének az ismeretében. Így mutatott rá arra, hogy a *sepedyk* nem értelmezhető 'süllyedik'-nek, hanem 'zokogok'-nak, és a *hioll* szó nem 'hűl'-nek, hanem 'hull'-nak értelmezendő, amint ezt Mészöly ezen, az Ómagyar Mária-siralom betűjének értelmére vezető kalauzában bizonyítja. Illusztrálásul idecitálunk egy-két példát. A mű egyik magyarázója a *hioll* alakot 'hígul'-nak értelmezte, azaz szerinte Jézus vére vízzé hígul. Mészöly rásütötte, hogy ez a magyarázat ellenkezik a liturgikus felfogással (lásd: Népünk és Nyelvünk 5, 1933: 152), az ilyen felfogás Jézus vérének a meggyalázásaszamba menne és eretnekségnek minősülne. Kódexektől vett párhuzamos kifejezőpéldákkal bőven megtámasztva igazolja azon magyarázatot, hogy a helyes értelmezés: 'vízként hull, vízként árad' (uo. 153–4). Másutt a *sepedek* indokolatlan *süpedek* értelmezéséhez gazdag irodalmi és népnyelvi anyagot használ fel, s így bizonyítja a 'zokogok, szepegek' értelmezés helyes voltát (Nép és Nyelv 2, 1942: 177).

Idézzünk még egy példát a stílustörténeti módszer alkalmazására, annak megvilágítására. A kódexek alapján bizonyítja Mészöly, hogy Jézus szépségét dicsőítik és Mária fia szépségének az elégtelenítését siratja . . . „A középkori vallásos irodalom fölfogása szerint Jézus s z é p s é g é t a kínzás . . . s z é g y e n r e változtatta . . . Az ÓMS [megfelelő] sorát tehát így kell

olvasnunk: *Szegényül szépségöd*” (Szegedi Füzetek 2, 1935: 15–17) ... A ’szegényül’ beleolvasás stílustörténeti hiba” (uo. 18).

Mészölynek a stílus történetiségéről vallott felfogásába vág az a tétele is, hogy egy adott korszakra nem csupán a kifejezésanyaga jellemző. Véleménye szerint egy korszak szókincséből is metszetet kell készíteni. A rég-múltra vonatkozólag ez megvalósíthatatlan, megkísérelhető azonban az írásbeliség korára. Ezért dolgoztatta fel néhány tanítványával egy-egy kódex szókincsét, és ebből született meg Inotay Ilona meg Nyíry Antal doktori értekezése.

Neves elve Mészöly Gedeonnak az ún. ráértés. Ennek bő kifejtését a magyar nyelv igeragozásának alanyira és tárgyasra való megoszlásával kapcsolatban fejtette ki. Összevetette az ősi igei személyragokkal alakult sort: *-m, -d, Ø; -nk, -t, -k, -Øk* az újabb alakok sorával: *-k, -sz, -ja; -juk, -játok, -ják* és megállapítja, hogy két ragozási sor lévén jelen (Ómagyar 153 kk), a kettő között funkcionális megoszlásnak kell fellépnie. (Hozzáfűzhetjük: vagy az egyik sornak el kell enyésznie.) Mészöly leszögezi: a jelentésmegoszlás „okozza azt, hogy némely, névmási eredetű személyraggal ellátott igealak csupán a határozott tárgyra vonatkozik ... mégpedig csak abban a esetben, ha ugyanazon módban, időben, számban, személyben igei állít-mányul egynél több szóalak támad egy időben, egy nyelvterületen” (uo. 156), vö. *látá, veté* mellett *láta, vete* stb.

Mészölynek ezen tanítása, amelyet másutt is alkalmazott (pl. az infinitívus képzőjének a magyarázatában) rendkívül fontos és gyümölcsöző rendszertani szempontból, mert az alak és jelentés párhuzamos mozgását világítja meg.

Mészöly Gedeon munkájában tehát a) a művelődési-lélektani paleontológia, b) a népnyelvi, c) a stílustörténeti és d) a szerkezetani szempontok egyesültek eredményhez. Mintha Spinoza azon megállapítását — mely szerint a nyelvet együttesen őrzik a nép fiai meg a tudósok — követné Mészöly nyelvtudományi elveiben és azok gyakorlati alkalmazásában.

Mészöly elvi fejtegetései és munkássága nem maradtak hatástalanok. Már utaltunk Simon János tanulmányára (Ugor alaktani magyarázatok a primitív emberi korszak mondattana alapján, Szegedi Füzetek 2, 1935: 43–52), de utalnunk kell a másik aspektus, a népi élet, a népi műveltség ismeretéből fakadó nyelvészeti munkákra is.

A „terepen” való megfigyelésből fakadt a népi munkák leírása (régibb hagyomány követéseképpen), pl. Túri Károly két szövege: Cséplés Cegléden (Népünk és Nyelvünk, a továbbiakban: NNy 3, 1931: 52–65, 123–140) és a Kukoricakapálás című NNy 1, 1929: 177–8) és tárgyi leírása: A kocsi és a szekér részei (NNy 1, 1929: 236–8). De ebbe a körbe vág egy csomó más tanulmány, pl. Sz. Györfly István: A matyók mezőgazdasága (NNy 6, 1934: 1 kk., 63 kk.), Tálasi István: A cselédsor a Kiskunságon (NNy 7, 1935: 227–39) és Megjegyzések a kecskeméti pásztorkultúra problémáihoz (NNy 10, 1938: 107–9), Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer (NNy 4, 1932), valamint Területi csoportok egy mezőváros társadalmában (NNy 7, 1935: 244–52). De ezek a leírások részben már átcsapnak a társadalomrajzba, így pl. Erdei több részes tanulmányán kívül Szombatfalvy György cikke: Tiszazug (NNy 3, 1931: 141–63), Ortutay Gyula két nagy

tanulmánya: Szerelem Ajakon a házaseletig (NNy 6, 1934: 159 kk és 211 kk) és A magyar parasztság szerelmi élete (NNy 7, 1935: 34 kk).

Ezen tanulmányok mellett azonban olyan, a népnyelvre vonatkozó elméleti megfontolások is kisarjadtak, amelyek társadalmi (szociális) színezetűek voltak. Ha Kelemen Józsefnek a népnyelvi kutatásokról szóló tanulmányát (Az újabb német nyelvjáráskutatás módszertani eredményeiről: NNy 9, 1937: 77–95) hüvelyezzük ki ebből a szempontból, akkor számos olyan momentumot találunk benne, amely régebbi, sőt a tanulmány megjelentetésekor vagy később publikált közleményektől megkülönbözteti. Kelemen szól a „felülről” jött nyelvi sajátságok terjedéséről (95), a művelődési intézmények befolyásoló hatásáról (85), az urasan beszélni akarásról (uo.). Kelemen jól tudja, hogy a stílis háttérrel is meg kell keresni, ezért szól a közlekedési utak változást (azt mondanám egységesítést) hozó funkciójáról, valamint a gazdasági központok jelentős hatásáról (86). Ugyanakkor hangoztatja, hogy a helyi műveltség történetének ismerete lényeges tényező egy-egy nyelvjárás leírásakor (90).

Természetesen más kortársak tanulmányaiban is felbukkan a népnyelv kutatásában alkalmazandó társadalmi szempont, még is meg kell vizsgálunk a szempontok alkalmazásának a miértjét². A korszak persze determinálta a kutatók állásfoglalását, pl. „A népnyelv és a népműveltség kincseinek a térképezésére és szótározására valóban csak annak a nemzedéknek életében kerülhet sor, amely nemzedék megtanulta becsülni a népet és a nép szellemi termékeit. A nép fogalmának teljes átértékelődése kell ide: a falunak ki kell lépnie magárahagyottságából, a középső és felső rétegeknek közeledniök kell feléje felvilágosító, segítő és megismerő szándékkal, e közeledés alapján a népi műveltségnek meg kell izmosodnia a maga értékességének tudatától”-írta Papp István (Budapesti Szemle, 1937: 347). Ebben a programadásban a hazai falukutatók állásfoglalása és célkitűzése visszhangzik: a fentről, az értelmiség felől jövő változtatás ígéretét rejtí magában ez a kijelentés.

A régebbi nyelvjáráskutatás mérlegelő bírálatát Kelemen József adta (Nyelvjáráskutatás, népnyelvkutatás, NNy 8, 1936: 33–41), és ugyanakkor rámutatott arra, hogy újabb nyelvészeti szempontok teljesen kimaradtak a legtöbb nyelvjárástanulmányból. Ilyen elhanyagolt pontokként a következőket említi: „nem vizsgálják meg részletesen a nyelvjárásban ismeretes alakváltozatokat (pl. *édös ~ idös ~ idös*), ezeknek egy helyütt és egy korban való használatát (pl. nemzedékek, családok, közösségek szerint oszlanak-e meg stb.); nem térnek ki a szóhangulat kérdésére (pl. *apa* és *atya*, *eb* és *kutya*; egyes helyeken *pógár* és *paraszt* stb. szavak hangulati különbségei); nem dolgozzák ki teljesen a lexikális különbségeket (pl. hiányzó kifejezések s ezek helyettesítése); nem vizsgálják meg a nyelvjárás artikulációs bázisát stb., stb. A fonológiai szempontok természetesen még nem is szerepelhetnek

² Csúry Bálint, A népnyelvi bűvárlet módszere. Debrecen, 1937 (A Turul Szövetség Népkutatói Füzetek 1. sz.); Papp István, A népnyelv ügye Finnországban: Budapesti Szemle 1937. 347–363; Bakó Elemér, A finn népnyelvkutatás (Debrecen, 1939). Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből, 4. sz.; Nagy Jenő, A német nyelvjáráskutatás vázlatos története és mai állása. (Debrecen, 1940.) Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem Népnyelvkutató Intézetéből, 10. sz.

eddigyi nyelvjárástanulmányainkban, mivel a fonológia maga is csak a legújabb korban fejlődött ki” (34–35. 1.)³. A továbbiakban történeti szempontú nyelvjáráskutatást is követel Kelemen (35). Azt is hangsúlyozza, hogy a népnyelvi szókincs átöröklődésének és továbbfejlődésének a kérdésével is foglalkozni kell, a teljes szókincs nyilvántartását követeli (37), szól a népnyelv produktív és receptív elemeiről (39 k.), megkülönböztet a népi nyelvi megnyilatkozásokon belül az aktív elemek mellett bizonyos alkalmi jellegű, passzívnak értékelhető elemeket is (pl. a csak népdalban, felköszöntőben, gyermekek nyelvében stb. használtakat) (40). Szerinte meg kell vizsgálni a népi nyelvkincs eredetét is: melyek eredeti népi elemek, melyek felülről jöttek (kultúrszók, nyelvújításiak, mesterségek zsargonjából jöttek, osztálynyelvből származók) (41). Érdemesnek véli Kelemen az elterjedés útját kutatni, utal a német kutatások megállapításaira (nagyobb centrum → kisebb centrum, azaz nagyobb város → kisebb város → falu, vagy pedig az egy centrumból sugárszerűen való terjedés) (41).

A nyelvjáráskutatás egyik szempontját, a szociálisat tűzte ki tanulmánya központi elvének Erdődi József (NNy 8, 1936: 153–58), melyet szervesen egészít ki a szerzőnek két régebbi ismertetése, Y. Wichmann és Csűry Bálint szótárának a megbeszélése, ahol a szerző szinte azonos szempontot érvényesít.⁴

Erdődi József figyelmeztet arra, hogy a falu és a kisváros beszélt népnyelv sajátosságai néhány évtized múltán esetleg megszűnnek, pedig a harmincas években Magyarország lakosságának mintegy 70 százaléka többé-kevésbé nyelvjárást beszél (153). Visszatekintve és a mai statisztikát tekintetünkkel befogva megállapíthatjuk, hogy a vészharang meghúzása feleslegesnek bizonyult: ma a (1961-ben) mezőgazdaságból élők aránya az ország dolgozóinak számához viszonyítva 37 százalék. Mivel pedig a népnyelv első sorban a falusi, a mezőgazdaságból élőkhez kapcsolódik, az aggodalmaskodás korai volt. A társadalmi integrálódás folyamatától féltette a szerző a nyelvjárási sajátosságokat, mert a társadalmi kiegyenlítődés nyelvi vetületét az otthoni, a tájnyelvnek a műveltek nyelvéhez való alkalmazkodásban látta (154). Ellentétben Kelemen József idézett cikkével,⁵ aki elsődlegesen a „gesunkenes Kulturgut” jelenségére utalt, Erdődi József a nyelvjárásoknak a „felsőkulturába való behatolásáról” is megemlékezett (154). Történeti példaként utalt népnyelvi elemeknek a köznyelvbe való jutására. Tehát vannak jövevények azonos nyelven belül: köznyelv → nyelvjárás és nyelvjárás → köznyelv (esetleg irodalmi nyelv), (pl. a nyj. *viszolyog* szó, mely Illyés Gyula műve nyomán terjedt el, vagy a *fejés* szó Móricz Zsigmond révén. „De nemcsak honi szavakban, hanem idegen nyelvekből átvett jövevéyszavakban is megfigyelhető a társadalmi és kulturális erők hatása” (155), pl. Tápén *ájer*, *masina*, *velocipéd* járta még a harmincas években. De ily szavak ki-

³ Ehhez l. Kelemen József, Fonológiai alapfogalmak (Nép és Nyelv 7. 186–216) és Laziczius Gyula, A magyar nyelvjárások (uo. 159–60).

⁴ L. Yrjö Wichmann, Wörterbuch (Szegedi Füzetek 3. 1936. 244–45) és Csűry Bálint, Szamosháti Szótár (Nép és Nyelv 8, 1936. 62–64).

⁵ Másutt a népnyelvi és csoportnyelvi eredetű köznyelvi szavakat is tárgyalta Kelemen, Magyar nyelvkönyv a líceum és leánylíceum IV. o. számára (Bp. 1940.) 48–51.

indulási pontja belső idegen nyelvű sziget is lehet, figyelni kell tehát ennek hatóerejét” (155), pl. csoportnyelvét, zsargonét, *cvider*, *vigéc*, *muszáj*. A „belső jövevényszavak” fényt vetnek a magyar nép átvételi hajlandóságára.

A szókincsgyűjtés kétféle lehet: némely szógyűjtő csak a köznyelvitől eltérő tájszavak gyűjtésével foglalkozott. Más gyűjtő a teljes szókincs-gyűjtésre adta fejét, példaként Csűry Bálint hatalmas vállalkozása szerepelt (Szamosháti szótár). Az ilyen szótár egyúttal szóföldrajzi mű, mert egy hely, egy pont, illetőleg egy kisebb terület szavait sorolja fel használatuk elevenségében (hangalak, szemantika, stiláris érték, szólásban való használat). Egy-egy ilyen szótár egyúttal kivégzi azt a berögződött babonát, amely a polgárságtól eredt: a paraszt használt szókincse csupán 400–500 szó (156). Erdődi még egy társadalmi-stilisztikai szempontot vetett fel saját tapasztalata alapján: miben tér el a hétköznapi szókincse az ünnepnapokétól (polarizálódás), és kérdésként evvel toldja meg: mi a „különbség a férfi és a nő, a gyerek és a felnőtt szóhasználatában?”

A szóföldrajz körébe vág a népnyelv tárgykörök szerinti vizsgálata; ez a vizsgálat lehet írásban (kérdőívvel) folytatott munka. Akkoriban csak Beke Ödön folytatott ilyen vizsgálatot: Beke Ödön szervezte meg az állat- és a növénynevek vizsgálatát (156). Nagyon érdekesnek ígérkezett Tomori Viola speciális kutatása: a lelki életre vonatkozó kifejezések a népnyelvben.

„A különbözőségek rajza csak tájnyelvek képét adja, az azonosságok összefoglalása azonban egy osztálynyelvhez: a közös népnyelvhez és [az] azonos szemléleten alapuló magyar (esetleg paraszti) néplélektanhoz visznek” (156–7). „Az így kapott kép talán nyelvtörténetileg is értékesíthető, ha régi sajátságot foglal magában . . . De társadalmi szempontból mindig érdekes a kérdés: új közmagyar vonásról van-e szó vagy ősről” (157).

Részben a fent említettekkel azonos célkitűzések megvalósulását üdvözölte Erdődi József, amikor tanulmánya megjelenése előtt Csűry Bálint Szamosháti szótárának első kötetét ismertette és új „műfaj”-ként köszöntötte (NNy 8, 1936: 62–64). Hadd idézzünk igazolásul egy bekezdésnyit: „E szógyűjtemény a falusi élet tárgyi és lelki oldalának megvilágítására fog alkalmat nyújtani és sok tévhitet oszlat majd el a népnyelvvel, a paraszti élet szókincsének szépségével, beszédének konkrétságával kapcsolatban, mert a napi élet reális szükségletét kielégítő, és a közvetlenebb, de megfelelően dús, lelki jelenségeket jelölő szócsoporthoz is megtaláljuk benne. Ennek színessége megfelel a művelt rétegek azonoscélú szócsoporthoz gazdagságának és alkalmat ad az absztraktumok hiányának és helyettesítésük módjának vizsgálatára” (63). Továbbá: „a teljesebb tájszógyűjtés társadalmi szempontú nyelvészeti értékelésre adnak alkalmat és új feladatok bontakoznának ki, mint: a nyelvjárasterület viszonya a köznyelvi (centrális) erőkhöz, a felső művelődés szellemi és tárgyi értékeinek befogadása és ennek megjelenése a szavakban, a falusi réteg szavainak csoportosítása tárgykörök szerint mind a meglevő, mind a hiányzó szavak szempontjából. Ezen munkák által megkapnók a nyelvi integráló és differenciáló erők küzdelmének állapotát, mit eddig főképp hangtani szempontból láttunk csak.”

Wichmann szótárát (Wörterbuch des ungarischen . . . Csángó-Dialektes) ismertette (Szegedi Füzetek 3, 1936: 244–5) Erdődi utal arra, hogy a szó-

tár nemcsak a régiségek megőrzése miatt fontos, hanem „a nyelvjárás új szavainak (neologizmusok és román jövevények) megfigyelésére” is.⁶

*

Az elmélet próbája a mű. A szegedi folyóiratok körül csoportosult nyelvészek és etnológusok tanulmányaiban ezek az elvek kerültek megvalósításra, sőt: a tanulmányokban vizsgált egy-egy eset vitt az elvekhez. Kísérletes azonossággal hangzik Claude Lévi-Straussnak két évtizeddel későbbi módszertani megállapítása: „Si, comme nous le croyons, l'activité inconsciente de l'esprit consiste à imposer des formes à un contenu et si ces formes sont fondamentalement les mêmes pour tous les esprits, anciens et modernes, primitifs et civilisés — comme l'étude de la fonction symbolique, telle qu'elle s'exprime dans le langage, le montre de façon si éclatante — il faut et il suffit d'atteindre la structure inconsciente, sous-jacente à chaque institution ou à chaque coutume, pour obtenir un principe d'interprétation valide pour d'autres institutions et d'autres coutumes, à condition naturellement, de pousser assez loin l'analyse” (Anthropologie structurale. Paris, 1958. 28. l.). Lévi-Strauss is a „pensee sauvage” elvének az alkalmazását javasolja, azonban marxista módon nem vonatkoztatja el az időtől, a kortól: szerinte ez nem jelöli sem a vadak gondolkozásmódját, sem egy primitív vagy archaikus emberi közösség gondolkozását, hanem „la pensée à l'état sauvage, distincte de la pensée cultivée on domestiquée en vue d'un rendement” (La pensée sauvage, Párizs, 1962. 289. l.).

A tanulmányokban való realizációt első sorban magának Mészöly Gedeonnak a munkái jelentették. Néhány fontosabbat említünk csak: Mióta lovas a magyar nép? (NNy 1, 1929: 205–14); Ural-altáji szó-e a *lili* vagy *lilik* (NNy 1, 1929: 292–5); A *cserény* szó eredete (NNy 2, 1930: 157–75); *Darvadozik*, Mutatvány a szerző „Régi rétségi életünk nyelvünkbeli nyomai” c. tanulmányából (NNy 5, 1933: 1–8, Mutatvány az Ó-magyar Mária Siralom magyarázatából (NNy 2. kötet, pl. az *ökkel* kifejezés magyarázata, 277–79); A *síkság* és a *róna* szó története (SzF 1, 1934: 3 kk., 128 kk., 220 kk.); A *hit* szó eredete és rokonsága (SzF 3. 1–16 (1936)); A *láp* szó eredete és rokonsága (SzF 3, 1936: 87–143); Az „Ó-magyar Mária-Siralom” betűjének értelmére vezérlő kalauz (Nép és Nyelv 2, 1942: 155–276, 234–39, 3, 1943: 38–40, 56–58, 75–78, 97–100), Az *esküszik* szó eredete (Nép és Nyelv 1, 1941: 2–10); Az ugorkori vadászélet magyar szókincsbeli emlékei (Ethnographia 62, 1951: 277–290); Az ugorkori sámánosság magyar szókincsbeli emlékei (MNY 48, 1952: 46–61); Szótörténet — munkatörténet (Ethnographia 65; 1954: 69–75); Az *üldöz* szó eredete (Nyelvtudományi Közlemények 56, 1954: 272–73).

Mészöly Gedeon elvi állásfoglalása és módszertana számos tanítványában megfogant, sorukból kiemelem Nyíri Antalt, aki igen sokat foglalkozott a

⁶ Hadd utaljunk arra, hogy a Szegedi Füzetek című Mészöly által szerkesztett folyóiratban láttak napvilágot Kiss Géza ormánysági szótárának próbaközleményei (1. 1934. 98–102, 176–182, 301). A közlés ténye útmutatásul szolgált, s bizonyos fókig érlelte a szótár koncepciójának a formálódását. Egyúttal ujjsmutatás is volt: a szerkesztőség kiállt az ilyenfajta „helyi” szótárak publikálásának a jogossága mellett.

belső keletkezésű szavaink vizsgálatával, és b) az elavulófélben levő népi foglalkozások néprajzi és népnyelvi megörökítésével. A teljesség igénye nélkül utalunk néhány tanulmányára meg két könyvére: Tudja a dürgést (NNy 4, 1932: 131 k.); *Szörnyű* (Nép és Nyelv 1, 1941: 199–203); Hangutánzó szavaink történetéből (Nép és Nyelv 3, 1943: 121–29, 141–152); *Szenyes* (Nép és Nyelv 4, 1944: 41–44); A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban (Magyar Nyelv 37, 1941: 41–46); A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása (Kaposvár, 1939, 192 lap); A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai (Szeged, 1948, 109 lap); Szófejtések (Népr. és Nyelvtud. 1, 1957: 73–85); *Pákász* szavunk története (Népr. és Nyelvtud. 2, 1958: 33–42); A had és a szer (uo. 2, 103–132); Ugor vagy finnugor eredetű *szó* szavunk (Népr. és Nyelvtud. 2, 1958: 57–67); Hangutánzó eredetű térszinforma nevek (uo. 5–6, 1962: 55–61); *Gége, gegőzik* (Magyar Nyelv, 1956: 42–48); A *törlejt*, a Szabács Viadala, a módszer és egy stiláris kérdés (MNy 59, 1963: 162–71).

Mészöly nyelvészeti elveinek a hatása megmutatkozik Kelemen József munkásságában, aki sokat foglalkozott belső keletkezésű szavaink történetével és speciális tanulmányt szentelt ikerszavainknak: *Egyedem-begyedem*. Folklorisztikai és nyelvészeti tanulmány (Szeged, 1937 és NNy 9: 97–108, 146–62); vö. még *Síterén* (Szegedi füzetek 1, 1934: 304–5); *És-vés* (Szegedi füzetek 2, 1935: 211–19); *Űz-fűz* (Szegedi füzetek 3, 1936: 61–71); *Uccu* és családja (Magyar Nyelv 32, 1936: 196–8); *Tarafara* (Magyar Nyelv 33, 1937: 170–2); *Mende-monda, monda-monda* (Magyar Nyelv 35, 1939: 236–47); *Tütü* (Magyar Nyelv 39, 1943: 217–23); *Kérkedik* (Magyar Nyelv 50, 1954: 331–47), stb.

De nemcsak Mészöly személyes tanítványainak műveiben fedezhető fel elveinek hatása: Hexendorf Edit munkájában (Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből, 1958) éppúgy fellelhető a mészölyi metodika nyoma, miként Tompa József némely állásfoglalásában vagy Hajdú Péternek a szamojéd infinitívusz szuffixumáról adott magyarázatában (In memoriam Gedeon Mészöly. 1961, 119–31), valamint Balázs János tanulmányaiban.⁶

Mészöly Gedeonnak következetes állásfoglalásával sikerült a merev nyelvészeti historizmust eleven, élettől áthatott, avval kapcsolatban álló módszerre átfőrnínia. A nyelvi rendszer tanulmányozását sohasem szakította el az extralingvisztikus tényezőktől, sőt állandóan gyakorolta, megmutatta a kettő társadalmilag változó összefüggését. Egy részhez keresett magyarázó elvet: megtalálta, és aztán az elvet a használatban általánosította. Csupán történeti nyelvtudománynak tűnik munkássága: ez szemléleti tévedés, mivel Mészöly meg-megállt a fejtegetések során, és megrajzolta egy korszak rendszerének egységét, majd továbbindult, és a rendszer némely tagjának megmozdulásából fejtette ki az egész rendszer eltolódását.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Finnugor Nyelvtudományi Tanszék,
Budapest

⁶ Pais Dezső remekbe sikerült tanulmánya (Rengeteg. Debrecen, 1942.) teljesen Mészöly elveinek szellemében készült.

A nyelv szociális jellegéről

Adalékok a nyelv társaslélektani szemléletéhez

1. Régi nyelvtudományi közhely, hogy a nyelv társadalmi jelenség. Ezt úgy szokás értelmezni, hogy egyrészt minden nyelvet valamilyen társadalom hoz létre, másrészt pedig minden nyelvnek a használói egy adott konkrét társadalomnak a tagjai. A nyelv tehát genezisést és funkcióját tekintve egyaránt valamilyen társadalomnak a függvénye.

2. Hogy állunk azonban a konstruált nyelvekkel (eszperantó, interlingva; programozási nyelvek stb.)? Nyilvánvaló, hogy ezek „mögött” nincs olyan konkrét társadalom, mint a természetes nyelvek esetében. Viszont akkor felvetődik a kérdés: Mennyiben tekinthetők nyelvnek az ilyen „nyelvek”, ha a „társadalmiság” a nyelv fogalmának egyik fogalmi jegye?

3. Végső soron minden nyelv olyan jelrendszer, amely információk kölcsönös cseréjét teszi lehetővé emberek között (többnyire akusztikai vagy optikai csatornákon keresztül). Ha tehát eltekintünk a „társadalmiság” szokványosan értelmezett kritériumától, akkor a műnyelvek is nehézség nélkül besorolhatók a „nyelv” fogalma alá. A műnyelveket is emberek alkotják és használják, miként a természetes nyelveket. A természetes nyelvekkel egyrészt az állítja őket szembe, hogy tudatos alkotások, másrészt pedig az, hogy különleges célok érdekében hozták létre őket. A természetes nyelvekkel azonban megegyeznek abban, hogy szintén információk kölcsönös cseréjének a közvetítői.

4. A „társadalmiság” kritériuma továbbra is fennáll tehát, csupán a szokványosnál némiképp tágabban értelmezzük. A „társadalom” fogalmát ugyanis kiterjesztettük azoknak az embereknek a csoportjára, amelyeknek a tagjai egymás között valamilyen tudatosan alkotott jelrendszert használnak.

Kérdés itt, hogy hány tagból kell egy-egy ilyen csoportnak állania.

Az eszperantó használóinak a száma becslések szerint 7–8 milliónyi lehet. Más műnyelvek használóinak a számára vonatkozólag nincsenek adataink. Egy azonban bizonyosnak látszik: egyikőjüket sem használja csupán egyetlen ember.

Mindenféle információcsere ugyanis kommunikáció, amely mindig két fél között folyik. Ha tehát a műnyelvek információk cseréjét közvetítik, használatukhoz is legalább két fél szükséges: egy, amely kódolja és küldi az információt, s egy másik, amely veszi és dekódolja (megérti) azt. A két kommunikáló fél állhat két embercsoportból, de elvileg két személyből is. A lényeg az, hogy az adott jelrendszer révén kapcsolatba kerüljenek egymással s meg is értsék egymást.

Ezek szerint a „társadalmiság” lényege az, hogy egy jelenség nem individuális, hanem társas jellegű.

5. Minden nyelv társadalmi eredetű és érvényű — azaz konvencionális — jelrendszer. Rendeltetése információk kölcsönös cseréjének a közvetítése két fél, tehát legalább két személy között. A kommunikáció legalapvetőbb, legszokásosabb és legtipikusabb formája a beszéd, amely a konvencionális jelrendszer, vagyis a nyelv felhasználása révén megy végbe. Mindenféle nyelvi kommunikációnak a célja valamilyen információnak a megértetése, illetőleg megértése. (Tehát ezúttal csupán az értelmi síkban lezajló kommunikációval foglalkozunk.) A két kommunikáló partner a jelrendszer közvetítésével kapcsolatba kerül egymással. Mihelyt ez a kapcsolat létrejött közöttük, már közös értelmi tevékenységet végeznek. Ennek során nyelvet használnak, s közös tevékenységük eredménye is nyelv lesz. A beszéd tehát értelmi síkon lezajló olyan interperszonális, társas tevékenység, amelynek a nyelv az eszköze is, az eredménye is. Más szóval: a nyelv a társas értelem funkciója és terméke.

6. Azzal, hogy a nyelvet a társas értelem funkciójának és termékének minősítettük, némi módosítást hajtottunk végre a hagyományos felfogáson. E módosítás elvégzése azonban szükségszerű volt, hiszen a nyelv — mint láttuk — semmiképpen sem tekinthető egyéni jelenségnek, mivel létrejöttéhez és funkcionálásához is legalább két ember értelmi együttműködése szükséges. Mindenféle együttműködés vitathatatlanul társas tevékenység, ennek következtében eredménye is kétségtelenül közös produktum.

A módosítás révén egyébként nem kerültünk szembe a hagyományos felfogással, hiszen a nyelvtudomány eddig sem tagadta a nyelv társadalmiságát. Kétségtelen azonban, hogy a nyelv társadalmi jellegét illetően beírta a „társadalmiság” absztrakt, eléggé nem konkretizált hangoztatásával.

7. Manapság egyre több szó esik a tudományok interdiszciplináris kapcsolatairól. Egyre több nyelvész igyekszik figyelembe venni a kommunikációkutatás és a pszichológia újabb eredményeit. A kommunikációelmélet és a pszichológia képviselői is egyre inkább érdeklődnek a nyelv iránt. Így a nyelvtudomány, a kommunikációelmélet és a pszichológia között is egyre inkább kialakulnak a tudományközi kapcsolatok. Ez a folyamat azonban egyelőre még eléggé kezdeti stádiumban van. A nyelvtudományt és a pszichológiát ugyanis még jelentős mértékben kötik a régi érvények, a kommunikációkutatás középpontjában pedig egyrészt a távközlés, másrészt pedig a tömegkommunikáció problémái állnak. Ezért a nyelvtudomány és a pszichológia mindaddig nem végezte el a maga szempontjából a kommuniká-

ciókutatás eredményeinek értelmezését és a maga sajátos érvényrendszerébe való beépítését, a kommunikációkutatás pedig természetesen nem tekintette elsődleges feladatának a nyelv vizsgálatát, s nem vizsgálta a nyelvet mint pszichikai funkciót sem. Így e három tudományág eredményei sem integrálódhattak mindeddig a nyelvvel kapcsolatban.

8. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy felhasználjam a nyelv szemléletében a kommunikációelmélet kínáta lehetőségeket. Ez mindenképp azt jelenti, hogy a nyelvet az emberek közötti érintkezés legfontosabb eszközének tekintem, amelynek a vizsgálata alapján következtetéseket lehet levonni a kommunikáció egyetemes törvényszerűségeit illetően. Másrészt pszichológiai aspektusból is nézem a nyelvet. Mivel pedig a nyelv felfogásom szerint az emberi pszichikum egyik társas funkciója, szemléletem szükségképpen nem egyéni lélektani, hanem társaslélektani lesz.

9. Induljunk ki a kommunikáció általános, legegyszerűbb modelljából. Ez a következő:

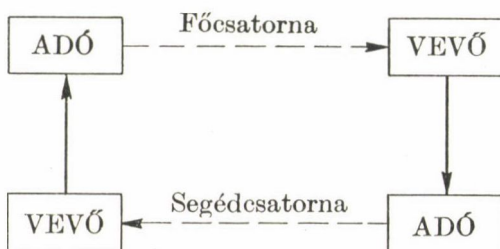

Ez nyilvánvalóan csonka, „egypillérű” modell, hiszen voltaképpen csak egyirányú információtovábbítást tesz lehetővé. Ilyen szempontból tehát valójában nem is alkalmas a kommunikáció lényegének az érzékeltetésére. Erre alkalmasabb ez a módosított modell:

Itt már két adó-vevő állomás áll egymással szemben, amelyek között lehetséges a kölcsönös információcsere.

Ennek továbbfinomított változata az ún. segédsatornás modell, amely lehetővé teszi annak kölcsönös ellenőrzését is, hogy a vevő fél valóban vette-e és megértette-e a küldött információt:

Ez a modell alkalmas a beszédbeli kommunikáció jellemzésére. Az információ itt körpályát fut be adótól adóig. Sikeres vétele (vagyis: megértése) akkor ment végbe, ha az eredeti adó erről meggyőződik a vevő részéről a

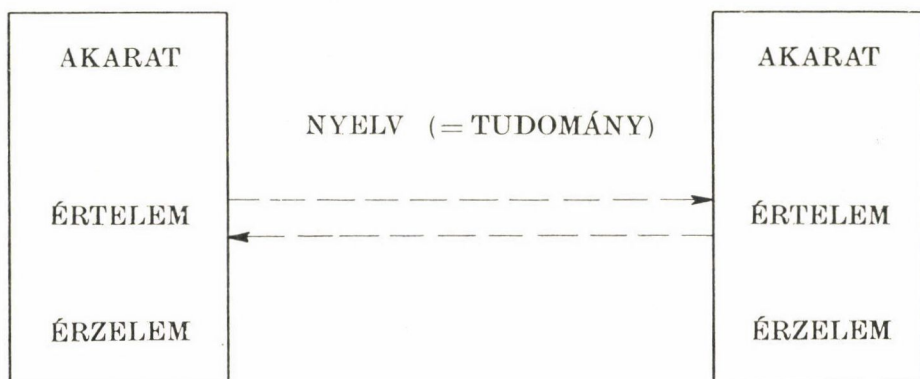
segédcsatornán keresztül küldött jelzés révén. Ha a vevő fél nem érti az információt, kérdéseket tehet fel az adónak. A szerepek természetesen állandóan cserélődhetnek is: ha a kezdeményezést a 2. számú adó—vevő veszi át, az 1. számú válik vevővé stb.

Nyilvánvaló, hogy az egymással kommunikálni akaró két adó—vevő állomásnak kölcsönösen rá kell hangolódnia egymás hullámhosszára, másrészt pedig hibátlanul is kell működniük. S természetesen azonos jelrendszert kell használniuk.

10. S most vigyük mindezt át a pszichológia síkjára.

Pszichológiai szempontból nézve a beszédben két emberi pszichikum viszonyul egymáshoz. Kapcsolatba a nyelv révén kerülnek egymással. A pszichológia három klasszikus kategóriáját véve alapul, a két partner viszonyulása lehet érzelmi, értelmi és akarati jellegű. A valóság az, hogy a két emberi pszichikum viszonyulása mindig totális, mert mindig vannak egyidejűleg érzelmi, értelmi és akarati komponensei. Csupán arról beszélhetünk tehát, hogy valamely aktuális viszonyulás alapvetően érzelmi, értelmi vagy akarati hangoltságú-e. (Miként utaltam rá, a lehetséges viszonyulások közül az értelmi hangoltságot tekintjük nyelvinek.) Másrészt a viszonyulás során lelki tartalmak cserélődnek ki a partnerek között. Ezek összes eddigi tapasztalatainknak a részei. A tapasztalatok összessége nem egyéb, mind mindkettőjük kultúrája, amely feszültségekként van „tárolva” pszichikumukban. A kultúra értelmi szegmentuma végső soron a tudomány. Ha tehát a nyelvet elsősorban értelmi relációk közvetítőjének tekintjük, tulajdonképpen a tudománnyal (= a kultúra értelmi szegmentuma) azonosítjuk.

Mindezt a következőképpen lehetne szemléltetni:

A nyelv tehát a pszichikum egész tartalmának (= a kultúrának) ad ugyan formát, de elsősorban mégis a társaslélek értelmi működése (= tudomány).

Még néhány szót magáról a kultúráról mint lelki tartalomról. A kultúra egyetlen tagolatlan képzet formájában van tárolva a pszichikumban. (Ez természetesen nem jelent egyebet, mint azt, hogy ez a tartalom — erre

utaltam az előbb — csupa feszültség.) Metaforikusan a tagolatlan képzetet állóképhez lehet hasonlítani. A továbbiakban az egyszerűség kedvéért vele kapcsolatban a „kép” terminust fogom használni.

11. S most kíséreljük meg — legalábbis nagy vonalakban — megfigyelni, hogy mi történik a beszédben, vagyis a társaslélek értelmi működése során, két emberi pszichikum relációjában.*

Mielőtt az első személy megszólal, képzeletben maga előtt lát egy egységes „kép”-et. Ennek a nyelvi jele számára egy szó. A szónak itt nincs kommunikatív funkciója a második személy szempontjából nézve, hanem csupán az első személy számára szolgál az egységes, tagolatlan, absztrakt „kép” jeléül. Mihelyt azonban az első személy megszólal, a „kép” kettétágolódik. Ennek nyelvi jele az első mondat, amely az egységes „kép” egy lebomlott részének felel meg. Ez a lebomlott rész azonnal viszonyul az egész „kép”-hez, másrészt a „kép” ezután lebomló további részeihez is. Nyelvi szempontból ez azt jelenti, hogy a beszéd során elhangzó mondatok szervesen kapcsolódnak egymáshoz, s mindvégig az eredeti egységes „kép” részei maradnak. Az első személy megszólalásának a pillanatában azonban megindulnak az erőhatások a második személy szférájából is, aki minden erejével arra törekszik, hogy az elhangzottakat minél hamarabb megértse, vagyis a saját képvilágába szervesen beillessze. Más szóval: a részekből újra felépítse az egységes „kép”-et ugyancsak egyetlen „kép” absztrakciójának a formájában. Ha valóban megértette az első személyt, akkor az általa felépített „kép” azonos lesz azzal, amelyet az első személy látott maga előtt a beszéd kezdetén. Ennek a nyelvi jele szintén ugyanaz a szó lesz nála, mint amely az első személy számára az absztrakt „kép” jeléül szolgált. Nyelvi szempontból ez azt jelenti, hogy mindaz, ami elhangzott, egyetlen szóban sűrűsödik össze, vagyis egyetlen szóban absztrahálódik.

A beszéd kommunikatív alapegysége a mondat. A beszédben azonban többnyire mondatok sora szokott egymás után elhangzani. Mihelyt a beszéd folyamán valami elveszti újdonságát vagy fontosságát, a mondatok — ugyancsak a második személy szférájából érkező erőhatások következtében s a megértés megkönnyítésének érdekében — elvesztik életszerűségüket s „frázis”-okká merevednek. („Frázis” = volt mondatból létrejött szószerkezet.)

A „kép” útja tehát beszéd közben nagy vonalakban ez:

S z ó (a tagolatlan egységes „kép” jele az első személy szférájában) → m o n d a t o k (az első személy képzeletvilágában levő tagolatlan „kép” részekre bontása, tagolása) → „f r á z i s o k” (életszerűségüket elvesztett volt mondatok, amelyek a második személy számára mintegy „félkész” építőelemekül szolgálnak a beszédben részeire bomlott „kép” újból való felépítéséhez) → s z ó (a második személy által újból felépített „kép” absztrakciójának s a megértésnek a nyelvi jele).

A beszéd tehát mindig szótól szóig tart. A mondat, a „frázis” és a szó végső soron azonos jelenségek. A különbség közöttük csupán az, hogy a

* A továbbiakra vonatkozólag l. főként: Karácsony 1938 és 1947. — A 12. és a 13. pontokban — némi módosításokkal — voltaképpen idézek: Karácsony 1938: XXXII–XXXIV.

beszéd különböző fázisaiban jelennek meg a bontás és az összevonás tendenciái közötti küzdelem eredményeként.

12. Vegyük most röviden számba a beszéd tényezőit.

A beszéd első és egyik legfontosabb tényezője éppen a „kép”, illetőleg a „kép” tartalma. Ez nem egyéb, mint a „világ” és az „élet”, vagyis egyrészt a bennünket körülvevő valóság viszonylagosan állandó jelenségei, helyzetei és állapotai, másrészt pedig a változó tünemények. Minden, amiről a beszédben szó van, vagy a „világ”-nak, vagy pedig az „élet”-nek a része. A „világ” mindenekelőtt *v a n*, az „élet” pedig mindenekelőtt *t ö r t é n i k*. Másrészt azonban a „világ” is történik, s az „élet” is van. A „világ” jelenségei egymáshoz képest helyezkednek el, az „élet” tüneményei pedig egymáshoz képest változnak. Mindez rajzszerűen van rajta a „kép”-en. (A „kép” a beszéd folyamán megelevenedik és filmszerűvé válik. Más szóval: a térbeliség síkjáról áttevődik az időbeliség síkjára.)

A második tényező maga a beszédaktus, a harmadik az első személy, a negyedik pedig a második személy.

A nyelvet tehát a következő négy erő hozza együttesen létre: a „kép” tartalma (a „világ” és az „élet”); az első és a második személy; továbbá ez utóbbiak közös értelmi tevékenysége a beszédaktus során.

A beszédnek vannak előzményei, oka, módja, célja és következményei, helye és ideje, végül pedig különböző kísérő körülményei (gesztusok, hanghordozás, hangszín, mimika stb.).

A beszéd előzményei: a két beszédpartner összes addigi tapasztalatai. Oka: az első személy részéről a közlésvágy, a második személy részéről a kíváncsiság, illetőleg a készség az első személy meghallgatására. Módja: a nyelvet létrehozó erők egymással való küzdelme. Célja: a megértés (a második személynél). Következménye: változás a beszédpartner képzeletvilágában (kultúrájának módosulása). A helye mindig „itt” van, az ideje pedig mindig „most” van. (Ez azt jelenti, hogy a beszédpartnerek mindig a térben és időben adott konkrét beszédshituációhoz is viszonyítják mindazt, amiről a beszédben szó van.)

13. A nyelv élete abban áll, hogy a társaslélekben levő kultúrára, a képzeletbeli „kép”-re erők hatnak, az erőhatást pedig ellenerők támadják. Valamelyik erő éppen győz, a többi erő azonban azon van, hogy ez a győzelem ne legyen végleges. Ezen mozdul aztán tovább a beszéd.

Miként az előbb láttuk, az első erő a „kép” tartalma: a „világ” és az „élet”. A „világ” mindig alanyformát akar, az „élet” pedig mindig állítmányformát. (Az alanyforma tipikusan „nomen”, az állítmányforma tipikusan „verbum”. — Vö. ezzel Edward Sapir meghatározását, amely szerint a „nomen” azt jelöli, ami „existent”, a „verbum” pedig azt, ami „occurrent”.) Más szóval: a mondatbeli „világ” az alany, a mondatbeli „élet” pedig az állítmány. A mondatban — a nyelv kommunikatív alapegységében — az állítmány a lényeges, mert az hordozza az új információt. Ezért a beszédben minden először mondatformában — tehát tipikusan verbális formában — jelenik meg. A beszédben azonban állandó a „világ” és az „élet” küzdelme. Így aztán a beszéd során, aszerint hogy éppen az „élet”

vagy a „világ” győzött, egymást váltják a verbális és a nominális formák (mondatok, „frázisok” stb.).

A második erő magának a beszédnek a természetéből árad, s két tendencia formájában nyilvánul meg. Az egyik arra irányul, hogy az egyetlen „kép”-et szétbontsa két alkotórészre, a másik pedig arra, hogy az így szétbontott két részt viszonyítsa egymáshoz is és az egészhez is. Mihelyt a továbbiakban újabb mondat bomlik le a „kép”-ről, az megint csak viszonyul az eddigiekhöz, de már úgy, hogy a „kép” ismét tovább bomolhasson. Az egyetlen „kép”-ről lebomlott mondatok így módon egy szerves gondolatlánc láncszemeiként kapcsolódnak egymáshoz.

A harmadik erő az első személy. Ő mindenáron szét akarja bontani a „kép”-et, de kénytelen is vele, mert meg akarja magát értetni. Egyszersmind azonban mihelyt teheti, igyekszik elébe sietni a második személynek a szétbontott kép összerakásának megkönnyítésében.

S végül a negyedik erő a második személy, aki a maga részéről meg akarja érteni az elhangzottakat. Ennek érdekében az első személy által szétbontott „kép”-et igyekszik minél hamarabb ismét összerakni, szorgalmazza hát a részek összeillesztését, összevonását, hogy a beszéd végén eljuthasson az egyetlen „kép” absztrakciójához.

14. Összefoglalásul ennyit: Az elmondottak révén megkísértem a nyelv társadalmiságát az eddiginél konkrétan értelmezni. Komplex nyelvészeti, kommunikációelméleti és pszichológiai szemléletet igyekeztem érvényesíteni. Korántsem törekedtem azonban teljességre. Célom nem az volt, hogy problémákat oldjak meg, hanem az, hogy egyrészt ráirányítsam a figyelmet a nyelv körüli időszerű problémákra, másrészt pedig hogy rámutassak a komplex szemléletmód kínálta lehetőségekre, különösen pedig a nyelv társaslélektani szemléletének az időszerűségére és fontosságára.

*Országos Pedagógiai Intézet,
Budapest*

Irodalom

- C. Cherry, On Human Communication. New York, Science Editions, Inc., 1961.
Karácsony Sándor, Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Budapest, 1938.
Karácsony Sándor, A „másik ember” megszületése a tudományban: A neveléstudomány társas-lélektani alapjai IV/2. Budapest, 1947. 45–60.
J. R. Kantor, An Objective Psychology of Grammar. Bloomington, Ind. — Evanston, Ill., 1952.
Klemm Antal, A mondatelmélete. Budapest, M. T. A., 1928.
Ch. E. Osgood—Th., A. Sebeok—A. R. Diebold, Psycholinguistics. Bloomington, 1965.
A. G. Smith, Communication and Culture. Readings in the Codes of Human Interaction. New York—Chicago—San Francisco—Toronto—London, 1966.

Gesztus-kommunikáció

„Minden beszédünk a művészet terméke. Hosszú időn át kutatták, volt-e az összes embereknek természetes és közös nyelve; kétségtelenül van ilyen, az, amit a gyermekek beszélnek, mielőtt beszélni tudnak . . . nem a szó értelmét értik meg, hanem a hangsúlyt, ami kíséri. A hanghoz a gesztus nyelve is csatlakozik . . . az kevésbé hazudik, mint a beszéd.”

(Rousseau)

1. Az emberi viselkedés tagolatlan folyamata többszörösen rétegezett. A viselkedés bármely aktusa bizonyos információt tartalmaz, a társadalom többi tagja értelmezi, megérti a cselekvéseket. Ebben az értelemben minden viselkedést informatívnak tekinthetünk, s csak akkor nevezzük kommunikatívnak, ha benne az információ átadásának szándéka is megnyilvánul. Az informatív és kommunikatív viselkedés megkülönböztetése egyértelmű jelzésnek, mint az információ materiális hordozójának és a jelnek, mint a kommunikációs folyamat egységének a megkülönböztetésével. (Volockaja et. al. 1962 : 65). Ennyit a cím második eleméről.

Az emberi beszéd az a viselkedési forma, amely kifejezetten kommunatív funkciókat lát el — s egyben más kódok meta-nyelveként is felhasználható. A nyelv mellett van másfajta kommunikatív viselkedés is, ilyenek a plasztikai művészetek, melyeken a közleményeket vizuális terminusokban kódoljuk, vagy az akusztikus kódban a zene, vagy a kinezikus kódban a mozgások „tánc-nyelve” és végül a távolsági viszonylatokat beállító proxemikus viselkedés. A vizuális csatornán érkező jelek közül a kinetikusok abban térnek el a plasztikai (szobrászat, festészet) kommunikáció jeleitől, hogy a kinetikus jelrendszerben kódolt közlés elemei időben bontakoznak ki. (Volockaja et al. 1962 : 66). A gesztusok ezek közé tartoznak. Szívesen vennénk kicsit szélesebbre a gesztus kategóriát non-verbal értelemben, de ezek közül csak azokkal foglalkozunk, amelyek testmozgásokkal járnak együtt — pedig a tárgyakkal való kommunikációs vagy a proxemika lényegében szintén az emberi mozgás, mozdulatok eredményeként jön létre. Ennyit bevezetőként a cím két eleméről.

Minden kutatás természetes kiinduló pontja néhány fermentáló hatású kérdés felvetése, melynek megoldására a vizsgálatok vállalkoznak. Ilyen alapvető kérdés a kinezikában, hogy hol van a választóvonal az ösztönös mozdulatok és a kultúrára alapozott kinezikus kódok között, amelyet meg lehet tanulni és amelyek egy szimbolikus rendszer részei. További kérdések: milyen információk nyerhetők az arc vagy testmozgások megfigyeléséből? Lehet-e emóciókra, attitűdökre és a személyiségre jellemző vonásokat kielemezni? Ezek a mozgások egy speciális nyelvet alkotnak-e vagy nem? Milyen a jelentés ebben a nyelvben? Van-e szótár, „szükséges és lehetséges-e

ennek az összeállítására”? Vannak-e kultúrák és/vagy fajok feletti non-verbális megnyilatkozások? Vannak-e olyan információk, amelyet minden kultúrában egyformán, egyforma gesztusokkal fejeznek ki? Ilyen és ehhez hasonló kérdések megválaszolásával foglalkozott a kutatás eddig, amelynek vázlatos áttekintésére a következőkben foglalkozunk.

2. Kutatástörténeti jegyzetek

Egy-egy téma kapcsán a legegyszerűbb lenne úgy bemutatni a nézetek átalakulását, hogy részletesen ismertetjük a korábbi munkákat. Erre most nincs lehetőség — ezért csak röviden utalunk azokra a legfontosabb művekre, amelyek jelentős hozzájárulást tartalmaznak a gesztus-kommunikáció fogalmának kimunkálásához. Elsőnek kell említeni a Hayes-féle bibliográfiát (1957). Ott bőséges irodalom található az ötvenes évek közepéig bezárólag. Az ő adatait szeretnénk kiegészíteni néhány újabb munka megemlékezésével és a magyar anyaggal.

2.1. Néhány múlt századi munka megemlékezésével kezdjük az áttekintést, amiből jól látható, hogy milyen messzi előzményekre tekinthet vissza a gesztus kutatás. Így de Jorio, A. 1832-ben a nápolyiak gesztusait kutatta és összehasonlította az antik görög vázákön található ábrázolásokkal. Amerikában az indiánok jelnyelvével kapcsolatosan a gesztusokra is felfigyeltek (Bacon, 1875, Clarke, 1885). Darwin nevezetes munkája nem hiányozhat a tudománytörténeti előzmények sorából: "Expression of the Emotion in Man and Animal", és meg kell említeni Kleinpaul munkáját, melynek címe: „Sprache ohne Worte”. Külön fejezet illetné Wundtot és Mausst, aki a gesztusokat a test technikájának nevezte, és ő foglalkozott először az étkezési móddal, az ülés, állás, alvás és járás néprajzi vizsgálatával.

Századunk harmincas éveitől kezdve az ötvenes évek végéig jelentek meg azok a munkák, amelyeket ma a gesztuskutatások alapműveinek tartanak. A pszichológiai megalapozást Allport és Vernon közös munkája végezte el (Studies in Expressive Movement), amelyben a gesztusokról, mint szemantikus motorikus aktusokról beszél. Igen érdekes az ugyancsak pszichológus Krout néhány gesztus cikke is (1935, 1939). A harmincas években több — a mai szóhasználattal — népszerűsítő könyv is megjelent, amely a gesztusokkal foglalkozott. Kevésbé ismert ezek közül a híres folklorista az olasz Cocchiaranak egyik korai könyve a gesztus nyelvről. Különösen Coomaraswamy és Hughes (a hindu táncnyelvről), valamint az angol Critchley könyve élvezetes olvasmány. Ez utóbbi igen széles tekintő át a gesztusnyelv problematikáját, s foglalkozik a gesztusok neurológiájától kezdve a süketek jelbeszédéig mindennel. Közben érinti az észak-amerikai, az ausztráliai bennszülöttek, a különféle titkos társaságok, a középkori európai szerzetesek jelnyelveit. Elemzi a görög és a keleti színház gesztus hagyományait, de foglalkozik a gesztus és a beszéd, valamint a szimbolizmus kérdéseivel is.

Efron könyve hoz minőségi javulást a kutatások alaposságát illetően. 1941-ben egy összehasonlító tanulmány keretében a New York-i olaszok

és zsidók gesztusait — az utcai találkozások szituációjában — vizsgálta, és jól szembe tudta állítani egymással a két csoport viselkedési mintáit. Fontos megállapításokat tartalmaz Ruesch és Bateson „Kommunikáció — a társadalom szociális mátrixa” című könyve, amely szuggesztív összeolvasztása az analitikus pszichiatriának, a kulturális antropológiának és az információ-elméletnek. Hall és Trager kultúra-elemzésükben (1953) az egész kultúrát, mint kommunikációt interpretálják. Hall később is folytatta ilyen irányú kutatásait (1959), és végül eljutott a proxemikához (1968). Ruesch és Kees könyve teljesen újszerű megközelítése volt sok addig figyelemre se méltatott mindennapi jelenségnek (1956), könyvüknek második fejezete foglalkozik a gesztusokkal. Hewes, amerikai etnológus a testhelyzetek antropológiájával foglalkozott, és egy igen alapos tanulmányt szentelt az áldozatot kísérő testmozdulatoknak (1955, 1957). Hayes egy korábbi cikke (1940) után, 1957-ben jelenteti meg „munka-bibliográfiáját” a gesztusok tanulmányozásához. A nyelvészek körében közben nem csökken az érdeklődés a gesztusok iránt, és újra meg újra felbukkannak elméletek, amelyek a nyelvek alapját a gesztusokban látja (Paget, 1944, Johanesson, 1952). A nyelvvel való szoros kapcsolatokra Jakobson is utalt magyarul megjelent tanulmány-gyűjteményében. A népmesekutatás nagy alakjának, Taylor-nak hatására, aki az ún. sanghai gesztus (a függetlenítés) ról írt egy kis monográfiát a FFC sorozatban, más európai népmese kutatók is foglalkozni kezdenek a mesélést kísérő gesztikulációval (Haiding, 1955, Satke, 1958, Birlea, 1968). Mesemondás közben a jobb mesélők mozdulatokkal kísérik a szöveget, ezzel színesítve az előadást. Elkerülhetetlen volt, hogy meg ne örökítsék ezeket a mozdulatokat. La Barre munkássága köti a régebbieket a fiatalokhoz.

A hatvanas évek legelejétől fellendülő pszicholingvisztikai kutatások, valamint az igen magas fokú nyelvtanítás megszervezésének szüksége (az amerikai hadseregben) lendítette előre a kutatásokat. A kinezikai kutatások fő alakja Birdwhistell. Az ő munkássága az ötvenes évek elejétől (1952) napjainkig ível — a későbbiekben sokszor támaszkodunk az ő megállapításaira. Fontos állomás a Sebeok, Bateson és Hayes által szerkesztett szemiotikai kötet 1964-ből és a Semiotica című folyóirat megindulása, ahol már több ilyen cikk jelent meg (Alexandre, 1969, Ekman-Friesen, 1969). Különösen az utóbbi tanulmány tűnik ki alaposságával. (Az Irodalomjegyzékbe felvettünk néhány olyan tételt is, ami nem szerepel itt a felsorolásban, de hasznos adatokat szolgáltat a gesztus-kommunikáció témaköréhez). Az Ekman és Friesen közös cikkükben három alapkategóriában vizsgálják a gesztusokat az eredet, a használat és a kódolás szerint, céljuk egy jól megalapozott kutatási kategória rendszer kiépítése, amely hasznos lenne a „study of cross-cultural differences in non-verbal behavior” számára. (1969 : 69).

1962 a Szovjetunióban a szovjet szemiotikai kutatások zászlóbontásának éve. A Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet Strukturális—Tipológiai Osztályának néhány munkatársa közösen készítette el „A gesztus-kommunikáció helye más humán közlésrendszerek között” (Volockaja et. al., 1962) című tanulmányt, amelyben a kommunikációs funkciók sémájából kiindulva veszik sorra a mozgás-kód szerepét. Ezeket igen alaposan és gondolat-gaz-

tagon jellemzik, rámutatva a példákon keresztül a kutatási feladatokra is. Nyikolajeva, a team egyik tagja 1969-ben a nem-verbális közlések grammatikájáról írt, a tartui szemiotikai tanulmányok IV. kötetében.

3. A magyar kutatások áttekintéséhez alapos feltáró munkára lenne szükség. Sok apró utalást lehetne összegyűjteni, de annyi bizonyos, hogy nagyobb összefüggő gesztustanulmány nem készült, jóllehet különösen a néprajzi szakirodalomban, a jobb leírásokban sok hagyományos gesztusformát említenek és írnak le, természetesen csak érintőlegesen a más eseményekkel kapcsolatban. Ezeket a leírásokat hasznos lenne összegyűjteni egy majdani gesztus-szótár elkészítéséhez. A néprajzi szakirodalomból Fél Edit első monográfiáját, amely 1941-ben jelent meg, valamint Hoffer Tamással közösen írt munkájának harmadik részét említhetjük. Szendrey Ákos a harmincas évek végén folytatott ilyen irányú kutatásait foglalta össze: „A társadalmi érintkezés formái” címmel. Egy ilyen szélesebben értelmezett gesztusfogalommal dolgozik a népviselet-kutató Palotay Gertrúd is, amikor a mozgásos-viselkedés megnyilvánulásait (közelebbről a testtartást) írta le. Néhány évvel később Fél Edit is foglalkozott „a test technikájának” szerepével a viselet kutatás szempontjából (Fél, 1952). Népmesekutatásunk a régebben általános és kizárólagos szövegkiadás mellett újabban figyelmet szentel az előadásmódnak, a szöveget kísérő gesztusoknak (a vokális és a kinezikus gesztusoknak egyaránt). Sándor István (1964) és Kovács Ágnes nevét említhetjük. Sándor István a gesztusok dramaturgiai helyét mutatja meg a narratív műfajokban (fényképfelvételekkel illusztrálva), Kovács Ágnes pedig egyik legjobb mesemondójának, az erdélyi Büszke Kocsis Miklós repertoárjának néhány darabját vette filmszalagra 1965-ben, azzal a céllal, hogy megörökítse a mesemondás gesztusanyagát. Három korábbi cikket kell még említeni: Simon László a Taylornál sanghai gestusnak nevezett függetlenítéshez adja meg a magyar párhuzamokat, erről a gesztusról Vajkai is ír. Megvizsgálásra kerültek a gesztusok, gesztussá merevedett cselekvések a hiedelmekben és egy mátraalji falu teljes kommunikációs rendszerében is (Hoppál, 1970 és 1971). A hatvanas évek végén fellendült tömegkommunikáció kutatás eredményeként a kommunikáció nyelvészeti aspektusait is kutatni kezdték (Szecskő—Szépe 1969). Két kötetben került publikálásra az idekapcsolódó tanulmányok anyaga, melyek közül Buda Béla tanulmánya foglalkozik több részletében is a gesztus-kommunikáció problematikájával (1969 : 85, 95). Részletesen ismertette a kérdés szakirodalmát és gondolatgazdag teoretikus kiegészítéssel kommentálta a korábbi kutatások eredményeit.

4. Az irodalom, melyeket az előzőekben áttekintettünk, jól mutatja, hogy milyen szerteágazó az a kérdéskör, amelyet a gesztus-kommunikációval foglalkozó tanulmányok érintenek. És nyilvánvalóak azok a nehézségek is, amelyek a meghatározás, a gesztus fogalom definíciójával együtt járnak.

A meghatározások abból indulnak ki, hogy a gesztusok (és a különböző mozdulatok) az ember kommunikatív viselkedésének részei. A nyelvi kommunikáció mellett az emberi társadalomban jelentős szerep jut a nem-verbális viselkedési formáknak. A gesztusokat és mozdulatokat csak úgy

érthetjük meg, ha a teljes kommunikációs rendszerben szemléljük őket (Ruesch—Kess, 1956 : 22). Valóban a beszélt nyelv csak az egyik lehetőség a társadalom kommunikációs rendszerében az információs kapcsolatok kiépítésére, vannak olyan kifejezni valók — az érzések, indulatok, emóciók —, amelyek „még akkor is elmondatlanok maradnak, ha már mindent elmondunk róluk, amit szavakkal elmondani lehet” (Carpanter, 1966 : 170).

A definíciók közül az amerikai Ruesch—Kees szerzőpár meghatározása látszik a leghasználhatóbbnak: „azokat a mozdulatokat nevezzük gesztusoknak, melyeket kizárólag kommunikációra használunk, ezek többnyire szimbolikus mozdulatok, amelyek önmagukban általában nem szolgálnak közvetlen testi szükségletet” (1956 : 37). Ezekhez kapcsolódik Birdwhistell megállapítása: „the body motion communication behavior is both learned and structured” (1960 : 59) — a „strukturált” kifejezés itt abban az értelemben használatos, hogy a szervezet felépítése által meghatározottak a gesztusok. Ezek a megállapítások a gesztus kommunikáció onto- és szociogenezisének kérdésköréhez vezetnek. Több kutató a gesztus-kommunikációt nemcsak a nyelv, de mindenfajta kommunikáció elsődleges típusának tartja). (Vö. Janoušek, 1969 : 15; G. H. Mead-et idézi. La Barre viszont megállapítja, hogy sok kisgyermekkori izommozgásról azt hihetnénk, hogy gesztusok, pedig csak keverékei a strukturálisan meghatározott és a környezet által kiváltott mozgásoknak (1964 : 194). Hasonló Vigotszkij véleménye is: „például a rámutatás gesztusa először nem más, mint egyszerűen sikertelen fogásmozdulat. A gyermek keze megáll a levegőben, az el nem ért tárgy irányában. A második szakasz az, amikor ez a sikertelen mozdulat egy másik ember, rendszerint az anya reakcióját váltja ki, aki ennek a mozdulathoz új értelmet ad. Ennek az új helyzetnek az alapján, amely egy másik ember közbeavatkozásával jött létre, a gyermek kezdi rámutatásként felfogni ezt a mozdulatot. A másoknak szóló gesztusokból, így lesz a gyermek számára jelentéssel bíró gesztus, de persze meghatározott irányultságú gesztus, hiszen a mozgás már önmagában is jelen volt” (vö. Janoušek, 1969 : 38—39).

A gesztusok genezisüket tekintve tisztán mutatják a jellé válás folyamatát (az emberi társadalomban még az ösztönös mozdulatokat, mint pl. a remegés, reszketés, ajakelhúzás, fintor, vagy ásítás) is kezdik jelként értelmezni. Feltételezik, hogy „valami helyett áll” vagy hogy általa akarunk kifejezni valamit (a görög *semaino* jelentése éppen ez). Az onto-genezis így szinte egybefonódik a szocio-genezissel. Fontos annak megállapítása is, hogy a gesztusok „társadalmi jelentés”-ének vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy ezek az apró mozgások soha sem izolálva, hanem mozdulatsorok részeként, a teljes testmozgásba ágyazva jelennek meg (Hayes, 1964 : 159). Ha meg akarjuk érteni az emberek nem-verbális viselkedését, akkor azt kell megérteni, hogy miként válik ez a viselkedés az egyén személyes mozgás-repertoárjának részévé. Ez a folyamat voltaképpen az egyes mozgás—részecskék sztereotíppá válásának folyamata.

Amikor eljutunk az egyes mozgásrészek megkülönböztetésének szükségességéhez, akkor ez jó alkalom egy rövid meta-kinezikai kitérőre. A gesztus-kommunikációval foglalkozó diszciplínát összefoglalóan kinezikának nevezzük; (angol: kinesics — „the study of the visual aspects of nonverbal inter-

personal communication” — Birdwhistell, 1966 : 54 — „the systematic study of the communicational aspects of body motion” — Hayes, 1964 : 158). — E két szerző állította össze az alapegységek meghatározásait: *Kine*: az akció legkisebb észlelhető egységének a neve (analóg a fon-nal); *kineme*: az olyan *kiné*-k sorozata, amelyek helyettesíthetik egymást (analógja a *fonéma*); *allokine*: egy kinema tagja (az *allofon* a nyelvészeti megfelelője); *kinemorph*: elvont mozgásrészecskék komplexuma; *kinemorpheme*: az egymást kölcsönösen helyettesítő kinemorphok osztálya; *allokinemorph*: egy kinemorpheme tagja. Ezek az egységek kétségtelenül hasznos kiindulási alapot jelentenek a különféle speciális kinezikák számára, melyeknek feladatkörét Birdwhistell (1966 : 54, 1968 : 17) és La Barre (1964 : 196—197) határozta meg. Így a *pre-kinezika* a mozgások fiziológiai, pre-kommunikációs aspektusával a *mikro-kinezika* a *kine*-kből összeállítható morfológiai osztályokkal, a *szocio-kinezika* az emberi test kommunikatívén megszervezett aktivitásaival foglalkozik. Ezt máshol *antropológiai-kinezika*-nak is nevezi, La Barre pedig *kulturális-kinezika*-nak, míg az *etológiai-kinezika* tárgy-körébe utalja az olyan fiziológiás, pán—humán megnyilatkozásokat, mint pl. a nevetés, sírás. Ezeknek a kategóriáknak a végső értékét az szabja meg, hogy a kutatás a gyakorlatban mennyire használja fel, mint az egységesített nyelvhasználat jól definiált fogalmait. Az eddigi kutatások áttekintése után azt láthattuk, hogy a szakkutatás nem vette át, s lényegében nem használja ezeket a fogalmakat. (Ellentétben a nyelvészettel, ahol az analógiaként említett kategóriák használata nélkül ma mozdulni sem lehet.)

A magyar nyelvhasználat a latinból átvett *gesztus* szót használja „az emberi test mozgásos megnyilatkozásai” értelemben, tehát e hosszú, nehézkes jelzős és birtokos szerkezet helyett ugyanilyen széles értelemben használjuk a *gesztus* fogalmát — *gesztus*nak véve egy arckifejezést, vagy testtartást éppen úgy, mint az ismert katonás karlendítő köszöntéseket.

5. A *gesztus-kommunikáció* jellegzetességeinek vizsgálatában a kódnak, a kód elemeinek meghatározása a következő lépés. A nem-verbális aktusok eredetük szerint kétfélék lehetnek: organikus és szociális (Birdwhistell, 1968 : 11). (Jellemezni tudjuk ezeket a bevezető sorok megállapításai szerint: az elsőt, mint informatív *gesztusok* halmazát, a második csoportba tartozókat pedig, mint kommunikatív *gesztusokat*.) Ez a kiindulási oppozíció további magyarázatokat igényel, hiszen világos, hogy minden szervi megnyilatkozás csak a társadalomban nyer értelmet. Ha további bináris párokkal jellemezzük a *gesztusokat* (kinezikus megnyilatkozásokat) hozzájárulhatunk az eredet kettősségének a megvilágításához. Így lehetnek önkéntelen és akaratlagos megnyilatkozások; vagyis ösztönösek és konvencionálisak (az előbbire példa, ha a kellemetlen ízre, szagra fintorgunk, vagy a félelemre való reagálás mozdulatai — konvencionális pl. a nyelv kiöltése bizonyos szituációban). Lehetnek velünk született és eltanulható, más szóval pán—humán és kultúrához kötött *gesztusok* (ez utóbbiak közül az elsőre példa a nevetés és a sírás rasszok felettsége, a másodikra az igen—nem intés, vagy a csók kulturálisan begyakorolt módjai — vö. La Barre 1964 : 1986 és Jakobson 1969 : 149—155, 420). Az első csoporthoz tartozók többnyire

nem önállóak, hanem például a beszédet kísérik, kiegészítve a szavakban elmondottakat, míg a kulturális gesztusok önállóak (pl. füge-mutatás).

A személy pszichikai állapotával szoros kapcsolatban vannak („a szervezet belső állapotáról adnak felvilágosítást az arckifejezések, amelyek meta-kommunikációként értelmezhetők” (vö. Ruesch—Kees 1956 : 64). Az ún. etnikus gesztusokat viszont a csoporthoz tartozás határozza meg (La Barre 1964 : 203) szemben az előbbiekkal nem az egyénről, hanem a csoportról tudunk meg általuk valamit. Megkockáztatunk még egy opposíció említését: a hétköznapiaság és a „mágikus”-használat lehetőségét (a szent és a profán ellentéte ez). Világos, hogy ez az ellentét nem fedi teljesen a valóságot, hiszen nem minden kulturális gesztus bír mágikus jelentéssel. A „keresztvetés” esetében ez még teljesen nyilvánvaló, de köpéskor már csak a néphit kutató tudja, hogy ennek lehet gonosz-távoltartó funkciója is; — „ptü-ptü, jaj meg ne igézzem a kicsit!” — mondják, ha a pólyásra néznek. A másik jelentése a köpésnek, hogy így szavak nélkül közölni lehet valaminek vagy valakinek a megvetését. Ugyanígy a továbbiakban, ha még tudnánk is bináris ellentétpárokat felsorakoztatni a gesztusok jellemzésére, azt már nem mondhatjuk el, hogy a gesztusok két előbbi csoportját egymást kizáróan lehetne jellemezni velük. Így pl. vannak mozdulatok, melyeknek jelentése az igenlés, bátorítás, hívás és ellentétüknek a távoltartás, elküldés, tagadás, tiltás — ezek megtalálhatók néhány kulturális és néhány nem kulturálisan meghatározott gesztusnál is.

Fontos jellemző jegye egy gesztusnak az is, hogy mozgás-e vagy testhelyzet, illetve valódi mozgás vagy arcmozgás-e (vö. Ekman—Friesen, 1969 : 50), mert a kulturális—társadalmi gesztusok többnyire mozgások, de vannak köztük testhelyzetek is (pl. a térdhajtás, vagy a meghajlás köszönési formája). Az organikus eredetű gesztusokról azt mondtuk, hogy többnyire ösztönösek, de köztük is vannak akaratlagosak éppen úgy, mint ahogy a kulturális csoportot jellemző igen—nem jelző fejmozdulat is teljesen beidegződött, szinte akaratlan cselekvéssé lett. Hasonlóképpen néhány pán—humán megnyilatkozásnak a társadalmi konvenció ad „jelentést”, (pl. a nevetés vagy ásitás bizonyos társadalmi szituációban sértésként értelmezhető).

Ekman és Friesen alapos tanulmányában a nem-verbális viselkedés öt alapkategóriáját különbözteti meg: emblémák, illusztrátorok, kifejező finctorok, regulátorok és adaptorok. Ezeket a kategóriákat az egyes gesztusok eredetének, kódolásának és felhasználásának figyelembe vételével alakították ki. Meghatározásaik jók, de az egész rendszer nincs gazdaságosan megszerkesztve, s ezért nehezen áttekinthető. Definícióikat azonban érdemes idézni (1969 : 63—92): *e m b l é m á k*, ezek a tulajdonképpeni gesztusok, olyan nem-verbális cselekvések, amelyeknek van közvetlen verbális fordítása vagy szótári definíciója, ezeket a közösség, a csoport vagy a kultúra minden tagja jól ismeri (pl. az obszcén gesztusok), s különösen olyan szituációban kerülnek felhasználásra, ahol a külső, tényleges zaj megakadályozza a verbális kommunikációt. Ez a legérthetőbb nem-verbális viselkedés, és ez hordozza a legkevesebb személyes információt, tanulás útján sajátítjuk el, és legnagyobb részük kulturálisan specifikus; az *i l l u s z t r á t o r o k*, amelyek azt illusztrálják, amit verbálisan mondunk, ezekkel

lehet ismételni, alátámasztani a mondanivalót. Ezeket is társadalmilag sajátítjuk el, (régén megtanították a szónokokat a beszédet kísérő gesztusok használatára). A kifejező fintorok az arcon jelennek meg és pán—kulturális jelenségek (az undor, a fizikai fájdalom arckifejezése), de vannak közöttük olyanok, amelyeket a társadalmi gyakorlatban tanul meg az ember (pl. a düh kifejezése); regulátorok, amelyek fenntartják és irányítják a beszélgetés „oda-vissza” jellegét, és nem a beszélgetés pillanatnyi állapotára, mint az illusztrátorok, hanem a folyamatra irányulnak, (pl. hümmögés, szemöldök mozdulatok: folytasd!, ismételd!, gyorsabban! értelemben). A d a p t o r o k, amelyek elősegítik a testmozdulatokat, irányítják az emóciókat, ezek gyermekkorban tanult mozgások. A már idézett szovjet szerzői kollektíva probléma megközelítése legalább ennyire használhatónak látszik, ők ugyanis a Jakobson-i kommunikációs funkciók sémájából (Jakobson 1969 : 216, 223) kiindulva beszélnek a gesztusok poetikai, fatikus, metanyelvi, emotív vagy expresszív és végül konatív funkciójáról, és ennek alapján osztályozzák őket, s mellette még figyelembe veszik a mozgás-kommunikáció szituációjának személyi feltételeit is, azt hogy egyén-egyen, egyén-tömeg, tömeg-tömeg interakciójáról van-e szó. Kétségtelen, ezek a szempontok jó alapot nyújtanak a kutatáshoz.

Láthatjuk, hogy milyen sokféle szempont szerint lehet csoportosítani a mozgás-kommunikáció megnyilatkozásait. Nem törekedhettünk most egy végső rendszer kialakítására, hiszen ez a szaktudományi kutatás a pszichológia feladata. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a gesztusok osztályozásánál és jellemzésénél a fenti oppozíciókat figyelembe kell majd venni. És végül még egy kiegészítés. A kinezikus viselkedés jelei — a Peirce—Morris-féle jeltipológiának megfelelően — háromfélék lehetnek, s ez vonatkozik a kulturális és a nem kulturális gesztusokra egyaránt. I k o n : (pl. valaki játékosan egy pisztolyt formáz a kezével: Hands up! vagy az ismert csúfolódási gesztus: a számárfül mutatás — vö. Ekmen—Friesen 1969 : 60—61, idézett cikkében Jakobson is rámutat a gesztusok ikon-szerűségére). I n d e x (pl. a rámutatás gesztusa ilyen és általában az arc kifejezése, a fájdalom, az öröm kifejeződései). S z i m b ó l u m (pl. Victory — a mutató és a középső ujjal mutatva, amint azt Robert Kennedy utolsó fényképén láthattuk — Hughes a hindu táncművészetből mindháromra hoz példát: ikonikusak: méhet, lótuszt utánoznak, indexek: a rámutatások „te” ~ „én” szimbólumok: Visnu, Siva, Krisna. 1941 : 23).

6. Pragmatika

„A kis herceg körülnézett, hova ülhetne le, de a bolygót mindenestül beborította a pompás hermelin palást. Állva maradt hát, és mert fáradt volt, ásított egyet. — Az etikett megtiltotta, hogy a király jelenlétében ásítsanak — mondta az uralkodó. — Megtiltom! — Nem bírom megállni ásítás nélkül — felelte a kis herceg zavartan. — Nagy utat tettem meg, és nem aludtam . . . — Akkor megparancsolom hogy ásíts — mondta a király. — Hosszú esztendőök óta senkit sem láttam ásítani. Az ilyesmi ritka szórakozás nekem. Tessék, ásíts **egy**et! Parancsolom. — Csakhogy ettől lámpalázás lettem. Nem megy . . . — felelte a kis herceg, és elpirult.”

A kis herceg önkéntelen ásitása és a király hivatkozása az etiketre világosan mutatja a gesztusok korábban hangsúlyozott kettős jellegét, ösztönösségét és egyben társadalmi felhasználását. Most, hogy követjük a szovjet szerző-kollektíva gondolatát és először a gesztus-kommunikáció pragmatikai oldalával foglalkozunk éppen a szocializáció megértésével kell kezdeni.

A tömegkommunikáció megjelenése előtt a legtöbb ember egész életét relatíven kicsi csoportokban, a szemtől-szembe kapcsolatok hálójában élte le. Ezek a közvetlen, mindennapi kapcsolatok alakították ki a viselkedés intézményesült formáit (mint pl. a köszönés formák — Szeeskö 1969 : 127). A pragmatika, az egyén (és a jelhasználó közösség) jelhez való viszonyával foglalkozik, ezért kell többek között azt is figyelembe venni, hogy a gesztust milyen külső körülmények, milyen társadalmi kontextusban használják fel, vagyis a kommunikációra egyének közötti vagy csoport szituációban kerül-e sor. Ha az utóbbi eset áll fent, akkor lehet egyén és csoport, vagy csoport és csoport közötti interakció, és ezek mind-mind meghatározzák azt, hogy a gesztusrepertoár mely tagjai, milyen módon aktualizálódnak, (pl. egészen más a beszélő gesztus-készlete a személyes vitatkozásban, mint egy szónoki beszéd közben, vagy a színész gesztusai a színpadon.) A külső körülmények között meg lehet említeni a hallgatóság reagálását, mint közvetlen „feedback”-et, a verbális szöveget, amellyel együtt fut a nem-verbális aktussal, és végül a közvetlen tárgyi környezetet, ami szintén módosíthatja a használat lehetőségeit (vö. Ekman—Friesen 1969 : 53). Ha ezek közül a kontextus tényezők közül néhány nem ismert, vagy esetleg szándékosan tévesen értelmezünk, akkor olyan félreértésekre adhat alkalmat, mint pl. Hruscsov amerikai látogatása idején az átlag amerikai teljesen félreértette (s ebben a sajtó is segítségére volt) a szovjet miniszterelnök gesztusait, nevezetesen a feje fölött összekulcsolt kézzel való integetést. Félreértették triumfáló és arrogáns gesztusnak fogták fel, pedig igazi jelentése „a nemzetközi testvérbarátság” kinyilvánítása volt. Az ilyen kultúrák-közötti félreértések elkerülésére javasolja La Barre az „applied-kinesology” kialakítását (La Barre 1964 : 218). Az „alkalmazott kineziká”-t a pragmatikával összefüggő problémák vizsgálatával együtt kell kifejleszteni. Az alkalmazott kinezikának a kultúrák és népek közötti kommunikáció hatékonyabb megszervezésében lesz nagy szerepe. Ehhez a feladathoz azonban többféle előmunkálatra van szükség — a pragmatika szintjén ilyen a gesztusok megjelenési helyeinek listázása (Ruesch és Kees 1956 : 46 — „kontextus”-nak mondja az olyan alkalmakat, mint a reggeli, ebéd, cocktail-party, ivás egy kocsmában, vagy egy kirándulás. Kétségtelen, hogy ezek az alkalmak befolyásolják a gesztus repertoárt, amiből az egyén választhat). Hasonlóképpen fontos annak a szerepnek a meghatározása is, amelyet az adott szituációban az egyén betölt; befolyásolja ugyanis a viselkedést és ennek megfelelően eltérők a gesztusok, ha az ember éppen az apa, a férj, egy játszó vagy egy munkacsoport tagjaként kell viselkedjen. S ezzel az etikett problémaköréhez érkeztünk el. Az emberi társadalomban az etikett olyan eszköz, amellyel néhány állandóan létező viszonyt fejezünk ki — írta Tanya Civján 1962-ben megjelent cikkében, amelyben az etikettet, mint szemiotikai rendszert próbálta leírni. Papp Ferenc szélesebben értelmezte az etikettet, s „általában a társadalomban való viselkedésként” fogta fel (1968 : 641). Szerinte

az etikett sajátos jelrendszer, amelynek elemei csak az emberek bizonyos csoportja számára érthető és kötelező. Az etikett-viselkedés legnagyobb és legfontosabb része a kinezikus megnyilvánulások sora. Igen hasznos lenne, ha etnográfiai, illetve folklórkutatásunk egy ilyen szélesen értelmezett etikett kategórián belül rendezné a megszűnő paraszti kultúra hagyományos viselkedési formáit — a köszönési formáktól a paraszti lakodalom és temetés összetett etikettjéig. Ezek a vizsgálatok fel fogják tárni a gesztus-patronokat. Ki fog tűnni, hogy a gesztus-mintákat nem az határozza meg, hogy milyen rasszhoz tartozik az illető használó, hanem sokkal inkább az a kultúra, amiben él, (vö. Critchley, 1939 : 13, 92 valamint Birdwhistell 1967 : 64). S tegyük hozzá, hogy még nem is annyira az egyes gesztusok megléte vagy hiánya, vagy azok formája lesz jellemző a kultúrára — kétségkívül részben ezek is — sokkal inkább a közösség tagjainak viszonyulása e jelekhez, a használat módja, a gesztusok felhasználása a konkrét társadalmi helyzetekben.

7. Szintaxis

A gesztusok nyelvet alkotnak — állítja Ruesch és Kees (1956 : 76). Az orosz kutatók szerint a gesztusok rendszere csak abban különbözik a nyelv rendszerétől, hogy hiányzik belőlük a különböző szintek egységeinek hierarchiája (Volockaja et. al. 1962 : 70). Ezzel szemben Birdwhistell meghatározásait már idéztük, és máshol is megállapítja, hogy bizonyos szupraszegmentális kinemorphémáknak szintaktikai funkciója van, (Birdwhistell 1967 : 61–63). Ezzel szemben áll Hayes (1964 : 153), Mahl és Schulze (1964 : 144), valamint Buda Béla (1969 : 85, 95) véleménye, amikor egyöntetűen megállapítják, hogy a gesztusoknak, a kinezikus aktusoknak mindeig nem sikerült prezentálni a grammatikáját — „a gesztusokat a szociális rendszer nem emelte a közös jelrendszer rangjára”.

Nyikolajeva, aki a szovjet szemiotikusok közül a nem-verbális kommunikációval foglalkozik, 1969-ben külön tanulmányban foglalta össze téziseit a nem-nyelvi közlések grammatikájáról. Módszertani kiindulópontja az, hogy az emberi közlés különféle rendszereinek leírása az általános jelelmélet alapjain kell hogy nyugodjon. Továbbá megállapítja, hogy összevetve a nyelvi és nem nyelvi közlésrendszereket, az utóbbiak grammatikáját meglehetősen leegyszerűsített értelemben kell felfogni, és a „szavak” nyelvtani osztályait nem szükséges megkülönböztetni. A gesztus-grammatikáról megállapítja, hogy a legkisebb nem jelentő egységek jelentő egységekké, majd ezek kifejezésekké is összeállíthatók, de ez se az összetett szóképzéshez, se a ragozáshoz nem hasonlítható — inkább a szó-összerakáshoz vagy bizonyos értelemben a szórendhez (1969 : 413). (Az így kapott nyelv inkább analitikus nyelvekhez hasonlít és nem a flektálókhoz. Majd Kroeber idézi, aki az indiánok gesztus-nyelvéről írt, és példákat hozott a grammatikai konstrukciók megvalósulására azokban.) Végül felveti azt az elgondolkoztató kérdést, hogy a természetes nyelv a maga bonyolult nyelvtanával nem jelent-e kivételt az emberi kommunikáció más eszközeinek sorában.

A viták és az újabb elgondolások mindig serkentően hatnak a kutatásokra, s világosan mutatják, hogy még sok tennivaló van e kérdések körül. Any-

nyi viszont a vitázó álláspontokból már most is kitűnik, hogy vannak olyan gesztusfajták, ahol érdemes és lehet a grammatikáról és azon belül a szintaxisról beszélni. Így az etikettben csak szigorúan kötött sorrendben következhetnek a cselekvések, vagy egy másik példa, a katonai tiszteletadásnál a sorrend felcserélése nevetségessé tehetne egy díszszemlélt. Az indiai tánc- és kéznyelv a szó valódi értelmében nyelv, mert ott minden mozdulatnak (sőt testhelyzetnek is) szigorúan meghatározott jelentése van, és ezekkel a mozdulatokkal szavakkal lefordítható mondatokat lehet elmondani. Ehhez pedig az összeszerkesztés szabályait is meg kell határozni. Hughes idézett könyvében fényképeken közli a mahagita (gesztus-dal) és a mantra (pantomimben előadott vallásos ének) mozdulat-szótárát, melynek gazdagsága és árnyaltsága meggyőzi az értetlen európaiakat, akit kultúrájának rövidlátó szemüvege megakadályoz abban, hogy észrevegye: a mozdulatok nyelvén is lehet szerelmes verset mondani.

8. Szemantika

Az indiai mozdulatművészet említésekor már szó volt arról, hogy összeállítható a mozdulatok szótára, és minden szótári elemhez egyértelműen hozzárendelhető egy-egy jelentés. A folklór más területeiről véve a példát, egy ceremóniában, vagy ritusban megtalálható a sajátos, korábban kialakított gesztus-rendszer, és annak szintaxisa, amely előírja a gesztusok felhasználásának sorrendjét. — „Egy ceremónia rendszerben minden gesztus jelentése egyértelmű és kívülről adott” (Volockaja et. al. 1962 : 72–77). Ugyanígy van ez az etikettben is. A konvenció által szentesített mozgások esetében nincs probléma a gesztusok jelentésének megállapításában. A No és Kabuki színház nyelve éppenséggel a gesztuskód maga, s aki ismeri a szótári elemeket és a hozzájuk kapcsolt jelentéseket, az élvezni tudja az előadást. Az európai pantomim vagy az amerikai némafilm gesztusainak megértéséhez, megfejtéséhez először meg kell találni bizonyos szemantikus kulcsot, bizonyos fogódzókat, hiszen ezek nem a közösség konvenciói, hanem az egyedi művész invenciói. (Ilyen pl. Marcel Marceau mozdulatnyelve és híres száma: a lepke). A kultúrának az ilyen rögzített kontextusú részében, mint pl. a színház, a gesztusjelentések önmagukban is megállnak. Nem ilyen egyértelmű viszont a helyzet az ösztönös mozdulatok esetében.

A kutatók egyetértenek egy k i n e z i k a i s z e m a n t i k a kidolgozásának szükségességével (La Barre 1964 : 213–216, Birdwhistell 1968 : 16, Ekman—Friesen 1969 : 54), de látják ennek nehézségeit is. Felmerülhet pl. a kérdés, hogy egy hölgy részéről, aki egy kínos situációban lesüti a szemét, ez a szégyen k i f e j e z é s e - e , k ö z l é s e - e vagy csak adoptív a l k a l m a z k o d á s a - e a helyzethez? (Ekman—Friesen 1969 : 51). „A harag, a büszkeség, a félelem, az öröm, vagy a rezignáció kifejeződése bizonyos értelemben minden országban és kultúrában hasonló, mégis jelentésük megértése nagymértékben függ attól, hogy mennyire ismerjük az adott kultúra teljes kommunikációs rendszerét”, (Ruesch—Kees 1956 : 76).

A mosolynak se ugyanaz a jelentése a különböző társadalmakban (Birdwhistell 1968 : 24). Gesztusaink jó részének jelentése tehát a társadalmi—kulturális rendszer által meghatározott, s szélesebb értelemben véve

„context-sensitive”. Erre az érzékenységre példát az élet egymástól távol eső területeiről hozhatunk: teljesen érthetetlen lehet egy hozzánk látogató etióp számára országgyűlésünk „egyperces néma felállása”, hiszen az ő szótárából ez hiányzik, vagy a környezet két eltérő jelentéssel töltheti meg a keresztvetés gesztusát, attól függően, hogy egy ráolvasás kíséretében vagy egy templomban került rá sor.

9. A társadalom kommunikációs rendszerének alapfunkciója, hogy a társadalmi újratermeléshez nélkülözhetetlen információkat a társadalom minden tagjához eljuttassa. (Szecskő 1969 : 113). Ez a megállapítás a gesztus-kommunikációra is érvényes, csak ott nem az anyagi javak, hanem a társadalmi viselkedés mintáinak újratermeléséről van szó. Az amerikai kutatók a kommunikációt a rendezett (strukturált) viselkedésnek, a kultúra mintái által meghatározott, kulturális mintákba rendezett viselkedésnek tartják, („culturally patterned behavior” — Mahl—Schultze 1964 : 111, Birdwhistell 1968 : 10). A gesztusok általi kommunikáció is, hasonlóan az emberi viselkedés más fajtáihoz, mintákba rendezett (patterned).

Összefoglalásul idézzük Hayes megállapításait (1964 : 158) a kinezika alapelveit illetően: a társadalmi csoporthoz tartozás meghatározza a testmozgásokat, ezek nem jelentés nélküliek abban a kontextusban, amelyben megjelennek, a látható testmozgások éppen úgy befolyásolják a csoport tagjainak viselkedését, mint a hallgató akusztikus aktivitását, a mozgások megnyilatkozásoknak erős kommunikatív funkciója van. (Az orosz szerzők megjegyzik, hogy a mozgásoknak biológiai és munkafunkciója is fontos, — Volockaja et. al. 1962 : 66). A gesztus-kommunikáció informatív jellegére jó példa, hogy a kísérletek során szoros összefüggést sikerült feltárni a személyiség és a mimetikus karakter között (Critchley 1939 : 14).

A gesztus-kommunikációnak mindezek és a korábban említett jellegzetességei világosan mutatják, hogy egyformán el lehet helyezni a kommunikáció kutatás, a nyelvészet, a folklorisztika, a pszichológia határán — valószínűleg éppen azon pontok között, ahol mindezek a tudományok találkoznak. Ezért lehetőség van közös feladatok kitűzésére és ezek közé tartozik egy gesztus-inventár összeállítása a megfelelő szemantikai, szintaktikai és pragmatikai utalásokkal.

Végül nem tehetünk jobbat, mint hogy idézzük a Jakobson által megfogalmazott feladat-kijelöléseket — cikkének záró sorait — a gesztus kommunikáció-kutatóinak számára: tanulmányozni kell a gesztus rendszernek alakíthatóságát és jelentés oldalát, s minden egyes rendszerben ki kell emelnünk az állandó jeleket. Vizsgálunk kell az egyes rendszerek néprajzi eloszlását és földrajzi elterjedtségét, a kommunikációban betöltött szerepet (az egymásra utaltságot és a fontossági sorrendet a gesztus, az arcjáték és a beszéd között). A nyelvésznek e közben figyelembe kell venni a szokásos arc-jelek és gesztus-jelek helybeli nyelvi elnevezéseit, amelyek rendkívül tanulságosak lehetnek. Vizsgálni kell e mozgásjelek viszonyát a konvencióhoz, e jelek bináris felépítettségét és végül a törzsi változatok és az egyetemes állandók viszonyának kérdéskörét.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Néprajzi Kutatócsoportja,
Budapest*

- P. Alexandre, 1969, Sur trois modes de communication paralinguistique négro-africains. *Semiotica*, 1 : 3: 243—244.
- G. W. Allport—P. Vernon 1933, *Studies in Expressive Movement*. New York.
- A. M. Bacon 1875, *Manual of Gesture*. Chicago.
- R. L. Birdwhistell 1952, *Introduction to Kinesics: an Annotation System for Analysis of Body Motion and Gesture*. Louisville
- 1963, The Kinesic Level in the Investigation of the Emotions. Knapp, P. H. ed. 123—139.
- 1966, Kinesics and Communication. in: Carpenter, E.—McLuhan, M. eds. 54—64.
- 1968, Kinesics: inter- and intra-channel Communication Research. *Social Science Information*, 7 : 6 : 9—26.
- 1969, Communication: a Continuous Multi-channel Process. Berkeley.
- O. Birlea 1966, *Antologie de proza populara epica*. I—III. Bucuresti.
- Buda Béla 1969, A kommunikáció pszichológiai aspektusai. in: Szecső T.—Szépe Gy. szerk. I : 73—104.
- E. Carpenter—M. McLuhan 1966, *Explorations in Communication*. Boston.
- E. Carpenter 1966, The New Languages. in: E. Carpenter—M. McLuhan, eds. 162—179.
- W. P. Clark 1885, *The Indian Sign Language*. Philadelphia.
- G. Cocchiara 1932, *Il Linguaggio del gesto*. Torino.
- A. K. Coomaraswamy 1936, *The Mirror of Gesture*. New York.
- M. Critchley 1939, *The Language of Gesture*. London.
- Ch. Darwin (1897) 1955 *Expression of the Emotion in Man and Animal*. New York.
- D. Efron 1941, *Gesture and Environment*. New York.
- P. Ekman—W. Friesen 1969, *The Repertoire of Non-verbal Behavior: Categories, Origins, Usage and Coding*. *Semiotica*, 1 : 1 : 49—98.
- P. Ekman—E. R. Sorenson—W. Friesen 1969, Pan-cultural elements in Facial Display of Emotion. *Science*, 3875 : 86—88.
- Fél Edit 1941, Kocs 1936-ban. *Néprajzi monográfia*.
- Bp. 1952. Újabb szempontok a viselet kutatáshoz. — A test technikája. *Ethnographia*, 63 : 408—415.
- Fél Edit—Hofer Tamás 1969, *Proper Peasant — Traditional Life in a Hungarian Village*. Viking Found Publications in Anthropology, 46. Chicago.
- S. Feldman 1959, *Mannerism of Speech and Gesture*. New York.
- Ch. O. Frake 1964, How to Ask for a Drink in Subanum? *American Anthropologist*, 66 : 6 : 127—133.
- K. Haiding 1955, *Von der Gebärdensprache der Märchenerzähler*. FFC 155. Helsinki.
- E. T. Hall—G. L. Trager 1953, *The Analysis of Culture*. Washington.
- E. T. Hall 1959, *The Silent Language*. New York.
- 1968, Proxemics *Current Anthropology*, 9 : 2—3 : 83—95.
- F. C. Hayes, Should we have a dictionary of Gesture? *Southern Folklore Quarterly*, 4 : 239—245.
- Gesture: a Working Bibliography*. *Southern Folklore Quarterly*, 21 : 218—317.
- A. S. Hayes 1964, Paralinguistics and Kinesics: Pedagogical Perspectives. in: Sebeok, Th. A. et al. eds. 144—172.
- G. T. Hewes 1955, World Distribution of Certain Postural Habits. *American Anthropologist*, 57 : 2/1 : 231—244.
- G. T. Hewes 1957, The Anthropology of Posture. *Scientific American*, 196 (Febr.): 123—132.
- Hoppál Mihály 1970, Az igézés-hiedelemkör elemei. *Népi kultúra—népi társadalom*, IV : 185—206.
- 1971 Egy falu kommunikációs rendszere. Bp. MRT kiad.
- R. M. Hughes (La Mery) 1941, *The Gesture Language of the Hindu Dance*. New York.
- R. Jakobson 1969, Az „igen” és a „nem” a mimikában. in: Hang—Jel—Vers, 149—155. p.
- J. Janoušek 1969, A társadalmi kommunikáció. Bp. MRT kiad.
- A. Johannesson 1952, *Gestural Origin of Language*. Reykjavik—Oxford.

- A. de Jorio 1832, *La Mimica degli antichi investigata nel gestire napoletano*. Napoli.
- R. Kleinpaul 1888, *Sprache ohne Worte*. Leipzig.
- Ph. H. Knapp ed. 1963, *Expression of the Emotions in Man*. New York.
- J. R. Knowlson 1965, *The Idea of Gesture as an Universal Language in the XVIIth and XVIIIth century*. *Journal of the History of Ideas*, 16 : 4 : 495—508.
- M. H. Krout 1935, *Autistic Gestures*. *Psychological Monographs*, 46 : 1—126.
- 1935, *The Social and Psychological Significance of Gestures*. *Journal of Genetic Psychology*, 47 : 385—412.
- 1939, *Understanding Human Gestures*. *Scientific Monthly*, 49 : 167—172.
- W. La Barre 1947, *The Cultural Basis of Emotions and Gestures*. *Journal (of) Personality*, 16 : 49—68.
- 1964 *Paralinguistics, Kinesics, and Cultural Anthropology*. In: Sebeok, Th. A. et al. eds.: 191—220.
- A. Leroi-Gourhan 1964—1965, *Le geste et la parole*. I—II—Paris.
- G. F. Mahl—G. Schulze 1964, *Psychological Research in the Extralinguistic Area*. in: Sebeok, Th. A. et al. eds. 51—124.
- C. Mathon 1969, *Pour une sémiologie du geste en Afrique Occidentale*. *Semiotica*, 1 : 3 : 245—255.
- M. Mauss 1950, *Sociologie et anthropologie*. Paris.
- T. Nummenmaa 1964, *The Language of the Face*. *Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research*. Jyväskylä.
- R. A. S. Paget sir 1944, *Origin of Language, Gesture Theory*. *Science*, 99 : 14—15.
- Palotay Gertrud 1948, *A viselkedés módja ruhafalkészítésében*. *Ethnographia*, 59 : 77—88.
- R. Renneker 1963, *Discussion on Kinesic*. In: Knapp, P. H. ed.: 147—160.
- J. Ruesch—G. Bateson 1951, *Communication, the Social Matrix of Society*. New York.
- J. Ruesch—W. Kees 1956, *Nonverbal Communication*. Berkeley—Los Angeles.
- Sándor István 1964, *A mesemondás dramaturgiája*. *Ethnographia*, 75 : 523—550.
- E. Satke 1958, *Hlučinský pohádkár Josef Smolka*. Osztrava.
- R. L. Sautz—E. J. Cervenka 1962, *Colombian and North American Gestures: an Experimental Study*. Bogota.
- Th. A. Sebeok—M. K. Bateson—A. S. Hayes 1964, *Approaches to Semiotics*. London—The Hague—Paris.
- Simon László 1937, *Fügét mutat*. *MNy*, 33 : 252—254.
- Szeeszkó Tamás 1969, *A társadalom kommunikációs rendszere és a mindennapok kommunikációs jelenségei*. Bp. (Kézirat-Kandidátusi értekezés).
- Szeeszkó Tamás—Szépe György, szerk. 1969 *Nyelv és kommunikáció*. I—II. Bp. MRT kiad.
- Szendrey Ákos 1937, *A társadalmi érintkezés formái*. *Ethnographia*, 48 : 372—385.
- A. Taylor 1956, *The Shanghai Gesture*. FFC 166. Helsinki.
- Vajkai Aurél 1937, *Adatok a vesztesség gyógyításához*. *Ethnographia*, 48 : 82—84.
- W. Wundt 1912—1921, *Völkerpsychologie*. I—X. Leipzig.
- З. М. Волоцкая — Т. М. Николаева — Д. М. Цивян, — Т. В. 1962, *Жестовая коммуникация и её место среди других систем человеческого общения*. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем, 65—77. Москва.
- Т. М. Николаева 1969, *О грамматике неязыковых коммуникаций*. Труды по знаковым системам, 4 : 410—414. Тарту.
- Т. В. Цивян 1962, *К описанию этикета как семиотической системы*. Симпозиум по структурному изучению знаковых систем. Москва. 79—83.
- Т. М. Цивян 1965, *К некоторым вопросам построения языка этикета*. Труды . . . , 2 : 144—149. Тарту.
- Ф. ПАПП 1968, *Этикет и язык*. Современный русский язык. ред. Папп, Ф. 641—648. Будапешт.
- Ю. Н. Завадовский 1969, *Внесистемная семиотика жеста и звука в арабских диалектах магриба*. I. Жесты. Труды . . . , 4 : 415—424. Тарту.

Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról

1. Irodalmi nyelvünk és a magyar nyelvjárások között több évszázada tartó kölcsönhatás figyelhető meg.¹ A magyar irodalmi nyelv kialakulásának kezdeteit meglehetősen nehéz teljesen pontosan és egyértelműen meghatározni. Véleményem szerint a Mátyás korát jellemző társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők hatásának eredményeként ebben az időben kezd jelentősebb szerepet kapni a magyar nyelvű írásbeliség, bizonyos mértékig

¹ A magyar nyelvtudományban mindeddig nem alakult ki általánosan elfogadott, egységes műszóhasználat nyelvünknek a nyelvjárások fölé boltozódó, ma országosan viszonylag egységes változatának elnevezésében. Műszóhasználati zavar mutatkozik e változat írott és beszélt formájának megnevezése körül is.

Tanulmányomban a mai nyelvjárásokban folyó változásokkal kapcsolatban többször hivatkozom az említett nyelvváltozatra, így a műszóhasználatot illetően is állást kellett foglaltatnom. Két lehetőség között választhattam: vagy teljesen új műszót alkalmazok, vagy az eddig használt műszavak valamelyikét fogadom el, meghatározva, hogy miféle nyelvváltozatot is értek rajta.

Először arra gondoltam, hogy a *magyar standard* elnevezéssel élek. Ettől azonban végül is elálltam. Tanulmányom, jellegénél fogva, nem éppen alkalmas arra, hogy egy ilyen új műszó használatát részletesen megokoljam. Ez ugyanis nem végezhető el az idevágó szakirodalom alaposabb elemzése nélkül. Kellő megokolás híján pedig a műszóhasználatban mutatkozó eddigi zűrzavart csak tovább növeltem volna.

Az eddigi szakirodalomban használt műszók közül az *irodalmi nyelv* kifejezés alkalmazása mellett döntöttem. Ez az elnevezés azonban tanulmányomban — ahogy már az eddig elmondottakból is következik — nem a szépirodalom nyelvét jelöli, hanem azt a magas szintű, eszményi formájában ma országosan viszonylag egységes változatát nyelvünknek, amelyet hangrendszerében az egységes helyesírás, nyelvtani vonatkozásaiban pedig nyelvünk szinkrón rendszerének nyelvhasználati törvényei szabályoznak.

Ha ennek a nyelvváltozatnak kizárólag a beszélt formájára kívánok hivatkozni, akkor a *köznyelv* kifejezést használok.

Tanulmányom bevezető befejezetében *irodalmi nyelv*-nek nevezem a fentebb meghatározott magas szintű nyelvváltozat különböző jellegű, a nyelvjárások fölött kirajzolódtó történeti előzményeit is. (E kérdéskör bonyolult problematikáját részletesebben lásd: Deme László: Nyelvművelésünk főbb kérdései 23–5; Benkő Loránd, A magyar írásbeliség ... 32–95; Hexendorf Edit: Magyar Nyelv 56. 489–92; Papp László, Nyelvjárás és nyelvi norma ... 4–9; Károly Sándor: Magyar Nyelvőr 85. 385–98; Temesi Mihály: Acta Linguistica 17. (1967), 405–16; Szathmári István, Régi nyelvtanaink ... 11–22; stb., stb.)

kitörve már a római egyház kereteiből is. Irodalmi nyelvünk alakulásának kezdeteit tehát én a XV. század utolsó negyedére tenném. Ezeket a kezdeteiket néhány évtized múlva a reformáció mozgalma erősíti meg és fejleszti tovább, s hatását a könyvnyomtatás szélesíti ki.

Az irodalmi nyelv kialakulásának másik fontos, bizonyos szempontból záró korszaka a XIX. század második negyede. 1832-ben jelent meg az első akadémiai helyesírási szabályzat, a „Magyar Helyesírás’ és szóragasztás’ főbb szabályai”; 1846-ban „A’ magyar nyelv’ rendszere” című akadémiai nyelvtan. E munkák révén stabilizálódik a helyesírás; rögzítődik a magyar nyelv szinkrón rendszere. A szókincs területén mutatkozó ingadozásokat, zavarokat pedig az Akadémiának az 1830-as évektől készülő szótárai igyekeznek megszüntetni. Erre az időre kialakult tehát irodalmi nyelvünk viszonylagos egysége, és megteremtődtek a feltételei annak, hogy ez a nyelvjárások fölé boltozódó nyelvváltozat országos méretekben éreztesse hatását. S mindezt betetőzi az a tény, hogy 1844-ben a magyar nyelv hivatalosan is államnyelvvé lett.

A fent jelzett időszakban — tehát kb. a XV. század utolsó negyedétől a nyelvújítás koráig — irodalmi nyelv és nyelvjárások kölcsönhatását illetően a nyelvjárásoké a meghatározó szerep. A nyelvjárásokból formálódott irodalmi nyelvünk, pontosabban szólva valamilyen nyelvjárási alapon álló írók, költők, tudósok formálták ezt a nyelvváltozatot, kialakulásának utolsó évtizedeiben már nagyon is tudatosan, bizonyos nyelvjárási sajátosságokat kiszűrve belőle, másokat beleépítve, elősegítve korábbi regonális jellegük megszűnését, általánossá válásukat. (Annak részletezése, hogy irodalmi nyelvünk kialakulásában mely nyelvjárásoknak milyen szerepe volt, itt nem célunk.) Alakuló, fejlődő irodalmi nyelvünk — elsősorban az egyház, a biblia nyelvén keresztül, de egyes szépirodalmi termékek révén is — nyilvánvalóan már ebben a korban is hatott a nyelvjárásokra; s e hatás intenzitása az irodalmi nyelv formálódásával, erősödésével minden bizonnyal növekedett. E kérdés mélyreható, alapos vizsgálatával azonban még adós a magyar nyelvtudomány. S ennek elvégzése nem is könnyű feladat.

A viszonylagosan egységes irodalmi nyelv kialakulásával, használatának fokozódásával irodalmi nyelv és nyelvjárások kölcsönhatásának viszonyában jelentős változás történt: az irodalmi nyelv hatása a nyelvjárásokra egyre inkább erősödik, igen jellegzetes nyelvjárási sajátosságok fokozatosan háttérbe szorulnak. Toldy Ferenc már 1844-ben ezt írta: „a’ tapasztalás’ bizonyossága szerint az irodalom és általa különösen az egyházi szószer’ ’s a’ népnevelés’ útján mindinkább a’ néphez is leható köznyelv’ terjedésével a’ nép’ nyelve, melly annyi kincseit őrzötte meg az eredeti magyarságnak, napról-napra veszti sajátosságaiból, úgy hogy mint másutt, nálunk is e’ régi típusok mind inkább eltörlődnek” (idézi Csűry: A népnyelvi bűvárlat módszere 5). Azt a tényt, hogy az irodalmi nyelv hatására nyelvjárásaink pusztulnak, Toldy Ferenc óta szinte minden olyan szakember megerősítette, aki a magyar nyelvjárásokkal foglalkozott. S igen sok ilyen jellegű tapasztalatot szereztünk mi, a Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkatársai is több mint egy évtizedig tartó terepmunkánk során.

A nyelvjárások pusztulása — ahogy erre már Toldy Ferenc is célzott — elsősorban kulturális okokra vezethető vissza. Ezek pedig szorosan össze-

függnek az egész népet érintő társadalmi-politikai, gazdasági tényezőkkel. S e tekintetben az elmúlt negyedszázad alatt forradalmi változások történtek hazánkban. A parasztság széles rétegeinek gazdasági helyzete jelentős mértékben javult; kiszélesedett az iskoláztatás; régebben teljesen mezőgazdasági területeken ipari centrumok alakultak ki, ami együtt járt a lakosság jelentős migrációjával; a munkás-paraszt hatalom jellegéből következően a parasztság tízezrei számára vált szükségessé anyanyelvének szóban és írásban történő igényesebb használata, ami visszahatott bizonyos fokig az illetők szűkebb-tágabb családi környezetére is. Mindezek együttes hatásaképpen megnövekedtek a kulturális igények: megnőtt a szépirodalom, a színház, a napisajtó iránti érdeklődés; kiszélesedett a rádió, a televízió hatása; stb. Mindebből következik, hogy az utóbbi negyedszázad alatt igen megerősödött az irodalmi nyelv hatása, azaz: fokozott méreteket öltött a nyelvjárások háttérbe szorulása, pusztulása.

A következőkben egyrészt a nyelvatlasz anyaggyűjtése során szerzett szubjektív tapasztalatok alapján, másrészt a nyelvatlasz anyagából lesűrhető tanulságokat is figyelembe véve arról kívánok vázlatosan beszámolni, hogy ez a változás milyen formák között, milyen fázisokban megy végbe nyelvjárásainkban. Hogy a változás folyamatát reálisabban ragadhassuk meg, a nyelvatlasz anyagából kirajzolódó képet — a lehetőség szerint — összevetem azzal a magyar nyelvjárásokról készült leírással, amelyet Balassa József adott meg 1891-ben „A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése” című művében.

2. A nyelvjárások háttérbe szorulása, pusztulása több aspektusból is világosan kimutatható.²

² Abból a problémakörből, amelyet tanulmányom következő fejezeteiben vizsgállok, néhány általánosabb vonatkozású gondolat, több kisebb részletkérdés adatolható a korábbi nyelvjárástani szakirodalomból is. Számos szakeikk említi meg — többnyire konkrét példák, adatok nélkül — például azt a vitathatatlan igazságot, hogy a társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődés a nyelvjárásokat háttérbe szorítja, hogy mai társadalmunkban ilyen irányban hat a köznyelv, a rádió, a televízió. Több szakeikkből tudnám a változás lefolyásának módjához bemutatott nyelvi adataimat egy-egy-kettővel — közvetve — szaporítani. Az ilyen jellegű locusok bemutatásától azonban — éppen nagy számuk miatt — eltekintek. A hasonló jellegű külföldi munkákat ez esetben inkább csak távoli analógiának tekintem, így a rájuk való hivatkozást itt szintén mellőzöm.

Néhány, elméleti-módszertani szempontból is fontos, az én anyagomban is megtalálható megállapítás előzményére azonban — elsősorban itt — utalok.

Így például Bárczi Géza már 1954-ben nagyon világosan megfogalmazta azt a feladatot, amelynek elvégzéséhez ezzel a tanulmányommal magam is hozzá szeretnék járulni: „... a nyelvjárás visszahúzóódásának, e visszahúzóódás módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás idejében szinte a levésben, történésben megfogható folyamat, melynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmúlik, és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvesz a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga ... kutatóját (Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 6. 86)”. Ugyanő (i. m. 65–6) rámutat a nyelvjárások elszürkülésében a migráció fontos szerepére. — Deme László már 1955-ben utal arra a tényre, hogy a nyelvjárási jelenségek száma — ismereteink szerint — az elmúlt száz év során sem csökkent lényegesen, de „egyre

2.1. Többféle módon is jelentkezik ez a tény társadalmi vonatkozásban, a nyelvjárásban beszélők számbeli arányait illetően.

2.1.1. Általánosan ismert, hogy az elmúlt negyedszázad alatt a falusi lakosság körében igen nagy méretű migráció történt. Tekintélyes számban költözött falusi, azaz nyelvjárásban beszélő lakosság ipari centrumokba, különböző városokba. Az új környezethez való asszimilálódási törekvés természetesen nyelvi síkon is éreztette hatását. A nyelvjárási, különösen a kiejtésbeli (fonetikai-fonológiai jellegű) sajátosságok általában erősen lecsiszolódtak, gyakran szinte teljes mértékben eltűntek ezeknek a „beköltözött”-eknek a nyelvéből.

2.1.2. Méginkább jellemző ez a folyamat a parasztságnak arra a számszerűen szintén nem lényegtelen rétegére, amely az államapparátus különböző szerveiben, különféle társadalmi szervezetekben helyezkedett el, gazdasági vonalon kapott alacsonyabb vagy magasabb szintű irányító munkakört. Nyelvjárási bázisuktól általában ezek is elszakadtak, beszédük nyelvjárási sajátosságai erősen megkoptak, vagy majdnem teljesen eltűntek.

2.1.3. Az 1945 előtti időkhöz viszonyítva a falusi fiatalok közül is aránylag sokan végeznek el valamilyen középfokú iskolát, folytatnak egyetemi, főiskolai tanulmányokat. Nyelvhasználatukban a nyelvjárásoktól ők is elszakadnak, s ez is jelentős mértékben csökkenti a nyelvjárásban beszélők „utánpótlását”.

2.1.4. Igen számottevő nyelvi mozgás folyt le azonban az utóbbi évtizedekben a falusi lakosságnak abban a rétegében is, amelyet a fentebb említett szociális jellegű változások közvetlenül nem érintettek. Vagyis amely továbbra is falun lakik, megmaradt a mezőgazdasági termelőmunkában; — tehát a tulajdonképpeni parasztságnak.

Ennek az igen számottevő rétegnek tekintélyes része ma már kétnyelvű abban az értelemben, hogy jól ismeri a helyi nyelvjárást, és saját falusi környezetében ezt használja. Ugyanakkor ismeri azonban a köznyelvet vagy legalábbis a köznyelvnek elsősorban a hagyományos helyi nyelvjárás hangtani sajátosságaival többé-kevésbé színezett változatát is, és hivatalos helyeken, idegenekkel való érintkezésben, nagyobb nyilvánosság előtt törtenő megnyilatkozásaiban főképpen ezt beszéli. Ezt a réteget nagy többségében a középkorú parasztság alkotja. Általában ide sorolhatók a falu gazdasági téren, politikailag, kulturális szempontból mozgékonyabb elemei,

fognak a köznyelv javára a nyelvjárást beszélők” (Nyelvünk a reformkorban; szerk. Pais Dezső; 80). — Ugyanitt (i. m. 81) mutat rá Deme arra a fontos tényre, hogy mai társadalmunkban megváltozott a nyelvjárásban beszélők viszonya a köznyelvhez. — 1964-ben nyomatékosan felhívja a figyelmet a falu „nyelvi képe” és „nyelvjárási képe” közötti különbségre (Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. 68). — Deme László és Imre Samu 1962-ben közös tanulmányban mutattak rá a nyelvjárást beszélők „kétnyelvűségé”-re, nyelvjárás és „(helyi) köznyelv” használatának társadalmi kötöttségére (Magyar Tudomány 9. 551); — ugyanők arra a fontos tényre, hogy az irodalmi nyelvhez való közeledés mindig a köznyelvhez közelebb álló nyelvjárás, illetőleg a köznyelvhez közelebb álló nyelvjárási alak javára indul meg (i. m. 550). Stb. stb.

azaz: a parasztságnak viszonylag műveltebb rétege. Tapasztalataim szerint a férfiak nagyobb számban vannak képviselve közöttük, mint a nők. A két nyelvváltozat ismerete, ennek esetenkénti váltott használata, szükségszerűen bizonyos nyelvi kiegyenlítődést eredményez, a legkirívóbb nyelvjárási sajátságok némileg lecsiszolódnak, „megenyhülnek” az általuk beszélt nyelvjárási változatban is.

Egy másik réteg, elsősorban a fiatalabbak — hasonlóképpen a falun lakó, de a közeli ipari centrumokban dolgozó munkások nagy része is — passzív ismeri még a nyelvjárást, de már szűkebb családi körben sem nagyon él vele. Ez a réteg mindennapos nyelvhasználatában már a köznyelvet tekinti követendő normának, s ez gyakorlatilag többnyire valamiféle, a saját vidékére jellemző regionális köznyelvben realizálódik. Ez a réteg a köznyelvnek nemegyszer aktív, tudatos terjesztője is; a nyelvjárásiasságot családi használatban is gyakran kifogásolják; az ilyen jellegű beszédet javítják.

Egy harmadik réteg — elsősorban a parasztság idősebb nemzedéke — pedig lényegében ma is egyetlen nyelvváltozatot használ: a helyi nyelvjárást.

A parasztság körében megfigyelhető nyelvi rétegződés kétségtelenül mutat bizonyos generációs különbséget, a jelenség megítélése azonban ennél mégis bonyolultabb, ugyanis a nyelvjárásosság fokában jelentkező, végső eredményeiben talán generációs különbségek igen nagy mértékben összefüggnek a műveltségbeli eltérésekkel.

2.1.5. A fenti rétegződést nagy mértékben segíthette az a változás is, amely — tapasztalataim szerint — a parasztság széles rétegeiben bekövetkezett az elmúlt évtizedekben az irodalmi nyelvhez, illetőleg a nyelvjárásokhoz való szubjektív viszonyulást illetően.

A két világháború közötti időszakban a falusi társadalomban határozott ellenszenvet váltott ki az irodalmi nyelv használata, illetőleg az erre irányuló törekvés a falu társadalmába tartozó személy részéről. Több olyan — szülőfalumban és Dunántúl más vidékein szerzett — emlék él bennem, hogy a városba munkára elszegődött, majd a faluba újra visszatért fiatalok — főleg cseléd lányok — erősebb mértékben „irodalminyelviesedett”, tehát a helyi nyelvjárástól eltérő beszédmodorát a lakosság zöme „urizálás”-nak minősítette, igen határozottan elítélte, sőt szinte a falu erkölce elleni vétségnek tekintette; ami nyilvánvalóan összefügg város és falu akkori éles ellentétével. Sőt arra is emlékszem, hogy a pápai gimnáziumban egy-két olyan osztálytársunknak a beszédmodorát, akik a zárt *ë*-t nem használták, különösen az alsóbb osztályokban nem egyszer kigúnyoltuk. S úgy gondolom, hogy az említett gúnyolódásban is a dunántúli regionális irodalmi nyelvi norma ösztönös védekezése jelentkezett a „pesties” normával szemben. (Más kérdés, hogy ez az „ösztönös” védekezés talán nem is volt egészen megokolatlan és alaptalan.)

Az irodalmi nyelv iránti efféle ellenszenv ma nagymértékben csökkent. Ez minden bizonnyal összefügg azokkal a tényekkel, amelyeket a falusi lakosság társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyainak alakulásáról fentebb elmondtam. Ma a falusi lakosság egy részénél, elsősorban a fiatalságnál egyre inkább éppen ellentétes jelenséget tapasztalhatunk: nyelvjárásukat

tartják helytelen nyelvváltozatnak, a nyelvjárásban beszélő idősebbek nyelvhasználatát lépten-nyomon kiigazítják. Bizonyára ennek is a következménye az, amit nyelvatlaszgyűjtő munkánk során nem egyszer tapasztaltunk, hogy az idősebbek is valami szemérmes szégyenlőséggel mentegődtek „parasztos” beszédmodoruk miatt. (Vö. még Deme, Nyelvünk a reformkorban 81. Szerk.: Pais Dezső.)

2.1.6. A nyelvjárások fentebb vázolt háttérbe szorulásának bizonyos mértékig ellene mond az a nemritkán tapasztalt tény, hogy a nyelvjárások ma még gyakran „újratermelődnek” abban az értelemben, hogy a falusi kisgyermekek jelentős része napjainkban is valamilyen nyelvjárást sajátít el anyanyelvként. Ennek magyarázata nyilvánvalóan társadalmi okokra vezethető vissza. Arra a tényre tudniillik, hogy a kisgyerekekkel való törődés gondja falun is jórészt a nagyszülőkre, nem utolsósorban a nagyanyákra hárul, tehát azokra, akiknek beszédére ma is leginkább jellemző a nyelvjárásosság. Így nemegyszer voltunk tanúi annak az első pillanatra meglepő jelenségnek, hogy olyan családban, ahol több nemzedék élt együtt, a nagyszülők (dédszülők), illetőleg az iskolás kor előtti unokák beszélték a legtisztábban a helyi nyelvjárást. Sőt hasonló jelenséget még saját családomban is tapasztaltam: Budapesten született és itt nevelkedő lányaim nyelvén 4–5 éves korukig számos bihari nyelvjárási sajátosság élt a velünk együtt élő és a gyerekek nevelésében igen nagy szerepet betöltő nagymama nyelvi hatása következtében. A nyelvjárások ilyen jellegű újratermelődése azonban csak múló tünet. Az iskola hatására a nyelvjárási jelenségek a gyerekek nyelvhasználatában is fokozatosan háttérbe szorulnak. A falusi óvoda, sőt bölcsődehálózat kiépülésével pedig a jelenség időben is összeszűkül.

2.1.7. Az eddig elmondottakból egyértelműen következik, hogy a nyelvjárásban beszélők száma az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben csökkent, s ez a csökkenés eléggé folyamatos. S nyelvjárásaink pusztulásának ez az egyik leglényegesebb, a nyelvjárások jövőjét alapvetően meghatározó vonása. (Vö. még Deme i. m. 80.)

2.2. A nyelvjárások háttérbe szorulása jelentkezhetsz területi – földrajzi vonatkozásban is; ma a jelenség jóval kisebb területen él, mint ahogy azt a régebbi leírások, például Balassáé feltüntetik. Így az *ē* fonéma használata a palócság középső részein a *jég*, *kéz*, *tél* típusú szavakban; az *ó*, *ő*, *é* fonémák kettőshangzós (*óu*, *őü*, *éi* típusú) realizációja szintén a palócságban; a *-va*, *-ve* igenévképző ilyen jellegű megoldásai, mint *adval*, *kérvel*, *addal*, *kérrel*, *advā*, *kérvē*, *addā*, *kérrē* stb. a Dunántúl középső és keleti területein, a magyar nyelvterület északnyugati részén, illetőleg a Duna–Tisza közének nyugati felében. Hasonlóképpen az egyes szám 3. személyű birtokos személyragok, illetőleg bizonyos egyes szám 3. személyű igei személyragok labiális illeszkedése a palatális sorban (az *ökrő*, *ütöttő*, *ütnő*, *üsső* típusú alakok). Ezek az utóbbi formák a nyugat-dunántúli nyelvjárásokban ma is általánosak; a középső palóc nyelvjárásokban azonban ma már ismeretlenek, de Balassa még számon tartotta őket.

2.3. Más esetekben a nyelvjárási sajátság jelentkezésének ritkultása mutatja a háttérbe szorulás, a pusztulás tényét. Így például Balassa szerint egyes baranyai, tolnai nyelvjárásokban *al, el* hangkapcsolat helyén a múlt század végén következetesen *ó, é* jelentkezett (*ósó, asztó, nyév, égyün* stb.). Ez a jelenség — lényegében a Balassa által megjelölt területen — ma is megtalálható, de eléggé elszórtan, meglehetősen következetlenül, azaz jóval ritkábban, mint Balassa idejében. — Ugyanezen a területen csak kivételesen ritkán hallható ma már az *-ul* igeképző, illetőleg határozórag *-il* változata (*gyógyil, fordil, hátíl* stb.) is. — A szlavóniai (kórógyi) nyelvjárásban is csak egészen szórványosan jelentkezik ma már az *s, zs, cs* hangok előrébb, illetőleg az *sz, z, c* hangok hátrébb képzett ejtése, tehát az erre a nyelvjáráshoz régebben annyira jellemző „selypítő, sziszegő” ejtismód. — Nyelvatlaszunk anyagában alig van egy-két adat a zalai–hetési nyelvjáráshoz arra a szakirodalomból jól ismert és eléggé általánosnak tartott sajátságára, hogy a toldalékolás során CC+C hangkapcsolat esetén kötőhangzó (tővéghangzó) jelentkezik (pl. *szántova* ’szántva’, *kertőbe* ’kertbe’).

2.4. A nyelvjárások pusztulásának legbeszédesebb bizonyítékai természetesen azok az adatok lennének, amelyek azt mutatják, hogy bizonyos nyelvjárási sajátságok a Balassa- vagy a Horger-féle összegezés óta nyelvjárásainkból **k i h a l t a k**; tehát a nyelvatlaszban az illető jelenségnek semmiféle nyoma sincs már. Az ilyen jelenségek száma azonban tapasztalataim szerint eléggé kicsi. Horger (Magyar Nyelvjárások 149) különböző forrásokra hivatkozva megemlíti például a Csanád megyei Földeákról a *hoozzon* ’hozzon’, *kerestín* ’keresett’ típusú igealakokat. Ezekre atlaszunkban nincs adat sem Földeákról, amely kutatópontunk, sem egyéb pontokról. Balassa is, Horger is több dunántúli nyelvjárásból megemlíti a főnévi igenévképző *-nya* változatát veláris hangrendű igék mellett *dógoznya, kaszánya* stb. Tapasztalataink szerint ez a változat ebben a helyzetben ma ismeretlen; a *-nya* főnévi igenévképző ma csak az igék egy szűkebb csoportjában, a toldalékolás szempontjából mély hangrendű *i, í* után fordul elő: *irnya, innya, línya, rínnya* ’írni, inni, hívni, ríni’ stb. Balassa szerint a középső palócságban, illetve a Karancs vidékén *al, el* hangkapcsolat helyén ilyen alakok éltek mint *forintvau, szaumá, nyeiv, leikém* stb. Ma ezen a vidéken *al, el* hangkapcsolat esetén a polifonémikus értékű monofonémikus megoldás egyáltalán nem jellemző; az *au, ei* típusú kettőshangzós megoldásra pedig nincs is adatunk, még az *ó, é* fonéma helyi realizációjaként sem.

A szókincs területén ilyen szempontból valószínűleg szintén volt bizonyos változás, haltak ki tájszavak. Ennek vizsgálatára azonban nem nagyon nyílik lehetőség, ugyanis hiányzik a megfelelő összehasonlítási alap.

2.5. Összefoglalva az elmondottakat: a rendelkezésünkre álló anyag azt bizonyítja, hogy a nyelvjárások egészének pusztulását, háttérbe szorulását illetően **nem egyes nyelvjárási sajátságok eltűnése a legszámottevőbb tényező, hanem a pusztulás ténye egyéb, bonyolultabb, áttételesebb formákban** (pl. a nyelvjárásban beszélők számának nagyarányú csökkenése; egyes nyelvjárási sajátságok területének leszűkülése; a nyelvjárási sajátság

jelentkezésének megritkulása) mutatható ki elsősorban. Vagyis: a nyelvjárási sajátságok összességét tekintve ezek a sajátságok a múlt század végéhez, tehát a Balassa-féle leírás korához viszonyítva szám szerint nem csökkentek ugyan jelentősebb mértékben, de összességükben ma kisebb területen, kevesebb ember nyelvében, ritkábban jelentkeznek. Ez a nyelvjárások pusztulásának kétségtelen bizonyítéka.

3. A következőkben vizsgáljuk meg a magyar nyelvjárási sajátságok pusztulásának főbb formáit; azt, hogy ez a folyamat miféle különböző módokon mehet végbe.

3.1. A nyelvjárásokban végbemenő mozgást nyelvi vonatkozásban két fő tényező határozza meg: a) a köznyelv hatása; b) a nyelvjárás saját belső törvényszerűségei. Az előző a változást segíti, sőt előidézi, tehát a nyelvjárási sajátságok megszüntetésének, a nyelvi integrálódásnak az irányában hat. A második mint a nyelvi állapotot konzerváló erő ellentétes irányban működik. Harmadik tényezőként figyelembe lehet venni a szomszédos nyelvjárások hatását is. Ez esetenként, az egyes nyelvjárási sajátságoktól függően a két említett fő tényező közül egyiknek vagy a másiknak a hatását erősítheti, esetleg alapot adhat bizonyos helyi jellegű nyelvi kompromisszumok kialakulásához.

3.2. A Magyar Nyelvjárások Atlaszában általam megvizsgált anyaga, s általános tapasztalataim is azt mutatják, hogy a köznyelv hatása bizonyos nyelvjárási sajátságokra erősebb, másokra gyengébb. Így például az *ē* fonéma pusztulása a *kēz*, *fēl*, *hēl* típusú szavakban a palócságnak azon a viszonylag kis részén, ahol ez a sajátság ma is megtalálható, jól érzékelhető. Hasonló a helyzet az *ly* fonémát illetően is szintén a palócságban. Ugyanakkor az *ē* fonémának nyelvjárásainkban való háttérbe szorulásáról nincsenek konkrét adataim. Mindhárom esetben a köznyelvben ismeretlen fonémáról van szó; az eredmény mégis alapvetően más. Ennek okát talán bizonyos földrajzi-társadalmi tényezőkben lehetne keresni. Az *ē* és az *ly* erősen regionális jellegű fonéma; véleményem szerint egyik sem jut el a regionális köznyelvi szintre sem. Az *ē* fonéma ezzel szemben a magyar nyelvterület igen jelentős részén él, feltétlenül jellemző az illető területek regionális köznyelvére, sőt a magyar köznyelvnek is legalábbis „megtűrű”, sőt egyes felfogások szerint sajnálatosan hiányzó tagja, vagy legalább „szívesen látott vendége”.

Más esetekben azonban a magyarázat már jóval nehezebb. A magyar nyelvjárásoknak területi szempontból is, az érintett morféma számát illetően is igen jelentős sajátsága az *ö*-zés, illetőleg az *i*-zés. Mindkét jelenség ma is virulens nyelvjárási sajátság. Az *ö*-zés Szeged vidékén jellemző a regionális köznyelvre is, az *i*-zés azonban véleményem szerint nem jutott el egyik legtipikusabb vidéken, Debrecen környékén sem erre a szintre. Ennek ellenére az *ö*-zés bomlása ma erősebbnek látszik, mint az *i*-zésé. A nyelvterület nyugati részére jellemző nyitódó, *uo*, *üö*, *iē* típusú kettőshangzók háttérbe szorulása, tehát az *ó*, *ő*, *é* típusú monoftongusokkal való váltakozása, felcserélődése ma jóval ritkább, mint az országnak főképpen

a keleti részeire jellemző záródó, *ou*, *öü*, *ëi* típusú kettőshangzóké; annak ellenére, hogy az utóbbiak a regionális köznyelvi szintet is elérik, az előbbieket pedig aligha. És még folytatni lehetne a példákat: ennek a ténynek nyelvtársadalmi okait azonban az esetek zömében nem tudnám megadni. E téren tehát további részletes vizsgálatokra lenne szükség.

3.3 A fentebb említett nyelvi mozgás legfőbb, sőt talán szinte általánosnak mondható jellemvonása, hogy ha a nyelvjárási sajátságok változnak, bomlanak, a változás, bomlás közvetett vagy közvetlen módon a köznyelv irányába mutat; azaz: az újabb forma vagy azonos a köznyelvvél, vagy jóval közelebb áll hozzá, mint a régi) tipikusan nyelvjárási alak. (Vö. Deme—Imre: Magyar Tudomány 9. 550.-

4. A nyelvjárások változása fonológiai-fonetikai síkon mutatja a legnagyobb intenzitást. Mint már említettem, az e téren folyó változás megkezdésével a köznyelvi hatás erősödésében, a nyelvjárási sajátságok háttérbe szorulásában, pusztulásában mutatkozik meg. Azonnal megjegyzem azonban, hogy a fonológiai-fonetikai síkon a nyelvjárások „pusztulása” nem jelenti szükségszerűen az illető nyelvjárás fonémáinak csökkenését, az egyes fonémák hangtani változásainak szegényedését. Sőt a „pusztulás” nemritkán éppen fordított eredménnyel jár. A pusztulás tehát az illető nyelvjárás saját belső rendszere szempontjából nézve értendő. Ilyen vonatkozásban is úgy, hogy ez a sajátos rendszer bomlik meg, közeledik az irodalmi nyelv rendszere felé, esetleg olyan módon, hogy egy másik szomszédos nyelvjárási rendszerbe olvad bele. Azaz: jellegzetes nyelvjárási sajátságok bomlanak meg, esetleg sajátos kisebb-nagyobb nyelvjárási részrendszerek esnek szét, tűnnek el.

Ennek a folyamatnak főbb megoldási formái a következők lehetnek:

4.1. Az irodalmi nyelv (esetleg a szomszédos nyelvjárások) hatására megbomlik a nyelvjárás ősi, sajátos fonémarendszere. Ez történhet úgy, hogy a nyelvjárásban olyan fonémák jelentkeznek, amelyeket az illető nyelvjárás addig nem ismert. Így például: a felsősőri nyelvjárásban még a harmincas években is lényegében ismeretlen volt a *gy* és a *ty* fonéma, helyén *dzs*, *cs* jelentkezett: *dzserék*, *lédzsén*, *nídzs*, *dzsün*, *bordzsu*, *kucsa*, *bácsám*, *kuccsok* 'kútjuk' stb. Újabbán mindkét fonéma használata eléggé általános. — Nagyhind nyelvjárásából hiányoztak a labiopalatális magánhangzók (*ö*, *ü*, *ő*, *ű*). Ma már ez a sajátság inkább csak az idősebbek nyelvére jellemző. (A jelenleg azonban még ma is szinte teljesen megbomlatlan formában él a Nagyhind környékéről települt jugoszláviai Kupuszinán.) — A zalai nyelvjárás a Balassa összeállította leírás idején nem ismerte az *ú*, *ű*, *í* fonémát. Ma is ritka még mindhárom fonéma, de egészen elszórtan a nyelvatlasz anyagában már fel-feltűnnek, mégpedig elsősorban az *í*. — Somogy egyes részein, elsősorban a középső és az északi területén az *ú*, *ű*, *í* csak polifonémikus értékben jelentkezett régebben (*kúcs*, *röpűt*, *szíva*, de: *ur*, *tűz*, *víz*). Ma azonban ez a sajátság már bomlóban van, az *ú*, *ű*, *í* független helyzetben is kezd fel-feltűnni. S ennek a sajátságnak általánossá válása egy érdekes nyelvjárástípus eltűnését, a szomszédos nyelvjárásba való beolvadását fogja eredményezni.

4.2. A nyelvjárás ősi fonémarendszerének megbomlása egyes fonémák elhalásával is bekövetkezhet. Ilyen tünetet mutat a fentebb már említett \bar{e} , illetőleg ly fonéma egyes palóc nyelvjárásokban.

4.3. A fenti két pontban említett jelenségek következtében számottevően megváltozik egyes nyelvjárásokban bizonyos hangok gyakorisága, tehát a nyelv fonetikai összképe. Így a felsőőri nyelvjárásban ritkábban jelentkezik a dzs , cs , a nagyhindiben az \bar{e} , i , \acute{e} , \acute{i} ; a zalaiban és Somogyban az u , \ddot{u} , i ; az említett palóc nyelvjárásokban jóval gyakoribb lett az \acute{e} , illetőleg a j .

4.4. A 4.1. pontban említett fonémaszaporulat, illetőleg az ebből adódó „átfonemizálás” következtében a nyelvtudat pillanatnyi megzavarodása folytán efféle, mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban szokatlan „nyelvjárási” alakok keletkezhetnek, mint: *matyka*, *vatyoratyillag*, *Bégyből* (Felsőőr); *őfőbe* (< *éfébe* 'éjfélbe'), *gőge* 'gége' (Nagyhind). Sőt ebben az eredetileg erősen illabiális jellegű nyelvjárástípusban a fonémarendszerben történt változások folytán a köznyelvinél erősebben labializált alakok is jelentkeznek; pl.: *bepörőtiük vóna*, *vősz* 'vesz', *még*, *kérősz* 'li stb.; esetleg ilyesfajta „vegyes” megoldású formák jelennek meg, mint: *kőzepsé* 'középső', *gyijők* 'jövők' stb. (Vö. Kálmán Béla—Imre Samu: Magyar Nyelv 49. 520., vö. még Deme: Magyar Nyelvőr 58. 482—3.)

4.5. Az említett fonémaváltás mindkét típusának természetes velejárója, hogy a régi és az új megoldás között átmeneti jellegű hangtani változatok jelennek meg. Például; Felsőőr: $dzs \sim d\bar{z}s \sim gy \sim gy$; $cs \sim cs \sim ty \sim ty$. Nagyhind: $\bar{e} \sim \bar{e} \sim \bar{o} \sim \bar{o}$; $i \sim i \sim \ddot{u} \sim \ddot{u}$; $\acute{e} \sim \acute{e} \sim \acute{o} \sim \acute{o}$; $\acute{i} \sim \acute{i} \sim \ddot{u} \sim \ddot{u}$. Palócság: $\bar{e} \sim \bar{e} \sim \acute{e} \sim \acute{e}$; $ly \sim l \sim j$.

4.6. A köznyelv hatására ez előbbinél közvetettebb módon is jelenhetnek meg egyes nyelvjárásokban új hangeszközök. Így például — mint már említettem — egyes tolnai—baranyai nyelvjárásokban Balassa szerint a múlt század végén *al*, *el* hangkapcsolat helyén még általános volt a polifonémikus \acute{o} , \acute{e} : *ósó* 'alsó', *asztó* 'asztal', *nyéve* 'nyelve', *béső* 'belső' stb. Ma ez a jelenség általában megritkult. Helyén azonban nem feltétlenül a köznyelvre jellemző hangkapcsolatos megoldás jelentkezik, hanem a környező nyelvjárásokban általános \bar{a} , \bar{e} : *āsó*, *asztā*, *nyēve*, *bēső* stb. Itt tehát azzal a nemritka jelenséggel állunk szemben, hogy az ősi nyelvjárési sajátság háttérbe szorul; helyén szintén nyelvjárési sajátság jelenik ugyan meg, de ez az utóbbi hangtani szempontból közelebb áll a köznyelvhez, mint az általa kiszorított ősi nyelvjárési sajátság állt.

4.7. Gyakori jelenség, hogy a köznyelv fonológiai síkon hat a nyelvjárásra, de az illető fonéma hangtani realizációja az illető nyelvjárás saját belső törvényszerűségeit tükrözi. Így például az őrségi nyelvjárásban abszolút szóvégen \acute{o} , \acute{o} , \acute{e} fonéma nem állhatott, helyén u , \ddot{u} , i jelentkezett: *kigyu*, *kettü*, *kávi* stb. Ez a sajátság még ma is erősen jellemző a nyelvjárásra, szórványosan megjelenik azonban szóvégen már az \acute{o} , \acute{o} , \acute{e} is, de a nyelvjárásra jellemző nyitódó típusú kettőshangzós megoldással: *kigyuó*, *kettüő*,

kávié stb. — Hasonlóképpen pl. az északnyugat-dunántúli részeken az ősi nyelvjárási *rúzsza* mellett a *ruózsza*. — A dunántúli nyelvjárási *fiszfa*, *gyék* stb. alakok mellett jelentkeznek a köznyelvi változatok is, de az illető nyelvjárássok saját belső törvényszerűségeinek megfelelően rövid *ü*-vel, *i*-vel: *fűszfa*, *gyik* stb. — A nyugati peremekre jellemző *sari*, *vari* típusú alakok is visszaszorulóban vannak, de a köznyelvi *sarjú*, *varjú* formák az illető nyelvjárás és a távolabbi nyelvjárási környezet belső törvényszerűségeinek megfelelően *sargyu*, *vargyu* alakban realizálódnak.

4.8. Az előző pontban említett sajátság természetesen megfigyelhető akkor is, ha a változás morfológiai vagy lexikális síkon jelentkezik. Így például a Dunántúl déli részein az ősi *vári*, *váritok*, *várik* típusú igealakok mellett a *várgya*, *várgyátok*, *várgyák* formák jelennek meg a köznyelvi *várja*, *várvatok*, *várvák* helyén (vö. Deme: Magyar Nyelvőr 58. 482). A nyelvjárásban ugyanis — a környező nyelvjárásokhoz hasonlóan — a nyelvjárás belső törvényei szerint mássalhangzó után szó belsejében *j* nem állhat, csak összetétel határán; zöngés mássalhangzó után *gy*, zöngétlen után *ty* jelentkezik a *j* helyén. — A palócságban a helyi jellegű „tányérvirág” típusú megnevezés mellett a szinte kétségtelenül köznyelvi hatásra megjelenő „napraforgó” hangtani téren igazodik a nyelvjárás fonetikai törvényszerűségeihez: *napráforgó*, *napráforgóu* stb. — Hasonlóképpen a dél-dunántúli részeken az eredeti nyelvjárási „tüskeszőlő”, „csipkeszőlő” típusú megnevezések mellett többnyire újabbnak minősített „egres” elnevezés a nyelvjárás belső törvényszerűségeinek megfelelően ölt *egrös*, *egrös*, *ägrës*, *egrës*, *egrës* stb. alakot.

4.9. A köznyelvi hatásnak legtipikusabb formája, hogy az ősi nyelvjárási forma mellett megjelenik a köznyelvi (vagy legalábbis regionális köznyelvi) változat is. Például: *szíp* ~ *szép*, *szöm* ~ *szëm*, *szöm* ~ *szem*, *körti* ~ *körte*, *szeker* ~ *szekér*, *rébözli* ~ *ribizli*, *oskola* ~ *iskola*, *adu* ~ *odu*, *ösmerös* ~ *ismerös*, *öveg* ~ *üveg*, *gyűrő* ~ *gyűrű*, *rúzsza* ~ *rózsza*, *illen* ~ *ijjen*, *divó* ~ *díjő*, *rëggelyi* ~ *rëggeli*, *gólyá* ~ *gójá*, *szeretyi* ~ *szereti*, *óma* ~ *alma*, *ëső* ~ *első* stb.

A két forma viszonya, szociális értéke a mindennapos használat szerint is, a beszélő tudata szerint is nagyon különböző lehet. Lehet a két forma gyakorlatilag egyenrangú; akár az egyik, akár a másik a mindennapos használat szempontjából ritkább; a beszélő nyelvtudata szempontjából a köznyelvi alak lehet újabb, a régi nyelvjárási forma már „öreges”, kihalt jellegű stb. S ez a viszony ugyanazon szópárok esetében tájanként, községenként vagy akár ugyanannak a beszélőnek a nyelvében is más-más lehet. A magyar nyelvatlasz anyaga számos ilyen esetet rögzített, ennek ellenére érdemes lenne további ilyen jellegű célvizsgálatokat folytatni.

4.10. Az efféle kettős alakoknak a megjelenése, különösen olyan esetekben, amikor a jelenség viszonylag sok morfémat érint, olyasfajta hangtani következményekkel is járhat, mint amit a 4.5. pontban már említettem a fonológiai rendszerben történő változásokkal kapcsolatban. Régi és új alakok harcából hangtani változatok születnek; pl.: *szíp* ~ *szíp* ~ *szép* ~ *szép*;

szöm ~ szöm ~ szēm ~ szēm; szöm ~ szöm ~ szem ~ szem; gyűrő ~ gyűrő ~ gyűrű ~ gyűrű ~ gyűrű stb. Ezek a két szélső határ közé eső változatok nyilvánvalóan a változás „bomlási termékei”. Lehetséges, hogy viszonylag rövid életű tünetei a nyelvnek. De meglétük kétségtelen, számolni kell velük, és figyelembevételükkel a nyelvi változásoknak — elsősorban a hangtani változásoknak — olyan törvényszerűségeit ismerhetjük meg, amelyeket esetleg még a régmúlt időben lefolyt hangtani változások magyarázatában is eredményesen felhasználhatunk.

4.11. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy tapasztalataim szerint a nagy hatású nyelvjárási sajátságok megbomlása esetén a bomlás ténye, tehát a köznyelvi vagy a köznyelvhez közelebb eső alak jelentkezése általában nem köthető a jelenséget hordozó morféma-közül csak az egyikhez vagy csak a másikhoz. Például a diftongálás megbomlása esetén nem tapasztaltunk olyasfélét, hogy *ó, ő, é* fonéma értékében egyes morféma-kban csak diftongus, másokban csak monoftongus jelentkezne valamennyire is megfogható következetességgel. Afféle tendencia esetleg kitapintható, hogy egyik vagy másik megoldás valamilyen hangtani helyzetben gyakoribb. Például a záródó típusú diftongusok hangsúlyos helyzetben általában gyakoribbak, mint hangsúlytalan helyzetben, de a diftongusos : monoftongusos megoldás egyes konkrét morféma-khoz ebben az esetben sem köthető. Lényegében hasonló a helyzet olyan, szintén nagy hatású jelenségek esetében is, mint az *i*-zés vagy az *ö*-zés; az itt jelentkező hangtani változások szintén nem köthetők bizonyos morféma-khoz, sőt talán még hangtani helyzethez is kevésbé, mint a diftongus : monoftongus esetében.

Ugyanakkor érdemesnek tartom megjegyezni azt is, hogy az említett változatoknak teljes sora jelentkezhet a beszéd folyamán egyetlen beszélőnek a nyelvében is; de egy-egy beszélő nyelvére jellemző lehet a változatoknak csak bizonyos csoportja is (pl. inkább a diftongusos vagy inkább a monoftongusos megoldás; inkább az *ö*-zó jellegű: *szöm, szöm*; inkább az *ē*-zó jellegű: *szēm, szēm*; stb. megoldás).

4.12. Néhány más nagy hatású, sok morféma-t érintő nyelvjárási hangtani sajátság esetében viszont — tapasztalataim szerint — ma sem érződik különösebb mértékben a köznyelv hatása.

4.12.1. Ilyen elsősorban az *ē* fonéma használata. Az *ē* megmarad még azoknak a nyelvében is, akik nem *ē*-zó területre — például Budapestre — kerülnek. Az *ē*-zés „pusztulása” ilyen esetekben elsősorban abban a formában jelentkezik, hogy az *e* és az *ē* ejtése közeledik egymáshoz, illetőleg az *ē*-zésnek bizonyos, szélsőségesen regionális jellegű típusaiban, a *kezē, vertē, idē* stb. formákban az *ē*-t kiszorítja az *e*. Nagyon érdekes azonban, hogy *ē*-zó nyelvjárásban beszélő, de nem *ē*-zó nyelvterületen — tehát például Budapesten — élő szülők gyermekei az *ē*-zést általában nem sajátítják el, ami azt mutatja, hogy bizonyos esetekben a gyermek nyelvét a tágabb környezet (óvoda, iskola, baráti kör stb.) jobban befolyásolja, mint a szűk családi környezet.

4.12.2. Ma is virulens sajátság a palócságban, tehát kb. a Nyitra – Szolnok – Kassa határolta területen az *a* hang illabiális (*á*), illetőleg az *á* labiális (*ā*) ejtése. Ez a sajátság szintén hosszú ideig meg szokott maradni, még azoknak a nyelvében is, akik e jelenséget nem ismerő nyelvtérületre kerülnek; (ugyanakkor azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy az *á*, *ā* hangok színének kopása, közeledése a köznyelvi ejtémódhoz jóval erősebb, mint az *ē-é*). Ennek az ejtémódnak mély beidegzettségét mutatja az az általam többször megfigyelt tény, hogy olyan személyeknél, akik magyar anyanyelvüket valamilyen palóc nyelvjárásban sajátították el, de később a palócos ejtémódot lényegében levetkőzték, ha valamilyen okból az „önkontroll”-juk gyengül (pl. szellemileg erősen elfáradnak; a megszokottnál egy-két pohárral több bort isznak; stb.) beszédjükből erősen kiütöközik ez a palócos sajátság. Ha az *á*, illetőleg az *ā* ejtémódja valamilyen okból megbomlik – ez nem ritka az Alföldön található nagyszámú palóc települések nyelvében –, akkor az *á* hangszíne sokkal inkább megőrződik, mint az *ā-é*.

4.12.3. Az *e* fonéma erősen nyílt változata (*ä, ă, ę*) ma is jellemző a Dunántúl középső területeire, sőt e vidék regionális köznyelvére is. Ebben a vonatkozásban a köznyelv hatása nem érzékelhető.

4.12.4. A köznyelvi *ú, ű, í* rövid ejtése a Dunántúl nagy részén szintén általános. Ez a jelenség is jellemző e terület regionális köznyelvére. Az *ú, ű, í* rövidülése újabban a köznyelvben is egyre inkább terjed, ez azonban aligha magyarázható nyelvjárási hatással még a budapesti nyelvben sem. Ennek fő oka minden valószínűség szerint az írógéppel írt szövegek elterjedésében keresendő. A magyarországi írógépekről (hasonlóképpen a modern könyvkiadásban egyre nagyobb szerepet játszó sokszorosításhoz használt gépek billentyűzetéből is) ugyanis ezek a betűk hiányoznak, így az írógéppel írt szövegek – éles ellentétben az Akadémia Helyesírási Szabályzatával – az *ú, ű, í* hosszúságát nem jelölik, s ezzel igen nagy mértékben rontják a helyes magyar kiejtést is. Vagyis ez az érthetetlen tény széles társadalmi rétegben okoz nem lebecsülendő nyelvi károkat.

4.12.5. Elsősorban a Tiszától keletre eső nyelvjárásoknak igen jellemző hangtani sajátsága, hogy a rövid magánhangzók szótagzáró *l, r, j* előtt erősen megnyúlnak. Ez a sajátság ma is általános, sőt gyakran megmarad azoknak a tiszántúli születésű egyéneknek a nyelvében is, akik egyébként lényegében a köznyelvet beszélik.

4.12.6. A délnyugat-dunántúli nyelvjárásokban a *v* zöngés: zöngétlen korrelációban másképp viselkedik, mint a köznyelvben. Egyrészt hasonlíthatja az előtte álló zöngétlen mássalhangzót: *ödven, tezsdvér ~ tezsvér, csugva* stb., másrészt hasonulhat az előtte álló zöngétlen mássalhangzóhoz: *ötfen, testfér ~ tesfér, csukfa* stb. A jelenség bomlása ma sem mutatkozik, sőt eléggé jellemző e terület regionális köznyelvére is.

4.12.7. Szintén dunántúli nyelvjárási sajátság az úgynevezett *gy-zés, ty-zés*: *a borgyu, gyaptyu, irgyon, aptya* stb. típusú formák jelentkezése. A köznyelv

hatása ezt a sajtóságot sem nagyon érintette; sőt — véleményem szerint — jellemző a dunántúli regionális köznyelvre is.

4.12.8. Ha a köznyelvben egy szónak két ejtésváltozata is él (pl. *söpör* ~ *seper*, *vödör* ~ *veder*, *föl* ~ *fel*, *csoda* ~ *csuda*), a nyelvjárásra is jellemző változat mellett a másik nem szokott jelentkezni. Azaz: bár nyelvjárásainkban jóval több a kettős, néha hármas változatú alak (*iskola* ~ *oskola*, *ismerős* ~ *ösmerős* stb.), a köznyelvben is két változatú alakok a nyelvjárásban általában egyetlen változatban élnek (vö. még 7.4.).

4.12.9. Nem nagyon tapasztaltam a mai köznyelv egy eléggé gyakori sajtóságának, a betűejtésnek (tehát a *mondja*, *látja* típusú ejtésmódnak) a jelentkezését. Ha nyelvatlaszgyűjtő munkánk során kivételesen mégis hallható volt, általában olyan tudálékos egyének — szinte mindig férfiak — beszédében jelentkezett, akik a falusi átlagnál sokkal műveltebbnek tartották magukat, — minden alap nélkül. Ez az ejtésmód a köznyelvben is nyilvánvalóan bizonyos fokú nyelvi tudálékosságra vall, de egyúttal bizonyíték is a magyar nyelv kiejtési törvényei alaposabb ismeretének hiányára.

4.13. Részletes vizsgálatot érdemelne, hogy az egyes nyelvjárási jelenséghez való szubjektív viszonyulás, tehát az a tény, hogy egyes jelenségeket maguk az illető nyelvjárást beszélők is „csúnyá”-nak, „parasztos”-nak tartanak, milyen mértékben sietteti esetleg a kérdéses jelenség pusztulását. Ilyen jellegű — nem eléggé rendszeresen végzett — megfigyeléseim azt mutatják, hogy a nyelvjárási jelenség szubjektív helytelenítésével nem jár szükségszerűen együtt az illető jelenség háttérbe szorulása. Többnyire a paraszti beszélők sem tartják szépnek például saját nyelvjárásuk *i*-zését, az *a* és az *á* hang palócos ejtését, ennek ellenére egyik jelenség sem mutat különösebben erős fokú bomlást. A nyelvatlasz adatközlői közül sokan felismerték az *e* : *ë* közötti különbséget. Az *ë* helytelenítését alig hallottam. Ha mégis hangzott el egy-két ilyen jellegű vélemény, annak megokolása mindig az volt, hogy „nem lehet leírni”, tehát nem érzelmi—esztétikai, hanem gyakorlati szempontok játszottak közre a vélemény kialakításában. Még ilyen mérvű kifogásolását sem hallottam soha az *ö*-zésnek. Ennek ellenére az *ö*-zés mutat némi bomlást, az *ë*-zés lényegében nem. A palócságban azt a jelenséget, hogy a *még* igekötő *g*-je teljesen hasonul az utána következő ige szókezdő mássalhangzójához (*mëmmond*, *mëffog*, *mësszeret*, *mëvver* stb.) az atlasz anyaggyűjtése során „rákérdezésre” többnyire a meghatározottabban tagadták — tehát feltehetően szégyelltek; mindennapi beszédükben ugyanekkor többnyire eléggé általános volt ez a jelenség. A kérdés tehát további részletesebb vizsgálatot igényelne.

5. A nyelvjárások pusztulása megfigyelhető a morfológia területén is. Az ilyen vonatkozású adataim, tapasztalataim azonban jóval szegényesebbek, mint a fonológiai-fonetikai jellegűek. Ez érthető, ugyanis a magyar nyelvjárások hangtani tekintetben sokkal nagyobb mértékben eltérnek a köznyelvtől, mint az alaktan vonatkozásában. Emellett a magyar nyelvatlasz anyaga is morfológiai vonatkozásban sokkalta korlátozottabb, mint fonetika-fonológiai téren.

5.1. A leggyakoribb jelenség, hogy az ősi nyelvjárási alaktani forma mellett megjelenik a köznyelvi alak is. Így a keleti területeken a *teszen*, *megyen* típusú igealakok mellett ma már szinte általános a *tesz*, *megy* stb. is. — A déli részeken a *mék* mellett gyakori a *megyek* típusú is (többnyire a nyelvjárás belső hangtani rendszerére jellemző *mögyök* formában). — Az *adi*, *adítok* *adik* típusú tárgyas ragozású igealakok mellett is megjelentek az *aggya*, *aggyátok*, *aggyák* (illetőleg *dobgya*, *dobgyátok*, *dobgyák*) típusúak. — A Dunántúl északnyugati részén gyakori volt az *-sz* személyrag használata olyan igék mellett is, amelyek mellett a köznyelvben teljesen szokatlan; pl.: *uovass* (< *olvas-sz*); ma már eléggé általános az *-l* ragos forma is, esetleg a helyi nyelvjárásra jellemző polifonémikus értékű monofonémikus megoldással: *uovazol* ~ *uovasuo*. — Az egyes palóc nyelvjárásokra jellemző *-nott*, *-nól*, *-ni* típusú, *'-éknál'*, *'-éktől'*, *'-ékhoz'* jelentésű ragsor mellett is elterjedt a köznyelvi megoldás: *Sándornott* ~ *Sándoréknā*, *Sándornól* ~ *Sándoréktól*, *Sándorni* ~ *Sándorékho*. Stb.

5.2. Ebben az utóbbi típusban gyakori az átmeneti jellegű megoldás is, amikor az eredetileg *'-éknál'* stb. jelentésű *-nott* stb. toldalékok az *-ék* képzős tőhöz járulnak: *Sándoréknott*, *Sándoréknól*, *Sándorékni* stb. De ez a forma is a köznyelvhez való közeledést mutatja.

5.3. Egyes tiszántúli nyelvjárásokban a felszólító mód egyes számú 3. személyében régebben gyakori volt a nem ikes igék ikes ragozása. Ma már a szabályos változat is mindenütt megtalálható, de a két forma között bizonyos árnyalatbeli jelentéskülönbség alakult ki. A *mennység*, *üjjék le* típusú formák érzelmileg telítettebbek, a bizalmasabb, familiárisabb nyelvhasználatra jellemzők inkább; a *mennyen*, *üjjön le* típusúak érzelmi szempontból semlegesek, hivatalosabb jellegűek, tehát a köznyelvi használat-hoz hasonlóak.

5.4. Az irodalmi nyelv hatása a nyelvjárások nagy részében egyáltalán nem jelentkezik az ikes igeragozás használatában. Az ikes igeragozás többkevesebb következetességgel megtalálható a Dunántúl nyugati felében és Erdély nagy részén, de még itt is az egyes igei személyektől, sőt maguktól az egyes igéktől függően némileg eltérő az ikes formák területé, használatuk következetessége. A nyelvtérület többi részén az ikes ragozás lényegében ismeretlen, még az 1. személyű *eszek*, *iszok* formák is általánosak, s az ikes ragozásra csak a kijelentő mód alanyi ragozásának egyes szám 3. személyében utal az *-ik* végződés. Sőt egyes északi részeken az *-ik* is inkább csak akkor jelenik meg, ha nélküle az ige egyszótagú lenne: *iszik*, *csuklik*, de *mosázkod*, *kérőz*, *borjáz* stb.

5.5. Hasonló a helyzet a feltételes mód többes számú első személye esetében a tárgyas ragozás jelen idejében. Az irodalmi nyelvben még életben tartott *-nók* ~ *nők* típusú végződés a nyelvjárásokban csak a Szamos—Tisza vonaltól északra, valamint Erdélyben él, máshol mindenütt a *-nánk* ~ *-nénk* toldalék használatos.

Érdemesnek tartom megjegyezni azt, hogy ez az igealak az erdélyi nyelvjárásokban ma is eléggé általános. S nyilván ezzel függ össze, hogy ebben a kérdésben az erdélyi magyar köznyelv normája sokkal szigorúbb, mint a hazaié.

5.6. Igen széles nyelvjárási bázisa van az úgynevezett „suk, sük nyelv”-nek, tehát a *taníccsa* 'tanítja', *lálhassa* 'láthatja' típusú formáknak. A köznyelvi hatás e tekintetben nyelvművelésünk nagy erőfeszítései ellenére — megítélésem szerint — nem érződik. Sőt ez a forma az alacsonyabb szintű köznyelvben Budapesten is erősen terjed, s ebben — úgy gondolom — joggal kereshetünk nyelvjárási hatást, vagy azt is; ugyanis a Budapest környéki nyelvjárásokban ezeknek az igei formáknak a használata ma is eléggé általános.

6. Nagyon érdekes volna részletesebben megvizsgálni azt is, hogy a szintakszis területén milyen mértékű a köznyelv hatása ma. Ez azonban meglehetősen nehéz feladat. Nyelvjárásainkra vonatkozóan ugyanis szinte teljes mértékben hiányoznak a valamennyire is átfogóbb, megbízható mondat-tani leírások. Így ezt a vizsgálatot csak nagy mennyiségű, egyazon terület-ről származó régi és újabb nyelvjárási szövegek összevetésével lehetne elvégezni. Az ilyen jellegű anyag azonban — különösen az erre a célra legalkalmasabb kötetlen szövegek — csak igen szerény mértékben állnak rendelkezésünkre a távolabbi múltra vonatkozóan, de még a mából, illetőleg a közeli múltból is. Ilyen jellegű vizsgálatokat ennek a tanulmánynak a keretében a tanulmány terjedelmi korlátai mellett többek között ezért sem végezhettem.

7. A nyelvjárásokban a szókins területén bekövetkezett változásokat szintén eléggé nehéz konkrétan megragadni, annak ellenére, hogy a változás minden bizonnyal itt is igen jelentős, bár jellegében nyilvánvalóan egy kissé más, mint az alaktan, különösen pedig mint a hangtan területén.

7.1. A társadalmi-politikai, gazdasági, technikai-tudományos változások következtében megjelenő új fogalmak megnevezése ma általában felülről jut el a nyelvjárásokba; de eljut, mégpedig az újságok, a rádió, a televízió révén ma már általában nem is különösebb fáziseltolódással. Ezeknek az újabb szavaknak a kiejtésében, tehát hangtani vonatkozásban természetesen érvényesülnek az egyes nyelvjárások belső hangtani törvényszerűségei.

7.2. A mezőgazdaság fejlődése következtében, a fejlettebb technika alkalmazásával a paraszti szókinsnek bizonyos része fokozatosan elhal. A nyelv-atlasz anyaggyűjtése is világosan mutatta, hogy efféle szavak, mint *farsróf* (a régi eke egy része), *csép*, *tatárka*, *pohánka* stb. legalábbis egyes nyelvjárásokban kihalóban vannak, erősen a szókins peremére szorultak; a fiatalok többnyire már nem is ismerik őket.

7.3. Bizonyos fogalmak táji elnevezése mellett nagyon gyakran megjelenik a köznyelvi megnevezés is. Így például a nyugati *buzafej* mellett a *buz-*

kalász, a keleti *búza*fű, *búza*fej mellett a *búza*kalász. — A palócság egyes részeire jellemző *rozs*búza mellett a *rozs*, a *tisztábúza* mellett a *búza*. — Az északkeleti részekben a 'rozs' jelentésű *gabona* mellett a *rozs*, és ugyanitt a *gabona* a köznyelvi jelentésben is használatossá vált az ebben a jelentésben megszokott ősi táji *élet*, *termény*, *kalászosok* stb. megnevezés mellett. — A nyelvterület északi részén a helyi jellegű *vadmák*, *lúdmák* típusú elnevezés mellett általánossá vált a *pipacs* szó is. Majdnem ugyanígy a *vadszilva* mellett a *kökény*. S ezt a folyamatot bőségesen lehetne dokumentálni még további adatokkal is. A köznyelvi jellegű szavakban a helyi kiejtés fonetikai-fonológiai normája természetesen ez esetben is érvényre jut.

7.4. Nagyon érdekes tény viszont, hogy néhány olyan esetben, amikor egy fogalom megnevezésére a köznyelvnek esetleg két, egymással tulajdonképpen azonos értékű szava van, s a kettő közül egyik a nyelvjárásban is él, a másik nem terjed. Így például az ország keleti részein a nyelvjárás jellegű *tengeri* típusú elnevezés mellett a *kukorica* egyáltalán nem használatos, de nem jelenik meg a *tengeri* szó sem a *kukorica* szó használatának területén. Hasonlóképpen a köznyelvi *krumpli* és *burgonya* szavak közül az ősi nyelvjárás *kolompér*, *kolompri*, *kompri*, *kompér*, *kumpér*, *krompé* stb. megnevezések mellett a *krumpli* ma szinte általános. A *burgonya* szóra viszont csak Baranya egyes részeiről van adatunk. Itt azonban a szó nem a köznyelvből átvett jövevény, hanem ősi nyelvjárás megnevezés. Innen vette át a köznyelv is a nyelvújítás idején. Érdemesnek tartom megjegyezni még azt is, hogy az említett baranyai terület néhány pontján a *burgonya* szó — a *krumpli* mellett — az idősebbek véleménye szerint régi, a fiatalok szerint újabb szó a nyelvjárásban. (Vö. 4.12.8.)

7.5. A nyelvjárásokban meghonosodott köznyelvi szó néha nem egyszerűen szinonimája a fogalom helyi megnevezésének, hanem a kettő között bizonyos árnyalatbeli jelentéskülönbség alakul ki, de általában úgy, hogy a köznyelvi megnevezéshez a fogalomnak maibb, az ősi nyelvjárás megnevezéshez bizonyos archaikusabb jegyei kapcsolódnak. Így például a Tiszántúlon a '(kukoricát) morzsol' kifejezésére a nyelvjárás *hánt* ige volt használatos. Ma már újabb, ritkább vagy esetleg egyenrangú változatként megjelent a köznyelvi *morzsol* ige is. S a *hánt* ma általában a kukorica morzsolásának kézzel, tehát hagyományos módon, a *morzsol* pedig géppel, tehát a modern technika követelte módon történő elvégzését fejezi ki. — A nyelvterület több részén a hagyományos *früstök* típusú elnevezés mellett megjelent a *reggeli* szó is az első étkezés megnevezésére. A *früstök* szó azonban több helyen az első étkezésnek kenyérből, szalonnából, kolbászból álló fajtáját jelöli, esetleg azt az étkezést, amelyet a nehezebb nyári munka idején kinn a mezőn végeznek, s amely sorrendben talán nem is az első, de tartalmi szempontból az előbb említettel azonos; a *reggeli* pedig a „városi” jellegű — kávéból, tejből, teából, kenyérből stb. álló — első étkezés megnevezése. — A nyelvjárás *firhang* mellett ma már többnyire él a *függöny* szó is, de míg az előbbi több helyütt a hagyományos, nemegyszer házilag készített változatot jelöli, az utóbbi a modernebb kivitelű, gyári-bolti származású változat megnevezésére szolgál. — Hasonlóképpen a ház tető-

terének megnevezésére használatos egyes nyelvjárásokban mind a *hél*, mind a *pallás* szó. De az előbbi inkább csak a régi zsúpos házakra, esetleg a gazdasági épületekre, az utóbbi pedig inkább az újabb téglalapú épületre vonatkozóan.

A fenti adatok különösen szépen mutatják nyelv és társadalom, nyelvi változás és társadalmi-gazdasági változás szoros összefüggését, kapcsolatát.

8. Köznyelv és nyelvjárások kölcsönhatásában természetesen ma sem csupán a köznyelv hat a nyelvjárásokra, hanem — bár sokkal kevésbé intenzíven — a nyelvjárások is hatnak az irodalmi nyelvre, különösen pedig a köznyelvre. Egy egészen pregnáns példát említve: az elmúlt évek katasztrofális árvizei folytán szinte egyik napról a másikra vált országosan ismertté egy tájnyelvi szó: a *buzgár*. (Lehetséges ugyan, hogy a szó közvetve az árvízvédelmi szakemberek szóhasználatából került a napisajtóba, a rádió nyelvébe és így a köznyelvbe, de — tudomásom szerint — maga a szó tájnyelvi eredetű.) Napjaink olyan nagy hatású íróinak, mint Tamási Áron, Veres Péter az írásai nagyon sok nyelvjárási elemet — szót, nyelvtani szerkezetet, stílusfordulatot stb. — tartalmaznak, amelyek közvetlenül hatnak irodalmi nyelvünkre is, meghonosodhatnak benne. A nagyfokú migráció révén erős nyelvjárási hatásnak van kitéve a köznyelv, mégpedig hangtani, nyelvtani és szókészletbeli vonatkozásokban egyaránt. Ezekről a kérdésekről azonban most nem kívánok beszélni. Ez a probléma külön részletes vizsgálatot igényelne. Azt azonban mindenképpen fontosnak tartom megjegyezni, hogy nyelv és társadalom viszonyának vizsgálatában, illetőleg ezen belül irodalmi nyelv és nyelvjárások kölcsönhatásának kutatásában a kérdésnek ez az oldala sem hanyagolható el.

9. Az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásokra gyakorolt hatását, s ennek folyamánként a nyelvjárások pusztulását bemutató adatok, megfigyelések elsősorban egy más jellegű munka melléktermékeként gyűltek össze. Éppen ezért valószínű, hogy egy különös, kizárólagosan ebből a célból végzett kutatás részletesebb adatai ezeknek az eredményeknek egy részét módosítani fogják, kiegészítik, pontosabbá teszik őket. Ez már csak azért is valószínű, mert a Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyaggyűjtése, illetőleg az anyag ellenőrzése során mi nem általában egy-egy falu nyelvét, hanem az illető falu nyelvjárást kívántuk vizsgálni, s éppen ezért adatközlőinket némileg már megválogattuk, eleve kizárva közülük azokat, akiknek nyelvhasználatában a köznyelv hatása bármilyen okból viszonylag erősen érződött. Így a nyelvátlasz anyaga is a falu nyelvjárását mutatván be, bár bizonyos fókig a nyelvjárás belső mozgását is tükrözi, mégis inkább a falu nyelvének viszonylag archaikus képét adja. Vagyis ez az anyag az irodalmi nyelv hatását a falu nyelvére csak bizonyos mértékig tompított arányokban szemlélteti. Ennek ellenére egy effajta vizsgálatnak ezen az anyagon történt elvégzését hasznosnak látom. Az így kirajzolódó változások, ezek formái ugyanis minden bizonnyal tipikusak, a legáltalánosabbak, a legszélesebb körökben hatók. S úgy gondolom, hogy az itt leírt megfigyelések, tapasztalatok jó kiindulási alapot adnak a további célvizsgálatoknak, a problémakör részletesebb feldolgozásának.

10. Véleményem szerint a nyelvjárásokban ma folyó változásoknak a vizsgálatát több irányban is folytatni kellene.

10.1. Párhuzamos felméréseket kellene készíteni egy-egy családon belül az egyes generációk nyelvéről (60 éven felüliek; kb. 40–50 évesek; 20–25 évesek; esetleg 6 éven aluliak és 6–10 év közöttiek).

10.2. Az említett vizsgálatokat az egyazon családban belüli férfiak és nők között is el lehetne végezni.

10.3. Ilyen jellegű vizsgálatokat kellene folytatni olyan családokban, ahol az egyes generációk foglalkozása azonos (tehát a család tagjai mind földművesek), s ahol az iskolai végzettség is nagyjából azonos fokú, azaz a fiatalabbak sem végeztek magasabb iskolát a nyolc általánosnál. Ugyanakkor azonban hasonló vizsgálatokat kellene végezni olyan családoknál is, ahol ez a foglalkozási azonosság nincs meg, tehát ahol középiskolás tanulók, ipari munkások, bányászok stb. élnek a családban, akik a közeli városba járnak iskolába, munkára.

10.4. Külön vizsgálatot érdemelne azoknak a falusi vezetőknek (termelőszövetkezeti elnökök, brigádvezető, tanácselnökök, párttitkár stb.) a nyelve, akik a faluban nőttek fel, családjuk, rokonságuk, ismeretségi körük a falu társadalmához köti őket, és nincs magasabb iskolai végzettségük. Ugyanakkor vizsgálni kellene azoknak a falun élő vezetőknek a nyelvét, akiknek a falu társadalmával való kapcsolataik hasonló jellegűek, de maguk magasabb iskolát (egyetemet, főiskolát) végeztek.

10.5. Köznyelv és nyelvjárások kölcsönhatásának vizsgálatához szorosan hozzátartozik a regionális köznyelvek problematikája. A „regionális köznyelv” műszót gyakran használtam én is ebben a tanulmányban. Ennek ellenére meg kell állapítanunk, hogy a magyar „regionális köznyelv”-nek a fogalma eléggé tisztázatlan. Tulajdonképpen még a legfontosabb jellemzői sincsenek pontosan körvonalazva. Arról vannak elgondolásaink — ha ezek a nézetek nem is teljesen azonosak —, hogy mai nyelvjárásainkban milyen kisebb-nagyobb viszonylagos egységeket, nyelvjárástípusokat különböztethetünk meg, ezeknek melyek a legfontosabb sajátosságai, területi kiterjedésük nagyjából hogyan jelölhető ki stb. A „regionális köznyelv”-ről való ismereteink azonban már jóval általánosabbak, elmosódottabbak. Az világos, hogy a regionális köznyelvek mint nyelvi változatok a köznyelv és a nyelvjárások között helyezkednek el, a nyelvjárások „fölött”, de a köznyelv „alatt”. Arról azonban, hogy a magyar nyelvvel kapcsolatban akárcsak az országhatárokon belül ma hány regionális köznyelvvel számolhatunk, ezek területileg hogyan tagolódnak, melyek az egyes regionális köznyelvek legfőbb jellemzői, mely nyelvjárási sajátosságok tartoznak az illető regionális köznyelv jegyei közé, és melyek nem, nagyon keveset tudunk, ugyanis ilyen jellegű kutatások eddig a magyar nyelvre vonatkozólag lényegében nem folytak. Az említett kérdésekkel kapcsolatos vélemények szinte kizárólag alkalmi jellegű egyéni tapasztala-

tokon alapulnak. De hogy ezek a tapasztalatok még a mai nyelvjárásokat jól ismerő, és a regionális köznyelveket illetően is viszonylag gazdag helyszíni ismeretekkel rendelkező kutatók esetében is mennyire eltérőek lehetnek, csupán egyetlen példával szeretném illusztrálni. Én úgy „gondolom” (vö. 4.12.7.), hogy a *borgyu*, *irgyon*, *aptya* típusú formák a dunántúli regionális köznyelv elemeinek tekintendők. Ezzel szemben Deme László tanulmányomról írt szakmai véleményében kifejti, hogy ő ezeket az alakokat már regionálisan sem „érzi” köznyelvi szintűeknek. A regionális köznyelvek vizsgálata, e vizsgálatok elméleti és gyakorlati problémáinak körvonalazása, módszerének kialakítása tehát mindenképpen fontos, érdekes, és egyúttal sürgős feladata a mai magyar nyelvtudománynak.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben

A „pragmatika” az általános jelelméletnek (szemiotikának) az alábbiakban közelebbről meghatározandó résztudománya. Ha a sztoikusokig illetőleg Platonig visszanyúló filozófiatörténeti előzményektől eltekintünk, a szemiotika kialakulását a múlt század végére tehetjük. Közvetlen előzménye a matematika egyes ágazatainak — elsősorban a halmazelméletnek, majd pedig a matematikai logikának — a fellendülése volt: a szemiotika végsősoron nem más, mint a matematikai logika módszereinek, szemléletmódjának kiterjesztése illetve általánosítása a nyelvi jelenségek illetőleg általában a jelek és jelrendszerek összességére. A szemiotika első megfogalmazása Pierce amerikai logikustól származik,¹ kutatásainak eredményei azonban jobbra csak a XX. század harmincas éveitől kezdve váltak hozzáférhetővé, így a jelelmélet fejlődésének főbb állomásait inkább a következő európai kutatók neve fémjelzi: Frege, Russell, Wittgenstein, a bécsi kör, amelyből főleg Carnap, s a varsói logikai iskola, amelyből viszont Tarski munkássága emelkedik ki.² A fasiszmus elől mind a bécsi kör, mind a lengyel iskola több tagja az Egyesült Államokba menekült, itt a szemiotikai kutatások egy újabb fázisba léptek. A cél az egységes tudomány (unified science) alapjainak lerakása volt, s ez megkövetelte, hogy az eddigi, kizárólag szintaktikai jellegű vizsgálódások szempontjain túlmenően nagyobb figyelmet szenteljenek a jelentés kérdéseinek és a jel, illetve a jelhasználat társadalmi vonatkozásainak. Ebből a korszakból származik Morris behaviorista alapokon álló szemiotikája.³ A II. világháború után a szemantika kérdéseit tüzetesebb vizsgálat alá vetették, s felmerült a pragmatika kidolgozásának igénye. Az információelmélet közvetve és közvetlenül jelentősen hatott a

¹ Ch. S. Peirce, *Collected Papers*. Vol. I—VIII. Cambridge, Massachusetts, 1931—1958.

² Vö. G. Frege, *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Fünf logische Studien. Göttingen, 1966²; B. Russell, *An Inquiry into Meaning and Truth*. [London], 1965.; Uő, *Human Knowledge. Its Scope and Limits*. London, [1951]; L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*. London, 1933.; R. Carnap, *Logische Syntax der Sprache*. Wien, 1934.; Uő, *Introduction into Semantics*. Cambridge (Mass.), 1942.; A. Tarski, *Der Wahrheitsbegriff in den formalisierten Sprachen*. In: *Studia Philosophica*, 1/1936. 261—405. p.

³ Ch. Morris, *Sign, Language and Behavior*. New York, 1950⁴.

szemiotikára — a szemiotika egy meghatározott vonatkozásban az információelmélet részének tekinthető. Az utóbbi másfél évtized jelentős eredménye, hogy — elsősorban G. Klaus munkássága révén⁴ a szemiotika marxista ismeretelméleti megalapozást nyert. Az utóbbi években mind a Szovjetunióban, mind a népi demokráciákban igen nagy jelentőségre tettek szert a jelelméleti kutatások.⁵ A szemiotika alaptudomány, amely a tudományos-technikai forradalom korszakában döntő szerepet játszik; jelentősége részben abban van, hogy módszertani alapot nyújt a társadalomtudományoknak rendkívül bonyolult tárgykörük tudományos pontosságú feldolgozásához. A szemiotika alkalmazásánál fontos feladat az, hogy a módszertani eredményeket elválasszuk az esetenként hozzájuk fűződő pozitivistá, szubjektív idealista stb. filozófiai interpretációtól. A fent idézett marxista munkák nagy segítségünkre lehetnek ebben.

A szemiotika egyik alapvető tétele, hogy a jel három elemű reláció: „*x* *jele* *y*-nak *z* számára.”⁶ A jel tehát részben anyagi, részben szellemi momentumok között fennálló meghatározott viszony. A viszony alapvető összetevői a következők:

1. a *jeltest* vagy *jelhordó* valamilyen anyagi természetű jelenség (pl. hanghullámok, papírra vetett grafitrészcsek, stb.);

2. a szűkebb értelemben vett *jel* vagy *jelalak* (Zeichengestalt) nem más, mint jeltestek ekvivalencia-osztálya. (A jel és jeltest közti viszony a nyelvészetben például fonéma és realizált hang kapcsolatának felel meg.);

3. a jel *jelentése*, amely a jelölt jelenség tudati képmásaként fogható fel;

4. maga a jelenség mint *denotatum* a jelentésen keresztül kapcsolódik a jelhez. Ez a viszony nem tartozik közvetlenül a szemiotika tárgykörébe: az anyagi jelenség és tudati képmása közötti kapcsolat a visszatükröződéselemélet alapvető relációja. Ez a reláció döntő szerepet játszik a jelentés explikációjánál, elméletileg fontos azonban annak a hangsúlyozása, hogy egy jel, amely jel voltánál fogva eleve rendelkezik valamilyen eidetikus (tartalmi) vagy akárcsak operacionális jelentéssel, nem tételezi fel egyben a jelzett jelenség objektív létét (lásd a következő, jelentéssel igen, de denotátummal nem rendelkező nyelvi jeleket: angyal, Pegazus, isten);

5. a *jelhasználó* fogalomkörébe tartozik — információelméleti terminusokkal élve — „adó” és „vevő”, valamint a szűkebb és tágabb értelemben vett kommunikációs helyzet. Az információelmélettől eltérően a szemiotikában „adó” és „vevő” funkcióját az emberi társadalom meghatározott csoportjai

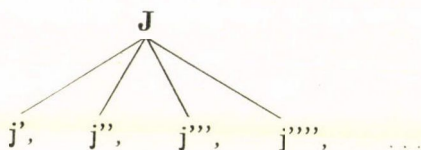
⁴ G. Klaus, *Semiotik und Erkenntnistheorie*. Berlin, 1969²; *Uő*, *Moderne Logik. Abriß der formalen Logik*. Berlin, 1967⁴; *Uő*, *Spezielle Erkenntnistheorie. Prinzipien der wissenschaftlichen Theorienbildung*. Berlin, 1966²; *Uő*, *Die Macht des Wortes. Ein erkenntnistheoretisch-pragmatisches Traktat*. Berlin, Berlin, 1965³.

⁵ Vö. L. O. Resnikow, *Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik*. Berlin, 1968.; Ю. В. Рождественский, *Семиотика и восточные языки*. Москва, 1967; A. Schaff, *Bevezetés a szemantikába*. Budapest, 1969.; E. Albrecht, *Sprache und Erkenntnis. Logisch-linguistische Analysen*. Berlin, 1967.; Papp F., *Szemiotikai jegyzetek. Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. III. Budapest, 1965. 157—176. p.; *Nyelv és kommunikáció*. (Szerk. Szecskő T. és Szépe Gy.). I—II. Budapest, 1969.; Károly S., *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970.

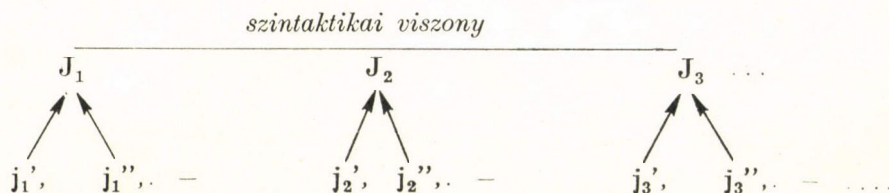
⁶ A szemiotika tárgykörének ismertetésénél elsősorban G. Klaus, *Semiotik und Erkenntnistheorie* (I. 4. sz. lábjegyzet) c. művére támaszkodom.

illetve egyes személyek (részben bizonyos, a törzsfajlódás viszonylag magas fokán álló állatközösségek illetve azok tagjai) tölthetik be. Ebben az értelemben alapvető különbség van az információelméletben használatos, valószínűségi értékekkel mérhető „információ” és a tudati, társadalmi momentumokat figyelembe vevő szemiotikai „jel”-fogalom között. Nyilvánvaló, hogy az információelméleti analízis a szemiotikai jel bizonyos vonatkozásaira kiterjeszthető; az említett különbség szemelőtt tartása azonban — különösen a társadalomtudományok szempontjából — rendkívül fontos.

A szemiotika az itt felsorolt komponensek kölcsönhatásában létrejövő komplex jelviszony egészét veszi vizsgálat alá. Az összetett jelviszony leírása az egymással meghatározott függőségi relációban álló rész-viszonylatok explikálásának útján történik. A szűkebb értelemben vett jel (jelalak) és anyagi hordozója közötti kapcsolat viszonylag kevés elméleti problémát rejt magában. Az anyagi hordozóval szemben felmerülő alapvető követelmények abban foglalhatók össze, hogy a jeltestek legyenek megfelelő módon megkülönböztethetők a jelhasználó számára, és az azonos jeleknek feleljenek meg azonos jeltestek (vagyis az azonos jeltestek álljanak egymással ekvivalencia relációban egymással). Ezt a viszonyt a szemiotika külön terminussal nem jelöli, jelentőségére elsőnek Klaus mutatott rá.⁷ Jeltest (= j) és jel(alak) (= J) kapcsolatát a következő sémával szemléltethetjük:

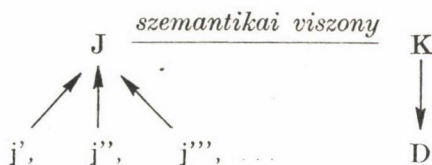

A további szinteken a viszonyok jóval összetettebbek. Az előbbi nem számítva, sorrendben az első, bizonyos értelemben alapvető szemiotikai reláció a jeltestek ekvivalencia-osztályainak megfelelő jelek (jelalakok) között áll fenn. Egy jel többnyire nem önmagában áll, hanem egy meghatározott jelrendszer része. A rendszert alkotó, a jelek egymáshoz fűzését meghatározó szabályok vizsgálata a *szintaxis* körébe tartozik. Egy adott rendszer szintaxisa meghatározott előírások (pl. axiómarendszer) segítségével olyan eljárásokat ad meg, amelyek alapján eldönthető, egy bizonyos jelkombináció a rendszer elemének tekinthető-e vagy sem. A szintaktikai viszony a fent bevezetett jelekkel így érzékeltethető:

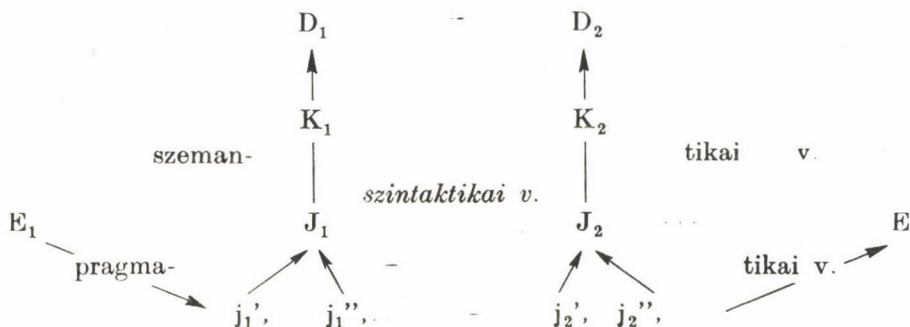

⁷I. m. 58ff. p.

Jel és jelentés viszonya a *szemantikai* relációban tárul fel. Jelenleg vita folyik arról, indokolt-e, mint Klaus javasolja, egy *szigmatikai* viszony felvétele, amely jel és denotátum kapcsolatát lenne hivatott tisztázni. A szemantikai relációnál mindenestre közvetve vagy közvetlenül figyelembe veendő a következő szemiotikai komponensek: jeltest, jelalak, jelentés (mint gondolati képmás = K), jelölt jelenség (mint denotátum = D):

A bennünket közelebből érintő pragmatikai viszony a jelt felhasználó (ember) és jel kapcsolatát vizsgálja és pedig két vonatkozásban: egyrészt az ember aktív szerepét tanulmányozza a jel(rendszer) alkalmazásában, formálásában, másrészt a jel (vissza)hatását az emberre, a társadalomra. A pragmatikaival kiteljesülő szemiotikai jelviszony egésze a következő ábrában foglalható össze:

A szemiotikai relációk egymáshoz való viszonya világosan kitetszik az igazság kategóriájával alkotott kapcsolatukból. A szintaktikai szint a dialektikus materialista értelemben vett igazságfogalom (a gondolati képmás megfelel-e az ábrázolt jelenségnek) szempontjából irreleváns; itt csak az a kérdés merülhet fel, hogy egy bizonyos jelkombináció egyáltalán értelmezve van-e az adott (szintaktikai) rendszeren belül. A fenti értelemben vett igazságkritérium szemantikai szinten értelmezhető: itt a jel a jelentés korrelációjában jelentkezik, s e korreláció szembeállítható a jelzett jelenségkomplexummal. Pragmatikai szinten a szemantikai igazságfogalom tér, idő és társadalmilag, lélektanilag stb. meghatározott egyén(ek) vonatkozásában konkrétizálható, ugyanis a jelközlemény itt történetileg, társadalmilag stb. meghatározott aktusként mutatkozik meg. Nem kétséges, hogy jel és jelhasználat lényege a pragmatikai szinten tárul fel: a jel a valóságban mindig pragmatikai relációkba beágyazva jelenik meg, s a szemantikai és szintak-

tikai szint voltaképpen nem tekinthető másnak, mint absztrakciónak. E szinteket azonban nem szabad fölösleges fikcióknak tartani, bennük a bonyolult jelviszony alapvető jelentőségű aspektusai jutnak kifejezésre. A fentiekből az is kiviláglik, hogy a legelemibb viszonylatok a szintaktikai szinten fogalmazódnak meg, a szintaktikai szabályok betartása az összes további szinten magától értetődő követelmény; ugyanez vonatkozik a szemantikai szabályszerűségekre és a pragmatikai szint viszonyára is.

A pragmatika tehát a szemiotikának az a részterülete, amely jel és jelrendszer térbeli, időbeni, társadalmi (szociológiai), lélektani stb. viszonyait vizsgálja. Ez a tudományág joggal tarthat számot a marxista társadalomtudományok művelőinek figyelmére, hiszen voltaképpen annak a dialektikus és történelmi materializmus klasszikusai által megfogalmazott elvnek az explicit kifejtése (legalábbis egy meghatározott vonatkozásban), amely a tudati jelenségeket a térben és időben determinált társadalmi létként határozza meg. A pragmatika részletes kidolgozása napjaink egyik fontos tudományos feladata. A szemiotika tematikájának megfelelően az említett társadalmi stb. viszonyokat itt jel és jelrendszer szempontjából vesszük vizsgálat alá a kidolgozás menetét pedig nagy általánosságban az egyszerűtől az összetett felé haladás módszertani elve szabja meg. Elemi pragmatikai viszonyok találhatóak magában a jelrendszerben is. A viszonylag konstans jelentéssel rendelkező jelek (pl. szavak) mellett a természetes nyelv tartalmaz olyan jeleket is, amelyek jelentése helytől, időtől, személytől függően változik. Ilyenek az ún. „egocentrikus partikulák” („indexikális vagy deiktikus jelek”, „shifter”-ek, „embrayeur”-ök), pl. „én”, „ez”, „itt”, „most”, stb. Mint Russell kimutatta,⁸ az ilyen partikuláknak nagy szerepe van a természetes nyelv elsajátításánál: bár az adott nyelv alkotóelemeinek jelentése elvben az alkotóelemekkel magukkal is megadható (pl. az egynyelvű szótárban), azonban ahhoz, hogy pl. a gyermek ilyen definíciók segítségével bővíthesse szókincsét — azaz az adott jelrendszer alkalmazásában való jártaságát — elengedhetetlenül szükséges, hogy bizonyos alapvető jelek esetében közvetlenül konfrontáltassék a jelek denotátumával. Ez olyan nyelvi szerkezetek segítségével valósulhat meg, mint pl. „Ez kutya”. Ez a példa szemléletesen igazolja, hogy a jelrendszer az egocentrikus partikulák helyén mintegy „áterszt”: az adott, egyszeri kommunikációs szituáció bizonyos elemei itt közvetlenül behatolnak a nyelvrendszer eszközeivel megalkotott kifejezésbe. Hasonló momentumokra lehetünk figyelmesek egy adott (természetes) nyelv igerendszerében is: Az igeidők használatában egyrészt közvetve kifejezésre jut a közlés tényleges idejéhez alkotott viszony: a múlt, jelen, jövő igei kifejezése egy adott időponthoz viszonyítva múlt, jelen vagy jövő. Másrészt az igékben fejeződik ki számos „módbeli” pragmatikai viszony mint pl. óhaj, felszólítás stb. Ismeretes, hogy az ilyen viszonylatok nem kizárólag egy speciális nyelvtani formula segítségével adhatók vissza, a felszólítás például megfogalmazható a felszólító mondatokon kívül kijelentő („A levelet pedig meg fogod írni”), kérdő („Meddig várjak?”) mondatokban, különböző szerkezetek segítségével („Az órán figyelni kell”) stb. Ez a tény arra utal, hogy bizonyos, alapvető jellegű pragmatikai problémák

⁸ A 2. sz. lábjegyzetben említett műveiben.

tárgyalásánál túl kell lépniünk a jelrendszer keretein — emlékeztetünk arra, hogy a pragmatikai alapkategóriák, jelhasználó és jel, illetve jel és jelhasználó viszonyában keresendők. Klaus⁹ és — mint az alábbiakban látni fogjuk — Hartung rámutat arra, hogy a pragmatikai viszony egy meghatározott célra irányuló kommunikációban nyilvánul meg; a közlő („adó”), kiindulva az elérendő célból és a partnerről alkotott elképzeléséből, közlendőjét meghatározott stratégia szerint adja elő. A partner („vevő”) szerepe sem passzív — a kettőjük között lezajló kommunikációs folyamat egy stratégiai játék lefolyásához hasonlítható. A partnerről alkotott s a stratégiát, illetve a recepciót befolyásoló elképzelés különböző visszacsatolások révén módosítható. A stratégiai cél alapján Morris¹⁰ a következő jelhasználati lehetőségekről beszél: informatív, értékelő, incitív, rendszerező. Morris koncepciójának alapvető hibája abban van, hogy feltételezi, maguk az egyes jelek — egy természetes nyelv vonatkozásában a szavak — eleve egy meghatározott használatra vannak predesztinálva; a közlemény módusát és közvetve felhasználását is szerinte az határozza meg, milyen jellegű szavak vannak benne túlsúlyban. Nyilvánvaló, hogy a szavakat nem lehet egyértelműen lehetséges pragmatikai viszonyaik szerint osztályozni, a közlemény jellegét pedig nem a benne szereplő szavak statisztikai megoszlása, hanem a közlemény specifikus struktúrája — ideértve a kommunikációs partnerhez illetőleg helyzethez való viszonyt is — határozza meg. Megjegyzendő, hogy a közlemény — ha egyáltalán — csak közvetve enged következtetni a közlemény céljára; a behaviorista álláspont eleve kizárja a kommunikációs stratégia differenciált felfogását.¹¹ Elképzelhető azonban, hogy a Morris által említett jelhasználati módok egynémelyike — esetleg mind a négy — megfelelő elméleti megfontolásokra alapozva produktív elképzelésnek bizonyul. A pragmatikai alapkategóriák között említi Klaus¹² a pártosság, a hasznosság és adekvátság fogalmát. A „pártosság” a következő metanyelvi formulában explicálható: „*x y-nal szemben pártos*”, ahol *x* = ember(ek), társadalmi osztály(ok), csoport(ok) neve; *y* = kijelentések, elméletek stb. A pártosság tehát Klaus szerint nem más, mint események, kijelentések, elméletek egy meghatározott társadalmi osztály, réteg stb. szempontjából való megítélése, értékelése. A hasznosság fogalma a következő reláció segítségével fejezhető ki: „*x hasznos y-nak z vonatkozásában*.” Pártosság, hasznosság és a szemantikai igazságfogalom dialektikus kapcsolatban állnak egymással. Mint fent jeleztük, a szemantikai igazságfogalom pragmatikai viszonyokra közvetlenül nem alkalmazható, itt a stratégia stb. adekvát voltáról beszélhetünk; az adekvátság (*x y-nak z vonatkozásában megfelelő, adekvát*) tehát a szemantikai igazságfogalomhoz hasonló szerepet tölt be a pragmatikai szinten. Megjegyzendő azonban, hogy az igazságfogalom alkalmazható a pragmatika metanyelvi mondataira: pl. az „A B-nek egy adott C vonatkozásban hasznos” mondat, amelyben A, B és C individuális konstansok vagy kvantorokkal lekötött változók, vagy igaz, vagy hamis. A pragma-

⁹ G. Klaus, *Die Macht des Wortes* (I. 4. sz. lábjegyzet).

¹⁰ L. a 3. sz. lábjegyzet.

¹¹ Vö. Kanyó Z., *Charles Morris' behavioristische Semiotik*. Megjelenik: *Wissenschaftliche Zeitschrift der E. M. Arndt-Universität, Greifswald*.

¹² L. 9. sz. lábjegyzet.

tika körébe tartoznak még a következő kérdések: evidencia és hit, elhihetőség problémája; hazugság, félrevezetés, manipuláció; a nyelvi norma problémái: pragmatikai sémák, alprogramok, sztereotípiák szerepe; az erkölcsi, jogi stb. normák kodifikálásának kérdései; a fikció és a pragmatikai konvenció tudományos és köznyelvi vonatkozásai; a tudományos népszerűsítés feladatai stb.

A pragmatika kidolgozásának elvi és módszertani alapját a modális logika veti meg.¹³ Itt a kétértékű logika — a logikai szintaxis — alapelveinek érvényben hagyásával bizonyos járulékos — pragmatikai jellegű — összefüggések fogalmazódnak meg egy formállogikai, axiomatikus ill. axiomatizálható rendszer keretein belül. Ruzsa Imre rámutat arra,¹⁴ hogy a deontikus logika csak akkor fogalmazható meg ellentmondásmentesen, ha felvesszük az idő kategóriáját; a tér-idő komponens a rendszer egész területén szerepet játszik. Más — ontológiai — alapról kiindulva G. Günther szintén felveti a kétértékű logika kibővítésének lehetőségét:¹⁵ az utóbbiban kifejezésre jutó szubjektum—objektum dichotómián túlmenően elengedhetetlennek tartja az „én”, „te”, „ő”, „és” pólusok között fennálló ontológiai-logikai viszonyok figyelembe vételét. Ha Günther érvelése bizonyos vonatkozásban nem is fogadható el, a tér—idő kérdése mellett kétségtelen az individuális konstans problémája az, amely beható pragmatikai elemzésre szorul.¹⁶ A pragmatika problémaköre sürgetőleg veti fel az említett modális, illetve pragmatikai szempontokat figyelembe vevő dialektikus logika kidolgozásának szükségességét — a fenti kérdések megoldása csak egy-egy, részletekbe menően kidolgozott dialektikus materialista elmélet talaján képzelhető el.¹⁷

Hogyan alkalmazhatók a pragmatika szempontjai a nyelvészetben? A kérdésre adandó válasz a szemiotika és a nyelvtudomány viszonyának tisztázását előfeltételezi. Ha a problémát a szemiotika oldaláról közelítjük meg, Klaus fejtegetéseire támaszkodva,¹⁸ a következő álláspontot fogalmazhatjuk meg: a szemiotika mint általános jelelmélet nem egyes nyelvek vizsgálatával, hanem a jelrendszerek általános tulajdonságaival foglalkozik. A szemiotika rendszerén belül célszerű megkülönböztetni a „tiszta” szintaxist, szemantikát s — Klaus-szal ellentétben, az említett modális logi-

¹³ A modális logikai kutatásokról összefoglaló áttekintést nyújt Ruzsa I., A normák logikája. Magyar Filozófiai Szemle, 6/1967. 1018—1032. p.; vö. még Sinowjew: Komplex Logik. Berlin, 1970.; H. Reichenbach, The elements of symbolic logic. Toronto, 1966.; R. Bartsch, Die logische Analyse von Modalverben. Linguistische Berichte, 10/1970. 27—34. p.

¹⁴ Vö. Ruzsa I., Axiomatischer Aufbau eines Systems der deontischen Logik. In: Acta Scientiarum Mathematicorum Szegediensis, 26. (1963). 253—267. 1. még a 13. sz. lábjegyzet.

¹⁵ G. Günther, Das Problem einer trans-klassischen Logik. In: Sprache im technischen Zeitalter, 16/1965. 1287—1308. p.; Nyíri J. K., A több értékű logika filozófiai értéke. Magyar Filozófiai Szemle, 6/1967. 1169—1172. p.

¹⁶ Vö. R. M. Martin, Toward a Systematic Pragmatics. Amsterdam, 1965.; N. Cocchiarella, Tense Logic. A Study of Temporal Reference. Los Angeles, 1966. (Diss. Univ. of California.); H. Reichenbach, The direction of time. Berkeley — Los Angeles, 1956.; S. I. Hayakawa, Language in Thought and Action. London, 1968².

¹⁷ Vö. Klaus fejtegetéseit a dialektikus logikáról a Moderne Logik c. művében (l. 4. sz. lábjegyzet).

¹⁸ A „Semiotik und Erkenntnistheorie” (l. 4. sz. lábjegyzet) c. műve alapján.

kai kutatásokra hivatkozva hozzátehetjük: — pragmatikát a leíró jellegű szemiotikai részdiszciplínáktól: az előbbieket műnyelvek (pl. a matematika nyelvén), az utóbbi pedig egy természetes nyelv különböző jelelméleti vonatkozásait írják le. A szemiotika rendszere jelenleg többnyire a „tisztá” szemiotikai kutatásokon nyugszik. Egy természetes nyelv leíró szemiotikája a nyelvben nyilvánvalóan érvényesülő „tisztá” (logikai) szabályszerűségeken kívül számot kell, hogy adjon az adott nyelv történetileg kialakult sajátosságairól is. „Tiszta” (vagy absztrakt) és leíró szemiotika kapcsolata dialektikus viszony: egyrészt nyilvánvaló, hogy az absztrakt logikai összefüggésekben a konkrét jelenségek nagy csoportjainak lényeges alkotóelemei minden esetlegességtől mentesen, „tisztán” jelentkeznek, s ezért az absztrakt szemiotika módszertanilag és elméletileg mértékadó lehet a deskriptív szemiotika kidolgozásánál; másrészt — figyelembe véve azt a tényt, hogy a természetes nyelv minden egyéb jelrendszerrel szemben metanyelvként lép fel — a nyelvtudomány vizsgálódási körébe tartozó, illetve azzal de facto megegyező leíró szemiotika átfogóbb jellegű, szélesebb alapokon nyugszik, mint az említett „tisztá” szemiotika. Az általános szemiotika nem más, mint az absztrakt és a leíró szemiotika eredményeinek általánosítása.

A nyelvtudomány oldaláról nézve eddig ez a kérdés némiképp másként vetődött fel. Ismeretes, hogy a modern nyelvtudomány kiindulópontjának számító általános nyelvészeti előadásaiiban¹⁹ F. de Saussure a nyelvtudományt szintén az általános jelelmélet (sémiologie) részeként fogta fel. A saussurei koncepció azonban egy lényeges ponton eltér a szemiotika fent ismertetett modelljétől; Saussure ugyanis a jelről szólva csak „signifié” és „signifiant” (jelölt és jelölő) viszonyáról beszél, vagyis szerinte a jelnek csak két lényeges dimenziója lehetséges, és pedig a szintaktikai és a szemantikai. Saussure másik nevezetes alapelve: az elvont nyelvtani rendszert kifejező „langue” és a nyelvi rendszer egyedi, rendszeren kívüli konkrétizációjának megfelelő „parole” szembeállítását közvetve méginkább diszkreditálta a jelelméleti alapviszonyokból kihagyott pragmatikai relációt: ez a viszony hallgatólágosan a nyelvtudomány kompetenciáján kívül eső problémának minősült. Bár a nyelvelmélet a későbbiekben sok vonatkozásban túlhaladt a saussure-i felfogáson, az általa konstruált dichotómia még a generatív grammatika „competence”-„performance” ellentétpárjában is megtalálható;²⁰ egyáltalán nem tekinthető véletlennek az, hogy a generatív grammatika a nyelvtani rendszert szintén a szintaktikára és a szemantikára szűkíti le. Ezek szerint — a generatív-transzformációs grammatika terminológiáját megtartva — a felvetett kérdés pl. így fogalmazható át: a pragmatikai viszony a „competence” vagy a „performance” körébe tartozik-e? Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a modern nyelvészet hagyományai legalábbis amellet szólnak, hogy ez a probléma nem a „competence” körébe tartozik, ezzel szemben a szemiotika egyenesen abból indul ki, hogy a pragmatikai viszony a jelrendszer egyik alapvető, meghatározó relációja. A szemiotikában kifejezésre jutó felfogás igazát több tény

¹⁹ F. de Saussure, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest, 1967.

²⁰ Vö. N. Chomsky, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge (Mass.), 1965.; M. Bierwisch, Strukturalismus. Geschichte, Probleme und Methoden. In: Kursbuch, 5/1966. 77–152. p.

támaszthatjuk alá, de elegendő talán csak arra utalni, hogy a (generatív) grammatika hatósugarán kívül számos olyan nyelvi jelenség található (pl. stilisztikai, poétikai stb.; az alábbiakban egyébként erre a tényre részletesebben ki fogunk térni), amelyek alkalmazásában bizonyos szabályszerűségek mutatkoznak, ezek azonban nem vezethetők vissza a (generatív) grammatika rendszerére, mert bennük éppen olyan momentumok játszanak fontos szerepet, mint a kommunikációs helyzet adta sajátságok, egy meghatározott kommunikációs célra irányuló stratégia, a nyelv szimptoma jellege stb. A pragmatikai viszonyok elhanyagolása odavezethet, hogy a nyelvtudomány figyelmen kívül hagyja a nyelv egyik alapvető aspektusát: társadalmi, történeti meghatározottságát. Ismeretes, hogy bizonyos filozófiai vég-elemzésben reakciós jellegű nyelvelméleti teóriák (pl. a Weisgerber-féle nyelvközösség-konceptió, az whorf-i nyelvi relativizmus) a modern nyelvészetnek éppen ezt a gyengéjét használják ki: egyes pragmatikai momentumokat összefüggéseikből kiragadva abszolutizálnak, s egy filozófiai hamis koncepció tengelyébe állítják őket. (Itt jegyezzük meg, hogy a Saussure-tól kiinduló modern nyelvtudománynak az előbbieken kritizált hiányossága a tudományág sajátos fejlődéséből objektíve adódott. A szemiotikai összefüggések tárgyalásánál is rámutattunk arra, hogy a tudományos előrehaladás egyetlen lehetséges útja ezen a területen a viszonylag egyszerű szintaktikai viszonyok vizsgálatától a szemantikain át vezet a pragmatikai reláció feltárásának lehetőségéhez. Tudományos fejlődésének viszonylag korai fázisában a nyelvtudomány is szükségképpen el kellett, hogy tekintsen számos bonyolult nyelvi összefüggéstől azért, hogy tisztázhassa a nyelv alapvető fonológiai, grammatikai, s — legalábbis részben — szemantikai viszonyait. Éppen az ellenpéldaként idézett, s más, többnyire hagyományos nyelvészeti alapokon álló teóriák bizonyítják, hogy pragmatikai viszonyok egyoldalú előtérbe állítása, ha nem párosul az említett nyelvi szintek részletes és tudományos alaposással történő felmérésével, nemhogy előrelendítene, hanem kifejezetten gátolja a nyelvészet fejlődését.)

A pragmatikai szempontú elméleti és gyakorlati vizsgálódások fontosságát az utóbbi években felismerte a nyelvtudomány. Eltekintve olyan, vég-elemzésben tudománytalan és retrográd jellegű törekvésektől, amelyek a pragmatika szempontjaira való hivatkozással próbálják kétségbe vonni a nyelvtudománynak az utóbbi félszázad során ténylegesen elért pozitív eredményeit, több figyelemre méltó, egymástól többé-kevésbé eltérő koncepció rajzolódik ki a pragmatika nyelvelméleti helyét, illetőleg gyakorlati kidolgozásának mikéntjét illetően.²¹ Hartung²² és az NDK Tudományos

²¹ Megállapításaink főleg az általunk behatóbban ismert NDK-beli kutatásokra vonatkoznak. A nyugati országokban folyó legújabb pragmatikai ill. nyelvpragmatikai kutatásokat illetően l. az Izraelben megtartott „Pragmatics in Natural Languages” konferencia anyagát. Vö. H. Schnelle, „Pragmatics in Natural Languages”. Bericht über das Arbeitssymposium. Linguistische Berichte, 10⁸1970. 49—51. p.

²² W. Hartung, Muttersprachunterricht und die gesellschaftliche Funktion der Sprache. Zum Grundanliegen des Lehrplans der Klassen 9 und 10. I.: Deutschunterricht, 3/1970. 138—146. p.; II: Uo. 4/1970. 222—230. p.; U6: Marxistische Sprachpragmatik als Hintergrund für die Erklärung stilistischer Phänomene. Megjelenik a „VII. Arbeitstagung der sprachwissenschaftlichen Germanistik der DDR, 31. 3. bis 3. 4. in Erfurt” anyagában.

Akadémiájának nyelvpragmatikai kérdésekkel foglalkozó kutatócsoportja abból indul ki, hogy a nyelvtudomány eddigi eredményei nem biztosítanak elégséges elméleti alapot nyelvpragmatikai kérdések tárgyalásához. Hartung szerint a nyelvpragmatikai összefüggések vizsgálatának elengedhetetlen feltétele az, hogy a nyelvhasználatot társadalmi tevékenységként felfogott kommunikációnak posztuláljuk. Ezek szerint a nyelvtudomány és közvetlenül a nyelvpragmatika alapvető kérdéseire a társadalmi kommunikáció-kutatás szintjén adható válasz; ez a nyelvészeti „alaptudomány-ág” pedig csak nyelvészek, szociológusok, pszichológusok, filozófusok stb. interdiszciplináris kutató munkája révén dolgozható ki. Hartung álláspontjában voltaképpen kétféle igény fejeződik ki: egyrészt a — szemiotika értelmében vett — általános pragmatika, másrészt egy természetes nyelv — a német — leíró(nyelv-)pragmatikája („Sprachpragmatik”) kidolgozásának szükségessége. Ezt a megközelítésmódot az motiválja, hogy az általános (szemiotikai) pragmatikai kutatások jelenleg meglehetősen szerteágazóak, többnyire csak egy-egy részterület megvilágítására szorítkoznak, s így meglehetősen kevés támpontot nyújthatnak egy átfogó leíró jellegű nyelvpragmatika kidolgozásához. Ha a szemiotikai pragmatikával szembeni kritika ebben a vonatkozásban jogosult is, kérdéses, hogy a nyelvpragmatika egyáltalán kidolgozható-e, ha az előbbi alapvető tételeit figyelmen kívül hagyjuk, mint ahogy azt Hartung az új elméleti alapvetés szükségességének meghirdetésével javasolni látszik. De facto ő sem így jár el; tézisei a pragmatika alapelvei sajátos megfogalmazásának foghatók fel: abban a tételben, hogy a nyelvi kommunikáció társadalmi tevékenység, gyakorlatilag a kommunikációnak mint alapvető információ- és jelelméleti kategóriának sajátosan szemiotikai (pragmatikai) aspektusa jut kifejeződésre. Hartung törekvései elsősorban a Klaus által felvetett kommunikációs stratégia tisztázására irányulnak. A nyelvpragmatika alapjául szolgáló nyelvi közlésfolyamat alapformája szerinte a két ember között szóban lezajló kommunikáció. A szóbeli kommunikáció további formái több személy között játszódhatnak le, s aszerint osztályozhatók, hogy a) valamennyien b) csak néhányan vesznek aktívan részt benne, illetve c) egy valaki beszél a többiekhez. A kommunikáció többi alaptípusa a társadalmi — technikai haladás eredménye: a második nagy egységet az írásbeli kommunikáció formái alkotják; s egy harmadik egységben foghatók össze az újabban egyre nagyobb szerepet játszó tömegkommunikációs eszközök (sajtó, rádió, televízió) megteremtette kommunikációs lehetőségek. A különböző formák leírására alkalmas a következő, az információelméletből ismert séma: *adó- (kód) — csatorna — (kód) — vevő*. A pragmatikai specifikum közvetve kifejezésre jut abban, hogy Hartung e kategóriák mellé alapfogalmakként felveszi a kommunikáció tárgyának és a kommunikációs szituációnak a fogalmát, „adó” és „vevő” értelmezését pedig az emberre, illetve társadalmi csoportokra szűkíti le. Adó és vevő egy meghatározott cél, illetőleg tevékenység vonatkozásában állnak kommunikatív kapcsolatban egymással; a kommunikáció formájával szemben a kommunikációs szituáció alapján mindkettőjükben bizonyos elvárások lépnek fel, az elvárási normák bizonyos fokig korlátok közé szorítják a kommunikáció tárgyát. A kommunikációs szituáció meghatározott külső feltételek alapján differenciálja a kommunikáció említett alapvető kategóriáit

és viszonyait, így magát a kommunikációs stratégiát is. Hartung a nyelvpragmatika elsőrendű céljának a stratégiák rendszerezését és az elsajátításukhoz szükséges, megfelelő, pedagógiaileg hasznosítható módszertani elvek kidolgozását tartja.

A pragmatikai viszonyok nyelvészeti megközelítésének egy másik módja fogalmazódott meg a lipcsei nyelvész kör szociolingvisztikai téziseiben.²³ Große és Neubert — a tézisek szerzői — különbséget tesznek a nyelv és társadalom kapcsolatát vizsgálni hivatott két diszciplína: a nyelvészociológia és a szociolingvisztika között. Az előbbi a társadalom, az utóbbi a nyelv rendszeréből indul ki; tehát amíg ott szociológiai, itt nyelvészeti módszerek játszanak meghatározó szerepet. A szociolingvisztikai összefüggések leírása szerintük elsődlegesen nyelvi kifejezések alkalmazási módjainak, tehát a *parole*, illetve *performance* körébe tartozó jelenségeknek a megragadását jelenti, feltételezik azonban, hogy szociolingvisztikai értékek a beszélő *competence*-ében is megtalálhatók, amennyiben ezek az értékek mintegy prediktábilisek, ha valamennyi szükséges részinformációval rendelkezünk. A szociolingvisztika a nyelv társadalmi — tehát nem pusztán egyedi, individuális — variánsainak leírásával és explikálásával foglalkozik: megadja egyrészt a variánsok közötti választás szabályait, másrészt azt a nyelvi rezervoárt, amelyből a beszélő alkalomadtán merít. A pragmatikai alapsémának, megfelelően a szociolingvisztika alapvető kategóriáiként a meghatározott nyelvészociológiai szerepben fellépő adót és vevőt, a nyelvi kódot és a kommunikációs szituációt említik; az említett négy faktor komplex egysége adná a „szociolingvisztikai differenciált”. A nyelv társadalmi variánsai közé tartoznak a tájszólások, csoportnyelvek stb., amelyekben az adó, a vevő és/vagy a kommunikációs szituáció által „modulált” fonológiai, grammatikai és szemantikai strukturális eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések az adott variáns vonatkozásában szociolingvisztikai normának (ill. alnormának — Subnorm) számítanak, egy meghatározott szociolingvisztikai variáns mint összefüggő egész nyelvi szubkódon nyugszik — a szociolingvisztika szemszögéből nézve a nyelv ilyen szubkódok meghatározott rendszere. A szociolingvisztika nyelvészetileg diagnosztizált egységekkel társadalmi politikai, kulturális, gazdasági stb.) tényezőket állít szembe. Ezek általában nem fedik pontosan egymást. A szociolingvisztikai és nyelvészociológiai problémáknak immanens történeti aspektusa van; a társadalmi rendszer sajátos törvények alapján fejlődik, a nyelvi rendszer reagál a társadalomban végbement változásokra, ez azonban többnyire nem közvetlenül történik. A szociolingvisztikai jelenségek, szociológiai, történeti interpretációja egyaránt fényt vet nyelven kívüli (sprachextern) és belüli (sprachintern) összefüggésekre, és magyarázatot adhat a nyelvfejlődés problémáira is. A szociolingvisztika itt vázolt koncepciója — szemben Hartungéval — a pragmatikai viszonyok egy viszonylag kicsiny, nyelvészetileg jól elhatárolható s a rendelkezésünkre álló eszközökkel feldolgozható (a nyelvészet határain belül eső) hányadára vonatkozik, lényegileg nem más, mint a modern nyelvészet által eddig viszonylag elhanyagolt *parole*, illetve *performance*-problematika egy

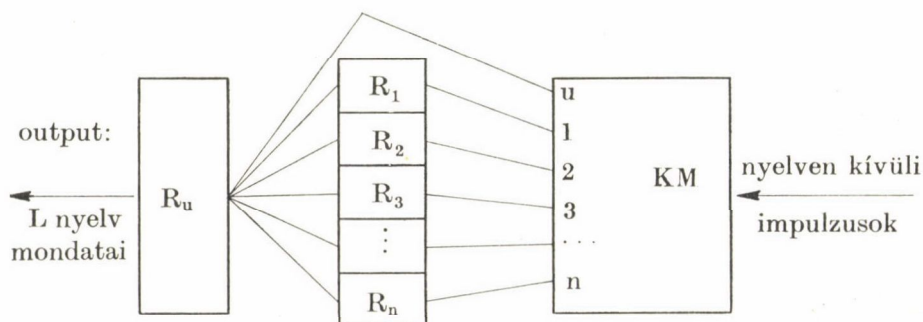
²³ R. Große — A. Neubert, Thesen zur marxistischen Soziolinguistik. Linguistische Arbeitsberichte, [1] 1970. 3 — 15. p.

— a társadalmi nyelvhasználat szempontjából releváns — részének rendszeres feldolgozására tett kísérlet. A társadalmi tényezőkön nyugvó, de sajátos törvényeket követő szociolingvisztikai rendszer mint különböző szubkódok interferenciájában adott, változatos, időben és térben változó nyelvi komplexum leírása illetőleg kidolgozása elméleti szempontból már csak azért is jelentősnek mondható, mert így a nyelvészet legalábbis részben de facto túljut *langue* és *parole*, illetve *competence* és *performance* merev, metafizikus szembeállításán.

A lipcei nyelvész kör néhány más tagja — Ružička, Conrad, Steube — némiképp más megközelítést javasol a nyelvpragmatikai összefüggések vizsgálatára.²⁴ Kiindulva abból, hogy itt elméleti kérdésekről van szó, s a nyelvészet elméleti problémái csakis egységes módszertani illetve elméleti bázis alapján oldhatók meg, hangoztatják annak szükségességét, hogy a nyelvpragmatikát ne a nyelvészet eddig kialakult rendszerétől különálló diszciplinának fogjuk fel, hanem szempontjait építsük be szervesen magába a rendszerbe. Ez szintén a nyelvi kompetencia fogalmának, *competence* és *performance* viszonyának felülvizsgálatát előfeltételezi. Conrad és Steube rámutat arra, hogy a Chomsky kompetencia felfogása kizárólag grammatikai összefüggésekre vonatkozik. Ez az értelmezés túlságosan szűk, hiszen a nyelvvel anyanyelvi fokon bábni tudó beszélő (a „native speaker”) kompetenciája nemcsak a grammatikailag helyes mondatok képzésére, megértésére illetve a grammatikalitás fokának megállapítására terjed ki, hanem arra is, hogy megítélje, egy grammatikailag helyes mondat vagy kifejezés megfelelő helyen, megfelelő szituációban, vagyis helyesen került-e felhasználásra. Minden nyelvben találhatók olyan kifejezések, amelyek a nyelvtani rendszer alapján előállíthatók („generálhatók”), de amelyeket „nem úgy monddunk”. E jelenségek körébe tartoznak az udvariassági formulák, a megszólítási sémák stb., s hasonló problémát rejtenek a stílári különbségek szemantikailag többé kevésbé azonos (szinonim) kifejezések között (pl. *meghalni* — *jobbélre szenderülni* — *fűbe harapni* — *megdőglenni* stb.), a metaforikus, ironikus szerkezetek stb. is. Az elmondottak alapján lehetséges stilisztikai és szociolingvisztikai kompetenciáról beszélni, s ha ez így van, a sokat vitatott kérdés: a stilisztika kizárólag a *parole* körébe tartozik-e, vagy pedig van-e *langue*-jellegű stilisztika is, álproblémának bizonyul. A bonyolultabb nyelvi jelenségek nyelvészeti explikációja során egyre több körülmény szól amellett, hogy a stilisztika maga is bonyolult szabályrendszerként fogható fel. A kompetencia ilyen értelmű kiszélesítése felveti annak a szükségességét, hogy a „helyesség” kritériumát is szélesebb alapokra helyezzük, azaz külső, pragmatikai feltételeket figyelembe véve fogalmazzuk át. A generatív grammatika modellje tehát kiegészítésre szorul. Az eddigi modell segítségével egy nyelv stilisztikai, társadalmi, ideológiai és területi változatait csak mint egymástól különálló rendszereket lehetett előállítani. A nyelv egészének működését ábrázoló modell a különböző részgrammatikák összefüggését hivatott megmutatni. Hogy a különböző részgrammatikákban előforduló azonos szabályok ismétlődését elkerüljék, a szerzők

²⁴ R. Conrad—A. Steube, Über den Begriff der Sprachkompetenz und seine Beziehung zur Theorie der Grammatik. Megjelenik: Linguistische Berichte, 4/1970.

egy kapcsoló mechanizmus illetőleg centrum felvételét javasolják; ez lenne hivatott arra, hogy meghatározott szempontok szerint válasszon a pragmatikai vonatkozásban megkülönböztetett szabályok alkalmazása között. Egy természetes nyelv szabályai pragmatikai szempontból vagy semlegesek (olyanok, amelyek minden nyelvi variánsban felléphetnek), vagy meghatározott pragmatikai jeggyel ellátottak (olyanok, amelyek csak meghatározott variáns(ok)ban fordulhat(nak) elő). A modell a következőképpen ábrázolható: (R_u = pragmatikailag nem jelölt elemek és szabályok; $R_1, R_2, R_3, \dots R_n$ = a megfelelő (1,2,3, ... n) pragmatikai jeggyel ellátott elemek és szabályok; KM = kapcsoló mechanizmus, a lehetséges beállítások (1,2,3, ... n) skálájával.)

A grammatikai rendszerből kiindulva elképzelhető meghatározott pragmatikai kérdések közvetlen, a fent ismertetett modell részletes kidolgozását nem feltétlenül igénylő, nyelvészeti feldolgozása. Ilyen vizsgálatokra ad lehetőséget a deixis, a tempus és a modalitás — pragmatikai jelentőségükről már esett szó. Az idevágó — a dolog természetéből adódóan meglehetősen szerteágazó — nyelvészeti kutatások ismertetésére nem térhetünk ki.

Végezetül még egy kérdést kell érintenünk. Az ismertetett nyelvpragmatikai koncepciókban hallgatólagosan bennfoglaltatik az az igény, hogy az irodalmat mint a nyelv egy sajátos felhasználási módját a nyelvtudomány hatáskörébe utalják. Irodalom és nyelv, irodalomelmélet és nyelvtudomány viszonyát itt nem taglalhatjuk, pusztán utalni szeretnénk arra, hogy az irodalmi alkotás nem egyenlő a nyelv egy tetszőleges alkalmazásával. Az irodalmi nyelv nyelvészeti eszközökkel való vizsgálata mind az irodalom-, mind a nyelvtudomány szempontjából fontos kérdés, ez a legújabb kutatások szerint nem általában a stilisztika, hanem a retorika²⁵ körébe tartozik; a retorika olyan nyelvészeti diszciplína, amely a — nem csupán irodalmi szövegekben előforduló, de az ilyen szövegekre kifejezetten jellemző, a nyelvi normától esetenként bizonyos vonatkozásban eltérő — figurákat formális struktúrákként fonológiai, szintaktikai, szemantikai és pragmatikai vonatkozásokban vizsgálja, és „étoszuk” szempontjából explicálja. A reto-

²⁵ J. Dubois—F. Edeline—J. M. Klinkenberg—P. Minguet—F. Pire—H. Trinon, *Rhétorique générale*. Paris, 1970.

rika nem tekinthető poétikának vagy irodalomelméletnek, de megállapításai „transzretorikai” szinten is jelentőséggel bírnak. Lotman munkáiban²⁶ kimutatta, hogy az irodalom másodlagos modelláló rendszer, a mi megfogalmazásunk szerint²⁷ másodlagos szemiotikai rendszer, ami azt jelenti, hogy az irodalmi szövegben a természetes nyelv másképp funkcionál mint a természetes nyelv más alkalmazási formáiban; itt mind szintaktikai, mind szemantikai, mind pedig pragmatikai szinten olyan másodlagos szabályszerűségek lépnek fel, amelyek másodlagos kódként a természetes nyelv kódjára hatva állítják elő a sajátosan irodalmi szöveget.

Ma még korai lenne eldönteni, hogy az ismertetett, egymásnak részben ellentmondó, nyelvpragmatikai koncepciók közül melyik felel meg leginkább a kitűzött célnak, melyik segíti elő leghatékonyabban a nyelvpragmatika részletes kidolgozását: egyelőre nincs a birtokunkban kielégítő, konkrét bizonyító anyag, hogy igazoljuk vagy kétségbe vonjuk a hipotézisek célravezető voltát. Azonban önmagában véve is rendkívül jelentős az a tény, hogy ezen a rendkívül bonyolult területen egyáltalán megindult a tudományos kutatás. Ismételten rá kell mutatnunk arra, hogy a pragmatikai viszonyok szemiotikai és nyelvészeti feltárása igen fontos tudományos feladat, és pedig nem csupán az említett tudományágak elméleti kiépítése, fejlesztése szempontjából, hanem gyakorlati, politikai, ideológiai, gazdasági vonatkozásban is. A nyelv pragmatikai funkciója korunkban fokozottan előtérbe kerül a kommunikáció széles körű társadalmi és gazdasági alkalmazásaiban; a pragmatikai ismeretek jelentősen segíthetnek az ellenséges ideológiák, a manipuláció elleni harcban, és hozzájárulhatnak a sokoldalúan képzett, a társadalmi kommunikáció különböző formáiban jártas szocialista ember-típus kialakításához is.

József Attila Tudományegyetem,
Német Filológiai Tanszék,
Szeged

²⁶ Ю. М. Лотман, Лекции по структуральной поэтике. Труды по знаковым системам. I. Тарту, 1964.; Ю. М. Лотман, Тезисы к проблеме «искусство в ряду моделирующих систем». Труды по знаковым системам. III. Тарту, 1967. 130–145.

²⁷ Vö. Kányó Z., Struktur und Strukturalismus in der Literaturwissenschaft. Megjelenik: Weimarer Beiträge, 1971.

Nyelvtörténet és kommunikáció

I.

A nyelvtörténeti vizsgálat, amely szükségképpen a nyelv változásainak a megfigyelésére irányul, ha a változás tényezőinek a bonyolult szövedékébe való betekintést célozza, nem kerülheti el az alkalmi nyelvhasználatnak, a beszédnek és a szövegnek az elemzését. Ezt az elemzést sokoldalúan megtermékenyíti a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének és a beszédnek mint kommunikációs folyamatnak a felfogása. Ez a kommunikációs szemléletmód azért hathat termékenyítőleg a nyelvtörténet feltárására, mert arra kényszerít, hogy számbavegyük mindazokat a tényezőket, amelyek a nyelv változásában közreműködnek. E tényezők ugyanazok, mint amelyek beszéd közben is szerepet játszanak: a szűkebb és tágabb értelemben vett jelszituáció tényezői.

A szűkebb jelszituációhoz közismerten a jeladó, a jelvevő, a jeltárgy (tehát a közlés tartalma), a közlés célja, valamint a jelek és a jelsorok tartoznak.

A jelszituációnak van egy szélesebb beágyazottsága is. Igaz, a jelhasználatnak a jelszituációba való behelyezése már önmagában is a nyelv társadalmi szerepét domborítja ki. A nyelv és a társadalom viszonyának a megközelítése azonban nem merül ki abban a szituációs szemléletben, amely szerint a beszéd egyének kommunikációs érintkezése, azaz nem merül ki abban, hogy beszéd közben társas cselekvés történik. Ez a cselekvés maga messzebből indul, távolabb van a forrása. E tágabb körben helyezkedik el az egy nyelvet beszélők társadalmi vagy földrajzi csoportja (A), amelynek a beszélők szükségképpen tagjai (a); a kultúra, pontosabban a történetileg felhalmozott ismeretanyagnak az a része, amely a beszélők birtokában van, illetőleg amelynek a birtoklását a beszélő a hallgatóról feltételezi (B), s amelynek az aktuálisan közlendő, illetőleg tudni kívánt stb. ismeretanyag (b) csak egy parányi része; az egész jelrendszer a maga bonyolult összefüggésében (C), amelynek tagjai a jelek (c); s a beszédmű műfaja (D), amely megintcsak szükségképpen kerete mindenfajta beszédtevékenységnek, amely jelsorokat (d) eredményez.

Felfogásom szerint tehát a kultúra, a nyelvréteg és a műfaj szintén a beszédsszituáció szerves része, meghatározója. Így a kommunikációs folyamatot vagy jelen esetben egyszerűbben beszéd folyamatot egy makromezőbe és egy mikromezőbe helyezem el.

A makromező és a mikromező tényezőinek a beszéd folyamatban való működése a következőképpen írható le. A társadalomnak a jelrendszer használó tagjai (társadalmi csoport: A) közül a beszédpartnerek (beszélő és hallgató, beszélő és hallgatóság, író és közönsége: a) közötti feszültség eredményeképpen a beszélő a maga intenciója (közlés, érzelmnyilvánítás, felszólítás stb., illetőleg oktatás, gyönyörködtetés, vezérlés, szórakoztatás vagy egyszerűen gyakorlati társas szükségletek kielégítése) szerint a társadalmilag megismert világból (kultúra: B) kiválasztja a beszéd tárgyát (b), s ennek megfelelően a jelrendszerből (C) kiválasztja a jeltárgynak és a beszéd intenciójának megfelelő jeleket (c), s ezeket az intenciónak megfelelő beszédmű (műfaj :D) társadalmilag meghatározott követelményeinek eleget téve a jelkapcsolás szabályai szerint jelsorokká, mondatokká fűzi (d).

A nyelvi változásokat meghatározó tényezők is a kommunikáció közvetlen (mikromező, fentebb kis betűvel jelölt) és közvetett (makromező, fentebb nagy betűvel jelölt) tényezői. A változásra kihat tehát az, hogy 1. a jelet, jelkapcsolatot más társadalmi csoport kezdi használni a maga használati szabályainak, ismereteinek stb. megfelelően, illetőleg valamely társadalmi csoportban a jelnek sajátos használata alakul ki; 2. megváltozik a beszélő intenciója, úgy, hogy ennek megfelelő jelet nem talál érzése, értékelése, észlelete kifejezésére, vagy valamely jelet másképp értelmez a beszélő mint a hallgató; 3. megváltozik a társadalmilag megismert világ, az ismeretanyag, a kultúra; 4. ennek megfelelően e világ egyes tárgyai, elemei, viszonylatai, amelyek beszéd témául szolgálnak, tehát a gondolatközlés pontosabbá tétele érdekében felmerülő szükségletek; 5. megváltozik a jelrendszer, a jelek száma, alaki és funkcionális összefüggései; 6. s ennek megfelelően megváltozik egyes jeleknek a használati szabálya, és fordítva: az egyes jelek használati szabályainak a megváltozása kihat más jelekre; 7. megváltozik a beszéd intenciójának és a társadalmi csoport igényeinek megfelelően a műfaj; 8. megváltozik az egyes jelek szintaktikai környezete, illetőleg egyes jelek bizonyos szintaktikai környezetben gyakrabban vagy ritkábban szerepelnek. Az egyes pontokra példákat lehet találni Általános és magyar jelentéstan című munkám (1970) 220—3. lapján. A nyelvfejlődés belső és külső okainak a makro- és mikromező tényezőivel való összefüggése további kutatás eredményeképpen válhat csak világosabbá.

Meg kell még különböztetnünk a változás nyelvi, nyelvrendszerbeli alapját, feltételét és kauzális, azaz előidéző, kiváltó, létesítő okot. A feltétel nélkülözhetetlen a változáshoz, de nem idéz elő okvetlen változást. Például a hegy alsó részének az elnevezésére a nyelvi feltétel miatt (szemantikai összefüggés, a szemantikai jegyek alapján) alkalmas mind a testrész jelentésű *láb*, mind az ugyancsak testrész jelentésű *talp*. Hogy adott esetben és nyelvben miért az egyik veszi fel a 'hegy alsó része' jelentést és miért nem a másik, annak még egyéb nyelvi feltételein kívül (e szavak poliszémiaja, mezőösszefüggései, alakja stb.) kauzális oka, illetőleg okai vannak, amelyek valamelyik szó huzamosabb új használatát előidézték. Ebben jelentős szerepe van mindig a használat presztizsének és egyéb társadalmi tényezőknek, sokszor a „véletlennek”, azaz alig kibogozható okok szövedékének.

A nyelvi feltétel és a külső ok a nyelv alaki oldalának a fejlődésében is szerepet játszik. Például a magyar birtokos személyjelek alakváltozatainak

(-a, -e, -ja, -je) egyenlőtlen használata a múltban és a -j-s alakok fokozatos terjedése, illetőleg a terjedés korlátozása funkcionális, fonetikai és ritmikai okokkal magyarázható. A terjedés funkcionális oka: a beszélő el akarja különíteni a jelfunkciójú szöveget egyéb azonos hangzású szövegtől. A terjedést korlátozó fonetikai ok: a tő és a jelmorféma határán bizonyos mássalhangzó-kapcsolatok kerülése. A terjedésben és a terjedés korlátozódásában a beszédritmusnak is szerepe lehetett. A változásoknak az alapja tehát nyelvrendszerbeli, de kiváltó oka nyelven kívüli, s így a változások lefolyása nem szükségszerű a nyelvrendszer oldaláról nézve.

A feltételeknek és a kauzális okoknak a belső és külső okokkal való összefüggése még felderítetlen, de az valószínű, hogy a kauzális okok többnyire külső okok.

A szűkebb és tágabb jelhelyzet (mikromező és makromező) összefüggése alapján a nyelvtudomány feladatait úgy is meg lehet határozni, hogy az különböző struktúrák kölcsönös meghatározottságát vizsgálja. Fel kell ebben az esetben tennünk, hogy a mikromező struktúrájával szemben struktúrája van a makromező tényezőinek: a társadalmilag megismert világnak (ontológiai struktúra + kultúrastruktúra), a társadalomnak (szociológiai struktúra) és a kommunikáció társadalmilag kialakult, „intézményesített” műfajainak (műfaji struktúra). Ontológiai struktúrán a tér, idő, okság, szubsztancia stb. ontológiai kategóriák viszonyait, kultúrastruktúrán a társadalmi tudatformák relációit értem.

A nyelv és a beszéd természete, továbbá a szűkebb és tágabb jelhelyzet tényezőinek az összefüggése számcs szembenállást, ellentmondást rejt magában. Ezért a nyelv működésének és változásának magyarázatában lényeges szerepük van ezeknek az ellentmondásoknak. A tágabb és szűkebb jelhelyzet felvázolt modelljén a jelhelyzet tényezőinek egymással való szembenállásai alapján az ellentmondásokat 1. a jelrendszer és a társadalom (illetőleg a jelrendszer és a beszédpartnerek), 2. a jelrendszer és a kultúra (illetőleg a jelrendszer és a szituáció), 3. a jelrendszer és a beszédmű (illetőleg a jelrendszer és a jelsorok), 4. a társadalom (illetőleg a beszédpartnerek), a jelrendszer, a beszédmű és műfajok, végül 5. a kultúra, a társadalom és a jelrendszer tengelyén próbálom vizsgálni a következőkben.

(1) A jelrendszer és a társadalom (illetőleg a jelrendszer és a beszédpartnerek) viszonya alapján a következő ellentmondásokat találok figyelemre méltónak. a) A nyelv egy nyelvközösségen belül viszonylag e g y s é g e s, ugyanakkor a nyelvközösség kisebb-nagyobb csoportjai szerint, sőt az egyes egyének szerint is d i f f e r e n c i á l t. A jel használata megváltozhat, ha egyik társadalmi csoportból a másikba lép, vagy új használata alakulhat ki egy csoporton belül, többnyire egyéni kezdeményezésre. b) A nyelvet e g y é n e k hozzák működésbe, de mégis t á r s a s t e v é k e n y s é g a kommunikáció, ahol ellentmondás van a b e s z é l ő és a h a l l g a t ó magatartása között. A beszélő a gondolat közlését, a hallgató a szöveg megértését szeretné leegyszerűsíteni. A beszélő minél gazdagabb szóanyagot akar felhasználni gondolatai közlésére, függetlenül attól, hogy ez a szóanyag mennyire általánosan használt; a hallgató nem érti meg könnyen a túlságosan egyéni szóhasználatot. Ugyanígy a szintaxis terén: mind a ketten igénylik az analízist is meg a szintézist is, de más-más célból, hiszen beszéd közben

ellentétes a magatartásuk a mondanivaló egységes tartalmához képest, amely a beszélőnél kiindulás, a hallgatónál eredmény. Sok szintaktikai újítás ennek az ellentétes magatartásnak köszönheti létét.

(2) A jelrendszer és a kultúra, a jelrendszer és a társadalmilag felhalmozott ismeretanyag (illetőleg egy-egy adott szituáció) viszonya alapján megfigyelhető ellentmondások. a) A nyelv segítségével végzett társas tevékenységben mindig valami alkalmi állásfoglalás, valami egyszerű, konkrét helyhez, időhöz és a beszédbeli személyekhez kötött jut kifejezésre: az, ami a kultúrából, ismeretanyagból éppen problematikussá vált a szituációban; nyelvnek azonban általános sablonjai, absztraktsémái, tipikus helyzetekre vonatkozó eszközei vannak. Az új a régi eszköz által jut kifejezésre ennek átértékelésével. Az átértékelés alapja az új és a régi közti funkcionális egyezés és különbözés. b) A nyelv által kifejezhető és kifejezendő helyzetek száma végtelen, de ez a végtelen lehetőség véges számú nyelvi eszközökkel, elemmel és szabállyal valósul meg. Mivel a kifejeznivaló végtelen, a nyelvi eszköz meg véges, a beszélő egyén és a beszélő társadalom úgy gazdálkodik a nyelvi eszközökkel, hogy aránylag kevés jellel minél több kifejezhető legyen. Ezért a poliszémia és a homonímia a nyelvnek nem betegsége, hanem természetes velejárója. Ugyanakkor a nyelv sok „felesleggel”, látszólag nélkülözhető elemmel, variációval rendelkezik. Ez is éppúgy hozzátartozik a nyelvhez, mint az emberi magatartás sok más formájában megnyilvánuló gazdagság, burjánzás. Viszont a szinonimák és a szinonim szerkezetek között valami árnyalatnyi különbség mindig van, illetőleg kialakul, ami érthető a kifejezési lehetőség gazdagsága iránti szükségletből. Abban az új szituációban, amelyben a nyelvet közvetítő eszközként használjuk, mindig van valami új, valami, ami addig nem volt; ez vonatkozik nemcsak az egyes beszédhelyzetekre, hanem a társadalmi csoportok tipikus új helyzeteire is; ezzel szemben a nyelvi eszközök használatát megcsókokott, jellemző rá az utánzás, az ismétlődés, a nyelvi újítások újdonsága is elkopik idővel, ami új volt, megszokottá válik, veszít információs értékéből, nem hat már újként. Ezért más megoldást kell keresni helyette.

(3) A jelrendszer és a beszédmű (illetőleg a jelrendszer és a jelsorok) viszonya alapján is több ellentmondást találunk. a) A jelrendszerrel kifejezendő közlés tartalma idővel nem mérhető, a maga egészében pontosan megragadható, egységes; a nyelvi közlés maga időben zajlik le, időben egymás után rendelhető tagolt hangtestek segítségével. Sok minden változást az a többnyire nem tudatos törekvés magyaráz meg a nyelvben, hogy ez az időben lezajló tevékenység minél egyszerűbb legyen, minél kevesebb testi és szellemi erőfeszítéssel járjon. b) A beszéd ökonómiája szempontjából ellentétes helyzetben van a jelrendszer és a jelek összerűzése, a nyelvtani szerkesztés. A szükséglethez való alkalmazkodást a nyelv vagy a rendszerben levő elemek, vagy a beszédegységek számának növelésével éri el. Vagy a morfématár gyarapodik, vagy a meglevő morfémaiból alakult kombinációk száma. Ha valamiről gyakran beszélünk, „kifizetőbb”, ha új elnevezést kap. Ha ritkábban, elég, ha szintagmatikus kapcsolat van rá. A nyelv állandóan törekszik az ellentétes szükségletek közötti egyensúly megteremtésére. Mennél több tárgy kap egyetlen szóból

álló nyelvi megjelölést, annál inkább meg van terhelve a beszélő szómemória, ugyanakkor egyszerűbb a mondat szerkesztése. És fordítva: mennél több a többszavas lexéma vagy motivált szó, annál kevesebb külön morfémat tartalmaz a morfématár, de annál hosszabb, nehezekebb a beszéd. (Ezt a b) alatt kifejtett szembenállást nevezik a kód és szöveg antinómiájának).

(4) A társadalom (illetőleg a beszédpartnerek), a jelrendszer, a beszédmű és műfajok viszonya alapján megállapítható ellentmondások. a) A nyelv a kommunikáció céljaira született jelrendszer, amellyel beszédművek et hoznak létre; ugyanakkor a gondolkodásnak a társas, de néma fajtája (!) is a nyelv által megy végbe, amely nem eredményez beszédműveket, de hat a beszédművek alakítási módjára. A fogalmi gondolkodás néma és hangos válfaja között mintegy átmenet az írott nyelvi forma. A beszélt és írott nyelv más- és más fajta nyelvi változások forrását képezheti. b) A nyelv a társas gondolkodás rögzítője, ugyanakkor az érzelemnyilvánítás és az akaratközvetítés eszköze is; a funkcióknak ez a többfélesége konfliktusokat okoz a beszédművek típusainak, a műfajoknak a szerveződésében, ezen belül a nyelvi változásnak, értékelődésnek egyik legfontosabb forrása.

(5) A kultúra, a társadalom és a jelrendszer viszonyában azt az ellentmondást fedezhetjük fel, hogy noha a kultúra egy meglehetősen absztrakt szinten az egész világon közös, egyetemes emberi, s így a nyelv is az általános humánus megnyilvánulása, ugyanakkor kultúrkörök, sőt bizonyos fokig népcsoportok, népek szerint is különbözik. Ez az egység és különbözőség a jelrendszerben is tükröződik, s a nyelvi változásokra is kihat. Sok szó például átértékelődik, amikor egyik kultúrkörből a másikba kerül.

A szűkebb és tágabb jelhelyzet alapján fennálló ellentmondások állandó dinamikus feszültséget eredményeznek, amely a nyelvi változások forrásának tekinthető. De ezek az ellentmondások rámutatnak arra az alapvető ellentmondásra, amely az állapot és a változás, a szinkronia és a diakronia között észlelhető. Az állandó változás szükségszerű, ezért a szinkronia nem jelenthet abszolút mozdulatlanságot. A szinkronia csak a jelrendszer lényeges összefüggéseinek a viszonylagos állandóságát jelenti. A lényeges összefüggések megváltozása fokozatos jellegű. Mivel a nyelvtörténész számára sem a régi szinkrón szabály, sem ennek megváltozása közvetlen szemlélet útján nem adott, csak következtet rá, világos, hogy a szabály általános vagy korlátozott voltát, illetőleg a jelenség kivételességét csak a feltárható anyag teljes figyelembevételével és statisztikai eszközök segítségével állapíthatja meg.

A történeti magyarázatot nehezíti, hogy egy mondat, mondat-sor vagy szöveg mindig egy-egy szituációra vagy szituációkra vonatkozik: tény-szituációkra, beszédhelyzet-szituációkra, s maga a szövegösszefüggés is szerepet játszik az értelmezésben (a mikromező tényezői), nem is szólva arról, hogy a szöveg megértésének és értelmezésének, amire a nyelvtörténésnek szüksége van, kulturális, társadalmi és műfaji feltételei is vannak (a makromező tényezői). Mivel a nyelvi változásban a szituatív értelmezéseknek és átértékeléseknek fontos szerepük van, az okok kutatásában a nyelvtörténész helyzete majdnem hogy reménytelen, éppen ezek komplexi-

tása és későbbi szemmel nem ellenőrizhetősége miatt. Jobb, ha nem ringatjuk magunkat illúziókban. Ez a pesszimizmus persze az oknyomozásra vonatkozik. A változás tényei ettől függetlenül megállapíthatóak, természetesen a régi nyelvemlékek számától és terjedelmétől, valamint feldolgozásuktól függően.

A nyelv rendszer volta és e rendszer változása igazán a nyelv társadalmi használatában kapja meg a helyes értelmezést. A nyelvben oly alapvetően fontos oppozíciók a mindenkor beszélők kommunikációs sikeréért jönnek létre. Az igei és névszói paradigmarendszerek részben az oppozíciók kialakítását, részben a kiejtés megkönnyítését célozzák. A különböző, egymásnak ellentmondó nyelvfejlődési tendenciák egymásnak ellentmondó kommunikációs feladatokat látnak el (grammatikai kategória megkülönböztetés, szójelentés-megkülönböztetés, ejtéskönnyítés, ritmusképzés stb). A nyelv történetét talán úgy lehetne a valóságnak legmegfelelőbbben megírni, ha úgy fognánk fel, mint bizonyos pontokon egymásnak ellentmondó kommunikációs tendenciák harcát. E harcban bizonyos erők, bizonyos oppozíciók legyengülnek, elvesztik funkcionális, az adott szinkrónia szempontjából hatóképes sajátosságukat. Ezeknek már nincs kihatásuk a jövő fejlődésére. Más történeti változásoknak az adott szinkrón állapotban funkcionális nyomuk van, mint elevenen ható változások vagy összefüggések érvényesülnek, és kihatnak a nyelv további fejlődésére. A veláris *ʒ* a mai magyar nyelvben nem ható tényező, bár nyomai egyes szavak ragozási rendszerében még fellelhetők. Egy homoním viszonyra vált poliszémiának a szó jelentésváltozásában olyan szerepe van, hogy a poliszemantikus viszony már nem ad eleven mintát új hasonló változásokhoz, mert már megszűnt funkcionálni, „nem érződik”.

II.

Az előadott elméleti jellegű eszmefuttatásnak egyrészt szempontok felvetése, másrészt ezeknek bizonyos összefüggésbe állítása volt a feladata. Maguk az egyes nyelvi változások sok tényező bonyolult kölcsönhatásképpen jönnek létre. Nem vállalkoztam arra, hogy a jelszituáció tényezőinek szembeállításán alapuló változásforrások mindegyikére példát említsek, pedig példatár bőségesen akad. Az alábbiakban mégis néhány nyelvi példával szeretném illusztrálni az említett ellentmondások szerepét a nyelvi változásokban. Az 1. és 2. pontban említendő példám az 1/a típusú ellentmondást, a 3. példám a 2/a, b, 3 és 4/b típusú ellentmondást, a 4. példám a 3/a típusút, az 5. példám a 2/b és 3/b típusút. a 6. példám az 1/a, b valamint a 2/a, b típusút, végül a 7. példám a 3/b típusú ellentmondást illusztrálja főleg. De mindez nem azt jelenti, hogy példáim a többi ellentmondás szempontjából nem jöhetnek számításba. A vázolt elméleti keretnek, amely kísérleti jellegű, és a jövőben történő konkrét jelentéstörténeti kutatásoknak az egymáshoz való mérése, az elmélet ellenőrzése, javítása a jövő feladata.

1. Az aktív és passzív mondat szerkezetek különbözősége jól leírható strukturális különbözőségeken alapul. A passzív mondat szerkezet nem egyfor-

ma mértékben használatos az az egyes nyelvekben, vagy akár egy-egy nyelv egyes korszakaiban. Hiányozhatik is valamely nyelvből. Már maga ez a tény arra figyelmeztet, hogy az aktív-passzív mondatviszony nem a tárgyi valóságban adott különbözőségek tükröződése. A kérdés, mi hát a funkcionális különbözőség a két mondat szerkezet között. Három sajátsgot lehet megjelölni, s ezek a nyelv kommunikációs síkjához, funkciójához tartoznak.

Az első sajátsg: ha a mondat szemantikai struktúrájában (ma úgy is mondjuk: mélystruktúrájában) egy ágensviszony és egy objektális viszony kapcsolata van jelen, akkor a mondat aszerint formálható meg, hogy mit tartunk fontosabbnak: az ágens-viszonyt-e vagy az objektális viszonyt. A fontosabbnak tartott viszony a mondat fő szerkezetében, alany-állítmány szerkezetében kap nyelvi megformálást, a másik viszony az ige és bővítménye formáját veszi fel. Ha az ágens viszonyt választjuk fő szerkezetnek, akkor aktív mondat szerkezet jön létre, ha az objektális viszonyt, akkor passzív mondat szerkezetet használunk. Az aktív mondat szerkezetben az ágens-viszony nyelvi kifejezését nem kell szükségképpen kiegészítenie az objektális viszony nyelvi megformálásának, a passzív mondat szerkezetben pedig nem kell mindig kifejezni az ágens-viszonyt. A passzív szerkezetekből sokszor hiányzik az ágens.

A második sajátsg, amely funkcionálisan megkülönbözteti az aktív és passzív mondatot, ez: aktív mondatban az ágens, passzív mondatban az objektum szokott lenni az ismertnek feltételezett vagy kiindulópontnak vett tag (pszichológiai alany, ismert rész, téma, topic). Ez nem univerzális szabály, függ a mondat szórendi szabályaitól is. Ha a nyelvben a szórend kötött, és ennek megfelelően az alany a mondat elején áll, akkor, ha kiindulópontnak az objektumot akarjuk, akkor ezt alanyi szereppel ruházzuk fel, tehát passzív szerkezetet alkalmazunk. Ha a szórend szabad, s ha az accusativusi tárgy is állhat a mondat elején szabályszerűen (tehát nyomatéktalan mondatban is), akkor kevésbé van szükség a passzív szerkezetre. Így van ez a magyar nyelv esetében is, amelyben az „ismert” szerepű tárgy állhat a mondat elején is.

A harmadik sajátsg: az aktív szerkezetű mondatban az alany a cselekvő, a cselekvés kiindulópontja, a passzív mondatban az alany a szenvedő, de mivel az alany-állítmány viszonyhoz erősen hozzátársult az ágens-viszony, a passzív mondat alany-állítmányi konstrukciójába besugárzik az aktív mondat alany-állítmányi viszonyának a cselekvő — cselekvést kifejező jelentése: azaz az alany — állítmányi forma a passzív mondatban is egy aktív jellegű emocionális árnyalatot kölcsönöz a szerkezetnek. A formához kötött elsődleges jelentésviszony emocionálisan befolyásolja a második jelentésviszonyt: a passzív mondat alanya quasi-cselekvővé válik, ilyennek érződik. Ezt W. Schlachter nem ugyanilyen aspektusból nézve, de mégis így fejezi ki a lapp passzívumról írt igen tanulságos dolgozatában: »Wenn nun die Darstellungsform den Endpunkt zum Ausgangspunkt macht, so entsteht der Eindruck eines Widerspruchs, obwohl die passivische Formulierung mit ihrer besonderen Subjektfunktion in sich durchaus kosequent ist.» (Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik. München, 1968. 131.)

Ez a quasi-cselekvés jelleg, amely a passzív mondatban az alany emocionális színezője, bizonyos esetekben objektív, reális valóságviszonyt is tükrözhet. Ez akkor következik be, ha az ágens viszony gyengül és átmeneti stádiumot képez a cselekvés és szenvedés között. Erről van szó a medio-passzív cselekvést kifejező, a magyarban többnyire *-ódik, -ődik* képzős igék és alanyuk esetében. Íme, itt találjuk magyarázatát annak az általános finnugor sajátságának, hogy minden finnugor nyelvben vannak olyan medio-passzív igék, amelyeknek szenvedő jelentésük is van, illetve ugyanez történeti vetületben magyarázza azt, hogy mediopasszív (reflexív) képzők miért válnak sok finnugor nyelvben a passzívum kifejezőjévé.

Ezek előrebocsátása után, ha igaz az, hogy az aktív – passzív viszony alapján véve kommunikációs funkciót tölt be, akkor feltehető a kérdés, hogyan oldja meg az a nyelv ezt a feladatot, amelynek nincs passzívuma, passzív igealakja. Feltehető ugyanis, hogy bármely nyelvet beszélőkben megvan a szükséglet a fenti feladatok megoldására. Ilyen szemlélet alapján az aktív-passzív viszonyt tágabb összefüggésben is vizsgálhatjuk, azaz összefüggésbe hozhatjuk egymással azokat a nyelvi megoldásokat, amelyek a strukturálisan igazi passzív igés szerkezeteken kívül a fenti kommunikációs feladatok megoldására szolgálnak. E funkcionális keretben a strukturálisan közös sajátság az, hogy két szerkezet áll szemben egymással: az egyikben van egy nominatívusi alany, egy igei állítmány és egy accusativusi tárgy. A másikban az előbbi szerkezet alanyi szerepe felcserelődik az ablatívusi stb. határozóéval, amely sokszor elmarad, s az előbbi szerkezet accusativusi tárgya itt alanyi szerepű lesz. (Az ergativusi mondatok is ebbe a keretbe tartoznak.) A most ismertetett strukturális sémába nemcsak a passzív igés mondatok illenek bele, hanem sok más megoldás is. A magyar nyelvben a következők.

1. Formális grammatikai eszközzel való megoldások:

a) *Az áru eladatott.* b) *Az áru eladódott.* c) *Az áru el van adva.* d)* *Az áru eladott.*

2. Frazeológiai jellegű megoldás:

Az áru eladásra került.

3. Lexikai jellegű megoldás:

Az áru elkelt.

(Hasonló többsíkú megoldás lehetséges datívusszal kifejezett ágenssel is.)

Az ismertetett keret leíró és történeti vizsgálatban egyaránt jól szolgálja annak a nyelvszemléletnek az érvényesítését, amely a strukturális vizsgálatot a kommunikációs funkció vizsgálatával köti egybe, sőt az előbbit az utóbbiba ágyazza. A magyar nyelvtörténet folyamán a passzív igés passzív mondatok szerepe egyre csökken, viszont a többi megoldásoké növekszik. Ezt azonban csak akkor vesszük észre, ha a tárgyalt szerkezeteket kommunikációs szerepük hasonló voltánál fogva egymással összefüggésben vizsgáljuk.

2. Valamely nyelvtani forma, szerkezet kialakulásában fontos szerepet játszhat az, hogy a beszédshituációban valamely jelentésmozzanat lényegtelené válik, s így funkcióváltozás áll be. Ilyen módon lehetne megmagyarázni a

magyar szenvedő ige kialakulását. Az egyik divatos magyarázat szerint az *-etik* eredetileg *-et* műveltető képző + *-ik* többes számú 3. személyű személyrag: *A levelet nézetik* → *A levél nézetik*. Az átértékelés abban a korban megy végbe, amikor a tárgy még ragtalan, s így *a levelet nézetik* még ilyen formájú volt: *A levél nézetik*. A magyarázat gyengéje, hogy a szenvedő ige feltehetően akkor alakult ki nyelvünkben, amikor már megvolt a *-t* ragos tárgy. Véleményem szerint a műveltető képzőből való kiindulás helyes, de nincs szükség a ragtalan tárgy felvételére. A beszédszituáció olyan értelmezését engedte meg a nyelvtani tárgyat magában foglaló mondatnak, amely szerint a tárgynak való értelmezés elvesztette jelentőségét, párhuzamosan azzal, hogy az eredeti alany szerepe is elhomályosult. A magyarázat kulcsa az *-ik*hez fűződő általános alanyi szerep, amely a beszédhelyzetben elhomályosította az *-ik*nek többes szám jelentését. *Verik a fiút* kétféle értelmet kapott: 'Valaki veri vagy valakik verik a fiút'. Ez a kétféle értelmezés még ma is szabályszerű. Ezzel együtt jár az alany szerepének a háttérbe szorítása, határozatlanná válása, a figyelem központjába pedig a tárgy kerül. A mondat szituatív értelme így az lett, hogy 'Verést szenved a fiú.' Ez a szituatív értelem ma is fennáll. (A generatív nyelvtan nyelvén a beszédszituációban való átértékelés folyamatát úgy is lehetne mondani, hogy a mélystruktúra megváltozott.) A mondat formája ezután igazodott a hozzája fűződő értelmezéshez: elmaradt a tárgyrag, a volt tárgy alanyi szerepet kapott, amit elősegíthetett az is, hogy az „ismert”, a „téma” szerepében jelent meg. Nem alakulhatott azonban ki egy ilyen mondat: *A fiút verik*, mert összeütközött volna az elég gyakran használt *A fiút verik a szülei-féle* mondatokkal. Az *-ik* átértékelődését tehát akadályozhatták az olyan formák, amelyekben az átértékelődés nem ment végbe. Ekkor jöhetett segítségre a műveltető képző, amelynek az átalakulást gátló hatása kisebb lehetett ritkább használata miatt. A műveltető képző még arra is jó volt, hogy éreztesse a cselekvés alanyának bizonytalanabb, elmosódottabb voltát, amire alkalmas volt a műveltető képző, mivel a cselekvés közvetettségét fejezi ki. Így jöhetett létre a *Veretik a fiút* típusú mondat, amelyben a főnév és az ige közti passzív, objektális viszony jelölését a műveltető képző + *-ik* átveszi a tárgyragtól. Így a kommunikációs szükséglet egy olyan mondat iránt, amelyben a mondat grammatikai alanya a cselekvés objektumát jelöli, kielégítést nyert, a mondat „értelmezése” és formája összhangba került. (A generatív nyelvtan nyelvén a mélystruktúra adekvát kifejezési formát, adekvát felszíni struktúrát kapott.)

Magyarázatom — tudom jól — hipotetikus, mint a többi magyarázat. Jelen esetben azonban a magyarázat módszerére akartam felhívni a figyelmet, amely a beszédszituációban való átértékelés lehetőségét emeli ki, s amely szerint az átalakulás forrása a kétféle értelmezhetőség, illetőleg az egyik, az eredeti háttérbe szorítása. Az ilyen jellegű magyarázatokban Zolnai Gyula (Mondattani bűvárlatok) és Mészöly Gedeon nyomdokában járok. Mészöly szerint „Nem az illető igealak etimologikuma, hanem a hajdani beszélőknek a mai nyelvésztől nem ellenőrizhető *beszéléskori körülményei ráértéssel* szabták meg azt, hogy két funkciójú két igealak közül melyik szorítkozzék csupán a határozott tárgyra.” (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 156.)

3. A tárgyak elnevezésének egyik tipikus módja, hogy a főfogalmat jelölő szót jelzővel látjuk el, ezzel leszűkítjük a főfogalmat (*karosszék, mosógép, borjúhús*). Az alfaj megkülönböztetése nem mindig a leglényegesebb tulajdonság, funkció megnevezésével történik, s így nem mindig a fogalomalkotás tudományos útját követi. Az elnevezés ilyenkor nem logikus a tudományos értelemben vett logika szerint, de eleget tesz a kommunikáció logikájának, amely csak a megkülönböztetést írja elő, de a módját már nem. Az elnevezés igazán tudományos több okból kifolyólag nem lehet:

a) Az abszolút logikus (tehát a leglényegesebb jegy alapján történő) elnevezés tudományos analízist, észjárást kíván, köznyelvi szavaink azonban nem tudományos terminus technikusok. b) Még a tudományos elnevezések sem volnának abszolút logikusak minden esetben, mert a tudományos szemlélet is állandóan fejlődik. c) A tudományos szabatos elnevezés rendkívüli módon megnehezítené a közlést, mert sok esetben hosszadalmas, körülírásszerű volna. d) Az elnevezésekben érzelmi mozzanatok is szerepet kapnak s az emberi együttélés szempontjából ezek is igen jelentősek. e) Az elnevezések nagyon sokszor, talán többségükben egy morfémák, ezek pedig nem definiálnak, nem soroznak be egy alfajt egy fő faj alá. Ez utóbbiakra azért is szükség van, mert az elnevezendő dolognak valamely felsőbb fogalomhoz való tartozása nem mindig világos: az embert körülvevő tárgyak, dolgok nem is alkotnak mindig világos rendszert.

4. A kommunikáció logikája érvényesül a grammatikai szerkesztésben is. A magyarban a számnév után a főnévi jelzett szó egyes számban áll, a németben többes számban. A német logika ez esetben a tárgyi összefüggések logikája: több cselekvőről van szó, tehát többes szám jár az alanynak is, meg az állítmánynak is. A magyarban a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvel, felesleges még egyszer jelölnöm. Persze, ez az elv nem mindig érvényesül a nyelv minden szektorában és részletében, de nincs is előírva, hogy mindig érvényesülnie kell. A szintagmatikus kapcsolatokbain a magyar nyelv általában szereti a viszonyt mind a két tagon jelölni, gondoljunk a tárgyas ragozásra, a birtokos személyjelekre, a *bemegy a házba* szerkesztésmódra, az *azt a könyvet*-féle mutatónévmási jelzős szerkezetekre, a *Nekem kell mennem*-féle konstrukciókra, amelyekben személyragos igenév található stb. Az ilyen szerkesztésekben valami olyan logika érvényesül, hogy minden mondatrésznek meg kell adni a maga nyomatékát, jelentőségét, s ez talán beszédritmikai okokkal is összefügg. A kommunikáció logikáját kell abban a jelenségben felfedeznünk, hogy a szabad szórend és kongruencia együtt szokott járni. Olyan bonyolult rendszerben, mint a nyelv, nem könnyű felfedezni, hogy minek mi az értelme, célja, miféle tendenciák harcának eredménye a nyelv egy-egy állapota, amelyek a maga nemükben mind logikusak, a logikának abban az értelmében, amelyről szóltunk.

5. Mivel a nyelvvel kifejezendő helyzetek száma végtelen, a nyelvi eszközök száma meg véges, érthető, ha a beszélő társadalom igyekszik öntudatlanul is okosan gazdálkodni a kialakult eszközökkel. Erre mutat az a több jelenségsorral kapcsolatban megfigyelhető változási tendencia a magyar nyelv-

történet folyamán, hogy a fejlődésnek egy korábbi szakaszában alakváltozat-szegénység, később alakváltozatgazdaság lép fel szinonímiával párosulva, majd ellenkező irányú tendencia kezd érvényesülni: alakváltozatszegényedés és a megmaradt változatok közti jelentésmegoszlás. Ez a fejlődés tapasztalható az igeekötők, a képzők, a névmások, a határozószók, a kötőszók és a raghasználat területén.

6. A nyelvi újítás terjedése és elterjedése sok feltételtől függ: belső és külső tényezőktől, nyelvi és nem nyelvi okoktól. A terjedést befolyásolja az újításra vonatkozó kommunikációs szükséglet, tehát hogy mennyire van szükség az újításra, illetőleg mennyire sikeres az újítás, akár fogalmi, akár emocionális szempontból. Mennyire „frappáns”, mennyi a „stilisztikai” kifejező értéke. A nyelvi változás megértése nem lehetséges az újítás stilisztikai szerepének a megértése nélkül. Ezért a történeti jelentéstanban sem választjuk el a nyelvészeti és stilisztikai stúdiumot egymástól, mint ahogy a „langue-nyelvészetet” nem választjuk el a „parole-nyelvészettől”.

A *kocsi* 'autó' jelentése kialakulásának feltétele és előzménye a *kocsi* általánosabb 'kerekes jármű', 'szárazföldi vontatásra való jármű' jelentésének a kialakulása és a *gépkocsi* szó. Az 'autó' jelentés megszilárdulását elősegítette az a társadalmi szituáció, hogy az autótulajdonosok száma — elsősorban a városokban — gyarapodott, ezáltal a szóhasználat iránti szükséglet fokozódott, ami a rövidebb kifejezést részesítette előnyben. (Ökonómikus elv.) Ugyanakkor annak a társadalmi rétegnek a nyelvében, amely sokszor használta e tárgy nevét, a gyakorlatban teljesen háttérbe szorult a *kocsi* 'lovaskocsi, szekér' jelentése. Ezt elősegítette a lovaskocsinak a fővárosból való kitiltása. Az ugyanazon tárgyra rendelkezésre álló három szóalak: az *autó*, a *gépkocsi* és a *kocsi* szinonimasort alkot.

A szinonimasor mint nyelvi részrendszer szükségszerűen befolyásolja tagjainak a sorsát: vagy jelentésdifferenciálódás áll be, vagy egyes tagjai szerepének a gyengülése. Pillanatnyilag ebben a stádiumban van a fejlődés: az *autó* köznyelvi, a *gépkocsi* hivatalosabb megjelölés, a *kocsi* már kezd azonban szintén hivatalos szerepet játszani s összetételekbe, képzett szavakba is benyomul: *kocsiparkolás*, *kocsidukkázás*, *kocsizik* stb. A falusi életben nyilván fáziseltolódással terjed el. Az *autó*-val szemben a nyelvi rendszer alaki oldala is támogatja terjedését, mivel az *autó* szó *au* kezdetével szokatlan (a népnyelvben helyébe is lépett az *ótó* alak), nehézkes ejtésű. A *kocsi* 'autó' végeredményben a gépkocsitulajdonosok familiáris nyelvétől terjedt el.

Egy másik példa arra, hogy a jelentésváltozásban milyen fontos szerepet játszanak szituatív és társadalmi tényezők. A *forró* jelentése eredetileg 'forgó, buzogó mozgást végző'. Régi nyelvi adatok *forró tengerről* is beszélnek, mint háborgó tengerről. A háztartás körében a *forró víznek* volt 'nagyon meleg' „mellékértelme” is. A *forró víz megégette. Tedd forró vízbe!* Az ilyen mondatokban a 'nagyon meleg' kiegészítette a 'forgó mozgásban levő' jelentést. Ilyen szituatív és szintaktikai környezetben a *forró* szóhoz hozzátapadt a 'nagyon meleg' jelentés, a *forró* ambivalenssé vált. Az értelmezésben eltolódás állhatott elő. a) Alkalmilag a *beszélő* és a *hallgató* között. A beszélő így értette: 'forgó mozgású', a hallgató meg így: 'nagyon meleg'. b) Az eltolódást elősegíthette a *használók* praktikus

élete és a szónak az ebben való szerepe, tehát a szó praktikus-pragmatikus életében beállt változás: fontosabbá vált a 'nagyon meleg' jelentésmozzanat kiemelése, mint a mozgásé. c) A jelentés eltolódását elősegítette, hogy a 'nagyon meleg' jelentésre nem volt külön kifejezés, tehát nyelvrendszertani ok, viszont megvolt egy ilyen kifejezésre való társadalmi igény. Ugyanakkor a 'forgó mozgást végző' jelentésre voltak szinonimák: *forog, buzog, háborog* stb. Ez is fontos körülmény. d) A jelentésetolódásban szerepe volt egy fontos társadalmi mozzanatnak is: a háztartási nyelvhasználat fontosabb szerepet kapott, mint más foglalkozási ágé a szó jelentésének a további sorsában. Azoknak a nyelvhasználatra győzött, akik a háztartás körében használták a szót, s nem például azoké, akik „forró tenger”-ről beszéltek.

7. Az analitikusság és szintetikuság, az agglutináltság és az izoláltság kialakulása más-más irányban terheli meg a memóriát: vagy a szótári memóriát vagy a kommunikáció folyamatában a „lineáris memóriát” terheli. Hipotézisként fel lehet tenni, hogy kezdetlegesebb kultúrában, ahol egyrészt a szókincs nem nagyon nagy, másrészt a beszéd nem nagyon bonyolult, részben a szintetikus, részben az agglutinációs megoldás a kedvezőbb: a szintetikus, mert a szókincs elviseli még könnyen a szótári morfematizálást, s az agglutinációs, mert a mondat még nem olyan szövevényes, hogy az agglutináció zavarná a megértést: ez vonatkozik elsősorban a bekebelező és polyszintetikus nyelvekre, de részben a finnugor nyelvekre is, amelyekben az igeneves szerkesztést csak később váltotta fel a mellékmondatos.

III.

Az elmúlt másfél évtized folyamán számos tanulmányban, könyv- és tanulmányrészletben foglalkoztam a nyelvtörténet elméletét és módszerét érintő kérdésekkel. Ezek a munkák a következők. 1. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. Budapest, 1956. 7–10. 2. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvleírásban: *NyudÉrt.* 40. sz. (1964) 166–73. 3. Birtokos személyjelek alakváltozatainak egyenlőtlen használata a múltban: *NyudÉrt.* 46. sz. (1965), 55–6. 4. A magyar szókincs struktúrájának (részrendszereinek) vizsgálata történeti szempontból: *NyudÉrt.* 58. sz. (1967), 115–21. 5. A magyar intranszitiv – tranzitiv képzők: *Ált.Nyelv.Tan.* V. (1967), 209. 6. Über die Entwicklung der Komposita in den finnisch-ugrischen Sprachen: *Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum.* Helsinki, 1968. 247. 7. A történeti és leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése: *A nyelvtudomány a haladásért.* Budapest, 1969. 159–79. 8. Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. (Lásd a tárgymutatót.) 9. Aktivisch-passivische Satzrelationen in weiterem Sinne und die Kasusfunktionen. (Előadás a III. nemzetközi finnugor kongresszuson Tallinban, 1970-ben.) Hasonlóképpen több dolgozatban a nyelvnek és a kommunikációnak a problémáit feszegettem. Ezek a tanulmányok és tanulmányrészletek az alábbiak: 1. A mondatfajták vizsgálata a funkció és forma

szempontjából: Nyelvtudományi Közlemények LXVI. (1964), 71—7, 86—7.
2. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus és tanulságai: TIT Irodalmi és Nyelvi Közlemények 1967/1, 139—40, 143—4. 3. Nyelvészet és kommunikáció: Nyelv és Kommunikáció II. (MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtár, Szerk.: Szecskő Tamás és Szépe György) Budapest, 1969. 77—93. 4. Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. (Lásd a tárgymutatót.) 5. A mondat szemantikai-logikai és morfémastruktúrája összefüggésének egyfajta értelmezése: Ált. Nyelv. Tan. VII. Budapest, 1970. 167, 173—4.

Ebben a dolgozatomban a két kérdéskörnek, a nyelvtörténet elméletének és módszerének, valamint a nyelv és kommunikáció problémájának a közös halmaza került napirendre, mintegy összefoglaló summázásaképpen az említett írásoknak. Mivel a jelzett munkákban szakirodalom is található, e tanulmányomban mellőztem a bibliográfiai utalásokat. Előterjesztett gondolataim közlését azért éreztem időszerűnek, mert hosszú tapasztalatok során merültek fel, érlelődtek meg és álltak össze kerek egészé. A rendszerezést, a jelhelyzet tényezői bonyolult összefüggéseinek a bemutatására alkalmazott modellszerű eljárást nem tartom véglegesnek, de így is ösztönző hatásúnak érzem.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

A falu nyelvének átrétegeződése

1. A nyelv társadalmi meghatározottsága

Régóta felismert igazság a nyelv társadalmi jellege; ennek hangsúlyozása a nyelvtudományi közhelyek közé tartozik. Az is igaz viszont, hogy a jelleg felismerését nem követte annak tüzetes vizsgálata, az idevágó megállapítások viszonylag hosszú ideig az általánosság jegyeit viselték. Ezen belül a különböző irányzatok egyes képviselői — nyelvészeti iskolázottságuknak, elméleti-ideológiai beállítottságuknak megfelelően — sajátos színfoltot jelentettek a társadalmi jelleg indoklásában és magyarázásában. A teljes igazság viszont az, hogy voltak időszakok, és irányzatok, amelyek kétségbe vonták a nyelv társadalmi jellegét. Itt nemcsak a természettudományos egzaktitás lenyűgöző ereje alól szabadulni nem tudó, múlt századbeli természettudományos irányzatról (Aug. Schleicher és követői) van szó. Századunkban is felütötte fejét az a vulgáris materialista — fizikalista irányzat (L. Bloomfield és iskolája), amely szintén az egzaktitás talajáról vitatta mindenféle pszichológiai, szociológiai stb. nézőpont érvényesítését, a megnyilatkozások alapjául és kontrolljául szolgáló, társadalmilag determinált nyelvi szabályok figyelembevételét a nyelvtudományi vizsgálódásokban, tagadta a nyelvtudomány társadalomtudományi státusát. Megállapítható tehát, hogy a nyelv és a társadalom kölcsönös feltételezettségének, bonyolult kapcsolatának (kapcsolatrendszerének) a figyelembevételén alapuló, egzakt igényű nyelvészeti vizsgálatok viszonylag újkeletűek, és meglehetősen sokszínű örökséggel terheltek.

A nyelv és a társadalom kapcsolatának az értelme a nyelv társadalmi meghatározottságában keresendő, ami egyben a nyelvi folyamatok objektivitására is utal. A nyelvi folyamatok — mint minden egyéb társadalmi folyamatok — objektivitása azonban az általános és az egyéni sajátos korrelációját tükrözi. A természeti folyamatoktól eltérően, a nyelvi (társadalmi) folyamatok nem függetlenek az egyéntől. Akármennyire vitathatatlan is ennek a tételnek a másik oldala, az tudniillik, hogy az egyén a tőle függetlenül létrejött és működő nyelvi (társadalmi) folyamatokba születik bele (objektív jelleg), de az is vitathatatlan, hogy nem kiszolgáltatott rabszolgája ezeknek a folyamatoknak. A nyelvi folyamatok társadalmi meghatározottsága nem egyfajta „vakon érvényesülő” determinizmus; az objektíve adott lehetőségek folytán várható megvalósulások

kiváltó okai között kitapinthatóan érzékelhető szubjektív tényezők (intuitív szándékok, tudatos erőfeszítések) is szóhoz jutnak, szerepet vállálnak. „Ha a nyelvészek nem akarnak is róla tudomást venni — írja Bárczi Géza —, maga a beszélő igenis állandóan értékeli, igyekszik beszédét világossá, határozottabbá, tetszetősebbé tenni, válogat a nyelvi eszközökben, és ez a tény egyik legfontosabb nyelvformáló erő . . . minden magyar ember a saját beszédében és írásában, bármely szerény fokon is, nyelvvalakítő tényező”.¹

A beszédtevékenység rendszercsiszoló, a beszélők rendszerformáló képességének, „kompetenciájának” az elismerése nem a nyelvi folyamatok objektivitásának a tagadása tehát, ellenkezőleg: annak igazi, „társadalmi” tartalmát nyújtja, társadalmi meghatározottságát szolgáltatja. A nyelv és a társadalom kapcsolatának, a nyelvi folyamatok társadalmi determináltságának az ilyenszerű felfogása nem a szubjektív és objektív mozzanatok vegyítése, valamiféle eklektikus szempontkeverés, hanem a nyelv társadalmi aspektusának az elismeréséből fakadó szükségszerű következmény, mondhatni: posztulátum. Az egyéni beszédtevékenységet (performancia) irányító, szabályozó absztrakt rendszer, generatív szabályhalmaz mégiscsak az egyén beszédtevékenységében valósul meg, vagy fordítva: abból vonódik el. A nyelv társadalmi jellegének ez a fajta értelmezése egyben elhatárol bennünket az e téren jelentkező túlzásoktól, mind az individuum jelentőségének az abszolútizálásától,² mind annak teljes tagadásától,³ mindpedig a generatív grammatika nyelvi szabályrendszerének társadalmi meghatározottságát teljesen megtingató „innáta-hipotézis” kreativitás elvének a túlhangsúlyozásától.⁴

2. A nyelvészociológia lingvisztikai státusa

Első nyelvészeti dolgozatomat⁵ a magyarországi strukturalizmus jóformán egyedülálló, igen tehetséges képviselőjének, Laziczius Gyulának⁶ az

¹ Magyar Nyelv 62, 132—3.

² „Minden nyelvi teremtés mindig csak valamely individuum műve. Lehetséges, hogy többen ugyanezt alkossák, és ez tényleg gyakran elő is fordul. De az alkotás aktusa és a termék azért még nem más”. H. Paul 1920 (18). A pauli felfogás szerint a nyelvi normának, az úzusnak semmiféle realitása — még pszichológiai — sincs, az a nyelvész „átlagoló” műveletének eredményeként jön létre. „Az egyes nyelvi organizmusok összehasonlításából egy bizonyos átlag adódik, ami meghatározza a nyelv tulajdonképpeni normáját, a nyelvi úzust” (i. m. 29.).

³ A nyelv nem a beszélő funkciója, hanem termék, amelyet az egyén passzíve regisztrál: F. de Saussure 1967 (31). Szerinte a nyelv „lényegében társadalmi és az egyéntől független . . .” (i. m. 37).

⁴ N. Chomskyról és iskolájáról, pontosabban a társadalmi determináltság kérdésében kialakított állásfoglalásokról van szó. Bár akad Chomsky terminológiájában olyan kifejezés is, amelyik e szabályok objektív jellegére, társadalmilag meghatározott voltára utal (ilyen pl. az „internalized rules” fogalma [N. Chomsky: 1966, 10]), de ennek jelentőségét csaknem teljes mértékben elhomályosítja az innáta hipotézis alapján kialakított nyelvsajátítási stratégiának, az egyén „façulté de langage”-ának túlzásai. N. Chomsky 1965 (30—31); N. Chomsky 1967 (2—11).

⁵ Döbrököz szókészletének rétegződése — Bölcsészdoktori disszertáció. Bp. 1947.

⁶ Laziczius sem írásaiban, sem előadásaiban soha nem használta a s t r u k t ú r a , s t r u k t u r a l i z m u s terminusokat. Egész nyelvszemléletét meghatározó kifeje-

irányításával készítettem. Laziczius Saussure tanításának kiváló ismerője volt. Jól ismerte tehát a saussure-i „linguistique interne” és „linguistique externe” distinkciót. Szerinte is „a nyelvészetnek elsősorban is *linguistique de la langue*-nak kell lennie”. Az „elsősorban” fontossági különbség jelölője, tehát elismeri, hogy „van nyelvlingvisztika is meg beszédlingvisztika is”.⁷ Sőt, a nyelvi jelmező interpretálásánál (amit egyébként „minden ízében nyelvi jellegű”-nek⁸ tartott, a tárgyi tényezőről — mint e jelmező konstitutív eleméről, pontosabban működéséről így nyilatkozott: „A tárgyi tényező mint mező úgy működik, hogy az egyes szavak tárgyi körei mintegy keresik az egymással való kapcsolatokat, és minden létrejött kapcsolat kölcsönös meghatározó hatással van a kapcsolat többi tagjaira”.⁹ Csak a mutató mezőt helyezte túl a lingvisztika határán,¹⁰ tartotta tehát extralingvisztikus faktornak. Mellesleg ezeket az úgynevezett extralingvisztikus tényezőket is a nyelvész figyelmébe ajánlotta. Ahol például a szavak vagy kifejezések környezetfelidéző hatásáról szólt, az alábbiakat mondta: „Az idegen környezetbe került szó vagy kifejezés mintegy magával hozza otthonos környezetének levegőjét”; mi több: „Ezekben az esetekben nem a nyelvi tényből magából ered a hatás, hanem abból, hogy minden nyelvi tényhez mintegy oda van tapadva megszokott környezetének egy darabja.”¹¹ Ha a nyelvész a szavak érzelmi telítettsége és effektuációja szempontjából fontos környezetfelidéző hatást akarja megállapítani, ezt önmagából a szavakból nem tudja levezetni, mivel ez a hatás nem magából a nyelvi tényből ered, tehát — szerinte — elsősorban a szavak „otthonos környezetét” kell konfrontálni a szokatlannal.

Így festett Laziczius álláspontja a *linguistique externe* nyelvtudományi státusát illetően.¹²

zése a rendszer (system) volt. Sőt, ha megérte volna a strukturalizmus néven nálunk jelentkező irányzatot, a legélesebben elhatárolta volna magát, illetőleg nyelvszemléletét attól. De ha „A strukturalizmus összefoglaló elnevezése (lett volna! K. F.) mindazoknak a nyelvszemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek zárt rendszerének tekintik, s vallják, hogy az egyes jel, illetve jelkategória értékét annak a rendszer egészében elfoglalt, meghatározott helye szabja meg” (Magyar Nyelvőr 82–94), nyelvszemléletének „strukturalista” minősítésével teljes mértékben egyetértett volna. Nyilván Telegdi Zsigmond is ilyen értelemben nevezte Lazicziust „lelkes” magyarországi strukturalistának. (Általános nyelvészetünk helyzete. Kézirat. Bp. 1969. 17).

⁷ Laziczius 1942 (61, 62).

⁸ i. m. 51.

⁹ i. m. 52.

¹⁰ i. m. 51.

¹¹ i. m. 82, 83.

¹² Itt nyilván a nyelvi jel valóságtükröző funkciójának a megsejtéséről, pontatlan megfogalmazásáról van szó. A jelek nem közvetlenül, lineáris „egy-az-egyhez” formában „rendelődnek hozzá” a valóság „megszokott környezetének egy darabjához”, hanem áttételes a kapcsolatuk, amely a fogalmi tükröződés folyamatában valósul meg. E helyen azonban nem a pontatlan fogalmazás a lényeges, hanem a sokak által extralingvisztikusnak minősített folyamatok nyelvészeti szempontból való vizsgálatának az igénye. Ez felel meg a vázolt lazicziusi gondolatmenetnek, még azzal együtt is, hogy a mutató mező sajátosságainak a konkrét vizsgálatát ő se tartotta nyelvtudományi feladatnak, mint ahogy nem is az.

Nem véletlen tehát, hogy disszertációs témául a társadalmi differenciálódás nyelvi tükröződését, azaz nyelvészociológiai témát adott. A hangsúly a nyelvi tükröződésre helyeződött, de nem kevésbé hívta fel figyelmemet a valóságos társadalmi rétegződés tüzetes vizsgálatára, illetőleg annak nyelvi szempontból való értékesítésére. Ez utóbbi különösen olyankor érvényesült, ha az adott kifejezés szakmai jellege olyan erős volt, hogy jelentése a nem szakmabeliek számára hozzáférhetetlenné vált, vagy méginkább akkor, ha a kifejezés „idegen környezetbe került”, s ezzel evokálta eredeti környezetét. A környezet — sem az eredeti, sem az idegen — nyilván nem alkotó eleme a nyelvi jelnek (ilyesmit Lazicius sohasem állított!), de annál inkább konstitutív eleme a jelmezőnek, mint tárgyi tényező. A jelmező a valóság tudati tükröződésébe ágyazva pontosan leírható, jelentősége — amely a marxista igényű jelentéskoncepciók szerint nem elhanyagolható — pontosan megállapítható, racionális magva a modern nyelvelméletbe szervesen beépíthető.

A nyelvi jel és a valóság kapcsolatának szimplifikálására épülő elméletek — nyilván — nem tudtak mit kezdeni a valósággal. A jel és a valóság lineáris „hozzárendelés”-ének az elfogadásával nem is lehetett mit kezdeni vele. Ha a jel maga a hangsor, és ehhez rendelt hozzá a társadalmi konvenció adott valóságdarabokat (tehát konkrét társadalmi viszonyokat, rétegződött állapotokat is!), ez utóbbiaknak nem sok keresnivalójuk van a nyelvészeti vizsgálatok között, automatikusan extralingvisztikusoknak minősülnek. Mindez szükségszerű következménye volt a helytelen prémisszának (lineáris hozzárendelés), és viszonylag hosszú ideig tartotta magát — főleg — a modern nyelvészeti irányzatok egyes képviselőinek nézeteiben. A nyelv — fentvázolt értelemben felfogott — társadalmi determináltságának tagadása szükségképpen a nyelvészociológiai vizsgálatok létjogosultságának a kétségbe vonásához vezetett, jobbik esetben extralingvisztikusnak minősítette azt.

A nyelv felszíni összefüggésrendjének a leírásán túlmutató nyelv-magyarázási igény más megvilágításba helyezte a korábban nyelven kívülieknek minősített faktorok szerepét. Az úgynevezett belső és külső nyelvfejlődési tendenciákról például az újabb vizsgálatok tükrében kiderült, hogy milyen szoros kapcsolatban, egymást kölcsönösen feltételező viszonyban vannak egymással. Működésükben, hatásukban — sok esetben — olyannyira egymásba folynak, hogy roppant nehéz megállapítani, hol végződik az egyik, és hol kezdődik a másik. Kitűnő példa erre E. Lewynek a kaukázusi nyelvek vizsgálata során kapott eredménye: a huzamosabb ideig tartó egymásmellettélés következtében (külső tényező) genetikusan nem rokon nyelvek tipológiaiilag rokon nyelvekké váltak.¹³ A tipológiai változásokat par excellence nyelvi változásokként szokták emlegetni.

Nem arról van szó az említett példa kapcsán, mintha a tipológiai változás megindulása folytán előálló nyelvrendszerbeli egyensúlymegbomlás, mint

¹³ L.: Lewy 1961 [14]; Acta Linguistica 13. 192 (1963); Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5. 185 (1967).

belső tendencia, ne lehetne elindítója, kiváltója további tipológiai változásoknak, éppen a megbomlott egyensúlyviszonyok helyreállítása céljából, de arról annál inkább, hogy „az első lökést” a tipológiai változás megindításában külső tényezőkben kell keresnünk. Az említett esetben másképpen nem tudnánk a tipológiai változást, illetőleg annak megindulását megmagyarázni. Ez természetesen megint nem azt jelenti, hogy a belső tendenciák „önmozgása” folytán előállított viszonyok ne indíthatnának meg bizonyos változási folyamatokat, azt viszont annál inkább, hogy nem csak ilyenek lehetnek — éppen a felhívott példa tanúsága folytán — tipológiai változások kiváltói.

Mindezeknek a határozott leszögezése rendkívül fontos az alább tárgyalandók szempontjából! Ha a nyelvi jelenségeket, folyamatokat nemcsak konstatálni, leírni, hanem magyarázni is akarjuk — uti figura docet — elengedhetetlen a külső tényezők hatásának szisztematikus vizsgálata, legalábbis adott esetek kapcsán az. Az említett ilyen!

3. A társadalmi struktúra megváltozásának nyelvi következményei

A nyelv és a társadalom genetikai kapcsolata az alapja kettejük kölcsönös feltételezettségének. E kölcsönös feltételezettség elismerése megadja a kulcsot a nyelvi mozgásforma (-fajta) lényeges vonásainak a feltáráshoz. Ha a nyelv — geneziséét és mindenkori működését tekintve — elsőrangúan társadalmi jellegűnek minősül, akkor jellemző sajátosságainak a megragadásában a társadalmi mozgásformák osztályának (munka, termelés, gondolkodás, nyelv stb.) a főbb jellemző tulajdonságaira vonatkozó elemzés illetőleg annak eredménye kisebb-nagyobb hibaszázalékkal eligazít bennünket. Ha a „mozgásforma mindig valamely struktúra mozgása és egyben különféle mozgások struktúrája is,”¹⁴ és a mozgásfajták szükségképpen magukon viselik az összefoglaló mozgásformaosztály jegyeit, akkor a nyelvi mozgásfajta lényeges jegyeinek a megállapításánál csak a társadalmi mozgásformaosztály meghatározó jegyeinek a jellemző vonásaiból lehet kiindulni. Ha a nyelvi struktúra nem is azonos a társadalmi struktúrával, de ez utóbbiból vezethető le, annak a lényeges jegynek a hozzáadásával, ami megkülönbözteti a társadalmi mozgásformaosztályba tartozó többi mozgásfajtatól. Nincs tehát abban a több évszázados megsejtésben semmi meglepő, hogy a társadalom szerkezetében beálló változások szükségszerűen érintik a nyelvi struktúrát, abban kisebb-nagyobb mértékű változást idéznek elő.

3.1. A magyar társadalom szerkezetének átalakulása. Azt szokták mondani, hogy a magyar társadalom negyedszázados története olyan nagymértékű szerkezeti változásokat eredményezett, amiket csak a honfoglalás utáni európai társadalmakba való beilleszkedés következményeinek a méreteivel lehet összevetni. Én úgy gondolom, hogy ennél többről van szó. A X–XI. századbéli magyar társadalom szerkezeti átalakulása lényegében az osztálytársadalom egyik formációjából a másikba történő átmenetet jelentette, az utolsó huszonöt év eredményeként viszont

¹⁴ Rádi Péter: Magyar Filozófiai Szemle 11. 395.

társadalmunknak az osztálytársadalmakból az osztály nélküli társadalomba való átfejlődését figyelhettük meg. Nem azt vitatom, mintha a letelepedés, az új anyagi és szellemi kultúrába való szerves beilleszkedés ne eredményezte volna a magyar társadalom szerkezetének lényeges átalakulását. Ezt állítani a tények tudomásul nem vételét jelentené. Az átalakulás méreteiben, jellegében mutatkozik minőségi különbség. A társadalom alapvető szerkezeti megváltozásának következtében az alapvető társadalmi kategóriák átértékelődtek: a tulajdonviszonyok gyökeresen megváltoztak, aminek folytán a jogi-politikai-hatalmi erőviszonyok tökéletesen átalakultak, a kulturális élet lényeges átstruktúrálásában és érzékelhető előrehaladás mutatkozik. Alapjaiban változtak meg az osztályviszonyok: a kisajátítók kisajátítása megtörtént, az új uralkodó osztály politikai szövetségének a tartalma teljesen új vonásokat tüntet fel. A társadalom alapvető megváltozásának szükségszerű velejárója volt az objektív viszonyokat tükröző fogalmak, kategóriák megváltozása, átértékelődése, az új jelenségek tükrözésére hivatott új fogalmak létrejötte éppenúgy, mint a társadalmi élet periferiájára kerülő, majd eltűnő jelenségek fogalmainak elhalványodása, majd kihalása is.

A fogalmi jegyek átstruktúrálásában, régi fogalmak kiveszése, újak születése olyan mértékű nyelvi mozgást indított el, amelynek következtében lényeges lexikai, szemantikai — itt-ott grammatikai — változások álltak be.

3.2. A falu tulajdon-, osztály-, politikai- és kulturális viszonyainak megváltozása. Az ország társadalmi szerkezetének gyökeres átalakulása magában foglalta a falu szociológiai átformálódását is. A változás kiindulópontja, alapvető tényezője az ezeréves per lezárása, a földreform végrehajtása volt. Ezzel megszűnt a „történelmi szorító”, a gazdasági béklyó, a politikai függés, a kulturális hátraszorítottság fő oka, a feudális nagybirtok. A tulajdonviszonyok megváltozása olyan erőket szabadított föl, amelyek negyedszázad alatt alapjaiban változtatták meg a falu társadalmi struktúráját. Az ország lakosságának legelmaradottabb rétege, a parasztság a hatalom birtokosának a szövetségesevé vált, és segítségével olyan változást indított meg, és hajt végre egyre sikeresebben a falu gazdasági életében, ami példátlan a magyar parasztság történetében. A föld kiszolgáltatottjából annak ura lett, aki élvezi munkája gyümölcsét, intézi saját dolgait, de teljesjogú vitapartner az országos dolgok intézésében is. A falu parasztsága — létszámának és gazdasági-politikai súlyának megfelelően — falu vezető rétegévé vált, és maga köré tömörítette a falu egyéb rétegeit is a gazdasági-politikai-kulturális fellendülésért vívott küzdelemben.

Új munkarend, teljesen megváltozott termelési technika, a jövedelem elosztásának merőben már formája, a politikai vezetés mechanizmusának gyökeres megváltoztatása a mérföldkövei a falu huszonöt éves fejlődésének. Mindezek következtében új kulturális igények támadtak, új szokások keletkeztek, illetőleg szorították ki a régieket, az „ezeréves” kategóriák átértékelődtek, vagy kivesztek, újakkal cserélődtek ki, váltódtak fel. Egyszerűen: a falu gazdasági-politikai viszonyainak az átalakulása folytán a falu egész arculata tökéletesen megváltozott, ami — érthető módon — nyelvének is lényeges megváltozását eredményezte.

4. A nyelvi változások fő vonásai

A vázolt társadalmi folyamatok, változások, súlypont-átrétegződések nyelvi tükröződése több irányú. A társadalmi kategóriák átértékelése, kihalása, vagy újak létrejötte az azokra jellemző terminusok értékét is megváltoztatta, lényegbevágó jelentésváltozásokat idézett elő. Egy sor kategória megszűnte nyelvi kifejezésének a perifériára kerülésével, majd kihalásával járt. Funkciótlanúvá váló szavak, kifejezések „pillanatok alatt” elvesztik létjogosultságukat, igen gyorsan elhalványodnak, majd — elsősorban a fiatalabb generáció szótárából — eltűnnek. Fontos, új intézmények, munkafolyamatok stb. új terminusai rendkívül gyorsan gyökeret vernek a falu társadalmának derékhadában — ez alól csak a legidősebb generáció kivétel.

4.1. Viszonyváltás, jelentésváltozás. A tulajdon- és hatalmi viszonyok fundamentális átrendeződése kapcsán megszűnt az „ezeréves” *úr* — *szolga* szubordináció falusi változata, az *úr-paraszt* viszony, de általában mindenfajta kizsákmányoláson alapuló ellentétek egysége, így a *gazda* ’basaparaszt, kulák’ és a *cseléd* viszonya is. A viszonypárok alkotó elemeinek minőségi megváltozása vagy az adott társadalmi kategória(-k) megszűnte idézte elő a viszony megbomlását.

4.1.1. A magyar *úr* — szemben a *monsieur*-vel, de méginkább a *mister*-rel — feudális jellegű jelentéstöltettel kövesedett meg. Annak ellenére, hogy létrejött „pillanatában” a legnagyobb hatalmasságnak kijáró titulus (*Úristen, Úrjézus, úr király, király úr, fejedelem úr*), és óriási mértékű deszcendens jelentésváltozáson ment át, végig megőrizte feudális jegyeit. Amikor például már kézzelfoghatóan vesztített feudális, a „misera plebs” fölé rendeltség értékéből, makacs ragaszkodással jelzőket vett fel az exkluzivitás értékelésére (*tekintetes úr, nagyságos úr, méltóságos úr, kegyelmes úr*). Volt abban valami groteszk fintor, hogy két *énekes-koldus* — megkülönböztetni akarván magukat az egyéb *gyalog-koldusoktól* — *kollegauraszták* egymást.) A felszabadulás után az *úr* jelentésértéke jóideig fonákjára fordult, a népharag a *feudém* maradványaival együtt (a címkérség orgiájának utolsó fellobbanásakor, újból élesztgetett) *urazás* ellen fordult. Így a szó teljesen pejoratív töltetet kapott. Az „*Ez olyan úri dolog!*” értékítéletben a lenézés, méginkább a megvetés inkarnálódott. Sőt, volt egy olyan szakasza az eltelt negyedszázadnak, amikor a közzelfogás mintha halálra ítélte volna: az *elvtárs* foglalta el a helyét.¹⁵ Manapság — úgy tűnik — helyére került a szó megállapodott jelentésével együtt: a bizalmas viszonyon kívül levők egymás kölcsönös megtisztelését szolgálja, tehát amolyan, a *citoyen*-t megillető *monsieur*-féle lett, ami megjár annak is — sőt csakis annak —, akivel nem egyezik mindenben politikai nézetünk, mert akivel egyezik, azt *elvtársnak*

¹⁵ Ez a helyesre nem vált az *elvtárs* titulus hasznára. Sok egyéb erőltetett dologgal együtt a szó a túlhasználás folytán sokat vesztített rendkívüli expresszivitásából, és néha bizony eredeti szép jelentését meghazudtoló és mosolyt keltő szintagmatizálódásra kényszerült (*plébános elvtárs*).

tiszteljük.¹⁶ Mindemellett a (falusi) fraternizáció *uramjának* van némi — igaz, hogy elsősorban tréfás kicsengésű — pejoratív íze. Mintha hasonló pejoráció csengne ki az *elvtársam*-ból is: mindenestre a régi szubjektivista politikai vezetés finom kritikáját (a voluntarisztikus türelmetlenség egy-csapásra minden *úr*-ból *elvtárs*-at akart csinálni) sűrítette magába a szó-használat enyhe perszifflálása.

4.1.2. A megváltozott falusi osztályviszonyoknak megfelelően a *paraszt* szó is órási jelentésváltozáson ment át. Az *úr*-ral szembesítve a *paraszt* — még ha voltak *zsiros parasztok*, *tehetős parasztok* is — általában a 'gazdaságilag elnyomott, politikailag kiszolgáltatott, a művelődési lehetőségekből nagyjából kirekesztett, a nehéz fizikai munkára kárhozottatott' alapjelentést reflektálta a felszabadulás előtti korszakban. Emellett természetesen mindvégig magán viselte az eredeti és a későbbi jelentés megbélyegző jegyeit is: 'egyszerű, díztelen, közönséges, elmaradott, ostoba, neveletlen, bárdolatlan'. Ez az utóbbi főleg szintagmákban domborodott ki: a *finom* magatartású *úr*-ral a *bárdolatlan paraszt*, az *úri műveltség*-gel a *paraszti ostobaság*, a *disztिंगvált úri viselet*-tel, *viselkedés*-sel az *úrhatnám paraszt neveltségessége* feszült szembe a „közgondolkodás” hivatalos értékmérőjeként. Igaz, hogy megvolt ennek a kornak a *földműves, gazda, szántóvető* terminusa, sőt még *Kisgazda Pártja* is volt, ezek azonban elsősorban statisztikai némenklatúrák voltak, illetőleg a parlamenti manőverek politikumát jelentették. A „*talajgyökér-ideológia*” *ősmagyar-, ősparaszt*-, „elmélete” csak arra volt jó, hogy kompromittálja, politikailag prostituálja az egyébként is teljesen pejoratív töltetű szót.

Meglehetősen súlyos, megbélyegző szemantikai poggyással terhelten érte meg tehát *paraszt* szavunk a felszabadulást. A felszabadulás utáni erőviszonyok megváltozásával a *munka* becsületének rehabilitálásával ('kín, gyötrellem'-ből lassan-lassan 'becsület és dicsőség dolga'-vá válva) a *paraszt* fogalmi töltete is egyre inkább megváltozott, jelentése is egyre aszcendensebb ívelésű lett. Viszonylag rövid idő alatt, igen mélyről indulva óriási utat tett meg: a gazdaságilag elnyomott, politikailag kiszolgáltatott, a művelődési lehetőségektől elzárt, műveletlen, bárdolatlan, *sült paraszt*-ból jóformán egyik napról a másikra a hatalom birtokosa, a maga ura lett, aki óriási iramban kezdett hozzá művelődési hiányainak a pótlásához. Az *úri Magyarország*-ból a fordulat éve után *Munkás-Paraszt Hatalom* lett, *parasztképviselek* részt vállaltak a legfőbb hatalom gyakorlásának felelősségéből, *parasztfiatalok* százai, ezrei kezdték el közép- és felsőfokú tanulmányaikat,

¹⁶ Hasonló deszcendens jelentésfejlődést mutat *asszony* szavunk is. Az eredetileg a fejedelemasszonynak, majd királynénak járó címből *asszonyság*, *jóasszony* lett. (L. *Asszonyfalva* 'a királyné faluja', *Asszonyvására* 'a királyné vásárhelye', *Asszonypataka* 'a királyné patakja' stb. mellett: *asszonyunk*, *Szűzmária* 'Szűzmária [egék] királynéja' *Szűzanya* 'regina immaculata'; a *Kisasszony* [szept. 8., Mária születése] és a *Nagyboldogasszony* [aug. 15., Mária mennybemenetele] oppozícióban a 'kiskirálynő, hercegleány' jelentés áll szemben a 'mennyei trónusát elfoglaló egék királynéja' jelentéssel. Vö.: fr. *Notre-Dame* a ném. *Heilige Maria* a *Sancta Maria*-nak egyszerű fordítása, a *Regina caelorum*-nak ugyanitt a *Königin des Himmels* felel meg, tehát a német *Frauen* semmiféle 'königin'-reminiscencia nincs. A mai falu *asszonyom* kifejezése — értelmiségiek terminusa — nagyjából a fr. *madame* értékét tükrözi.)

és a származás szerinti kategorizálás idején nem volt hátrányos *paraszt-származásúnak* lenni, mint ahogyan ma sem az.¹⁷

Mivel a korábbi pejoratív jelentéstöltet eufémizálására létrejött szinonímák (*földműves, szántóvető, gazda, kispap*) elvesztették funkciójukat, viszonylag rövid idő alatt kivesztek, illetőleg beolvadtak az *egységes paraszti osztályt* jelölő terminusba. Ugyanígy — funkcióvesztés következtében — tűnnek el szemünk láttára a korábbi rétegződési különbségek mutatói, úgymint a *szolga, cseléd, zsellér, napszámos, béres, gyalogbéres, fogatos béres, pógár* 'nagygazda, basaparaszt', *gazda* és a kérészeletű importterminus, a *kulák* is. A korábbi munkavállalási jellegből fakadó paraszti megnevezések is hasonló sorsra jutottak: a *feles* 'felesbérő', *arendás* 'összegért, illetőleg termékmennyiségért bérő' *summás, részesarató, aratógazda, ispán*, ugyanúgy, mint a munkáltatók: *egészheles, félheles* 'negyvennyolc, illetőleg huszonnégy kat. holddal rendelkező gazda', a *fertállyeszeksziós* 'tizenkét kat. holdas gazda', és természetesen a legfőbb ellenség, a *latifundium*, a *nagybirtok*, birtokosával, az *urassal* együtt.

Aki ma a falun földműveléssel foglalkozik, az *termelőszövetkezeti paraszt*, azaz *téeszparaszt*, vagy (elenyésző kis töredékben) *önálló gazdálkodó*, azaz *maszkeparaszt*, vagy egyszerűen *maszkek*.

4.1.3. A tulajdonviszonyok átalakulása folytán létrejött új társadalmi viszonyoknak megfelelő értékítéletbeli változások lényegét kitűnően példázza a két alapvető terminusnak, az *úr*-nak és a *paraszt*-nak a jelentésváltozása. Az egyik a szédítő deszcendencia következtében majdnem kihullott a falu (de az egész magyar nyelvterületnek is a) szókincséből, a másik pedig — ellenkező előjellel — teljesen új veretet nyert. Itt azonban egy pillanatra meg kell állni, és tudomásul kell venni, hogy nehezen tudnak a szavak és kifejezések korábban szerzett szemantikai töltetüktől megszabadulni. A közhasználat többé-kevésbé megállapodott volta ellenére a régi „érték” kísértő szelleme — ilyen vagy olyan formában — vissza-visszatér. A mai konszolidált *úr* 'monsieur' mellett a mai *urizál* nem kevésbé pejoratív értékű, mint tizenöt-húsz évvel ezelőtt volt. Ugyanígy a *jóasszony* a mai *asszonyom* ellenére is inkább 'együgyű', mint 'derék' asszonyt jelent. A „*Munkás-Paraszt Hatalom*” *paraszt* tagjának elvitathatatlan aszcendenciája mellett még ma is él — igaz, hogy szigorúan körülhatárolt szociológiai milióban — a *sültparaszt* 'bárdolatlan, ostoba, konok' kifejezés. A szavak sem kerülhetik el sorsukat!

4.1.4. A tulajdonviszonyok gyökeres megváltozása a falu politikai arculatának az átformálódásával járt. A társadalmi fejlődés felgyorsulása konkrét tartalmat adott a *felszabadulás* szónak: a 'fékevesztett társadalmi örület'-től (*fasiszmus*) való megszabadítás mellett a belső gazdasági, politikai függőség,

¹⁷ Bár még ma se beszélhetünk a továbbtanuló fiatalok között a parasztszármazású hallgatók megfelelő arányáról, az annak idején mutatkozó anomáliákat finoman érzékelteti a *munkás – paraszt származású értelmiségi* nyelvi finta. Azok ellen képződött, akik nem értették meg ennek az *osztálypolitikának* a lényegét, mindent csak statisztikai átlaggal mértek.

teljes mértékű kiszolgáltatottság alól való felszabadulásban öltött testet. *A kisajátítók kisajátítása* 'földreform' húsba, vérbe, életbe vágó szemantikai értelmet nyert, hiszen az évezredes per sokszor megálmodott, sokat áhított lezárását eredményezte, mégpedig megmásíthatatlan ítélettel. A *demokrácia* — mint korábban jóformán teljesen ismeretlen terminus — pillanatok alatt gyökeret vert, mert kézzelfogható bizonyítéku szolgált az új társadalom lényegének a feltárásával, egyben a *politikai aktivitás fokozásának* ('földreform, a retrográd törekvések visszaverése, demokratikus pártok alapítása, tevékenységüknek a közös cél — a falu gazdasági, politikai, kulturális felemelkedése — érdekében való koordinálása stb., stb.') éltető eleme lett. Lassan egyértelművé vált a *demokrácia* és a *diktatúra* belső tartalma, kettejük kölcsönös feltételezettsége is. Feloldódott az a látszólagos ellentmondás a falu szemléletében is, hogy a *proletariátus diktatúrája* 'olyan sajátos elnyomó apparátus, amely a népesség elsöprő többsége szempontjából a *demokrácia* megtestesülését jelenti'. Az új hatalmi viszonyok megszilárdulásának folyamatában a *demokratizálódás* meghatározó vonásai még egyértelműbbé váltak, és a *szocialista demokratizmus* kialakítása és megerősítése irányában fejlődtek tovább. Ebben a fejlődési folyamatban nyert értelmet a *tanácsi, a szövetségi demokratizmus, a beszámolási kötelezettség* ugyanúgy, mint a delegált (megválasztott) vezetők visszahívásának lehetősége. Ilyen és ehhez hasonló *politikai atmoszféra* új szint és hangulatot kölcsönzött a *taggyűlés*-eknek, *tanácsi, tanácstag* *beszámoló*-nak és általában mindenfajta *gyűlésnek* vagy *értekezletnek, a pártszervezet, a szakszervezet, a nőszervezet* stb., stb. életének: fokozta a vezetés (*elnök, titkár*) felelősségét, egyre sürgetőbben követelve a *vezetőmunka* színvonalának emelését.

Mindezek és még sok egyéb tényező hatásának következtében a falu szeme láttára, mondhatni a saját bőrén tapasztalva töltődik meg igazi értelemmel a *szocializmus*, ez a születésétől fogva olyan hányatott sorsú, politikai terminus. Hányan és hányszor hamisították meg valódi értelmét ('csajkamese, az egyéniség megszűnése stb.'), vagy éltek vissza a tömegeket magával ragadó vonzóerejével (a hitleri a fasiszta mozgalom a *nemzeti szocializmus* nevet vitelte). Napjaink falujának nem kell már „magyarázni a szocializmust”; semmiféle démoszthenészi hangvétel nem mérkőzhet a személyes tapasztalatok elsöprő erejével. A *szocialista vívmányok* pozícióinak erősítése, azok rendkívül gondos féltése a falu politikai arculatának egyik legjellemzőbb vonása. Hol vagyunk már a „*kolhoz*” riogató fantomjától?! Az „Így is lehet élni” — mégpedig nem is olyan rosszul! — személyes tapasztalata rakódik rá elmozdíthatatlan nehezékként, meghatározó fogalmi jegyként mind a *szocializmus*, mind a *termelőszövetkezet* fogalmára.¹⁸

Hasonló módon kezd kirajzolódni — ha egyelőre még elég halvány kontúrokkal is, de egyértelmű jelentésfejlődést mutató módon — a *kommunizmus* tartalma is. „Európát ijesztgető kísértet”-jellegéből egyre inkább a

¹⁸ Ez utóbbit igen gyakran — a régi mumustól való egykori félelmük kigúnyolására — saját maguk között is *kolhoz*-nak becézik, aminek a jelentésbeli értékét egy világ választja el a huszonöt-harminc évvel ezelőttitől.

biztató jövő előhírnökének a funkcióját teljesítő ígéret jegyeit feltüntetve. Csak nézőpont kérdése!¹⁹

4.1.5. Ebben a kontextusban, a vázolt társadalmi méretű tudatátalakulás summázataként teljes mértékben átrendeződtek az egyik leglényegesebb társadalmi tevékenységet tükröző fogalom jegyei is, és az átrendeződés méreteinek megfelelően megváltozott a testetöltött fogalom, a *politika* jelentése is. A parasztság többévszázados keserű tapasztalata alapján a szó teljesen rosszálló, elmarasztaló jelentésűvé vált. Az eredeti, szépen csengő jelentéstartalom 'a város és általában a köz ügyeinek előmozdítása érdekében kifejtett tevékenység' az idők múlásával, a politikai gyakorlat lecsapódásaképpen a fonákjára fordult: 'exkluzív mesterség'-gé (mesterkedéssé), 'úri huncutság'-gá vált, amelynek annyi köze volt a közügyek előreviteléhez, mint a múlt *politikusanak* az őt megválasztó *tömegek* valódi érdekeihez. Ilyen egyértelmű jelentésfejlődéssel a *politika* hovatovább 'a nép becsapásának a tudománya'-vá fejlődött. A *népakarát* megvalósításának ígéretével, a *népszuverenitás*, *népfelség* szemfényvesztésével megválasztott *követek* üléséhez a helye eredeti jelentésében felfogott *Országháza* az uraság, az urak háza' volt, amely funkcióját tekintve minden lehetett, csak *népképviseleti parlament* nem. Az *országgyűlés* az 'urak gyűlése' lényegvesztő orációk, sallangos szónoklatok és hipokrita diszkussziók színhelye volt, nempedig a *népszuverenitás legfőbb hatalmát realizáló felelős testület*.

Ilyen egyértelmű előzmények után érthető volt a falusi rétegek, elsősorban a parasztság tartózkodása, sőt kimondott ellenszenva a *politika*, a *politizálás* iránt. Ez a tartózkodás csak lassan oldódott, és nem is változott meg a közelmúltig, mivel a felszabadulás utáni időszaknak is volt periódusa, amikor a szavak és a tettek egysége megbomlott, amikor a realitások számbevételeit légvárak építése váltotta fel, sőt kimondott *törvénytelenések* is kompromittálták az új fogalmi jegyek előtérbe nyomulásával tisztuló fogalmat. Így ez a politika is teljesen elveszítette *tömegbázisát*, sőt a második *ellenforradalmi zendülés* egyik kiváltója lett.

Mindezek ellenére — ezekkel együtt — *politika* szavunk ma már teljesen új vérteteket nyert a falu nyelvhasználatának tükrében, és megint csak a közelmúlt személyes paraszti tapasztalatai csiszolták ilyenné jelentését. A 'közügyekkel, országos ügyekkel való felelős sáfárkodás' új csengést kapott a *szocialista demokratizmus* jegyeinek a megszilárdulásával, a *be számoltatási kötelezettség* komolyan vevésével, a felelősségrevonás, a *visszahívás* gyakorlati megvalósításával. Ezt a fajta felelősséget kell vállalnia a legkisebb pártszervezet titkárától a *legfőbb államhatalmi szerv*-be beválasztott *országgyűlési képviselőig* bezárólag mindenkinek, aki nagyjainkban *politizál* Magyarországon. És ezt vállalják is — többek között a *parasztképviselek* is.

¹⁹ Az *Úr* despotizmusa ellen fellázadó *sátán* 'a gonoszság szelleme' adott körülmények között *Lucifer*-ré ('világossághozó, felvilágosító') változhat. A *lázadás szelleme* ekvivalens a *szellem lázadásával*, amely minden korban az előrehaladás lényeges motorja volt.

4.1.6. Új tartalmat kapott a *műveltség*, *művelődés* szó is. Az „*Úr ír*” privilegiált státust, diszkriminalizációs részesedési arányt példamondat végérvényesen eltűnt a *népiskola* ’csak az alsóbb néposztályok oktatására szánt iskolatípus’ intézményével együtt a falu közgondolkodásából. A *művelődési lehetőségek* hangoztatásán túl megteremtődtek a *művelődési feltételek* is, amik nélkül a *művelődéshez való jog* általánosságáról, egyenlőségéről beszélni azonos értékű a „híd alatt hálás egyenlő jogának” Anatole France-i formulájával. A *közművelődés*, a *népművelés* ’a nép legtágabb értelemben felfogott sokrétű művelése’-t jelenti a *műveltség*, *általános műveltség* jegyeinek szemünk láttára történő súlypontátrendeződésének a figyelembevételével. A nem minden sznobizmustól mentes, egysíkú *klasszikus műveltség* (aminek igazán értelmét távol áll tőlem kétségbe vonni) helyét világszerte egy újfajta *általános műveltség*-konceptió foglalja el, amelynek értelmében nem tilos tudni Platón kilétéről, annál inkább tilos nem tudni a modern élet szabta *ismeretbeli követelmények*-ről. Ennek a tartalmi metamorfózisnak a tükrében a *paraszttság általános műveltségé*-ről mint olyan követelményről lehet — és kell is — beszélni, amely magában foglalja ’a mezőgazdaságban napjainkban végbemenő technikai forradalom (új gépek, berendezések, vegyszerek, termelési eljárások stb.) megkívánta új (szak)*ismeretanyag* birtolása’ mellett ’az emberi teljesség megközelítésére irányuló politikai, kulturális (irodalmi, művészeti stb.) ismeretek összességét’-t is. A széleskörű *szakmai műveltség* az általános műveltség integrális részévé vált tehát, amit nem tudomásul venni elavult kategóriákhoz való ragaszkodás, még inkább strucepolitika, a falu igazi érdekeinek a cserbenhagyása.

A megváltozott társadalmi igény kielégítésére szolgáló intézmények vagy teljesen újak, vagy funkciójuk jellege változott meg. A modern követelmények az egész *iskolarendszer* átalakítását tették szükségessé. A felszabadulást követő évben új *iskolatörvény* látott napvilágot, aminek legfontosabb vívmánya a kötelező nyolcosztályos *általános iskola* lett. Ennek az új *iskolátípus*-nak az a jellemző vonása, hogy *oktatási rendszer*-e állandóan igyekszik hozzáidomulni a mindenkori társadalmi szükségletekhez, *tananyag*-a állandóan korszerűsödik. A kötelező általános iskolán túl egyre több falusi fiatal végez középiskolát, szerez egyetemi, főiskolai diplomát. A *diplomás falusi* egyre közkeletűbbé váló fogalommal válik.

Az új igényeket szolgálják — az iskolarendszeren túl — az *ismeretterjesztő előadások*, *tanfolyamok*, a rádió- és televízióadások hálózata, a *művelődési otthonok* intézménye, ezeken belül különösen az egyre bővülő *szakköri rendszer*. A modern értelemben felfogott általános műveltség „másik oldalá”-nak a kiteljesedésére hivatottak a falusi *mozik*, de a *vándormozi*-k is, a művelődési otthonok *színháztermei*, a *faluszínház* intézménye, a *művelődési autók*, a *műsoros estek* éppen úgy, mint az *író-olvasó találkozók*. A sort még lehetne folytatni! De úgy gondolom, hogy ezek a terminusok is eléggé érzékeltetik a falu új művelődési igényét, de a lehetőségek valóráváltására irányuló feltételek megteremtésének az elvitathatatlan tényét is.

4.2. Új intézmények, eljárások terminológiái vetülete. A negyedszázad társadalmi átalakulásában a legszembevetőbbek a falu életében bekövetkezett változások. A *földreform*, a *földosztás*, majd a *közös gazdálkodásra való áttérés*, a *termelt javak előállításának és elosztásának*

módja egészben új parasztságot hozott létre. A „kaparj kurta” zsupori önzésére alapozott megélhetési módozatok kényszerét a közös vállalkozás kölcsönös egymásrautaltsága váltotta fel. A falu birtokmegosztás-ára jellemző „nadrágszűjszekció”-t (törpebirtokrendszer) a mezőgazdasági nagyüzemet reprezentáló nagy táblák váltották fel merőben új termelési lehetőségek megteremtésével. A magyar falu évszázados elmaradását szimbolizáló faekét a legmodernebb agrotechnikai műveletek elvégzésére alkalmas, „okos” erőgépek szorították ki, amelyek a legkülönbözőbb talajmunkák végzésére, soroskével 'ekerrendszerrel' való szántásra éppúgy alkalmasak, mint a talajsimító talajminőséget javító, fejtárgyázási stb. műveletek végrehajtására. A régi paraszt meglehetősen nagymértékű autarkia-ra kényszerítettségét (amelyben a kruplitemesztéstől a vászonruházat előállításáig mindenhez kellett érteni), a modern mezőgazdasági munkálatok határozott szakosodás-a váltotta fel, aminek folytán nemcsak növénytermelő és állattenyésztő brigád-ok jöttek létre, és működnek a brigádvezető, a „brigádéros” irányításával, hanem — éppen napjainkban — újabb specializálódás körvonalai kezdenek kirajzolódni, úgymint a növényvédők vagy az öntözőgépezsek alakulata. A hagyományos állattenyésztést főleg a szaporítás-t is a modern igényeknek megfelelő, gazdaságosabb eljárás szorítja ki, aminek a sok élcelődésre okot szolgáltató műbika, műcsődör, műkan, műkos 'inszeminátor' a középponti figurája. A vaskos népi humor expresszív kifejezései interpretálják az inszeminációs művelet-et.

Ezt a meglehetősen sokrétű munkát a téesz-vezetőség (az elnök, az alelnök-ök), a főagronómus, az agronómusok, a brigádvezetők értekezletének keretein belül) irányítja operatív. A gazdálkodás fő irányvonalát a szűkkörű vezetőség dolgozza ki, de a közgyűlés hagyja jóvá. Ugyancsak ennek a legszélesebbkörű testület-nek a hatáskörébe tartozik a tisztségviselő-k demokratikus megválasztása. A közgyűlés politikai aktivitásá-nak a függvényeként valósul meg, illetőleg fokozódik vagy stagnál a szövetkezeti demokrácia. Ez a fórum hagyta jóvá végső fokon az egyes munkafolyamatok minősítésével a munkacsoporthoz arányait, ennek, illetőleg a végzett munka és a termelékenység alakulásának alapján állapítják meg az egyes termelőszövetkezeti tagokat megillető jövedelemennyiséget forintérték-ben és természetbeni járandóságban. A közgyűlés egyik legfontosabb, „érték-mérő” változata a zárszámadó közgyűlés, amely minden jól működő termelőszövetkezeti község életében népnepély mind a „fennkölt” (sajnos, erősen közigazgatási-zsargonon ízű) elnöki beszámoló, mind a hivatalos aktus utáni „magnum áldomás” méreteinek tükrében.

4.3. Peremszókincs, terminusok kiveszése. A mezőgazdasági munkálatok differenciálódása, új társadalmi igények szükségképpen a falu életének a periferiájára szorítanak bizonyos munkafolyamatokat, a korábbi, kimondottan paraszti zsargon-t tükröző kifejezéseket. Hasonló sorsra jutottak, illetőleg jutnak a kiveszőben levő szokások, néphit, babona jellegzetes kifejezései, a rokonsági fokozatok ősi terminusai és az átalakulóban levő életmód (öltözködési-, étkezési-, lakáskultúra stb.) régebbi szavai is.

A kisbirtokrendszer megszűntével funkciótlaná vált, és egyre ritkábban használt kifejezés a megye 'mezsge', a régebbi dülőnevek (Pákisony,

Gatyai, Görcsmégy, Hence-hídja, Ugron-kereszt stb.) is lassan-lassan elfelejtődnek, illetőleg az újabb létesítmények alapján keresztelődnek át (*Marha-istálló-, Borjazzató-, Disznónevelde-, Disznóhizlalda-, Hidroglóbusz-dűlő* stb.). A kiveszőben levő eszközök nevei is már jobbára csak az idősebbek szótárában találhatók, a fiatalabbak — ha ismerik is a szót — nem tudják pontosan értelmezni. Ilyenek: *nyüst, cséve, csorda, tilu, gereben, cucafa* 'a palántázás eszköze', *rakonca, csoroszla, göröndő, iga, járom, hadaró, cséphadaró, sajtár, pálló hordó* 'főleg a vászonruhák párlására szolgáló hordó', *mosófa, mángulló* (mángorló) stb. Munkálatok: *fájjás* 'az erdőbirtokos fajáradékának a kivétele', *napszám, gyalognapszám, részes aratás, részelés, rigolírozás, nyomtatás* (régii „cséplés”), *nyomás* (= kendernyomás 'a kemény kenderszálak puhítása'), *tilulás, fehérítés* stb. Szokások: Ha megmaradt is a *nyerés*, helyét a hivatalos szó foglalta el: *eljegyzés*. A *vőfények* funkcióját a *meghívó* teljesíti. A *vőfények* hivatalba lépésének ceremóniája, a *bokrétázás* is megszűnt. A *sillány* helyett is a *koszorúslány* járja, ugyanúgy a *násznagy* helyett a *tanú*. Kiveszett a *korbácsolás, betlehemezés, kotyulás, nyársdugás, tikverő* 'lakodalom utáni verbunkolás végig a falun', *kontyulás, legénybúcsú, halotti tor* stb. Hitvilág, babona: *búcsú* ('az ideig tartó büntetés túlvilági elengedése a gyónáson kívül' jelentése csaknem teljesen elhalványodott, az eszem-iszom töltet jellemzi), *búcsújárás* is kiveszőben van, a *búcsúfia* helyét is egyre inkább az *ajándék* foglalta el. A *penitencia* és a *purgatórium* is inkább csak az öregek terminológiájában él ugyanúgy, mint a *balázsolás, balázsáldás*. Az ünnepnapok közül élő még a *karácsony, húsvét, pünkösöd, nagypéntek, virágvasárnap*, ingadozik a pontos értelmezés a *vízkereszt, a húshagyó-kedd, a hamvazó-szerda, a zöldcsütörtök, a fehérvasárnap* esetében, a *Nagyboldogasszony, Kisasszony* identifikálása se megy nehézségek nélkül a fiatalság körében. A régi szakrális jellegű hónapnevek ez utóbbi rétegben már teljesen elvesztették naptárjelölő funkciójukat: *Szentgyörgyhava, Szentjakabhava, Szentandrás-hava, Péterpálhava, Böjtelő, Böjtmáshava*. A *szemmelverés, öntés, ráolvasás, javós ~ javas* (asszony), a *lidérc, banya, boszorkány, báj, ször* (= *szer*, valakit megetetni valamilyen szerrel, bájeleddel) stb. már csak metaforikus értelemben használatos az egész falu nyelvében. A rokonságnevekben végbemenő változások: kiveszett a *kisebbik uram* 'a férj öccse', *öregbik uram* 'a férj bátyja'; az *uram* helyét is egyre inkább a hivatalos *férjem* foglalja el, a *fehércselédet, vászoncselédet* pedig kiszorítja a *nő* vagy *asszony* ugyanúgy, mint az *ipa, nápa* kifejezéseket az *apósa, anyósa, az öregapám, öreganyám* helyett a *nagyapám*, illetőleg *nagyanym* a használatos, a *koma* helyett viszont a *fiam* v. a *lányom keresztapja*. Öltözködés, lakás, étkezés: pusztulóban van a *pruszli, a röpike, a pufándli* (az első kettő helyett a *blúz* járja, az utóbbi a népviselet kihalásával eltűnt, olyan műfar-féle volt). Ugyancsak a népviselettel együtt lassan feledésbe megy a *pille* 'fejdísz fiatal menyecskék részére', a *péntő* (= pendely), a *bocskor, a tutyi, a kapca* (lábbeli-félék), a *hétsszálgatya* (= hétrőfös) és általában a *gatyá, a ködmön, az obon* (az utóbbi kettő férfi felsőruha volt) és a *suba*. Alig ismerik már a régi ételek közül a *gánicát, a pempőt, az istercet* (lisztből és krumpliból készült ételféleségek), a *nyuklit* 'nudli', a *bögyöllőt* 'ua.', a *kását, a prószát* 'sült puliszka-féle', a *laskát*, ma már nem készítenek ilyesmit. A nagymennyiségű étel készítésére szolgáló *kondér* helyett is inkább *üstöt* mondanak. Az új házakban nincs már

kemence a kenyér és a langalló 'lángos' sütésére. Az új építkezésnél a *pitar* (pitvar) helyét a *veranda* foglalja el, nincs *mestergere*nda, *szabads*porhelt 'tűzhely', *szabadkémény*, de *hé* 'szénapadlás' sem. Egyedül a régi *fundamentum* tartja magát erősen, nem tudta kiszorítani az *alap*, *alapozás*. A *funtus*-ból (= fundus) viszont *telek* lett, a *csűr*ből *magtár*, a *mécs*ből *lámpa*, illetőleg *égő*. A régi mértékegységek is átváltódtak: az *akó* helyett *hektóliter*, a *pint* helyett a *liter* használatos ugyanúgy, ahogyan a hosszmértékben a *rőf*ből *méter* lett; az *arasz* él még ugyan, de homályosuló jelentésben. A *fertály* teljesen eltűnt, ma már csak *negyed*et mondanak.

5. Összegezés

A falu nyelvének átrétegeződését bizonyító nyelvi adatokat még lehet sorolni. Erre azonban nincs szükség. Nem a teljesség igénye, hanem az egyes társadalmi folyamatokat tükröző néhány példa is elég annak érzékeltetésére, hogy milyen mértékű szerkezeti változásokat idézett elő a falu életében az elmúlt negyedszázad. Mind az integrálódási, mind az újabb specializálódási folyamatokat érzékenyen követték a megfelelő nyelvi átrendeződések: terminusok elhalványodása, a szókészlet perifériájára kerülése, majd kipusztulása, illetőleg új kifejezések születése. Az új falu új társadalma a modernizálódás felé halad. Ennek szükségszerű velejárója a társadalmi változásokra legérzékenyebben reagáló szókincsváltozás, szavak, kifejezések elhalása, újak születése és a megmaradt régiek jelentésének kisebb-nagyobb mértékű megváltozása. Mert csak így, ezeknek a változásoknak a végbementelével felel meg a falu nyelve a falusi társadalom egyes tagjai között az érintkezés, a szervező munka eszközének. Akármennyire sajnáljuk is egyes ősi, expresszív értékű kifejezések eltűnését, a társadalmi fejlődés által túlhaladott munkafolyamatok, szokások stb. elhalványodása, majd kiveszése maga után vonja nyelvi kifejezések pusztulását is. A nyelvjárásbeli sokszínűség életre keltőjét és konzerváló erejét, a távolságot, a közlekedés hiányát a gazdasági autarkia kényszerülést ellenkező előjelű tendenciák váltották fel, amelyek nemcsak a népszokások, a népviselet színeit változtatták meg, elhalványították a „népnyelvi szöveget” is, igaz, hogy egyszínűbb, de a modern igényeknek megfelelőbb „kelmére” cserélték ki. Ezt a folyamatot nem lehet megállítani, mivel az a nyelv társadalmi meghatározottságából szükségképpen következik.

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem,
Nyelvi Tanszék,
Budapest
és
I. C. Parhon Egyetem,
Magyar Tanszék,
Bukarest

Irodalom

- Bárczi G., A nyelvi változások értékelése: Magyar Nyelv 62. 129–34.
H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte (Halle, 1920⁵).
F. de Saussure, Bevezetés az általános nyelvészetbe (Bp. 1967.).
N. Chomsky, Topics in the theory of generativ grammar. Hága, 1966.
N. Chomsky, Aspects of the theory of syntax Cambridge. Mass., 1965.
N. Chomsky, Recent contributions to the theory of innate ideas: Synthese 17. 2–11 (1967).
Hutterer M., A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5. 169–87 (1967).
Laziczius Gy., Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések (Bp. 1942).
E. Lewy, Kleine Schriften Berlin, 1961.
Rádi P., Kísérlet a mozgásformák rendszerének korszerű leírására: Magyar Filozófiai Szemle 11. 369–406 (196).

A nyugat-magyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegeződése

1. Jelen dolgozat adalék a nyugat-magyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegeződésének vizsgálatához. Vizsgálódásaink alapját az a nyelvjárási anyag képezi, amelyet a készülő magyarországi Német Nyelvatlasz (UDSA) kérdőívein és magnetofonszalagokon a szerző 1968/1969-ben gyűjtött.¹ A teljes anyag feldolgozását egy nagyobb terjedelmű disszertáció tartalmazza. A vizsgált korpusz Nyugat-Magyarország egy egységes nyelvjárási területének, a Mosoni-síkságnak (Heideboden) 1969. évi nyelvállapotát tükrözi.² A kutatópontok: Lébény, Magyarkimle, Máriakálnok, Bezenye, Hegyeshalom, Rajka, Levél, Mosonszolnok, Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Moson és Magyaróvár. A munka módszerét a modern dialektológia egyik alapelve határozta meg: „A nyelvjárás önmagában is megfogható, saját belső rendszere alapján is értelmezhető nyelvi egység, amely ugyanakkor részrendszere az adott össznépi–nemzeti nyelvnek.”³

2. A magyarországi német nyelvjárások hagyományos osztályozása szerint a Mosoni-síkság német nyelvjárásai az ún. keleti-dunaibajor *ui*-dialektushoz tartoznak.⁴ E nyelvjárás sajátosságai azonban nem érvényesek az egész

¹ A gyűjtőmunka során a paraszti nyelvjárások mellett egyes társadalmi rétegek és csoportok, valamint különböző generációk nyelvhasználatát is megvizsgáltuk. Az egyes szakmák nyelvének gyűjtése komplex módszerrel történt: a magnetofonfelvételek mellett a munkafolyamatot mindenütt fényképfelvételek és rajzok illusztrálják. Az iparosok esetében egy-egy termék elkészítésének minden egyes fázisát rögzítettük, az előkészületektől egészen a készáru értékesítéséig. Erről bővebben lásd K. Manherz, *Kerzengießen auf dem Heideboden*. Acta Linguistica H. 20. (1970) 173kk. További anyagot nyújtanak: R. König, *Soziologie* (Frankfurt/M., 1967); továbbá W. Mitzka, *Wortgeographie und Gesellschaft* (Berlin, 1968); és a *Zeitschrift für Mundartforschung* mellékletei: *Verhandlungen des Zweiten Internationalen Dialektologenkongresses*. I–II. k. (1967–1968).

² Német nyelvjárásokat a Mosoni-síkság összlakosságának 15–20 százaléka beszél; ezek itt születtek, s 1945 óta kompakt magyar lakosság között élnek.

³ C. J. Hutterer, *Sieben Thesen zur Dialektforschung*. Acta Linguistica H. 18. (1968) 280.

⁴ Az ófn.–kfn. *uo* > *ui* váltakozás önálló helyi fejlődés eredménye, amely a 14. században már egész Alsóausztria területén – beleértve Bécsét is – elterjedt. Vö. E. Kranzmayer, *Historische Lautgeographie des gesamtbairischen Dialektraumes*. (Wien, 1956); H. Weigl, *Die niederösterreichische ui-Mundart*. Theutonista 1. (1924/25) 375kk.

nyelvterületre olyan egységesen, mint azt korábban a kutatók hitték.⁵ Külső és belső tényezők hatására ez a valamikor egységes nyelvterület a főközlekedési útvonalak mentén erősen differenciálódott. A külső tényezők közül elsősorban a közlekedési viszonyok alakulása játszott fontos szerepet. A Duna, a Fertőtó és a Szigetköz által határolt területen mindig is keresztül haladtak a kelet–nyugati főközlekedési útvonalak: a kereskedelem (Buda–Győr–Moson–Magyaróvár–Pozsony), a postai forgalom (Buda–Bécs), valamint a Bécs–Győr közötti vasútvonal megnyitásáig (1855) az ún. szénaszállítás útvonala (a Mosoni-síkság biztosította az osztrák-katonaság számára a szükséges szénaszállítmányokat, amelyeket a német parasztlak Mosonszentpéter–Mosonszentjános–Mosonszolnok útvonalon juttattak Bécsbe). Ugyanakkor a Duna, mint víziút, a Bécs és Buda közötti közlekedés egyik fontos útvonala volt.

A céhrendszer kialakulásával megnövekedett a városok szerepe (Kismarton mellett Pozsony és Győr, majd később Moson illetve Magyaróvár váltak a céhek központjaivá), amelyekbe Németországból és Ausztriából kézművesek, iparosok nagy számban érkeztek.⁶

A nyelvfejlődés szempontjából nem elhanyagolható az iparosítás, amelynek üteme a nyelvterületen különösen 1884-től meggyorsult. A fentiek mellett figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a Mosoni-síkság egyben határterület, s mint ilyen 1945-ig Ausztria felé teljesen nyitott volt.

3. A vertikális sztratifikáció a nyelvi rendszer különböző síkjain megmutatkozik. A legszembetűnőbbek a hangtani jelenségek. A következőkben néhány hangfejlődési tendenciát vizsgálunk meg közelebbről.

A főhangsúlyos helyzetben álló ófn. – ób. *uo* < nyj. *ui*, valamint *ai* < nyj. *qv* diftongusok a nyugat-magyarországi német nyelvjárások elsődleges jegyei közé tartoznak: *kui* 'tehén' (Kuh), *pruidn* 'fivér' (Bruder), *prqnd* 'széles' (breit), *kqzq* 'ostor' (Geißel) stb. A nyelvterületen belül ezeknek a diftongusoknak a megfelelései szociológiaiilag meghatározott szórásban jelentkeznek. Az idősebb generáció (50–70 évesek) nyelvében a két diftongus szabályos nyj. megfelelői *ui* illetve *qv*. *Meister* 'mester' azonban az idősebb generáció nyelvében ugyan szabályosan *mopstn*-nak hangzik, de *Schulmeister* 'kántortanító' már *šui māstn*, *ā*-monoftongussal, ami részben a városi nyelvjárások, részben pedig az egyházi terminológia hatásával magyarázható. Hasonlóan viselkedik az *Eisenbahngleis* 'vasúti sín', amely a nyelvjárásban *pāukleis* alakban fordul elő, de a paraszti élet alapszókincséhez tartozó *Wagengleis* 'kerékvágás' *qv* megfelelést mutat: *-lqns*. Az *Ei* 'tojás' szó vokalizmusában további rétegződést figyelhetünk meg: a paraszti nyelvjárásban *qv*, az iparosok nyelvében *ā* (*ār*), míg a keleti-dunaibajor köznyelv városi változatában és az értelmiségiek nyelvében *ei*. Az iparos réteg nyelvének hatására vezethető vissza a *leisten* 'teljesíteni' vokalizmusa, amely az egész nyelvterületen, minden réteg nyelvében *leistn* alakban fordul elő. A városi s ezen keresztül az irodalmi nyelv (különösen a nép-

⁵ Vö. H. Schmidt, *Die deutschen Mundarten Rumpfungarns*. (Budapest, 1928) 20.

⁶ Vö. O. Aull, *Zur Entwicklung des Zunftwesens im Burgenland und in Westungarn*. NHB 2. (1937) 114–119.

dalok) hatását tükrözi a *Bereitschaft* 'készenlét', nyj. *pæɹɛɪtʃɔft* vokalizmusa is. A kfn. *æ* (másodlagos Umlaut) megfelelője a paraszti nyelvjárásokban *ā*, az értelmiségi réteg nyelvében viszont *e*, illetve egy *a/ɔp* ingadozásról beszélhetünk. Ez a folyamat még nem zárult le, ma is hat, a kiegyenlítődés az *e*-alakok javára történik: *šwār/šwā* 'nehéz' (schwer), de ért. *šwēa/swē^(r)*. A kfn. *ō/æ*-Umlaut esetében hasonló a helyzet. Szabályos megfelelései a paraszti nyelvjárásban *e/ɛi/i*, az értelmiségi réteg nyelvében az irodalmi nyelvi *ō* kerül előtérbe: *kēini(x)*, *kēni(x)* 'király' (König), ért. *kōniā/x*.

Az ófn.—ób. *u* metafóniája kfn. *ū*, a paraszti nyelvjárásban *i*, az értelmiségi réteg nyelvében *ü*: *klīkln*, ért. *klūklix* 'szerencsés' (glücklich). A mellékhangsúlyos szótagok vokalizmusában is megfigyelhetjük a fenti rétegeződést. Különösen az értelmiségi réteg nyelvhasználatában különül itt el: *pīkleiðn*, ért. *pekleiðn* 'kísérni' (begleiten), *pāsinu*, ért. *pesinān* 'meggondolni' (besinnen). A *Gemeinde* 'község' a paraszti nyelvjárásokban még régies formájában használatos: *kmōp*, *kmūn*, a városok nyelvváltozataiban *kimēndi*, *kimēnti*, *kemēnti*. Az ófn.—ób. *za-* / *ze-* / *zi-* prefixumok magánhangzója a paraszti nyelvjárásban kiesett, megmaradt viszont az értelmiségi réteg nyelvében: *tsumeist*, ért. *tsumeist* 'többsnyire, leginkább' (zumeist). A felsorolt példák is bizonyítják, hogy a mellékhangsúlyos szótagok vokalizmusa szintén szociológiailag meghatározott fejlődést mutat: a paraszti nyelvjárásokban, ahol az egyes kifejezések megtalálhatók, a szótagok magánhangzói vagy redukálódtak, vagy teljesen eltűntek, míg az értelmiségi réteg nyelvében megmaradtak. Átmenetet képeznek a két nyelvi réteg között az iparosok nyelvváltozatai, amelyekben ingadozásokat találunk.

Érdekes még a kfn. *her-/hin/* 'ide-/cda-' igeekötők fejlődése: a bajor nyelvjárásokban ezek mindenütt határozóragokká fejlődtek, tehát *hinauf* 'föl-felé' helyett *aufhin* 'ua.'. Az iparos és értelmiségi réteg nyelvében azonban *her-/hin-* prefixumként fejlődtek tovább, míg a paraszti nyelvjárásokban a prefixumként használt alakok csak stiláris eszközök (mesében, elbeszélésekben a királyok, urak stílusának érzékeltetésére a paraszti nyelvjárást beszélő mesélő a bajor *aufhin* helyett *hinauf* alakot mond).

Szociológiai jelenség a hiperkorrekt ejtésre való törekvés is. Az iparos réteg nyelvében a *vorbei* 'el-' szó így hangzik: *fəɹəpeɪ*. A beszélő nyelvében is hangsúlyozni akarja, hogy egy más társadalmi réteghez tartozik, s nyelve eltér a paraszti nyelvjárástól. Hasonló jelenség az értelmiségi réteg nyelvében egyes igeekötők *r* elemének tudatos megtartása, holott a nyelvjárásra a redukált alakok jellemzőek. A Mosoni-síkság nyelvjárásaira általában a véghang lekopása jellemző [vö. *pfluɪ* 'eke' (Pflug), *fipfi* 'kész' (fertig), *kēini* 'király' (König) stb.]. Érvényes ez a hét napjainak elnevezéseiben is. Ezzel szemben egyre jobban terjed a városi nyelvváltozatokban — éppen a hét napjainak elnevezéseiben — a véghang visszaállításának tendenciája: *mōudn* 'hétfő' (Montag), a városok nyj. *māudōg/māudōx*. Szemantikai szempontból itt a nyelvrétegbeli jelentés jut döntő szerephez, s befolyásolja a nyelvfejlődés általános menetét.⁷

A következőkben az egyes társadalmi rétegek nyelvjárását két diftongus az ófn.—ób. *uo* és *ai* fejlődése alapján jellemezzük.

⁷ Vö. Károly S., Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 175.

4. A paraszti nyelvjárások (Bauernmundarten)

A Mosoni-síkság falusi lakosságának az egymás közötti nyelvi érintkezésben használatos nyelve, amely további tagolódást mutat, attól függően, hogy a magyar nyelv milyen mértékben terjedt el. Ezek a nyelvjárások megtartják elsődleges sajátosságait: *uo < ui*, *ai < on*. Ezt a tiszta paraszti nyelvjárást főleg az idősebb generáció beszéli. A középkorúak generációja egyre inkább a városok nyelvéhez igazodik. E generáció tagjai a paraszti munkát már csak mellékfoglalkozásként űzik, ma már legtöbbször a nyelvterület városaiban gyári munkásként dolgozik. A városi nyelv egyre nagyobb térhódítása a nyelvi norma kérdését veti fel. A nyelvi norma kialakulásában területünkön egy ún. kettős nyelvi norma játszott fontos szerepet: az egész nyelvterület nyelvfejlődésére a keleti-dunaibajor (bécsi) köznyelv volt jelentős hatással, de a nyugat-magyarországi városok körül kialakult gyűríkben utóbbiak nyelvváltozatai érvényesültek erősebben.

5. Az iparosréteg nyelvjárása (Handwerkersprache)

Az egyes csoportnyelvekben általában változatlan a nyelvjárás nyelvtana sőt alapszókincse is. Nyugat-Magyarországon a halászok, gyertyaöntők, mézesbábosok, lakatosok, nyergesek nyelve az általános nyelvfejlődés szempontjából annyiban játszik nagy szerepet, hogy ezen nyelvek beszélői saját nyelvjárásuk vagy egy regionális köznyelv hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét különböző területekre magukkal viszik, s ezáltal az egyes rétegek közötti nyelvi kiegyenlítődést elősegítik.⁸ A Mosoni-síkság iparosainak falun élő csoportjára jellemző, hogy mesterségük elsajátítása céljából hosszabb-rövidebb időt a városokban töltöttek — különösen Bécsben, de Mosonban és Magyaróváron is —, majd pedig mesterségük tökéletesítése érdekében Ausztriába vagy Németországba kerültek. Visszatérve saját falujukban telepedtek le, és ott folytatták tanult mesterségüket. Nyelvükre döntő hatással volt annak a városnak a nyelvjárása — e ez legtöbbször Moson és Magyaróvár volt —, amelyben a mesterséget magtanulták. Így ennek a csoportnak a nyelve a helyi paraszti nyelvjárás és a keleti-dunaibajor köznyelv között a közvetítő szerepét vette át. A paraszti nyelvjárások elemei ebben a rétegnyelvben megtalálhatók és még aktív szerepet játszanak. Ezek általában olyan nyelvi alakok — főleg a szókincs területén —, amelyek az adott helyi közösség alapszókincséhez tartoznak. Ha a fenti példáinkból indulunk ki, akkor a következők jellemzik ezt a rétegnyelvet: ófn. — ób. *uo* megfelelője már *un*, ez megegyezik a keleti-dunaibajor köznyelv diftongusával, de az alapszókincshez tartozó szavakban még *ui* is felbukkan. *Glut* 'parázs' a bécsi köznyelvben *klurd*, de a falusi iparosok nyelvjárásában *kluíd*.⁹

⁸ C. J. Hutterer, Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Mitteldeutsche Studien 24. (Halle/Saale, 1963), különösen § 8.

⁹ Vö. K. Manherz, Kerzengießen auf dem Heideboden, i. h. 173.

6. A városok nyelvjárása (Stadtmundarten)

Külön kell tárgyalnunk Moson és Magyaróvár nyelvjárását. A városi lakosságon belül eredetileg három réteget különböztethetünk meg: parasztok, iparosok és az értelmiség. Napjainkban nagy mértékű integrációs folyamat játszódik le. Az iparosítás és az állami gazdaságok megalakulása nyomán az iparosok és parasztok száma jelentősen csökken, illetve újabb rétegek alakulnak ki: az állami gazdaságok mezőgazdasági munkásai és a gyári munkások, akik azonban a paraszti életforma számos elemét még őrzik. A városban élő mezőgazdasági munkások nyelvében az *ui* mellett az *up* alakok kerülnek előtérbe, *ui* inkább az idősebb generáció nyelvére jellemző, de már ott is tudatos megkülönböztetéssel; ófn.—ób. *ai*-nak még *qa* felel meg. Egy *ai* < *qp* < *ā* tendencia megfigyelhető, bár *qp* százalékos arányban is gyakoribb: a vizsgált alakok 85%-a.

A városi iparosok nyelvére ma már *up* és *ā* használata jellemző. Utóbbiak elterjedése a bécsi köznyelv hatását tükrözi. Az iparosok nyelve volt a városi nyelvjárás meghatározója, hiszen 60–80 évvel ezelőtt ők alkották a városi lakosság 80–90 százalékát.

A városi értelmiség, de általában a Mosoni-síkság értelmiségi rétegének nyelve, a nyelvterületen belül sajátos helyet foglal el. A paraszti nyelvjárás elsődleges és másodlagos jegyeit következetesen kerüli, és a keleti-dunai-bajor (bécsi) köznyelv, mint nyelvi norma felé orientálódik. Hangállományában következetesen *un*-t mond, és azt tovább fejleszti *ū* monoftongussá (nyj. *prūdn/prūdū* 'fivér' ért. *prūdū*). Ezzel párhuzamos az ófn.—ób. *ai* fejlődése: *ā* < *ei* (nyj. *mōpstn/māstn*, ért. *mēistn* 'mester'). A keleti-dunai-bajor köznyelv ilyen jellegű behatolása a nyelvterület nyelvjárasi egységét fokozatosan megbontja. A Mosoni-síkság, de egész Nyugat-Magyarország német nyelvjárásainak általános nyelvfejlődési tendenciája ez. A folyamat eredményeképpen a nyelvjárások elsődleges jegyei háttérbe szorulnak, majd fokozatosan eltűnnek, és egy nagyfokú integrációval kell számolni.¹⁰

A paraszti nyelvjárások bizonyos elemei azonban a városi értelmiség passzív szókincséhez tartoznak és stiláris funkciójuk van.¹¹ A városi értel-

¹⁰ Szentgotthárd német nyelvjárásának hangállományában a környék paraszti nyelvjárásának délbajor jellege igen határozottan kitűnik (az ófn.—ób. *ch, h, hh, hch* < germ. *k* aspirációja: *Gußwerk* nyj. *kūzwenkh* 'öntőszerszám', *gezwickt* nyj. *tswikht* 'csipett'). A szentgotthárdi városi nyelvben ez a jelenség minden egyes réteg nyelvhasználatában kimutatható. A nyelvi kiegyenlítődés folyamatát a földrajzi helyzet és a viszonylagos elzártság nagy mértékben gátolja.

¹¹ Egyes községek nyelvjárásaiban az *ui* alakok a paraszti rétegben is pejoratív jelentéssel bírnak. Elbeszélésekben, anekdotákban az együgyű, buta parasztleány jellemzésére a beszélő tudatosan a nyelvjárás elsődleges jegyeit alkalmazza. Vö. a 81/68 számú magnetofonszalagot az UDSA szalagtárában, Rajka községből! Hegyes-halmon az *ui*-alakok a természetesek. Elbeszélésekben az adatközlők különbséget tesznek ugyan *up/ui* között, de azzal a megjegyzéssel, hogy „*pui* — (Bube) 'fiú' — előkelőbb, mi azonban inkább *pui*-t mondunk, hiszen ez így hangzik a mi anyanyelvünkön.” Itt tehát a primér jegyek egy közösséghez való tartozást is jelentenek. Városi emberrel való beszélgetés során már ők is az *up*-alakok használatára törekednek. Így a belső nyelvfejlődési tendencia a külső hatóerőkkel együtt dialektikus egységet képez. Vö. Hutterer M., A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológiában tükrében: Általános nyelvészeti tanulmányok V. 184–185.

miség (tanítók, papok, kántortanítók, volt hivatalnokok stb.) a bécsi köznyelv *Bedienerin* 'szolgáló/lány' nyj. *bəḍīnərin* kifejezését használja, a Mosoni-síkságon elterjedt *Dirne* 'ua.', nyj. *tīm* helyett, de a falusi ember beszédmódjának jellemzésére már a paraszti nyelvjáráshangtani jelenségeinek megfelelően *Ziege* 'kecske' helyett nyj. *kəps* 'ua.' (Geiß), *tief* 'mély' helyett nyj. *tuif* alakokat mond. A paraszti nyelvjárások elsődleges jegyei ennél a rétegnél pejoratív jelentéssel bírnak.

Nyelvszociológiai szempontból nem elhanyagolható a falusi értelmiség köréhez tartozók nyelvjárásának vizsgálata. Ezek általában a paraszti nyelvjárást aktívan beszélik, de igyekeznek „előkelőbbben”, az értelmiségi réteg nyelve szerint beszélni. Példaként kiemelnénk egy levéli kántortanító feleségét: levéli születésű, paraszti családból származik. Amikor a paraszti munkáról beszél, mind kiejtésében, mind szókincsében a Mosoni-síkság paraszti nyelvjárása jellemzi, hiszen ez az anyanyelve. De amint általánosabb jellegű témákról van szó (ünnepek, divat, esküvő stb.), abban az esetben már férje nyelvjárása a nyelvi norma. Nyelvében két réteg nyelvi elemeinek együttes hatása figyelhető meg. Ennek következménye a keletidunaibajor köznyelv elemeinek egyre nagyobb térhódítása után azok győzelme lesz. Pl.: nyj. *tohqom* 'otthon' (daheim) helyett *tshāus* 'ua.' (zu Hause), nyj. *muīdn* 'anya' helyett *mutn* (Mutter), nyj. *ā'l* 'nagymama' (Ahn!) helyett *krōzmutn* (Großmutter), nyj. *ġā'l* 'nagyapa' (Ahn!) helyett *krōzfoṭn* (Großvater), nyj. *krēn* 'zöld' mellett *krūn* (grün), nyj. *pfond* 'ing' (Pfaid) helyett *heīmd* (Hemd) 'ua.', nyj. *pevri* 'hegy' helyett *peng/perx* (Berg), nyj. *mūm/mōm* (Muhme) 'néni' helyett *tant* 'ua.' (Tante).¹² Adatközlőnk nyelvét szociális státusza nagy mértékben meghatározza

7. A Mosoni-síkság német nyelvjárásainak társadalmi rétegeződése az ófn.—ób. diftongusok, *uo* és *ai*, alapján:

Vertikális rétegeződés		<i>uo</i>	<i>ai</i>
1. parasztok	a) idősebb gen.	<i>ui</i>	<i>qʋ</i>
	b) középkorúak	<i>uw/ui</i>	<i>qʋ</i>
2. falusi iparosok		<i>uv</i>	<i>qʋ</i>
3. városi polgárok (mezőgazd. és ipari munkások)		<i>uv</i>	<i>qʋ/ā</i>
4. városi iparosok		<i>uv</i>	<i>ā</i>
5. értelmiségiek (falun és városon)		<i>ua > ā</i>	<i>ā > ei</i>

Az itt felsorolt nyelvi jellemzők mellett számtalan hangfejlődési és lexikai sajátosságot lehetne felvonultatni annak bizonyítására, hogy itt egy nyelvi rendszer felbomlásáról, egy nagyfokú differenciálódásról egy felől, és integrációról másfelől, van szó.

¹² Vö. a C 14—53/68 számú magnetofonfelvételt az UDSA szalagtárában!

3. A nyelvjárás és az irodalmi nyelv viszonya a német nyelv háttérbe szorulásának periódusában a Mosoni-síkságon a következő:

I. Magyar nyelv, mint irodalmi nyelv.

II. Keleti-dunaibajor (bécsi) köznyelv, mint a nyelvjárást beszélők nyelvi normája.

III. Regionális köznyelv (városi nyelvjárások és az iparosok nyelve).

IV. Keleti-dunaibajor *ui*-dialektus.¹³

A fenti csoportosításból is kiderül, hogy ezen a nyelvterületen a nyelvjárások a nyelvi normát képviselő köznyelvek javára integrálódnak. Az első világháború utáni határvonalak kialakulásáig ez a nyelvi norma elsősorban a *bécsi köznyelv* volt, napjainkban egyre inkább a *magyar nyelv* veszi át ezt a szerepet. A két nyelv hatása különböző mértékben érezhető. A kitepítés (ez egyben a nyelvi közösségek felbomlását is jelentette), a specifikus határhelyzet és a magyar nyelv, mint irodalmi nyelv hatására kettős folyamat játszódik le: az idősebb generáció a regionális köznyelv felé orientálódik, s így a paraszti nyelvjárás és a regionális köznyelv közötti kiegyenlítődést segíti elő, a középkorúak generációja, valamint az iparosok rétege, az értelmiségi réteg nyelvjárását tekinti nyelvi normának, elősegítve így a kiegyenlítődést a regionális köznyelv és a keleti-dunaibajor köznyelv között. Ezt a folyamatot a tömegkommunikációs eszközök is nagy mértékben elősegítik. (Statistikai adatok szerint Nyugat-Magyarországon a lakosság 80–90 százaléka az osztrák TV- és rádióadókat is fogja.)

A magyar nyelv, mint irodalmi nyelv az élet minden területén és minden egyes társadalmi rétegben nagy mértékben hat. Az átfedések eredményeképpen a kétnyelvűség különböző fokozatain keresztül a nyelvjárások nagymértékű — szociológiailag meghatározott — átrétegződés előtt állnak.

9. Az iparosréteg nyelve a Mosoni-síkságon

A szókincs és a szóképzés alapján különösen az iparosok nyelve az, amely a többi réteg ill. csoport nyelvjárásától eltér. Ez rétegnyelv, de egyben egy közösség nyelve is. Ez a kettősség határozza meg sajátos jellegét.¹⁴ Szókincsében, helyesebben a szakszókincs kialakulásában a következő tendenciák figyelhetők meg:

(1) A szakmához szükséges sajátos kifejezéseket, műszókat alkot. A gyertyaöntők terminológiájában: *klündpfäun* 'parázstartó tepsi' (Glutpfanne), *fongus* 'előöntés' (Vorguß), *reibšejä* 'formázó fa' (Reibscheitel), *štutšprejäl* 'formázó fa', amelynek segítségével a gyertya kónuszos formáját alakítják ki (Stutzbrettel), *kūzwepk* 'öntőszerszám' (Gußwerk); a halászsok terminológiájából: *fiššteixn* 'szigony' (Fischstecher), *plökl* 'a halászcsonak hátsó, fából készült része' (Plöckl), *rüdnštangl* 'evezőlapát' (Ruderstangel), *švāum* 'parafából készült úszó', amelyet a merítőháló széleire erősítenek (Schwammen).

¹³ Vö. C. J. Hutterer—R. Große, Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungssteilen. Berlin, 1961.

¹⁴ Vö. F. Maurer, Zur Handwerkersprache: Deutsche Wortgeschichte I. (III. kötet) 135 kk.

(2) A közösség nyelvében általánosan használt nyelvjárási vagy köznyelvi alakok az iparosok nyelvében sajátos jelentéstartalmúakká válnak: *hūad* 'kalap' (Hut) a gyertyaöntő terminológiájában egy vasból öntött űstöt jelöl, amelyben a viaszt olvasztják; *leġifū* 'kanál' (Löffel) egy nagyobb nyeles edény, amely a viasz kimeregetésére szolgál; *špīts* 'hegy, csúcs' (Spitz), itt egy csontból készült lyukfúró szerszám, amellyel a gyertya alján levő lyukat fúrják; *knāupf* 'gomb' (Knopf) itt egy fából készült ék, amely a gyertyaöntő keréken az öntési munkálatok kezdetét jelzi.

(3) Az iparosok nyelve — az illető szakma korától függően — gyakran megőriz olyan régi kifejezéseket, szerszám megnevezéseket, amelyek különben már nem élnek a köznyelvben. A szigetközi halászok nyelvjárásában ma is él még a kfn. *hāme*, nyj. *hāqm*, amely egy zsákformájú fogóhálót jelöl, az ún. kézihalászat egyik fontos szerszámát; kfn. *lēr* nyj. *lep* egy faforma, amellyel a hálófónásnál a fonandó szemek nagyságát biztosítják; kfn. *wāhne* nyj. *wūma*, téli halászatkor a folyó jegén vágott lék neve.¹⁵

A gyertyaöntésre vonatkozó szakszók Máriakálnok községből származnak. Kálnokon a mezőgazdasági munkások mellett gyertyaöntők, ipari munkások, mézesbábosok és halászok élnek. A közösség nyelvét tehát a fenti csoportnyelvek összessége jellemzi.

Tulajdonképpen a paraszti nyelvjárás is rétegenyelv, az ún. paraszti réteg nyelve. Ennek a szókincese a Mosoni-síkságon sokkal konzervatívabb, mint az összefüggő német nyelvterületen. Míg Ausztriában és Németországban a technika fejlődésének hatására éppen ez a nyelv változik napjainkban a legnagyobb mértékben, addig a Mosoni-síkságon, s általában Nyugat-Magyarországon ez a legarchaikusabb, hisz a nyelvjárást beszélő — nyelvi kontaktus híján — az újabb és újabb technikai eszközök és eljárások elnevezéseit már nem német nyelven, hanem magyarul tanulja meg, s még összefüggő német nyelvjárási szövegbe is a magyar megfelelőket illeszti be (pl.: *i muīs mu_r vn porsīwo kāfn* 'ich muß mir einen porszívó kaufen' = egy porszívót kell vásárolnom. Így indokolja egyik adatközlőnk a városba utazás célját. Vö. a C—14—53/68 számú magnetofonfelvételt!).

10. Nyelvjárásaink szókincsében mérhető le leginkább a keleti-dunaibajor köznyelv hatása, a nyelvfejlődés dinamikája. A szóföldrajzi vizsgálatok eredményeképpen lehetővé vált egyes társadalmi rétegek nyelvi jellemzőinek megállapítása. A hét két napjának (kedd, csütörtök) elnevezése a bajor dialektusban *Ergetag*, *Pfinztag*, ezeknek megfelelői a bécsi köznyelvben *Dienstag*, *Donnerstag*. Az *Ergetag*, *Pfinztag* kifejezések kizárólag a paraszti nyelvjárásban találhatók meg, mégpedig az idősebb generáció nyelvhasználatában (a véghang lekopás tendenciájának megfelelően): *ipti*, a középkoriak generációjában *inridō(x)* (*Ergetag*) váltakozik a szintén redukált véghangzós *dīnstn* (*Dienstag*) alakkal. Hasonló a helyzet a másik példánknál: *pfīnsti* (*Pfinztag*), de *dunpstō* (*Donnerstag*). A városok körül kialakult települések paraszti nyelvjárásában, valamint a három nyelvű (magyar—horvát—német) Bezenyén (Pallersdorf) már a *Dienstag*, *Donnerstag* meg-

¹⁵ Vö. K. Manherz, Beiträge zur Fischerei am Neusiedlersee und auf dem Heideboden. Acta Linguistica H. 19. (1969) 133 kk.

felelő formái használatosak, a véghang visszaállítás tendenciájának megfelelően: *dīnstn* < *dīnstōx* < *dīnstōg*; *dunnstō* < *dunnstōx* < *dunnstōg* stb. Az irodalmi német *heiser* 'rekedt' Bécs felől egyre inkább háttérbe szorítja a bajor *kriglig* 'ua.' szót. A *kriglig*, nyj. *kriglnd* a nyelvjárásban uralkodó képzésmódnak megfelelően (-et < -end, -icht) már csak a városoktól meszszebb fekvő települések paraszti nyelvjárásaiban (Mosonszentjános, Mosonszentpéter) található meg. Ezeknek a községeknek az iparos rétege azonban már csak stíluselemként használja a fenti kifejezést, mégpedig pejoratív értelemben. Bécsben már a 16. században a *Madame* fr. jövevényszó szolgál a *Hebamme* 'bábaasszony' megjelölésére. A Mosoni-síkságon az iparosok nyelvében elterjedt és kiszorította a nyj. *hefāmin*, *hefāmpl* alakokat. A *Peitsche* 'ostor' szó szintén a bécsi fuvarosok közvetítésével került a városok és a középkorúak generációjának nyelvébe (*peitšn*) és kiszorította a bajor nyelvjárási *Geißel* 'ua.' *kōpsl* alakot.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Német Tanszék,
Budapest

A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekben

A koreai *verbum finitum* szociolingvisztikai vonatkozásai

1. A kelet- és délkelet-ázsiai nyelvek tiszteleti kifejezéseiről

Közismert, és a legkülönbözőbb nyelvekre általában vonatkozik, hogy a nyelvi közlés során különböző, a közlemény közvetlen denotatív lényegétől független vagy azt kísérő, „mellékes”, *k o n k o m i t á n s* információkat adunk illetőleg kapunk 1) a beszélő (esetleg hallgató) hangulatáról, a beszélőknek a hallgató iránti és/vagy a közlemény témája iránti érzéseiről (emotív formák); 2) a beszélő és hallgató (esetleg a közleményben előforduló egyéb „szereplők”) társadalmi pozíciójáról, neméről, koráról stb. önmagukban vagy kettejük viszonyában (tiszteleti formák). A konkomitáns információk 1) és 2) típusa sem független egymástól: például tőlünk távol álló vagy magasán felettünk álló beszédpartnerrel szemben jobban kerüljük az emocionális kifejezési formákat, mint a familiáris stílusban.

A konkomitáns információk nyelvi kifejezése szempontjából jelentősen eltérnek a genetikailag és tipológiailag különböző európai nyelvek (a továbbiakban EUR) — mint egység —, és a genetikailag és tipológiailag ugyancsak különböző kelet- és délkelet-ázsiai nyelvek (a továbbiakban KÁ—DKÁ, mint például a kínai, tibeti, burmai, thai, vietnámi, japán, koreai stb.) — mint egy másik egység.¹

Éppen az egységeken belüli genetikai és (a fonológiára, a morfológiára és a szintaxisra vonatkozó) tipológiai különbségek, illetőleg az, hogy a két nyelvcsoporthoz egyes tagjai egyéb tipológiai hasonlóságaik ellenére is jelentősen különböznek egymástól a fenti vonatkozásban, győznek meg arról, hogy a jelenség okát nyelven kívül, a beszélők élte társadalomban és/vagy méginkább a hosszú időn át változatlan társadalmi múltban —, melyben ezek a nyelvi formák kifejlődtek és rögződtek — keresendő.

1.1. Az *e m o t í v* formákban való gazdagság társadalmi okai nem világosak,² de feltűnő például két annyira különböző nyelv, mint a sino-tibeti

¹Érdemes lenne megvizsgálni, hogy az egyéb ázsiai, afrikai és indián nyelvek hogyan viszonyulnak ehhez a két „szociotípushoz”. Külön érdemes lenne elemezni az európai illetőleg KÁ—DKÁ-i csoporton belüli különbségeket. Például önözésfésélyek a magyarban és az egyes indoeurópai nyelvekben.

²A felszíni összefüggés nyilvánvalóan a földműve kultúrában keresendő. Vö. pl. a magyar parasztok „emocionálisabban” beszélnek és mondanak történetet, mint a városiak.

nyelvcsaládhoz tartozó, izoláló, S—V—O típusú kínai és a talán az altáji nyelvcsaládhoz tartozó, agglutináló, S—O—V típusú koreai következő azonosságai: 1) az emóciókat szegmentális nyelvi eszközökkel kifejező mondatzáró elemek (a mai kínaiban: a *ne*, *pa* partikulák; a felolvasás—kiejtés útján nem vagy csak alig érthető [!] klasszikus kínaiban: *je*, *jén*, *jün*, *jí*, *hu*, *fu*, *jü*, *cai*, *er* és különféle összetételeik; a koreaiiban a verbum finitum ragjai); 2) az indulatszók és 3) az onomatopoiák európai nyelvekhez mérteni nagy száma és gyakori használata.³

1.2. A KÁ—DKÁ-i civilizációban a viselkedési formák az élet legkülönbözőbb részleteire kiterjedően alaposan kidolgozottak, részletesek, s betartásuk rendkívül szigorú — az igen fontosnak tekintett etika lépten-nyomon az etikettben konkretizálódik és nyer formát. A formalizált és többé-kevésbé kanonizált viselkedési szabályok egy részeként fogandók fel a formalizált és többé-kevésbé kanonizált (vö. 4.) nyelvi tiszteleti kifejezések használati szabályai.⁴ Figyelemre méltó, hogy Koreában a Ri-dinasztia alatt (1392—1910) rendkívül megnőtt a tisztelet kifejezésére szolgáló nyelvi eszközök (főként a verbum finitum ragjainak) száma, s ekkor alakultak ki a finom árnyalati különbségek. Koreában ebben az időben élte virágkorát a konfucianizmus, melynek fontos sajátja az igen alaposan kidolgozott és formalizált etika. (A konfucianizmus természetesen könnyen „építhetett” a Kelet- és Délkelet-Ázsiában általában mélyen gyökerező patriarchális szemléletre — éppen önmaga a patriarchális ideológia legtudatosabb és legmagasabb teljesítménye.)

A tiszteleti formák szempontjából az EUR és a KÁ—DKÁ-i nyelvek a következőkben különböznek (nem kimerítő tárgyalás):

1.2.1. A KÁ—DKÁ-i nyelvekben jóval több a tiszteleti kifejezések száma, s árnyalatokban jóval gazdagabb. Az EUR-i nyelvekben a tiszteleti kifejezések jobbára a megszólítással, kéréssel, felszólítással, paranccsal, elsősorban a második személlyel kapcsolatosak. A KÁ—DKÁ-i nyelvekben ez a kategória a nem második személyű névmások, a személy tulajdonát képező dolgok (háza, családja, rokonsága, testrészei stb.), az alapvető cselekvések (eszik, alszik, beszél, ad stb.) körében is kiterjedt.

1.2.2. A KÁ—DKÁ-i nyelvek szókészletében számos olyan „szinonímapár” van, melyek csak a tisztelet fokában különböznek, a tiszteletiség a meglek ülőnböztető jegyek. Ilyen példa az európai nyelvekben a *te* : *Ön* (általában *tegezés* : *magázás*) oppozíció kívül alig-alig akad. A KÁ—DKÁ-i

³ Ebben a vonatkozásban aligha feltételezhető a kínai hatása a koreaira: a kínai hatása nem annyira tömeges érintkezésen alapult, mint inkább az írástudókon, az írásbeliségen, a „hivatalos kultúrán”. A koreaiiban viszont az indulatszók, az onomatopoiák használata erősebben kötődik a plebejusabb néprétegekhez, mely utóbbiak beszédében általában is a kínai eredetű szókinesnek jelentékenyen kisebb rétege fordul elő. A kínai eredetű onomatopoiák közül alig került be valami a beszélt nyelvbe, a ténylegesen beszélt alakok döntő többsége tisztán koreai eredetű, belső képzés útján jött létre. Használatuk továbbá a familiárisabb stílusban közkedvelt (ahol viszont jelentősen kisebb a kínai szavak száma).

⁴ Tanulságos lenne megvizsgálni a korunknál sokkal több és bonyolultabb etikett-szabályt ismerő európai középkor tiszteleti kategóriáinak nyelvi kifejező eszközeit.

nyelvekben viszont ezzel az oppozícióval mintegy paradigmához jutunk, pl. a koreában:

- (1) (nā) cip⁵ (az én) házam
 (tangsinūy) tāk (az Ön) háza
 (2) (nanūn) mōksūpnita (én) eszem
 (tangsinūn) capsusipnita (Ön) eszik

Lehetetlenség (nemcsak udvariatlanság vagy nagyképűség) lenne a következőt mondani: *(nā) tāk, *(nanūn) capsusipnita. A tāk önmagában azt jelenti, hogy nem az én házam, a capsusita pedig, hogy nem én eszem. A cip, mōkta alakot második személyben csak alárendelt embernek mondhatom. A magyarban ilyesmi példa lehetne:

- (3) én szeretnék/kérek de: *óhajtok/parancsolok
 te óhajtasz/parancsolsz
 Ön óhajt/parancsol

(Pl.: étteremben: *Parancsolsz egy féldecit? — Igen, kérek.*) De ez a példa is valójában az óhajítás fent említett témakörébe tartozik.⁶

Az európai nyelvekben a tiszteletiség általában k o n k o m i t á n s j e g y : a nevet : rōhōg már denotatív jelentésükben különböznek.

1.2.3. A KÁ—DKÁ-i nyelvekben a tiszteleti forma használata k ö t e l e z ő (vö. Martin 1958). Például a koreában:

- (4) (nanūn) cukūmyōn ha (én) meghalok
 (tangsinūn) tolakamyōn ha (Ön) meghal

A magyarban a király is meghalhat, s nem feltétlen elhunyt stb., a koreában az öcsém sem halhat meg, csak „eltávozhat”. (A koreai tolakata motivált szó: „visszatér”). Az európai nyelvekben az ilyen eufémizmusoknak feltétlenül megfelelő stilisztikai értékük is van.

1.2.4. Az európai nyelvekben a tiszteletiség kifejezésére többnyire körülírással, összetett, szintaktikai formák szolgálnak (az Ön becses neje; legyen szíves / méltóztassék helyet foglalni stb.), melyeknek feltétlenül van stilisztikai jegyük is. A KÁ—DKÁ-i nyelvekben viszont (ezek mellett) a nyelv szerkezete adta lehetőségeken belül a grammatika/nyelv legkülönbözőbb rétegeiben, szintjein megtalálhatók a tiszteletiség kifejezési formái, s ezeknek nincs feltétlen egyéb stilisztikai árnyalatuk (mint a magyar te : Ön; de nem *Ön : Maga).

Tipológiaiul bármilyen KÁ—DKÁ-i nyelv élhet és él a szókészlet, szintaxis és stilisztika adta lehetőségekkel (az erre szolgáló szintaktikai és stilisztikai eszközök gazdagabbak és árnyaltabbak, mint az európai nyelvekben). Ezen túl az izoláló kínai nyelv például kihasználja a „számláló-

⁵ Az itt használt átírás transliterálás, belőle pontosan rekonstruálható a koreai írás (nem számítva a szótagolási szabályokat).

⁶ Érdektelen, hogy az óhajtok, parancsolok más jelentésben, illetőleg (óhajtok) még speciális stilisztikai árnyalatban is előfordul.

szó”⁷ nyújtotta lehetőségeit: *csö⁴ ko zsen² : csö⁴ vej zsen²* („ez az ember”) — az utóbbi tiszteleti forma.

Az agglutináló koreai nyelvben a tiszteletiség kifejezésére szolgálnak többek között a képzők: *-nim* (főnévképző: megtisztelés, mintegy „méltósága” „úr”); *-ssi* („úr”), s velük szemben: *-nom* („gazember”)⁸; a *-si*-igeképző (a mondat alanyára vonatkozó tisztelet kifejezésére). A deklinációban: Nom.: *-ka : -kkeső* (sőt — ma már ritkán — *-kkeopső*); Dat.: *-eke : -kke*; Abl. (Loc.): *(-ekeső : -kkeső) : -kkeopső*; Voc.: *-a : -yő* (sőt még: *-siyő*) — ezekben az oppozíciókban a második tag a tiszteleti. Az igeragozásban jelentkező tiszteleti formákat a dolgozatban részletesen tárgyaljuk.

1.2.4.1. Ez a szemlélet át meg átjárja az egész nyelvet. A koreai nyelv rendkívül gazdag igevonzat-alternációkban. Ez az alternáció tiszteleti oppozícióvá alakulhat, mint a következő, eddig talán sehol le nem írt típus (véletlenül bukkantunk erre a példára/típusra egyik tanárommal): a *mannata* („találkozik”) igének két vonzata van: Acc. (*-ül*) és Comitativus (*-kwa*). Az Acc.-szal ebben az esetben tiszteletet fejezek ki (mintegy „elszenvedem”, „kapom” a találkozást), a Com.-szal pedig nem (a Com. használatával nem-alárendeltségemet hangsúlyozom, valamiképpen „és” jellegű mellérendeltségi viszonyt fogom fel — a Com. egyik használata: mellérendelt főnevek összekapcsolása). Ezért a *Nanün sōnsāngnimül* (Acc.) *mannalō wasssūpnita* mondat a „helyes” („Azért jöttem, hogy találkozzam a Tanár Úrral”, „Tanár Urat keresem”), a Com. pedig nagyfokú tiszteletlenséget árul el. Megfordítva: *Nanün tongsāngkwa* (Com.) *mannalō wasssūpnita* („Az öcsémet keresem”) mondatban a Com. a normális, az Acc. túlzottan magas fokú tiszteletet fejez ki. Továbbá a *mannata* tiszteleti alakjának, a *mannapōpta*-nak a vonzata már kizárólag csak az Acc. lehet, a Com. nyelvi hibának tekintendő. Itt tehát a javasolttal szemben már a k ö t e l e z ő áll, azaz a helyes mondat: *Nanün sōnsāngnimül* (Acc.) *mannapōlō wasssūpnita*.

1.2.5. A KÁ—DKÁ-i nyelvekben a külső társadalmi vonatkozás gyakran k ö z v e t l e n ü l tükröződik, az EUR nyelvekben inkább a g r a m m a t i k a „s z ű r ő j é n” k e r e s z t ű l, a nyelv belső összefüggései—lehetőségei által meghatározottan. Az igei paradigmák alapját az európai nyelvekben jellegzetesen grammatikai kategória határozza meg: az alany. Az igeragot aszerint választom ki, hogy az alany a beszélő-e, a hallgató-e vagy valaki/valami rajtuk kívüli.⁹ A közvetlen valóságra utalás erre a vázra épül: csak ha a hallgató az alany, tesztek további különbséget (tegezés : Önözés). Az agglutináló KÁ—DKÁ-i nyelvekben (japán, koreai) éppen fordítva: az alanytól függetlenül veszem figyelembe a hallgatóhoz való (társadalmi)

⁷ A számlálószó a főnevek egyféle (genus-szerű) osztályozására szolgáló morféma, mely affixumnak fogandó fel, s nem szónak, ha a szót fonológiaiilag definiáljuk.

⁸ A *nom*: szó is, pl. *Nomtūlūn nā tongsāngūl cukyōssta*. (A gazfickók az öcsémet megölték.) Azonban pl. a *wōnssunom* szóban ('ellenség') képző.

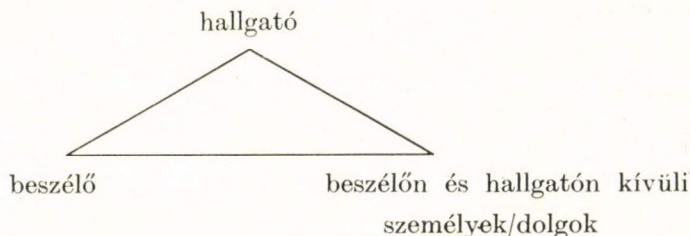
⁹ Érdektelen, hogy nem- vagy alig ragozó nyelvek (angol, francia) is vannak ezek között: a rag funkcióját a személyes névmás veszi át, s kötelező is a használata. A koreai és a japánban viszont — ahol nincs személyrag — nem kötelező a névmási alany kitétele (hangsúlytalan helyzetben, továbbá ha a szituációból, kontextusból világos az alany).

viszonyomat, s választom ki a ragot. Ezért van, hogy a magyarban például elkerülhetem a tegezés-magázás közti választás kényszerét: (a „Hogy vagyunk?”, „Azt szeretném kérdezni, hogy...” — „Legyen szíves/légy szíves megmondani, hogy...” formulák helyett stb.), míg a koreaiiban például az olyan mondatban is, mint: *Esik az eső*. — döntenem kell a hallgatóhoz való viszonyomról. Az alanyra utaló információ ehhez képest másodlagos: pl. ha az igében a tiszteleti *-si-* képző szerepel, biztos, hogy nem a beszélő az alany.¹⁰

A beszélő nemére vonatkozó információ ugyanezt mutatja: a koreai igeragok egy részét — az alanytól függetlenül — általában nő használja. Ugyanígy a burmaiban például a személyes névmások első és második személyű tiszteleti alakjai különböznek aszerint, hogy férfi vagy nő a beszélő illetőleg a hallgató (vö. Maun 1963, pp. 57–58.), jóllehet a koreaiiban is, a burmaiban is hiányzik a genus kategóriája. Ezzel szemben az olaszban (s ugyanígy az orosz múltidőben) például a *sono andata a cinema* mondatban bár kell utalni a beszélő nemére, de a grammatika szempontjából nem ad hoc módon utalok a valóságra, hanem a nyelv belső rendszere kényszerít. Ezt világosan mutatja az, hogy a paradigmák nagy részében nincs ilyen vonatkozás, s a *passato prossimo*-ban is csak az intranszitiv igék esetében. Továbbá — a koreaiival ellentétben — az alany nemisége a meghatározó (míg a koreaiiban a beszélőé). A genus ismerő európai nyelvekben a grammatika és a valóság még ellentmondásba is kerülhet — a grammatika javára. (Vö. a híres *das Mädchen* esetét.)

1.2.6. Az európai igeragok (a személyragozásra ráépülő tegezés-magázás distinkciótól, mint másodlagostól eltekintve,) grammatikai szempontból a *bsz o l ú t a k*: a nyelvtani alany egyedül és egyértelműen határozza meg, hogy az 1., 2. vagy 3. személy ragját kell-e alkalmaznom. Az (agglutináló) KÁ–DKÁ-i nyelvekben a beszélőnek és a hallgatónak, a beszélőnek és a mondat alanyának (esetleg még a hallgató és a mondat alanyának) a *viszony* alapján választom ki az igeragot.

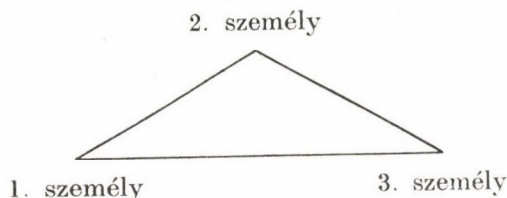
Az 1.2.5. és 1.2.6.-ban vázoltakat a következőképpen lehet ábrázolni. A beszédssituáció a valóságban:

¹⁰ A grammatikai alany más szempontból sem annyira kikristályosodott kategória a KÁ–DKÁ-i nyelvekben, mint az európaiakban: az előbbieket közvetlenül „topicalizáló” nyelvek, s a köztük szereplő agglutinálóak (koreai, japán), melyekben a „témát” külön esetrag jelöli, a felszínen is világosan, „materiálisan” mutatják ezt: a „téma-rag” kötelezően törli a Nom. (és Acc.) ragját, a téma jelölése fontosabb lesz, mint az alanyisége. A grammatikai alany és a lélektani alany nem vált szét élesen egymástól.

Az európai nyelvek igeragrendszere a fenti háromszög alanyon át transzformált mása:

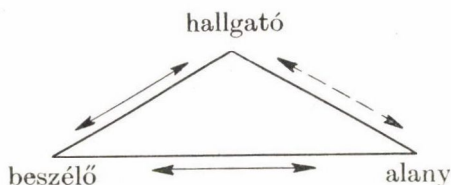
(6)

S erre következnek: ha az alany 2. személyű, a tiszteleti formák közül kell választanom a beszélő-hallgató viszony alapján.

A KÁ-DKÁ-i nyelvek igeragjai kiválasztásában részint valóságbeli (beszélő, hallgató), részint grammatikai (alany) mozzanatok egymásközi relációi döntenek:¹¹

(7)

Ebből következnek illetőleg erre épülnek rá a személyre utalás distinkciói: pl. a már említett jelenség: ha a -si- rag/képző szerepel az igeben, az alany nem lehet (egyes szám) 1. személy.

A tiszteleti formákban a koreai a világ talán leggazdagabb nyelve, melynek részese belső rendszere: a kiterjedt agglutinálás. A verbum finitum ragjai különösen gazdagok a tiszteletiség vonatkozásában, ezért a koreai ige rövid vázolója után ezt elemezzük részletesen.

2. A koreai ige

A koreai ige szerkezetileg két részre különül el, a szintaktikai pozíciótól független és az attól függő szegmentumra. A szintaktikai pozíciótól független morfémalánc (a morfémák ebben a sorrendben):¹²

¹¹ A hallgató–alany viszony kevésbé kibontakoztatott reláció, de létezik. Például bár a hallgató (nagyapa) és az alany is (báty) érdemes a tiszteletre, a kettőt nem tisztelhetem egyszerre, választanom kell, kit illet a nagyobb tisztelet. Hibás: **Halapöci! Hyöngnimü külilo kasici anhüsiyössüpnikka?* (Nagyapa! Nem járt erre a bátyám? — vö. Malhaki 215). De már az öcsémtől (akit Chölmin-nek hívnak) biztosan így kell kérdeznem: *Chölmini!* ... (mint fent).

¹² Valójában ez a *tiszteletiség*₁-nek (-saop-) csak egyik pozíciója, pl. *maksaopsini* (CM

A *tiszt₂* a többször emlegetett *-si-*. Ezt a beszélő és alany viszonya határozza meg (a bázisbeli, nem-transzformált mondatok szempontjából, — a transzformáció végrehajtása során is megmarad). Szintén egyetlen bináris oppozíciót alkot; ha élek vele: a (2. vagy 3. személyű) alanyt „megtisztellem”, magam fölé helyezem.

Az ige a szintaktikai pozíciótól függően lehet *verbum finitum* és *verbum non-finitum*, mely utóbbi az európai nyelvekben általában mellékmondatokkal kifejezett szintagmák képzésére szolgál. A *verbum non-finitum* lehet: 1) *nomen verbale* (nominalizáció, mely természetesen különböző esetragokat vehet fel, s felléphet bármilyen mondatrész-ként ([újabb] copulával állítmányként is); 2) *participium* (adjektivalizáció), természetesen jelző, és semmilyen ragot nem vehet fel; 3) *converbium*¹⁴ (adverbializáció), mely „partikulákat”, ún. „segédragokat” vehet fel (a magyarban — szemantikailag — az *is, csak, még, sőt* stb.-nek felelnek meg); 4) *quotativum* (a közvetett idézéskor). Ez utóbbi alakilag a *verbum finitum* ragjai egy részével esik egybe, s ezért általában ott tárgyalják. A szokottól eltérően *non-finitumnak* fogom fel, hiszen a *verbum finitum* lényeges jegyeit, a tiszteletieket (*tiszt₃*) nem tartalmazza, akárcsak a többi *verbum non-finitum* alak. Ilyen osztályozás esetén a *verbum finitum* megkülönböztető jegye a *tiszteletiség₃* lehet.

3. A koreai *verbum finitum*

A *verbum finitum* ragjait, bár gyakran morfológiailag tagolhatók, — mint általában szokás — egységként kezeljük.¹⁵

3.1. A *verbum finitum* két csoportot alkot, melynek megkülönböztető jegye: [közlés].¹⁶ A [—közlés]-t nevezzük monológ-formának. Ebbe a kategóriába tartoznak azok a ragok, melyek a beszélő felkiáltásán kívül másra nem utalnak, s bár más ember jelenlétében is mondhatjuk, nem szándékunk az információátadás. A *tiszteletiség₃* szempontjából is sajátosan viselkednek, tárgyalásukat l. lentebb.

A *verbum finitum* ragok, mint egységes egészek fejeznek ki aspektusokat, egyéb modalitásokat, esetleg még (az aspektus keretén belül) további ige-idő-vonatkozásokat, a beszélő különböző emócióit (felkiáltás, dicsekvés, szívélyesség stb.), s velük bizonyos korrelációban tiszteletiséget (*tiszt₃*).

A továbbiakban bemutatjuk a *verbum finitum* ragjait,¹⁷ majd megjegyzéseket fűzünk hozzájuk, főként a tiszteletiség szempontjából.

¹⁴ A műszót Ramstedtől vettem át (p. 87).

¹⁵ Külön dolgot tárgya lesz majd megvizsgálni a *verbum finitum* ragok morfológiáját.

¹⁶ Ezt a megkülönböztetést nemcsak az európai, de a koreai, japán grammatikusok is elfelejtik általában. Fontosságát talán érzékelteti Hani Kyokonak (aki 1967-ig az ELTE BTK-ján volt anyanyelvi lektor) a következő megjegyzése: amikor az európaiak beszélnek japánul, úgy hangzik, mintha magukban beszélnének.

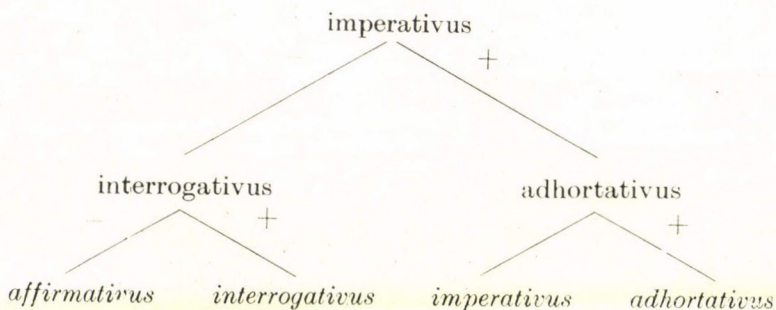
¹⁷ A bemutatást a tiszteletiség aspektusából végezzük el, s ez természetesen nem azonos a *verbum finitum* teljes feldolgozásával. Ez külön dolgozat feladata. A megkülönböztető jegyek kísérleti jellegűek, s a dolgozat szerzője sem véli őket véglegesnek. Méginkább kísérleti jellegű a terminológia — ez az első ilyen témájú cikk magyar nyelven (s általában a koreairól).

3.2. A [+közlés] ragjai esetén hat tiszteleti₃ kategóriát teszünk fel, római I-gyel jelölve a legnagyobb fokú tiszteletet:

koreai nevük:	I contä (hasipsio)	II häyo	III hao	IV hake	V häla	VI panmal (hä)
felső (a beszélő felett álló- hoz)	+	+	—	—	—	—
alsó (a beszélő alatt álló- hoz)	(—)	(—)	—	—	+	+
barátságosság	—	+	—	+	—	+

Egy-egy tiszteleti kategórián belül először az igemód szerint osztjuk el a ragokat:

(10)

(Ez a koreai grammatikusok legelterjedtebb felosztása, s a dolgozat céljának is megfelelő.) A [—imp.] mindig indicativust jelent. Az imp. 2. személyre, az adhort. az (elsődlegesen többes szám) 1. személyre vonatkozik (mely magába foglalja a hallgatót is — ezért a *tiszt₂* adhort.-bani használata).

Az indicativusban minden tiszteleti kategóriában szerepel a [modalitás] jegy. Jelentése itt a szokottnál szűkebb: $\left[\begin{matrix} + \text{mod.} \\ + \text{jövő} \end{matrix} \right]$ jelentése: feltételezés, valószínűsítés, lehetőség (2., 3. személyű alannal) illetőleg akarás (1. személyű alannal). Általában benne szerepel az *-l* participium futurum ragja, s jelentése azonos a koreai jövő idővel. A $\left[\begin{matrix} + \text{mod.} \\ - \text{jövő} \end{matrix} \right]$ azt a múlt időre vonatkozó típust jelöli, amelyik a beszélő ismeretének mikéntjét emeli ki (általában közvetlen érzékelés: hallgatta, látta stb., és külön jelölve — [+hallomás] —,

A feldolgozott ragok száma sem teljes bizonyára, de a legnagyobb számú a szerző által ismert szakirodalomhoz képest. Feldolgoztam a CM, CS, HCS, CO, CT, Eckardt, Ramstedt, Pultr, Holodovics, Mazur és Martin anyagát, s az 1968—70-es tanulmányutam során gyűjtöttem. Nem tárgyalom viszont azokat az összetett ragokat, melyek szemantikája és fonológiája egyértelműen levezethetők, pl. *-tapnita* (azt mondja, hogy ...) > *-tako hapnita* stb. A tiszteletiség szempontjából nincs róluk külön mondanivaló: a második tag egyedül határozza meg a tiszteletiség fokát, s valamennyi tiszteletiség kifejezésére képesek vagyunk ebben a típusban.

hogy nem közvetlenül tapasztalta, csak hallotta másoktól). Ezek a ragok általában tartalmazzák a *-tő-* elemet.

3.2.1 Az I. tiszteleti fokozat (*contū* v. *hasipsio*) indicativus affirmatívusának [—modalitás] ragjai:

(11)

	<i>-pūta</i>	<i>-pūta</i>	<i>-olsū</i>	<i>-pūnynta</i>	<i>-pūnta</i>	<i>-pūnta</i>	<i>-soita</i>	<i>-losoita</i>	<i>-sōta</i>	<i>-losōta</i>	<i>-saoita</i>	<i>-saōta</i>	<i>-nūta</i>	<i>-naita</i>	<i>-noita</i>	<i>-pnaita</i>	<i>-saopnaita</i>
régies	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
hangsúly	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+
írott	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ünnepélyesség	—	+	+	—	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—	—
beszélt ¹⁸	—	+	+	—	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	—	—	—
szerénység	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tisztelet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Ua. de [+modalitás] ragjai:

(12)

	<i>-pūta</i>	<i>-pūta</i>	<i>-pūnynta</i>	<i>-tōta</i>	<i>-tōnaita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>	<i>-saolita</i>
jövő	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
régies	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
hangsúly	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ünnepélyesség	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
beszélt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tisztelet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
ima	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

A többi I. fokozati rag: (interrogativus, imperativus, adhortativus):

(13)

	<i>-pnikka</i>	<i>-soikka</i>	<i>-sōikka</i>	<i>-onikka</i>	<i>-naikka</i>	<i>-pnikka</i>	<i>-tōikka</i>	<i>-tōnikka</i>	<i>-liikka</i>	<i>-saolikka</i>	<i>-saolikka</i>	<i>-psio</i>	<i>-psyo</i>	<i>„egyéb”</i>	<i>-psita</i>	<i>„egyéb”</i>
imperativus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+
adhortativus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
modalitás	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
jövő	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
régies	—	+	+	+	+	—	+	+	—	+	+	—	—	—	—	—
ünnepélyes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
írott	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
beszélt	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
tisztelet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁸ Az „írott” jelentése: csak írott szövegben; a „beszélt”: csak beszélt nyelvben

imp. „egyéb”: -*soső*, -*saopsoső*, -*siapsoső*, -*siopsoső*, -*siap*, -*siop*.adh. „egyéb”: -*saopsita*, -*saita*. Ezek között a régies alakok között aligha lehet további megkülönböztetéseket tenni.

Ez a fokozat minden leírásban külön szerepel.¹⁹ Kétféle használatát kell megkülönböztetni: 1) a hallgató „státusa” magasabb, mint a beszélőé. Tovább konkretizálva: a) gyerekek felnőtteknek, b) fiatal idősnek, c) társadalmilag alacsony pozíciójú társadalmilag magas pozíciójúnak mondja (CM 280, CO 118). 2). „Különleges tiszteletadás esetén” (ld. i.m.) is ezzel élnek általában, azaz amikor többé-kevésbé egyenrangúak, de még nem ismerősök találkoznak, szükségesnek tűnik azonban a nagyfokú tiszteletadás. (Főként ebben a vonatkozásában nagyon hasonlít a magyar önözés használatára.) Külföldiek és külföldiekkel szemben szintén ezt beszélik. Hivatalos íze is van, (nők inkább csak közügyekben való részvételkor mondják). Ha nem egy hallgatóhoz, hanem (különböző rétegűekből és korúakból stb. összetevődött) nagyobb/ismeretlen hallgatósághoz szólnak, ez az egyetlen/kötelező ragtípus. Az 1) és 2) különbségét jól érzékelteti a személyes névmás használatában megmutatkozó különbség: 1) esetén a *cő*-t („én” — a beszélőt degradálja), 2) esetén a *na*-t („én”) mondják.²⁰ A fentiek elsősorban a -*pnita*, -*pitita*, -*pnikka*, -*pitikka*, -*psio*, -*psita* alakokra vonatkoznak.

A -*pneta*, -*pnüynta*, -*pnenta*, -*pninta* alakok kifejezetten beszélt nyelvek, az első kivételével emfatikus mondatokban fordulnak elő, s így a -*pnita*-sor „hivatalos”, „hideg”, érzelmenküli jellegét lágyítják. Ezért is van, hogy (egy részüket) egyes grammatikák esetleg a III. fokozatba sorolják (pl. CM: -*pnüynta*), vagy az I. fokozatba ugyan, de hozzáteszik, hogy kisebb fokú tiszteletet fejez ki, mint a -*pnita* (pl. CS: -*pninta*). Azt mutatja a [tisztelet] megkülönböztető jegy megléte is ebben a csoportban, hogy a tiszteletnek árnyalatai vannak, jóllehet ez a fokozat általában nagyfokú tiszteletet kifejező ragok osztálya.

A -(*lo*)*soita*, -(*lo*)*söta* formákat idős férfiak (főként vidékiek) mondják. A példának általános tanulsága is van: a „régies” megnevezést a stilisztika hatókörébe tartozónak szoktuk meg. Olyan nyelvben azonban, melyet áthat a társadalmi valóságra való állandó vonatkoztatás, ez az árnyalatkülönbség speciális többtelezhez is szolgálhat alapul: a rag a beszélőről több információt ad (már csak azért is, mert *v á r j u k* az információtípust), illetőleg megfordítva: csak meghatározott társadalmi csoportba tartozó használhatja. Szokatlan az is, hogy a régies alakokat inkább férfiak őrzik. Magyarázata talán a következőkben rejlik: a régies alakoknak (egy vagy több) tiszteleti képző (és még egyéb) az összetevői. A tiszteleti formákat inkább férfiak használták: ők vettek részt a „komoly” ügyekben, ünnepélyes alkalmakkor, közügyekben, tehát fokozatosan felvehették ezek a ragok a „férfias” jegyet.

Külön megemlíthető speciális rag még a -*saopsoső*. Általában már csak

¹⁹ Ramstedt sajátosan dolgozza fel ezt a kategóriát. Elsődlegesen három fokozatot különböztet meg (felső, középső, alsó (pp. 60–62), ezeket nem részletezi tovább rendszeresen a tiszteletiség szempontjából, viszont később ad egy listászerű felsorolást, ahol 11 típust különböztet meg valamivel több ragon szemléltetve (p. 79).

²⁰ A kettő különbségét érzékelteti koreai tanárainkkal való viszonyom. Mint diáknak: a *cő*-t kellett volna mondanom (volt, aki megkövetelte), mint külföldinek: a *na*-t (volt, aki elfogadta). Egyébként kölcsönösen ezt a fokozatot használtuk — tanárain természetesen mindig a *na* névmással.

imában szerepel: *akeső kuhaopsoső* („Szabadíts meg minket a gonosztól”).

Az I. fokozatba tartozó ragok jegyei a többivel szemben (az V. fokozat részint kivétel) sajátos csoportot alkotnak: fontos jegyei: „régies”, azon belül: „ünnepélyes”, „írott”, tehát melyek a nyelvi hagyományok erős megőrzéséről tanúskodnak. Régies alak – mint olyan – általában nem jelezhet közvetlenséget, bizalmasságot, élénk emóciókat; ellenkezőleg pedig, az erős tiszteletet kifejező formák, melyek bizonyos fokig a mesterkéeltség, „formáság”, „komolyság”, „szigorúság” tulajdonságokat is magukban hordják, – mint olyanok – kedveznek a hagyományos, régies kifejezési módoknak. Az írott nyelv szintén általában jobban őrzi a régiségeket. Az „ünnepélyesség”, „tisztelet”, „szerénység” (mint „negatív” tiszteletadás, magamat degradálom) megintcsak nyilvánvaló jegyei egy olyan kategóriának, melynek feladata elsősorban a tiszteletadás (akár különböző árnyalatainak) kinyilvánítása.

Feltűnő, hogy kevés a modális rag. A $\begin{bmatrix} +\text{mod.} \\ +\text{jövő} \end{bmatrix}$ ragok mind régiesek az I. fokozatban, helyettük a beszélt nyelv összetett, körülírással alakokat használ. A $\begin{bmatrix} +\text{mod.} \\ -\text{jövő} \end{bmatrix}$ esetében ellenkezőleg: a nem régies *-pŋita*, (mely azt hangsúlyozza, hogy a beszélő személyesen/közvetlenül tapasztalta, látta, hallgatta az elmondott eseményt) még a CS-ben is III. fokozatként szerepel: nagyfokú tiszteletadásnál nem lehet *s z e m é l y e s* ismereteimet kiemelni. Hangalakja azonban kedvez annak, hogy ma már bárki bárkinék mondhassa – a legsemlegesebb és legáltalánosabb I. fokozatbeli rag: *-pŋita*. A fentiekből következik, hogy miért nem szerepelhetnek ebben a fokozatban emóciókat kifejező jegyek. Ilyen mértékű tiszteletadás mellett az érzelmeket is inkább „intellektuálisan”, körülírással közvetítem. (Vö. pl. a magyarban egy akadémikus előtt nem kiáltok fel hangosan: *Hű! Micsoda kép!* [bonyolult intonáció kíséretében], inkább megállapítom: *Meglep, milyen szép kép.* Ez utóbbi mellékmondatára nem is „ülhet rá” nagy hangközökkel képzett intonáció).

3.2.2 A II. (*hāyo*) fokozatot különböző verbum finitum ragokhoz, főként az V. és VI. fokozat ragjaihoz egy *-yo* „partikula” hozzátevésével nyerjük. Ezért külön nem részletezzük őket. A szótárak nem, vagy csak hiányosan közlik ezeket az alakokat, a grammatikusok pedig vagy az első fokozatba sorolják a nagyfokú tiszteletiség miatt (vö. pl. Malhaki 216) vagy gyakrabban a III. fokozatba – minthogy mégsem olyan tiszteletteljes alak, illetőleg fonológiailag emlékeztet az utóbbira (annak messze leggyakoribb ragja: *-o*), jöllehet II. és III. alapvetően különböznek. A külföldi grammatikusok között Martinnál, a koreaiak között a CO-ban külön fokozat.

Sajátosságai: valóban nagyfokú (az I.-vel körülbelül azonos) tiszteletadás, de emellett: vagy nők (és gyermekek, a fiúk 15–20 éves korig, általában a katonaságig) használják, vagy ha nem, feltétlenül barátságosságot, kedvességet jelez, a privát életben szokásos. (Vö. Malhaki 216, CO 119). Ma Észak-Koreában ilyen oppozíció van fokozatosan kialakulóban: I. fok. → „fér-fias”: II. fok. → „nőies”, vagy esetleg: I. fok. → „közügyek”: II. fok. → „magánélet”, ez az utóbbi irány Dél-Koreában erősebb: férfiak is gyakrabban használják, pl. riporterek interjúk során – mintegy az intimitást hang-

súlyozandó. (Észak-Koreában viszont többször mondták nekem: csak a nőies férfiak élnek vele, de ez helytelen, mert nincs forradalmi hangulata.) Gyerekek (felnőttekhez) talán azért is kedvelik, mert képzésük egyszerű: az egymásközi használatban megszokott V. és VI. fokozatot mondják, s hozzáteszik még: *-yo*, ezzel fejezve ki udvariasságukat. Az egész kategóriának közös jegye: „beszélt”.

Mint az V. és különösen VI. fok. mutatja, modalitásragokban, különböző érzelmeket kifejező ragokban gazdag, s gyakran ehhez még a viszonylag elkülönülő *-yo*-ra bonyolult, elnyújtott intonáció telepszik.

3.2.3. A III. (*hao*) fokozat igen kevés ragot tartalmaz. Az *-o* minden ige-módban mondható, s ez az egyetlen gyakori rag ebben a fokozatban. A III. fok. használatára vonatkozó megjegyzések elsősorban erre a végződésre vonatkoznak. Martin ide sorolja a régies *-i*-t is, de a koreai források a VI. fokozatba teszik. Az *-o*-val képzett összetett ragok bizonyos fokú „kedvességet” kölcsönöznek (*-tao*, *-lao* > *-tako hao*, *-lako hao* „azt mondom, hogy...”). A *-lita*, *-lila*, *-likka*, *-likko*-t a köznyelvben alig használják, inkább versekben fordul elő, s ezért nem világos tiszteleti státusa sem. Speciális megfontolásokból sorolják ide őket: a már szerepelt *-liita* nagyobb tiszteletet fejez ki, a *-li* viszont kevésbé tiszteleti, mint a *-lita* stb.

A használatára vonatkozó kiindulópont: egyenlőek között vagy a beszélőhöz képest kevéssé magas pozíciójúnak mondják, de ilyenkor a beszédpartnerek közti viszony hivatalos, nem baráti, nem közvetlen. Hivatalos vagy szándékoltan tartózkodó viselkedés folyamán bevett, ahol mégis nagyobb tiszteletadásra nincs szükség (szemben az I. fokozattal), vagy nem indokolt. Martin így érzékelteti: rendőr a szabálysértőnek, vevő az eladónak, vendég a kiszolgálónak, utas a taxisofőrnek, családi körben az idősebb szolgának stb. Sajátos használata mutatkozik meg az észak-koreai publicisztikában: Kim Ir Szen ezt mondja gyárlátogatásai során a munkásoknak (akik természetesen hozzá az I. fokozatban szólnak), mintegy tiszteletet kifejezve. Nők alig mondják ezt a ragot — jellegzetesen férfias alak.

3.2.4. A IV. (*hake*) fokozat. Indicativus affirmativus ragok:

(14)

	<i>-ne</i>	<i>-nūni</i>	<i>-nani</i>	<i>-noni</i>	<i>-tane</i>	<i>-lane</i>	<i>-lse</i>	<i>-lose</i>	<i>-te</i>	<i>-pte</i>	<i>-hi</i>	<i>-mse</i>	<i>-lkölse</i>	<i>-lle</i>	<i>-lyōni</i>
modalitás	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+
jövő	—	—	—	—	+	+	+	+	—	—	+	+	+	+	+
hangsúly	—	—	—	—	+	+	+	+							
tapasztalat	—	—	+	+								—	—	+	+
régies	—	—	+	+											
didaktikus	—	+												—	+
szerénység			—	+											
ígéret												—	+		
felkiáltás					—	—	+	+						—	+
dicsékvés					—	+									
gúny							—	+							
férfias									—	+					

Egyéb ragok:

(15)

	-na	-ke	-lsonka	-ke	-kena	-se	-pse	-sena
imperativus	—	—	—	+	+	+	+	+
adhortativus	—	—	+	—	—	+	+	+
írott	—	—	+	—	+	—	—	+
barátságosság	—	+				—	+	
férfias	—	+				—	+	

Használata meghatározásának kiinduló pontja szintén a beszédpartnerek egyenlő státusza. A ragok nagy részét idősebbek mondják, egy részüket inkább nők (-se, -na), más részüket inkább férfiak (-pte, -ke). Csak magánéletben, főként a családi életben használatosak, mindenképpen barátságosságot, kedvességet, „intimitást” jeleznek. Idősek ezt mondják fiataloknak, ha tiszteletüket akarják kifejezni. Ha baráti viszonyban levők élnek vele, koruk viszonylag idősebb. Ez utóbbi esetben a VI. fokozat ragjait gyakran keverik ezzel a fokozattal. Nagy többségük jellegzetesen beszélt nyelvi alak, bár egy részük (-ne, -ke, -se) versekben is gyakran előfordul. Nem túl raggazdag fokozat, megkülönböztető jegyeik részint az I., részint a VI. fokozatéva azonosak.

3.2.5. V. (häla) fokozat. Indicativus-affirmativus ragok:

(16)

	-ta	-la	-lta	-lota	-lola	-nünila	-tanta	-lanta	-kősta	-nola	-töla	-löla	-tönila	-läla	-lyösta	-ma	-lla	-lsela	-llöla	-llela	-linila	-linila
modalitás	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
jövő	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
hangsúly	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ünnep-	—	—	—	—	—	+	+	+	+	+	—	—	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
lyes	—	—	—	+	+																	
tapasztalat														—	—	—	—	—	+	+	+	+
aggodalom														—	—	—	+	+				
ígéret														—	—	+						
felkiáltás							—	—	—	+	+			—	+		—	+	+	+	—	—
írott	—	—	+							—	+											
régies				—	+							—	+							—	+	—
dicsekvés						—	+	+														
főnév																						
mellett	—	+					—	+														

Egyéb ragok:

(17)

	-nőnya	-ni	-nőnyo	-tőnya	-tőni*	-tőnyo	-lya	-li	-lyo	-lőnya	-lőnyo	-melya	-őla*	-n*	-la	-lyőm	-lyőmuna	-ca	-cakkuna
imperativus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
adhortativus	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
modalitás	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
jövő	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
hangsúly	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
visszakérdés	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
javaslat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
írott	-	-	+	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-
beszélt	-	+	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
kedvesség	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
felkiáltás	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Másik fontos használata (itt is van némi keveredés a VI. fokozattal): az írott nyelv — ha nem konkrét személynek írunk, hanem általában az „olvasónak”, akinek tehát nem tudjuk meghatározni társadalmi státusát. A tudományos- és szépprózában (de a versben nem feltétlen), jelszavakban ezt a fokozatot írják. Ilyenkor azonban megszűnik fokozatnak lenni: elveszíti „tiszteletiség” jegyét. A quotatívum ragjai is ezek (pontosabban egy részük és néhány VI. fokozatbeli). Ilyen pozícióban szintén értelmetlenedik a tisztelés. Ha magamban beszélek, magamnak szólok (pl. *Hogyan is csináljam?*, *Elmenjek-e?*), ugyancsak ebben a „fokozatban” beszélek — természetesen ilyenkor szintén nincs értelme semmilyen udvariasságnak vagy szívélyességnek, egyáltalán a [+közlés] jegyből [–közlés] lesz. De így is van tiszteleti vonatkozása ennek a használatnak: nem akárki beszélhet akárki előtt magában. (Ehhez vö. 3.2.9.-et.)

A fentiekben elmondottakból érthetővé válnak ennek a fokozatnak a jegyei: az írott nyelvi használat miatt részint az I. fokozat jegyeivel esnek egybe („ünnepélyes”, „írott”, „régies”). Másrészt a beszédben — amikor éppen a tisztelés hiányát fejezem ki — a modális, emocionális jegyek jutnak szerephez: „felkiáltás”, „dicsekvés”, „aggodalom”, „ígéret”.

* A -tőni, -ti, -tőn szétválasztása nem világos; az -őla-nak csak variánsai a -kőla, -nőla; az -n, -laku, -lau szétválasztása nem világos.

Ennek a fokozatnak elkülönítése a VI.-tól elég nehéz (Sunoo nem is választja szét a kettőt, vö. Pultr 99), mert általában vegyesen fordulnak elő a beszéd folyamán: ha felnőttek gyerekekhez vagy gyerekek egymás között beszélnek. Az V. fokozat a durvább, szigorúbb, a VI. a kedvesebb, barátságosabb. A felnőttek, ha a VI. fokozat

3.2.6. VI. (*panmal*, *hã*) fokozat. A nem-modális ind. affirmatívus ragjai:

(18)

	-ko	-i	-lana	-kõni	-tanikka	-tani	-takuya	-lanikka	-lani	-kõsci	-tana	-kõlõn	-lakuya	-taku	-nũnkõl	-nũnte	-nũnkwanĩ
hangsúly	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
határozottság	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
meglepődés	-	-	+														
nemtörődömség	-	-	+														
befejezetlen mondat																	
ellenkezés																	
bírálat																	
felkiáltás																	
didaktikus																	
régies																	
dicsekvés	-	+															
túlzás																	

A modális indicatívus affirmatívus ragjai:

(19)

	-lõni	-lõni	-lõlani	-tã	-tanũnte	-lanũnte	-nũntã	-nũni	-lõlako	-lõnkõi	-lõnte	-lõlanikka	-lõkõya	-lõkeya	-lõni	-lõlõ	-lõlã	-lõke
jövõ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
hangsúly	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
határozottság	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
hallomás	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+						
befejezetlen mondat																		
fõntolgatás																		
ellenkezés																		
bírálat																		
akarat																		
felkiáltás																		
didaktikus	-	-	+				-	+					-	-	-	+	+	+
régies	-	+					-	+					-	+				
fõnév mellett																		
ígéret																		

viszonyában állnak egymással, azaz közeli (és főként egyenmũ) barátok, vagy közeli családtagok (jobbára ha nincs nagy korkülönbség köztük) nem nagyon „esúsznak át” az V. fokozatba. Ez utóbbi sértõen hangzik, inkább veszekedésre alkalmas.

A nem-modális interrogatívus ragok:

(20)

	-nũka	-nũci	-nũko	-no	-taci	-laci	-tako	-lako	-tanyõ(nõ)	-lanyõ(nõ)	-nũkam	-nũcim	-(nũn)tam	-lam
visszakérdés	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+
ellenkezés							-	-	-	-	+	+	+	+
buzdítás	-	-	-	-	+	+								
bírálat											-	-	+	+
bizonytalanság	-	+	-	-										
kedvesség	-		-	+			-	-	+	+				
régies	-		+											
főnév mellett					-	+	-	+	-	+			-	+

A modális interrogatívus ragok:

(21)

	-tõnka	-lõnka	-tõko	-lõko	-tõci	-tõkam	-tõcim	-lka	-lko	-llõnka	-llõko	-lkõna	-lci	-lnũci	-lyõna	-lyõnka	-llkam	-llaku	-lcim
jövő	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
hangsúly								-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+
ellenkezés	-	-	-	-	-	+	+								-	-	+	+	+
bizonytalanság	-	-	-	-	+	-	+			-	-	-	+	+			-	-	+
akarat										-	-	+							
régies	-	-	+	+				-	+	-	+				-	+			
főnév mellett	-	+	-	+															
beszélt													-	+					
felkiáltás																	-	+	

[+imperatívus] ragok:

(22)

	-lanikka	-lani	-lyõsta	-canikka	-caku
adhortativus	-	-	-	+	+
régies	-	-	+		
kedvesség	-	+			
hangsúly				-	+

Ezen kívül minden igemódban: -õ ([-modalitás]) és -ci ([+modalitás]).

Ez a fokozat jellegzetesen beszélt nyelvi. Használata nagy részét érintették a 3.5.5.-ben. Hangsúlyozottan közeli, többé-kevésbé egyenrangú emberek (jobbára egyművek, vagy ha nem: házastársak²¹) beszélnek ezeket a ragokat, s egyben jelzik a szívélyes kapcsolatot. Ha a beszélőpartnernek viszonyában más fokozat is a meghatározó, de a tiszteletiség állandó kifejezése nem szükséges, csak „időnkénti jelzése”, a beszélgetés, különösen pedig az elbeszélés folyamán gyakran „lecsúsznak” ebbe a fokozatba.²² Ilyenkor főként azokat a ragokat kedvelik, amelyek egyben converbiumragok is: mintegy nem fejezik be a mondatot részint azt sejtetvén, hogy ezért nem indokolt a tiszteletiség kifejezése, továbbá így azt is lehet jelezni, hogy a hallgató véleményére is tekintettel van a beszélő — még ki lehetne egészíteni a mondatot (pl.: *ízlik ez az alma, de jés . . .* — s hozzá lehetne még tenni: *de lehet, hogy neked nem ízlik* stb.); „várakozó álláspontra” helyezkedik a beszélő. Ezen kívül így azt is jelezheti, hogy témájáról tudna többet is mondani, de nem szükséges, mert ennyiből is érthető a mondanódó, már csak szócséplés lenne a többi stb.

A fokozat jegyei között sok a modális, emocionális — ez a beszélt-nyelviségből és a partnerek „intím” kapcsolatából kézenfekvő. Sajátos, hogy ennek a fokozatnak a ragjai kevésbé alkotnak rendszert (túl sok megkülönböztető, ad hoc kiválasztásúnak tűnő jegyet tartalmaz). A ragok jó részének ma is használatos eredeti jelentése olyan összetételekből, sőt szókapcsolatokból származnak mint: *azt mondom, hogy . . .*; *azt mondod, hogy . . .*; *azt mondják, hogy . . .*; *ezért mondom azt, hogy . . .* stb. S ezek aztán esetenként különbözőképpen specifikálódnak: *azt mondják rólam, hogy . . .* > „dicsekvés”; *azt mondod, hogy . . . (pedig tévedsz)* > „ellenkezés” stb.

3.2.7. A ragok nagy többségének tiszteleti fokozatba sorolása egységes, esetenként azonban bizonyos eltérések mutatkoznak.

3.2.7.1. I. ([+felső]) ~ III. ([–felső]). Közös jegyük: [–barátságosság]:

(a) *-psio* (imp.): CM: III., CS: I., HCS: I. vagy III.

(b) *-psita* (adh.): CM: I., CS: III. Ilyen esetekben a III. fokozatba soroláskor a *tiszt₂*-vel kiegészített alakot (*-sipsio*, *-sipsita*) tekintik I. fokozatnak.

(c) *-ptita*: CS: III., HCS: I. — a személyes tapasztalat hangsúlyozása nagyfokú tiszteletadás esetén nem lehetséges.

(d) *-öta*: CS: III., HCS: I. — a CS-ben csak az etimológikusabb alak (*-oita*) tartozik az I. fokozatba.

²¹ Egyik tanárom elmondta, hogy feleségével otthon kölcsönösen ebben a *panmal* viszonyban beszélgetnek. Ha azonban mások, s főként nem közeli ismerősök társaságában vannak, felesége tiszteletibb alakokat mond (a IV. és az erősen nőies II. fokozatot).

²² Tanárainkkal kölcsönösen az I. fokozat viszonyában voltam. Ők mégis gyakran használhatták a VI. fokozatot is (jellegzetesen *verbum finitum* intonációval), míg nekem ez megengedhetetlen volt. Másrészt viszont a hasonló tiszteleti kapcsolatban levő kollégiumi portással (idősebb nő) ilyen élményem is volt: a házirend valamilyen megsértése miatt „megbírált”, „nevelt”. Hogy ez jóindulatú részéről, s ne tekintsem veszekedésnek, haragnak, úgy jelezte, hogy következetesen rövid mondatokban beszélt; így fejezhette ki gyakran udvariasságát, nem-bántó szándékát a *verbum finitummal* (II. fokozat).

(e) *-likka*: CM: I., CS, HCS: III. — a régies, főként írott nyelvi alaknál nehéz a döntés.

3.2.7.2. III. ([−barátságos]) ~ IV. ([+barátságos]). Mindkettő: $\begin{bmatrix} -\text{felső} \\ -\text{alsó} \end{bmatrix}$
-li: CM: III., CS: IV., HCS: IV. vagy VI. — főként írott nyelvben.

3.2.7.3. III. $\begin{bmatrix} -\text{alsó} \\ -\text{barátságosság} \end{bmatrix}$ ~ VI. $\begin{bmatrix} +\text{alsó} \\ +\text{barátságosság} \end{bmatrix}$. Teljesen ellentmondó besorolás. Egy ilyen ragot találunk: *-i*. CS: VI., Martin: III. Amellett hogy régies, nyelvjárási különbséget kell feltételeznünk.

3.2.7.4. IV. ([−alsó]) ~ VI. ([+alsó]). Közös jegyük: [+barátságos].

(23)

	<i>-caku</i>	<i>-llönka</i>	<i>-tönka</i>	<i>-lka</i>	<i>-lci</i>	<i>-tam</i>	<i>-nam</i>
IV.	CM	CM	Eck.	CM	CM*	CM*	CM*
VI.	CS	CS	CS	CS	CS	CS	CS
	<i>-nkam</i>	<i>-no</i>	<i>-nāni</i>	<i>-ke**</i>	<i>-na</i>	<i>-lyōni</i>	<i>-li</i>
IV.	CM*	CM**	CM	CM	CM	CS	CS
VI.	CS	CS	CS	HCS	CS } HCS	HCS	HCS***

Megj.: *vagy V.; **CM: IV. vagy VI.; ***vagy IV. (CM: III. [!]). Ez a „váltakozás” valószínűleg diakrón tendenciát tükröz: Eckardt: 20-as évekbeli nyelvállapot; CM: ugyan 1960-as kiadású, de általában archaizál egy kissé; CS: 1960–62-es kiadású; HCS: 1968-as. Az itt szereplő ragok nagy többsége kifejezetten beszélt nyelvi.

3.2.7.5. IV. $\begin{bmatrix} -\text{alsó} \\ +\text{barátságos} \end{bmatrix}$ ~ V. $\begin{bmatrix} +\text{alsó} \\ -\text{barátságos} \end{bmatrix}$. A *-laku*-t Eckardt, CS, HCS V.-be sorolja, CM IV.-be, talán mert a durva parancsolást (*-la*) a *-ku* „lágýtja”. HCS meg is jegyzi: kedvesség.

3.2.7.6. V. ([−barátságos]) ~ VI. ([+barátságos]). Közös jegyük: [+alsó]. Már említettük, hogy a két fokozatot nehéz szétválasztani. Ide tartozó ragok: *-lyōsta*, *-lani*, *-lkōna*, *-lci*, *-tam*, *-nam*, *-nkam*, *-no*, *-lkōl*, *-lke*, *-tani*, *-ōla*.

3.2.8. Néhány régies rag már csak az írott nyelvben, főként versekben fordul elő; ezek tiszteletiségi fokozata nem világos: *-nomāla*, *-nciko*, *-ncōiko*, *-lcincō*, *-lcinila*, *-lcila*, *-lcōita*, *-lilota*, *-lōnila*, *-sola*.

3.2.9. A már említett monológ-forma ragjai ([—közlés]) a tiszteletiség szempontjából sajátosan viselkednek. A beszélőnek nem célja, hogy a jelenlevővel közölje észrevételét, csak meglepetésében vagy más erős indulatában hirtelen, felkiáltásszerűen „feltör” belőle. Ilyen értelemben a tiszteletiség nem kritérium. Jellemzően érzékelteti a következő szituáció: tanárom a szótárban keresett egy szót, — s még a könyvbe nézve — felkiáltott magában: *őpskuman* („nincs benne”), majd felém fordult, s (egyszerűbb intonációval) közölte: *őpsšūpnita* („nincs benne” — I. fokozat).

Mégis van egy vonatkozása a tiszteletiség tekintetében: idegen vagy jelentősen magas pozíciójú ember előtt kerülni kell ezt a felkiáltó formát, udvariatlannak számít — mint ahogyan ilyenkor általában kevésbé emocionálisan (és például kisebb intonációs kilengésekkel) kell beszélni. Tanárommal kölcsönösen az I. fokozat viszonyában beszéltünk, de ő emellett gyakran használta a monológ-formát, míg amikor én próbálkoztam vele, visszautasította mint tiszteletlenséget.

A nyelvtanok általában nem veszik figyelembe a fent leírt kettős vonatkozást, a többi ragtól való lényeges különbözőséget, s a többi tiszteleti fokozatba sorolják ezeket a ragokat is.

A monológ-forma ragjai a következők: *-nūmōn*, *-numan*, *-kumōn*, *-kuman*, *-kumyōn*, *-kuna*, *-kona*, *-kun*, *-kon*, *-kulyō*, *-kulya*, *-myō*, *-myōnsō*, *-lokumōn*, *-lokuman*, *-lokun*, *-lokon*, *-loko*, *-tōkun*, *-tōnkun*, *-tōkumōn*, *-tōnkumōn*, *-tōkuman*, *-tōnkuman*. Bizonyos megkülönböztetések valóban léteznek, pl. *-kuna* jóval durvább, mint *-kulyō*; a fent felsorolt ragokhoz hozzá lehet tenni a *-yo* partikulát („II. fok.”), de fokozatokba besorolásuk meglehetősen bizonytalan.

4. Pultr feltevése (pp. 99—100), hogy a tiszteletiség fontos szerepe az utóbbi időben csökkenőben, sőt kihalóban van, tévesnek tűnik. A beszélők számdéka is, a nyelvi gyakorlat is azt mutatja, hogy ez a szemlélet ma is szervesen élő része a koreainak.

Egy 1968-ban kiadott nyelvtanban olvashatjuk: „Kim Ir Szen elvtárs 1964. január 3-i útmutatásában azt mondta: a koreai nyelv nagyszerűségének egyike: az emberek kommunista erkölcsre nevelésében nagyon fontos szerepet kap, hogy az etikett-szabályokat ki tudja fejezni” (CO 118). Észak-Koreában ma igen erőteljes, központból jövő nyelvújítási mozgalomnak lehetünk tanúi, igyekeztve a szókincset és a nyelvtant alapjaiban megreformálni, illetőleg ezeket rögzíteni. Ilyen kontextusban egy fent idézett utasításnak igen nagy hatása lehet.

A tudatosítás másfajta példája lehet a *Malhaki* (1966-ban kiadott tanári segédkönyv az anyanyelv tanításához), mely többek között a nyelvi és nem-nyelvi viselkedésre vonatkozó szabályokat együttesen tárgyalja, rögzíti és taníttatja. Például: „Ha bárki is látogat el a tanárhoz, először az ajtón kívül kell érdeklődnie. Ha nem a keresett személy jön ki, hanem valaki a családjából, így lehet szólni: „Jónapot kívánok! Tanár Urat keresem.” A vendégnek így válaszolnak: „Tessék befáradni!”, „Tessék bejönni!” stb., mosolygó arccal, örömmel kell fogadni őt.” (p. 218 Kiemelések tőlem — M. F.). A példák még sorolhatók.

A nyelvi gyakorlat ugyancsak azt mutatja, hogy a tiszteletiség részletes kifejezése nem valami csak régről megőrződött jelenség, hanem ma is élő, aktív szemlélet. Az *őpői* („szülő”) szót ma már kizárólag Kim Ir Szenre lehet vonatkoztatni, pl. ilyen állandó szerkezetekben: *őpői sulyǒng* „a vezér (aki úgy gondoskodik rólunk, mint a) szülők”. Az *elvtárs* szintén újkeletű fogalom Koreában — s a megkülönböztetés már teljesen végbement: magas hivatalt betöltőket *tongci*-nak, az egyszerű, rang nélküli vagy kis rangú embereket *tongmu*-nak kell hívni.²³

A kettéosztott országban a háború, az ellenség gyakori beszédtema; fokozatosan kialakulóban s kötelezővé válóban van, hogy a megvetés megkülönböztető jeggyé alakuljon bizonyos szópárokban; már nem stilisztikai variánsként, hanem kötelezően kell használni (a lista egy tanáromtól ered):

(24)

normál	becsmérlő	
<i>ǒkul, nach</i>	<i>nachphantäki, nachcak</i>	<i>arc</i>
<i>mǒli</i>	<i>tākali, kolthong, kol, tākalthong</i>	<i>fej</i>
<i>tali</i>	<i>talikak, cok</i>	<i>láb</i>
<i>nun</i>	<i>nunkkal</i>	<i>szem</i>
<i>ima</i>	<i>imattäki</i>	<i>homlok</i>
<i>mok</i>	<i>mokaci</i>	<i>torok</i>
<i>kü</i>	<i>küttäki</i>	<i>fül</i>
<i>kho</i>	<i>khottä</i>	<i>orr</i>
<i>ip</i>	<i>akali, cutungi</i>	<i>száj</i>
<i>pol</i>	<i>polttäki</i>	<i>orca</i>
<i>son</i>	<i>aphpal</i>	<i>kéz</i>
sőt postpozícióként:		
<i>suülo hako</i>	<i>utumǒlilo hako</i>	<i>vkivel az élen</i>

József Attila Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Szeged

²³ Mi, külföldi ösztöndíjasok tréfából időnként *tongci*-nak szólítottuk egymást; ha ezt koreai diák meghallotta, ingerülten magyarázta, hogy mi nem vagyunk *tongci*, csak *tongmu*.

Bibliográfia

- CM: Cosŏnŏ munpŏp I—II., Kwahakwŏn chulphansa „A koreai nyelv nyelvtana I—II., Akadémiai Kiadó”, Phenjan 1960, 1963.
- CO: Cosŏnŏ, kangŭylok, Kim Ilsŏng conghaptāhak chulphansa „Koreai nyelv, egyet. jegyzet. Kim Ir Szen Egyetem Kiadó”, Phenjan 1968.
- CS: Cosŏnmal sacŏn I—VI., Kwahakwŏn chulphansa „A koreai nyelv szótára, I—VI., Akadémiai Kiadó”, Phenjan 1960—1962.
- CT: Cosŏnmal thophyŏnlam, lyuhaksāngyong, Kim Ilsŏng conghaptāhak chulphansa „A koreai nyelv ragjainak mutatója, külföldi ösztöndíjasoknak. Kim Ir Szen Egyetem Kiadó”, Phenjan 1967.
- P. A. Eckardt. Koreanische Konversations-Grammatik. Heidelberg 1923.
- G. v. d. Gabelentz, Chinesische Grammatik, Leipzig 1881.
- HCS: Hyŏntā cosŏnmal sacŏn, Sahŏ kwahakwŏn chulphansa „A mai koreai nyelv szótára, Társadalomtudományok Akadémiája Kiadó”, Phenjan 1968.
- A. A. Холодович, Очерк грамматики корейского языка, Москва 1954.
- Hong Kimun, Cosŏn munpŏp yŏnku: Cosŏnŏ munpŏp lilŏncip 2. Kim Ilsŏng conghaptāhak chulphansa „Koreai nyelvtan-kutatás: A koreai nyelv nyelvtana, cikkgyűjtemény 2. Kim Ir Szen Egyetem Kiadó”, Phenjan 1966, pp. 47—51.
- Malhaki: Li Sangpyŏk, Malhaki, kyowŏnyong chamkosŏ, Kyoyuk tosŏ chulphansa „Beszélgetés, tanári segédkönyv, Tankönyvkiadó”, Phenjan 1966.
- S. Martin (1958), Speech Levels and Social Structure in Japan and Korea. Paper read at annual Meeting, Asian Studies Association, New York City: Dell Hymes (ed.), Language in Culture and Society, New York, Evanston, London 1964. 407—415.
- S. Martin (1967), Yang Ha Lee, Sung-Un Chang, A Korean-English Dictionary. New Haven and London 1967.
- Маун: Маун Маун Ньун, И. А. Орлова, Е. В. Пузицкий, И. М. Тагунова, Бирманский язык. Москва, 1963.
- Ю. Н. Мазур, Краткий очерк грамматики современного корейского языка. In: Русско-корейский словарь. Москва, 1954. 937—1049.
- A. Pultr, Lehrbuch der koreanischen Sprache, Berlin 1958.
- G. J. Ramstedt, A Korean Grammar, Helsinki 1939.

A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése

Wolfgang Steinitz
(1905–1967) emlékének¹

A rokonsági viszonyok témája a szociológiába tartozik.² Ismeretesek a témakör empirikus feldolgozásai, illetőleg elméleti megközelítései. Rendelkezéseinkre áll magyar, illetőleg magyarországi tényanyag is.³

A társadalmi viszonyokat nyelvi kifejezések hordozzák. A nyelvi kifejezések egy része műszó jellegű: ezek a rokonsági viszonyok egyes zónájára vagy pontjára utalnak önmagukban;⁴ másrészük leírás (leíró kifejezés), ezek több műszó kombinációjaként — mintegy koordinátákként — adják vissza, ábrázolják rokonsági viszonyokat.

¹ W. Steinitz: A finnugár rokonsági elnevezések rendszere. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 10. 321–334 (1957).

² Magyar nyelven néhány alapvető mű: L. H. Morgan: Az ősi társadalom. Bp., 1961 [1. kiadása angolul: 1877]; Friedrich Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp., 1949. [1. kiadása németül: 1884] Bodrogi Tibor: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok. Ethnographia 68. 1–55 (1957); A. R. Radcliffe-Brown: A rokonsági rendszerek vizsgálata. Szociológiai Füzetek 1.45–89 (1971). — Néhány modern alapvető mű idegen nyelven: Claude Lévi-Strauss: Les structures élémentaires de la parenté. Párizs, 1949/1967. D. A. Olderogge: Traits essentiels de l'évolution des systèmes de parenté; VIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. Paris — 30 juillet — 6 août 1960. Párizs, 1963. II/A, 215–220; F. G. Lounsbury: The structural analysis of kinship semantics. Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists. Hága, 1964. 1073–1090; Roy G. D'Andrade: Structure and Syntax in the Semantic Analysis of Kinship Terminologies. Szerk. Paul L. Garvin: Cognition: A Multiple View. New York–Washington, 1972. 17–143. — Albert Heinrich–Russel L. Anderson: Some Formal Aspects of a Kinship Sistem. Current Anthropology 12.541–548 (1971)

³ Ezek könyvészete megtalálható 1960-ig: Bodrogi Tibor: A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. Műveltség és hagyomány 3. 129–147 (1961). — Azóta a két legjelentősebb tétel: Morvay Judit: A had és a nemzetség fogalmának körülhatárolása. Ethnographia 77. 481–494 (1966); Fél Edit–Hofer Tamás: Proper Peasants. Traditional Life in a Hungarian Village. [Chicago] 1969. III. rész: The Network of Social Relations. — Sajnos, egyelőre nem áll rendelkezésünkre olyan etimológiai-szótörténeti monográfia, mint a románra: Vasile Scurtu: Termenii de intrudire in limba română. Bukarest, 1966. 402 lap.

⁴ Ezeket nevezik *osztályozó* (klasszifikáló) terminusnak (vö. Bodrogi Tibor (1961) 130).

Föltevéssünk szerint a műszó jellegű rokonsági elnevezések sajátos nyelvi rendszert alkothatnak. Ez a rendszer természetesen a társadalmi viszonyokra épül, de nem azonos azzal. A rokonsági elnevezések rendszere bizonyos mértékig szűri és strukturálja a társadalmi rokonsági viszonyokat.⁵

A rokonsági elnevezések egy része jogilag is definiálva van; ezek a társadalmi viszonyok intézményesítésének, intézményes rögzítésének eszközei. A jogi tartalmi meghatározások azonban sajátos célra készültek (leginkább a vagyoni jogi örökösödés szabályozásának céljából). Ezért a társadalmi viszonyoknak csak bizonyos részeit tükrözik.

A biológiai szempont sem hagyható ki; voltaképpen a fajfenntartás rendje, annak lehetőségei, szabályozása, a belőle adódó kötelezettségek, jogok, következmények adják ki a rokonsági viszonyokat. A humán biológiai szempont fontossága azonban korlátozott, mivel biológiai alapú társadalmi viszonyokat hoz létre, de ezek más — nem biológiai alapú — társadalmi viszonyokkal együttesen alkotnak rendszert.

A rokonsági viszonyoknak, azok terminológiájának kutatása több tudománynak is témája. Talán a legfejlettebb az egyetemes néprajzi (antropológiai, etnológiai) keretben. Itt már elérte a tipológia, sőt a teória szintjét is.

Ebben a rövid dolgozatban nem lehet célom, hogy a meglevő kérdésfeltevéseket összefoglaljam. Az se lehet célom, hogy a mai magyar helyzetet teljes szélességében és mélységében bemutassam.

A célom mindössze a magyar köznyelvi nyelvszokás leírása.⁶ Mellékcélom a téma nyelvészeti bemutatása, a magyarországi társadalmi nyelvészethez való bevezetése. Természetesen bizonyos új eredmények valószínűleg így is lesznek.

1. Az egyenes ági leszármazás elnevezései

1.1. Kiindulópontul fogadjuk el az EGO-t, vagyis „én-pontot”. Az EGO tartalmi (szemantikai) jegyei a következők: <+élő>, <+emberi>, <+beszélő>. Föltevéssük még azt is, hogy ez az EGO felnőtt ember, aki mintegy küzbülső helyet foglal el a *fölmenő (ág)* és a *lelenő (ág)* között. Ez így ábrázolható:

- (1) ↓ (*fölmenő ág*) A nyílak iránya az idő — és egyúttal a leszármazás — irányát jelöli. A zárójel azt jelzi, hogy ezeket az EGO mondja.
 EGO
 ↓ (*lelenő ág*)

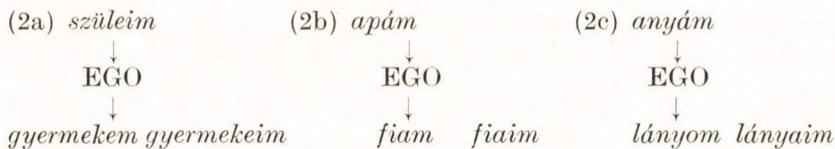
Az *ág* itt metaforikus használatú, még előfordul a továbbiakban. Megjegyzendő, hogy a *fölmenő ág* elterjedt kifejezés, a „lelenő ág” pedig ritka. A fölmenőkre használatos az (*ősök*) *őseim*; (*elődök*) *elődeim*; a lelenőkre az EGO legfölből az (*utódok*) *utódaim*-at használhatja. EGO mondhatja a föl-

⁵ Ezért van meg a létjogosultsága annak, hogy a kérdéskörrel külön is foglalkozzunk nyelvészeti szempontból. Természetesen egy komplex szakmaközi megközelítés volna kívánatos.

⁶ Nyelvi szempontból ezt a használati kört célszerűbb a köznyelvhez kötni, mint a városhoz (legalább is a magyarban). Voltaképpen egyik sem kifogástalan.

menőkre, hogy *leszármazottja vagyok X-nek*, de még inkább azt, hogy *X családjába tartozok*, a lemenőkre csak azt, hogy *X az én családomba tartozik*.

Az (1) ábra nyelvileg aszimmetrikusan jelenik meg az EGO szempontjából:

A (2) jelzésű tételek egymással párhuzamcsan a fölmenő ág és lemenő ág közvetlen rokonait mutatják be. A (2a) a rokonok halmazát; a (2b) a hímnemű, a (2c) pedig a nőnemű rokonokat.

A fölmenő és lemenő ágak között van egy alapvető ténybeli — nem nyelvbeli — különbség: fölmenő ág meghatározott: a (2a) esetében egy férfi + egy nő; a (2b) esetében egy férfi; a (2c) esetében egy nő. A lemenő ág esetében a tagok száma meghatározatlan, tehát lehet egy, több vagy egy sem. Ilyenformán: (2b) + (2c) = (2a); vagyis a hímnemű és nőnemű változatok összege a *szülő/gyermek* ábra.

1.2. Ez természetesen a rokonsági viszonyoknak — s ezzel együtt nevüknek — az elemzése némi formalizálással. Nyelvileg ezek heterogén kifejezések. Mindössze az *apám/anyám* (*apa ~ anya*) viszonya tekinthető olyan formai oppozíciónak, mely egyúttal tartalmi oppozíció is. Még inkább így van ez, ha az *apám* „emelkedett” változatát az *atyám*-at vonjuk be.

- (3) $\begin{matrix} a[ty]ám & [-zöngés, -orrhang] & \langle -nő \rangle^7 \\ anyám & [+zöngés, +orrhang] & \langle +nő \rangle \end{matrix}$
fonológiai oppozíció szemantikai oppozíció

Ezeket a heterogén rokonsági neveket egyébként összefoglalja azt, hogy őket — ebben a minőségükben — besorolhatjuk az „elidegeníthetetlen birtok” szemantikai-szintaktikai osztályába.⁸ (Az osztály többi tagjai a magyarban a testrésznevek, pl. *fejem, kezem, lábam*; valamint bizonyos ruhanemek is.) Az elidegeníthetetlen birtok szemantikailag implikál egyrészt egy birtokost, másrészt pedig egy birtokosztályt (a hasonló elidegeníthetetlen birtokok osztályát). Természetesen a birtokosztály határainak megvonása nem problémátlan; ez nyelvi (pontosabban nyelven át érvényesülő fogalmi-osztályozási) kérdés. — A szintaktikai következmények többfélék lehetnek; ezekkel azonban ebben a dolgozatban nem foglalkozok.

S hadd jegyezzem meg, hogy valószínűleg minden rokonsági elnevezésnek lehet nem rokonsági jellegű használata is. A három fölmenő ági szó (*szüleim, apám, anyám*) a rokonsági kor elsődleges és birtokos szuffixum nélkül is

⁷ A $\langle \rangle$ esücsőz zárójelen belül tartalmi (szemantikai) jegyek találhatók.

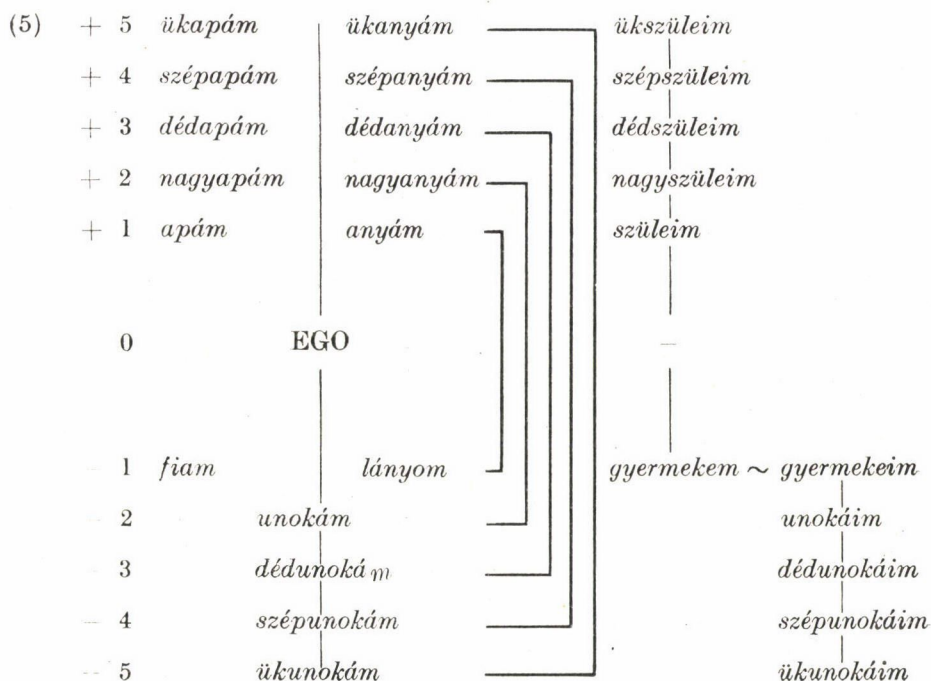
⁸ Vö. Telegdi Zsigmond: Az összetételek vizsgálatához. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3. 203–211 (1965).

nyilvánvaló (*szülő, apa, anya*). A lemenőek esetében azonban birtokos személyrag nélkül egyszerű kormegjelöléssel van dolgunk.

- (4a) *gyermek* 'fiatal ember'
 (4b) *fiú* 'fiatal férfi'
 (4c) *lány ~ leány* 'fiatal nő'

Megjegyzendő, hogy a *leány ~ lány* változatpár esetén a hosszabb (*leány*) túlsúlyba kerülőben van kormegjelölésként, a rövidebb (*lányom*) pedig rokonsági elnevezésként. Ahol pedig konkurálnak egymással, ott a hosszabb (*leány, leányom*) a „választékos” stilisztikai változat.

1.3. Az egyenes ági leszármazás bővebb rendszere is közismert. Mégsem fölösleges a szemléltetése:

A rokonsági generációs lépcsőket fölfelé plusz (+), lefelé mínusz (–) előjellel megszámoztam. Az azonos abszolút számokat összekapcsoltam. A tanulságok szinte maguktól leolvashatók az ábráról; a következőkben elsorolt tételek csupán rendszeres kommentárnak tekinthetők.

Az (5) ábra legfőbb jellegzetessége az EGO szempontjából a fölmenő és lemenő ágak nagyfokú hasonlósága.

Valamennyi fölmenő rokon azonos szótövé a maga alosztályában (*apám/anyám/szüleim*).

A második fokozatból valamennyi lemenő rokon azonos szótövű (*unokám*, *unokáim*). (Hadd jegyezzem meg, hogy a *-ka* kicsinyítő szuffixummal nem etimológiai, hanem „összecsengési” viszonyban áll-e szó.)

Három prefixum jelentése szimmetrikus a fölmenő és lemenő ágba: *déd-* <3. fokú>; a *szép-* <4. fokú>; az *ük-* <5. fokú>. (Ezek reális használati lehetősége igen csekély; leginkább iskolában tanulják őket. Természetesen van példa rá, hogy élő embernek lehet *szépunokája*. Kontextuson kívül a 4. és 5. fokon már elég nagy a nyelvhasználat bizonytalansága. A nyelv azonban készen áll ilyen ritka lehetőség ábrázolására is.)

A *nagy-* prefixum jelentése <fölmenő, 2. fokú>.

Az *unokám* a *nagy-* inverze; jelentése <lemező, \geq 2. fokú>.

A 2. fokon az *unoka* így is elemezhető volna:

<— NAGY *fiam*>, ahol a nagybetűs prefixumot elvontan <2. fokú> jelentésben használom; a mínusz-jel pedig a lemenő ágat jelöli. Ez a konstruktum rávilágít arra, hogy lemenő ágon a 2. fokú név (*unoka*) kapja a prefixumokat, fölmenő ágon viszont már az 1. fokú (apai) de a 2. fokú is kaphatja: *déd-* (*nagyapám*), (*szép*)*nagyapám*, *ük*(*nagy*)*apám*. (Városi adatközlőim többsége elfogadta mind a *dédapám*, mind a *dédnagyapám* változatot, valamint a hasonló változatpárokat.)

Az *unokám* kifejezés olyan általános (vagyis nemet megjelölés nélkül hagyó), mint a *szüleim*. Az EGO szempontjából a lefelé 2. generációtól kezdve — a nyelvi anyag tanúsága szerint — csekély mértékben — fontos a rokon neme. Természetesen leíró kifejezéssel megadható az is, pl. *fiú unokám*, *lány dédunokám* stb. — A nemi különbség a lemenő ági 1. fokon még nagyon is fontos.

Mi van az 5. fokon túl? Többféle megoldás lehet. Például ha a fölmenő ági 7. fokú rokonokat valamilyen speciális okból meg kell jelölnöm akkor mondhatom a következőket: az *ükapám nagyapja*, *hatodik nagyapám*; előfordul ilyen is (talán emocionálisan vagy tréfásan) *nagy-nagyapám*, *déd-dédapám*, *szép-szépapám*, *ük-ükapám*; sőt az is: *távoli őszám*. — A lemenő ágon ennek az elképzelése tréfás.

1.4. A fenti rokonsági neveknek becéző (hipokorisztikus) változatai is vannak. Ezeket a teljesség igénye nélkül sorolom föl (E=emelkedett; B = becéző):

(6a) *apám*, E: *atyám*

B: *apácskám*; *api*, *apu*, *apuka*, *apuci*; — *papa*

(6b) *anyám*

B: *anyácskám*; *anyi*, *anyú*, *anyuka*, *anyuci*; — *mama*, *mami*, *mamuci*, *mamácska*;

(6c) *nagyapám/nagyanyám*⁹

⁹ Az *öregapám/öreganyám* már kiveszett a köznyelvből, ma már leginkább csak archaikus, bizalmas vagy tréfás stílusváltozat. Érdekes módon Hunfalvy Pál 1859-ben *öreg atyám/öreg anyám* fordítást javasolt L. H. Morgannak a *grandfather/grandmother*-hez (vö. Bodrogi Tibor (1961) 131).

[csak az előzőkből le nem vezethetőek:]

- B: *nagyi, nagyika*;
 (6d) *dédapám/dédanyám*
 B: *dédi, dédike*.
 (6e) *fiam*;
 B: *fiacskám; kisleány*
 (6f) *lányom, E: leányom*
 B: *leánykám; kisleányom*
 (6h) *unokám*
 B: *unokácskám; kisleányom*.

Megjegyzendő, hogy a *kisapám/kisanyám* nem rokonsági elnevezés, hanem a bizalmaskodó *apám/anyám* becéző változata. Hasonló bizalmaskodó (és nem feltétlenül rossz értelemben bizalmaskodó) használatú lehet még sok egyéb kifejezés is, pl. *papa, mama, fiam, lányom* stb. Ezek sokrétű használata gondos nyelvészeti elemzést igényel.

(Az *édesapám* stb. kifejezésekkel a 4. pontban foglalkozok).

1.5. A fölmenő és a lemenő rokonság aszimmetriájának egy újabb vonatkozása az *anyai ági* ősök megkülönböztetése.¹⁰ Ha két nagyapám van, akkor az egyik *apai ági* (vagyis apám apja), a másik *anyai ági* (vagyis anyám apja). Ez a megkülönböztetés elméletileg több lépcsőfokon is lehetséges, de nyelvileg már a 3. fokon sem fordul elő.

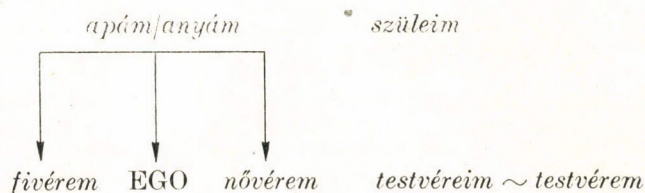
Mivel pedig a vezetéknév öröklése (átruházása) apai ágon történik, ezért gyakorlatilag csak az anyai ági nagyapa, valamint természetesen mindkét — de az előző ok miatt elsősorban az anyai — nagyanya megkülönböztetés használatos:

- (7) (*apai nagyapám*) *anyai nagyapám*
 apai nagyanyám *anyai nagyanyám*.

2. Az oldalági rokonság elnevezései

2.1. Az (5) ábrában az EGO szintje üresen maradt. Az EGO-val azonos nemzedéki szinten ugyanis nincs filiáció. Itt található azonban a „testvéri viszony”.

(8)

¹⁰ Az *ág*-ra vö. Fél Edit — Hofer Tamás i. m. 152—153.

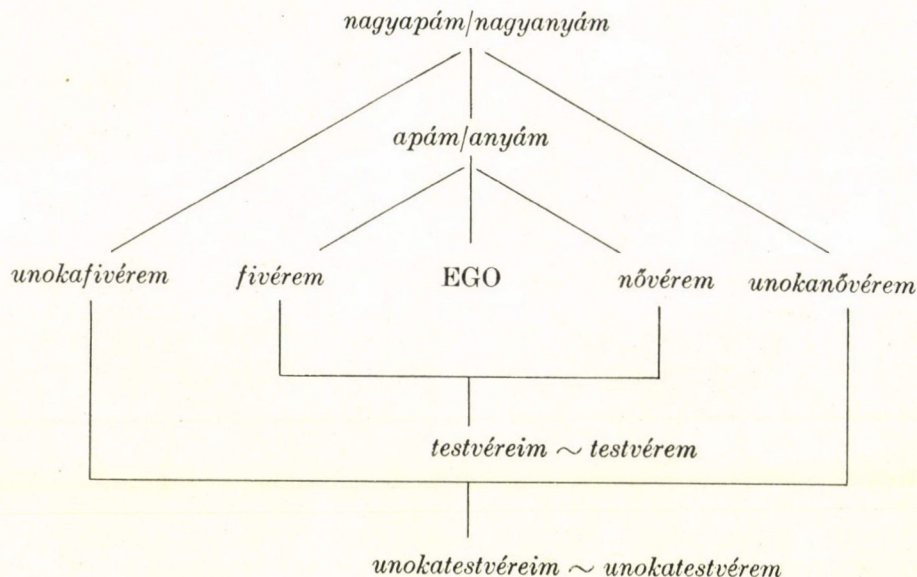
A velem egy generációs szinten levő — és korban hozzám képest nem differenciált — rokonok alapszava a *-vér*.¹¹ A három prefixum közül a *test-* teljesen társtalan a rokonsági elnevezések körében. A *fi-* a *fiam*; a *nő-* a *nő* ~ *-né* szuffixum, a *néném* alakokban előfordul.

Megjegyzendő, hogy előfordul a *fiútestvérem/lánytestvérem* leírás is, főleg párbeszéd felelet-részeiben.

Az „egy prefixum + *vér*” kapcsolatok az EGO 1. fokú oldalági rokonai.

A 2. fokú oldalági rokonok a következők:

(9)

Az *unoka* prefixum jelentése itt $\langle + 2. \text{ fokú, } - \text{ fölmenő} \rangle$. Az *unoka-* prefixum kapcsolja az oldalági rokonságnak ezt a tömbjét az egyenesági rokonsághoz.

Az *unokatestvér* (*unokafivér*, *unokanővér*) szintén figyelmen kívül hagyja a kort, akár a *testvér* (*fivér*, *nővér*). De mivel a *testvér* és az *unokatestvér* egyaránt összefoglalja a kategória valamennyi tagját (azokat is, amelyeknek nem jelöljük meg a korát s azokat is, amelyeknek megjelöljük az EGO-hoz viszonyított korát), ezért jelentésük általánosabb, mint a *fivér/nővér*, *unokafivér/unokanővér* osztályé. A *testvér* és az *unokatestvér* gyakoribb is természetesen; a másik négy pedig ennek megfelelően viszonylag ritkább és „választékosabb”.

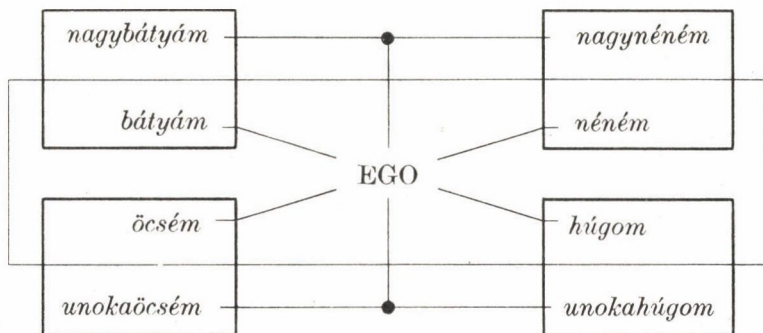
Az *unokatestvéri* viszony kiterjeszthető. A tulajdonképpeni *unokatestvér* (amelyet a (9) ábrán láttunk) *első unokatestvér* ~ *elsőfokú unokatestvér*.

¹¹ *-testvér*-re még: *fiútestvér*, *fiútestvér*, *nőtestvér*, *ikertestvér*, *tejttestvér*; *vér*-elemet tartalmaz: *egyvér* (már kiveszett), *vértes'vér*, *vérrokon*.

Használatos a *második* ~ *másodfokú* és ritkán a *harmadik* ~ *harmadfokú unokatestvér*. További fokúakról nem hallottam. A *harmadfokú* státusának megítélésében, sajnos, nincs megfelelő adatunk; ezt már sokan *távoli rokon*-nak tartják. Az EGO-tól ez ugyanolyan távol van, mint a *szépapja*.

2.2. Az oldalági viszonyok azonban kiterjednek (a) egy nemzedékkel fölfelé és lefelé is; ebben az esetben már természetesen releváns lesz az oldalági rokonnak az EGO-hoz viszonyított kora. Az EGO-val (b) azonos generációs szinten is megvan a viszonylagos kor megkülönböztetésének a lehetősége. — E két kiterjesztési lehetőség egymással szorosan összefügg:

(10)

A vékony keretben szerepelnek az EGO-val azonos nemzedéki szinten levők:

fölfelé az EGO-nál idősebbek, lefelé az EGO-nál fiatalabbak.

Ha ezeket elszigetelten néznénk, akkor tartalmukat kimerítené az ilyen típusú meghatározás:

(11) *bátyám* = idősebb fivérem.

A vataggal bekeretezett zónák azonban rámutatnak arra, hogy a *bátyám* és a *nagybátyám* stb. egy zónát alkotnak. S ennek alapján definíciójuk is némileg komplexebb, egyúttal pontosabb:

(12a) *bátyám* = idősebb oldalági (közeli) férfi rokonom¹²

(12b) *bátyám/nagybátyám*: a (12a) 1. fokú/2. fokú megkülönböztetése.

Hasonló viszonyok találhatók a többi három esetben. A négy (nyolc) eset tartalmi jegyeit így foglalhatjuk össze egyetlen táblázatban.¹³

¹² Változat: *testvérbátyám/testvérnéném*.

¹³ Ez a táblázat arra is rávilágít, hogy nemcsak leíró, hanem osztályozó terminusokat elemezhetünk ilyen módon, sőt épp ezeket érdemes elemezni.

(13)

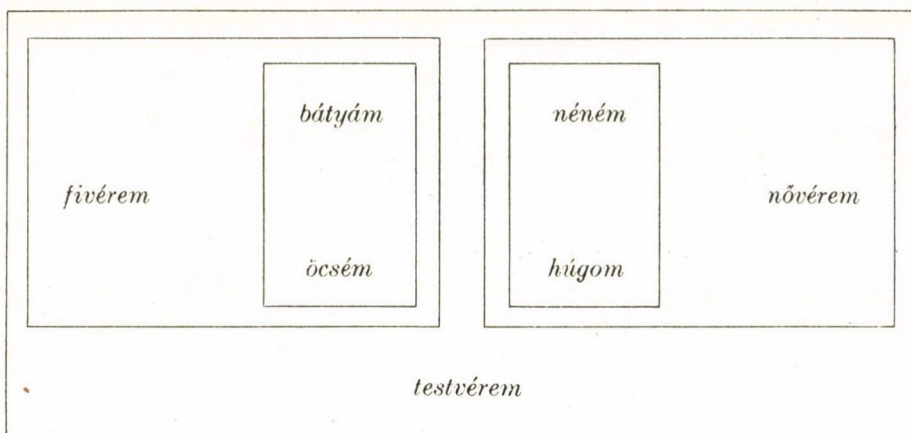
	fölmenő (+)	férfi (—)	1. fokú (—)
	lemenő (—)	nő (+)	2. fokú (+)
<i>bátyám</i>	+	—	—
<i>nagybátyám</i>	+	—	+
<i>néném</i>	+	+	—
<i>nagynéném</i>	+	+	+
<i>öcsém</i>	—	—	—
<i>unokaöcsém</i>	—	—	+
<i>húgom</i>	—	+	—
<i>unokahúgom</i>	—	+	+

Az 1. fok jelöletlen, akár az egyenesági rokonok, illetőleg testvérek esetében. A 2. fokot az EGO-nál idősebbek esetében a *nagy-* prefixum jelöli (akár az egyenes ágú rokonság esetében); az EGO-nál „nem idősebbek” esetében pedig az *unoka* prefixum (akárcsak az egyenes ági és testvéri viszonyok esetében). Ez a két — egymásnak ellentett — prefixum összetartja a rokonsági névanyagot.

A *nagybátyám/nagynéném* a köznyelvben általában egyaránt jelöli *apám* és *anyám fivéreit* és *nővéreit*, mégpedig megjelölés nélkül hagyva viszonylagos korukat *apám*-hoz, illetőleg *anyám*-hoz viszonyítva. A nyelvjárások jó részében ennél gazdagabb rendszer található.

Megjegyzendő, hogy az EGO generációs szintjén elhelyezkedő négy kifejezés összefügg a *testvér*-csoporttal:

(14)

A *néném* kifejezés helyét a köznyelvben fokozatosan átveszi a *nővérem*, amely nem jelöli meg nőtestvérem idősebb korát. Ennyiben ez eufemizmus.

Az 'idősebb unokatestvér' esetében használatos az *unokabátyám/unokanéném* is. Itt az *unoka* jelentése 'nem idősebb az EGO-nál'. Az *unokanéném* helyébe is benyomult az *unokanővérem*. — A 'fiatalabb unokatestvér' megjelölésére nincs külön lehetőség; néha az *unokaöcsém/unokahúgom* ebben a jelentésben is használatos.

2.3. Az oldalági rokonok közül csak a kort is megjelölők rendelkeznek külön önálló alakokkal, (Ö) illetőleg (B) becéző formákkal:

(15)

nagybátyám: Ö: bácsi; B: bácsikám (bácsika)
 nagynéném: Ö: néni; B: nénikém (nénike)
 öcsém: Ö: öcsi; B: öcsikém, kisöcsém
 húgom: Ö: — B: hugocskám, kishúgom, hugicám

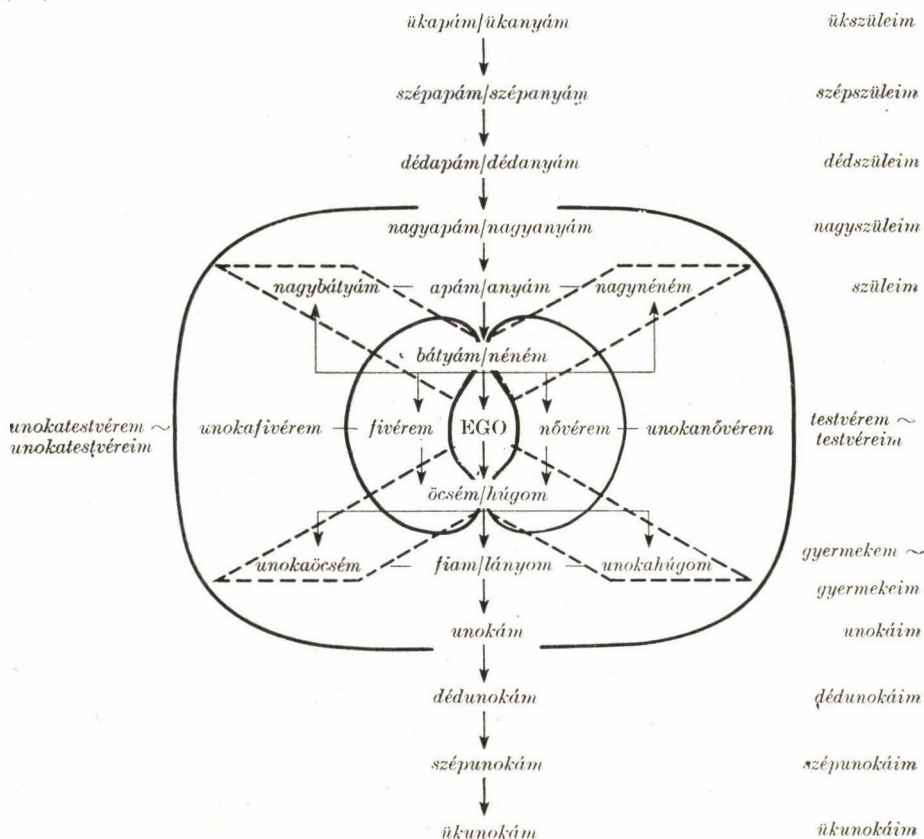
Az egyszerű egyenes ági és oldalági terminusok birtokos személyragos alakja is sajátos, mintegy nyelvi részrendszert alkot:

(16)

apa atya anya fiú (leány) (lány) bácsi* néni* öcsi* —
 apám atyám anyám fiam Ø (lányom) bátyám néném öcsém (húgom)
 apja atyja anyja fia Ø (lánya) bátya nénije öccse (huga)

A megsillagozott önálló alakok voltaképpen kicsinyítettek.

(17)

Érdekes, hogy a 'fiatalabb nők', vagyis a *lányom* és *húgom* térnek el a részrendszer többi tagjától. A zöm tótanilag a *borjú* ~ *borja* típushoz hasonlít.

Érdemes volna ennek a részrendszernek kiterjesztésével foglalkozni a társas jelentéshasználat szempontjából. A *bácsi*-nak a főtebbiek értelmében körülbelül ilyen tartalma lehet: <+nálam idősebb, -nő, -rokon, +általam tisztelt>. Az *öcsi*-nek pedig: <-nálam idősebb, -nő, -rokon, +általam kedvelt>.

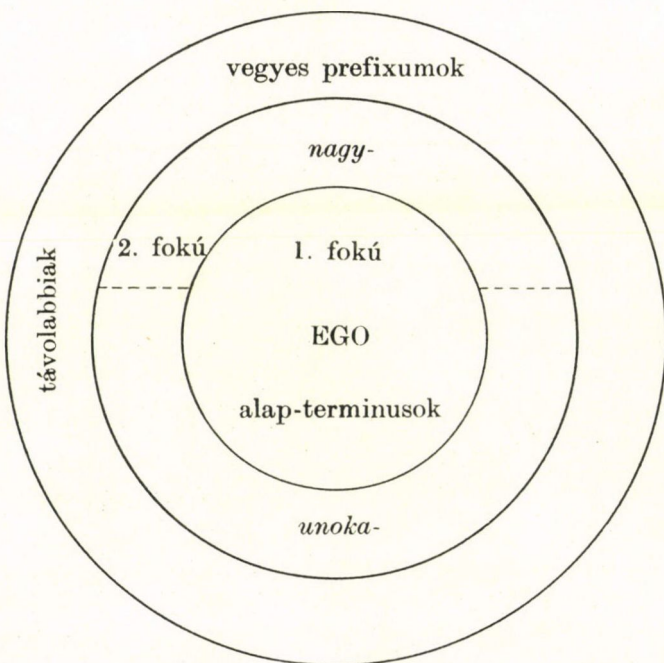
A rokonsági nevek kiterjesztése valószínűleg nem metaforikus jellegű. Sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy „szolidaris” társas viszonyt jelölnek néhány egyéb nem jelentéktelen szemantikai jeggyel együttes tömbben.

2.4. Próbáljuk meg együttesen ábrázolni az egyenesági rokonságot (5), a testvéri viszonyt (7) és az oldalági viszonyt (10).

A vastag gyűrű a 2. fokúak (*nagy-/unoka-*) csoportját fogja össze. A gyűrűn belül állnak a prefixum nélküli alapvető (1. fokú) terminusok. A gyűrűn kívül állnak a távolabbi egyenesági és (az itt nem ábrázolt) oldalági rokonok.

Az előző (17) ábra lényeges egyszerűsítéssel így fest:

(18)

3. A házasság révén létrejövő rokonsági elnevezések

3.1. Idáig az EGO neve közömbös volt. A házasságkötéssel kapcsolatban van két elnevezés-pár, ahol az EGO neve szerepet játszik. (A nyelvjárásokban ennél több is akad.)

- (19a) Házasságkötés előtt:
vőlegényem/menyasszonyom
 (19b) Házasságkötés után:
férjem/feleségem

A (19a)-beli elnevezések jogilag nem számítanak rokonsági elnevezésnek. Nem számít a *jegyese* (*jegyese*, *jegyese*) sem annak. A *vő*- és a *meny*-előtag azonban — mint rövidesen látjuk — jól definiált rokonsági elnevezéseknek összetételi előtagként (prefixumszerű) felhasználása. A *legény* 'fiatal férfi'; az *asszony* pedig 'férjezett nő' utótagok jelentése összeötvöződik az előtagokéval.

A *férj* és a *férfi* alaki hasonlósága kétségtelen. A *feleség* eléggé elszigetelten áll a rokonsági nevek rendszerében: 3 szótagú, *-ség* képzős. A *nejem* ~ *nőm* ma már választékos. A *hitvesem* 'feleségem' pedig teljesen periferikus.

A *házastársam* ~ *házasok* (hivatalosabban: *házasfelek*) mellett még található a *hítestársam*, *párom*, *életempárja*.

A jogilag nem érvényesített együttélés résztvevői egymást vagy ugyanúgy nevezik (*férjem/feleségem*), vagy *párom*-nak. Az *élettársam* (*élettárs*, *élettársak*) hivatalos. A *vadházastárs* ~ *vadházastársak* pedig pejoratív külső — tehát nem a résztvevők, hanem mások által használt — elnevezés.¹⁴

A házasságnak válás útján való megszűnésére még nincs köznyelvi terminus. Az elvált volt házasfeleket általában nem tekintik rokonnak; nyelvi-
 leg semmiképpen nem (még a megmaradó névhasználat ellenére sem).

Az egyik házastárs elhalálása esetében a rokonságot fenntartják (lásd 4.3).

3.2. A házasságkötés után alakulnak ki a „beházasodási” viszonyok:

- (20)
<i>apósom/anyósom</i>
EGO
<i>vejem/menyem</i>

A fölmenő és a lemenő ág között megfelelés áll fenn: <1 generáció eltérés + házassági kötelék>. E két jelentéselem sorrendje azonban eltér:

- (21a) *apósom/anyósom* = 'házastársam szülője'
 (21b) *vejem/menyem* = 'gyermekem házastársa'.

Ennek ellenére szépen beleillik a (17) ábrabeli rendszerbe. Itt is csak az elnevezett egyén neve fejeződik ki; egyébként szimmetrikus terminusok: a *férj*-nek is, a *feleség*-nek is van *após*-a, illetőleg *anyós*-a. A hímnemű és nőnemű EGO-nak is egyaránt lehet *veje*, illetőleg *menye*.

A fölmenő elnevezések esetén a következő alaki kapcsolat nyilvánvaló:

- (22) *apám*: *apósom* = *anyám*: *anyósom*.

¹⁴ A pejoratív (rosszalló) rokonságiféle elnevezések egy adott társadalmi erkölcs alapján értékelést közvetítenek.

Az -*ós* speciális szuffixum: az *apám/anyám* kiterjesztésféléje. Megszólítás-ként az *apósom/anyósom* helyett is az *apám/anyám* használatos; bár ez korántsem általános. (Megjegyzendő, hogy a választékos *atyám*-nak nincs meg ez a kiterjesztése.)

A lemenő terminusok heterogének egymáshoz képest; viszont összefüggenek a (19a)-beli elnevezésekkel:

(23) *vejem/vő: vőlegény = menyem/meny: menyasszony.*

Ennek alapján föltehető a *vő/meny* elnevezésnek a következő jelentése: 'egy generációval nálam fiatalabb, de se nem egyenesági, se nem oldalági rokon'. Nyilvánvalóan a rövid (21)-beli elnevezéspár az alapvető, jelöletlen; a prefixumos (19a) ehhez képest jelölt, másodlagos. Érdemes megjegyezni, hogy ez az összefüggés nyelvileg áttöri a házasságkötésnek jogilag olyan lényeges határjellegét.

Ide kívánczik még a *menyecske* 'fiatal asszony' és a ma már többnyire nyelvjárási használatú *vőfély* említése is. Ezek azonban nem tekinthetők köznyelvi rokonsági elnevezéseknek.

A köznyelvben már ritka a *nászuram/nászasszonyom (nászom)* 'gyermekem házastársának apja/anyja'. Ennek lemenő analóg párja volna a *vőtársam/?menytársam*¹⁵ 'apósom/anyósom — másik — veje/menye'.

3.3. A házastárs testvérével sógorsági viszonyban van az EGO:

(24) *sógorom — EGO — sógornőm.*

Ebben az esetben is közömbös az EGO neme; ennyiben beleillik a rokonsági elnevezések rendszerébe. Emellett aszimmetrikus műszó: a férfi a jelöletlen, a nő a jelölt. Ez általános a foglalkozásnevek és bizonyos megszólítások esetében: *orvos/orvosnő; tanító/tanítónő; elvtárs/elvtársnő; úr/úrnő; stb.*

A sógorság tartalma nincs szorosan definiálva. Kétségtelenül fennáll a sógorsági viszony a következő esetekben:

(25) 'házastársam testvére'; 'testvérem házastársa'

Kétséges, hogy fennáll-e még egy fél fokozattal tovább:

(26) 'házastársam testvérének házastársa'
'testvérem házastársának testvére'.

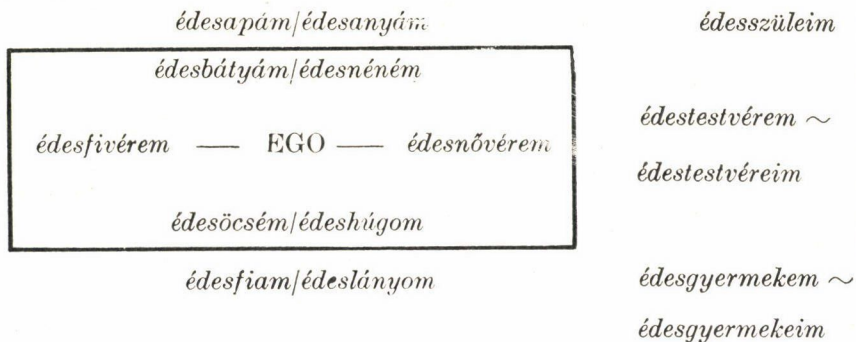
A nyelvjárásokban a sógorsági viszonyok megjelölése ennél gazdagabb vagy lazább lehet. A *rokonság* mellett a *sógorság* (akár a *komaság*) bizonyos tágabb társas szolidaritási kapcsolatokat jelölhet.

¹⁵ A *menytársam* leíró kifejezést én nem hallottam.

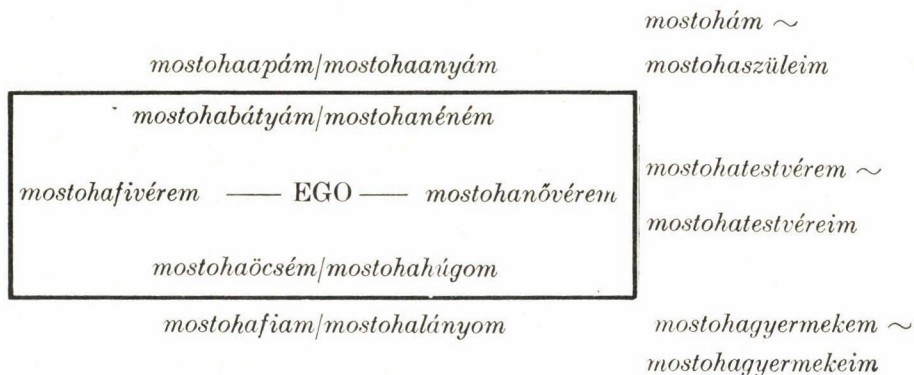
4. Néhány egyéb rokonsági viszony elnevezése

4.1. Az *édes/mostoha* reláció a rokonsági terminológiának aránylag elhanyagolt területe. Kiterjed minden elsőfokú egyenes és oldalági viszonyra, vagyis a (17) ábrában a piros körön belüli 10 terminusra, valamint 3 összefoglaló terminusra:

(27a)

(27b)

Ezek természetesen nem azonos gyakoriságú elnevezések. Közülük két *édes-* előtagú amelioratív megszólításként is nagyon elterjedt: *édesapám/édesanyám*.¹⁶

¹⁶ Az *édes* szemantikájáról vö. Lőrincze Lajos: *Édes* melléknévünk néhány „lap-pangó” jelentése. Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp., 1956. 181–188. — A *mostoha* már pusztán azáltal is pejoratív, hogy az *édes*-sel áll oppozícióban.

Voltaképpen a (27a) és a (27b) nem egyenlőértékűek. A *mostoha-* az alapterminusokkal közvetlen ellentétben áll. Az *édes-* előtagúak az alapterminusok emfatikus és amelioratív változatai:

k ö z ö m b ö s

e m f a t i k u s

alapterminusok	<i>mostoha-</i>
<i>édes-</i>	

(28)

(amelioratív)

(pejoratív)

A (27b)-beli ábra potenciális bőségéből voltaképpen a *mostohaapám/mostohaanyám*, és a *mostohatestvérem*, valamint a *mostohafiam/mostohalányom* használata tekinthető elterjedtnek. A *mostohám* önmagában a *mostohaanyám*-at is jelöli.

A *mostoha-* definíciója a következő:

(29a) <i>mostohaapám</i> 'anyám férje (de nekem nem édesapám)'	}	'édesszülöm házastársa (de nekem nem édesszülöm)'
(29b) <i>mostohaanyám</i> 'apám felesége (de nekem nem édesanyám)'		

Megjegyzendő, hogy a köznyelvben ezeket csak akkor használják, ha az illetővel egy háztartásban, családban van az EGO, vagyis, ha a *mostoha-szülő* egyúttal *nevelőszülő* is.

(29c) *mostohatestvérem* 'mostohaszülöm gyermeke'

Ez a viszony szükség esetén pontosabbá tehető:

- (29d) *mostohaöcsém* 'mostohaszülöm gyermeke, nálam fiatalabb, fiú'
- (29e) *mostohagyermekem* 'házastársam gyermeke (de nekem nem édesgyermekem)'

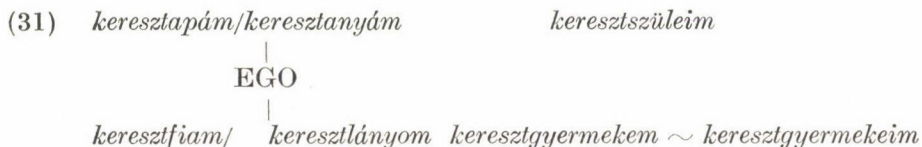
A *mostoha-* viszony a rokonsági terminológiában távolabbi, mint az első fokú rokonság; ezt jelöli a prefixum többlete. Nyelvileg körülbelül a *nagy/unoka-* gyűrű értékű a *mostoha-* csoport a rokonság szempontjából. Ez természetesen szociológiailag és jogilag nem feltétlenül így van.

Itt lehet megemlíteni a *féltestvér*-t, melynek definíciója

(30) *féltestvér* 'testvérem, de csak egy közös szülőnk van.'

4.2. Meglevő szolidaritási viszony a keresztelő révén létrejövő néhány kapcsolat. Ezek nem feltétlenül vallásos tartalmúak.

A (2) ábrák kibővítéséről van szó:

Megjegyzendő, hogy számos helyen egy embernek több *keresztapja*, illetőleg *keresztanyja* lehet; ezek különféle egyéb szálakkal is kapcsolódhatnak a rokonsági struktúrába.

Megemlítendő, hogy a keresztelő révén létrejön még egy másik viszony is: a *komaság*.¹⁷

(32) *komám/komaasszonyom* 'gyermekem *keresztapja/keresztanyja*'

Ez a viszony a sógorsághoz és a nászi viszonyhoz hasonló közvetett szolidaritási viszony. Mivel az EGO-nak — több gyermeke lévén — több komája lehet (egy-egy gyermek után is több), ezért faluhelyen a *komaság* eléggé kiterjedt szolidaritási viszony lehet.

Alakilag is van némi párhuzam a sógorság, komaság és nászi viszony tagjai között. Ezek körülbelül azonos (távolabbi) rokonság-halmazon belül foglalnak is helyet.

(33)	<i>viszonyjelölésként:</i>	<i>megszólításként:</i>
	<i>nászom/nászasszonyom</i>	<i>nászuram/nászasszonyom</i>
	<i>sógorom/sógornőm</i>	<i>sógoruram/sógorasszonyom</i>
	<i>komám/komámasszonyom</i>	<i>komámuram/komámasszonyom</i>

Római katolikus családokban a *kereszt*-viszony mellett *bérma*-viszony is található. Voltaképpen ez is csak szolidaritási viszony, mégis mintha több vallásos tartalmat implikálna, mint az egyszerű *kereszt*-viszony. Hasonlít-suk össze ezeket:

(34) *bérmaapám ~ bérma keresztapám/keresztapám/apám*

Hasonlóképpen a többi (31)-beli elnevezés esetén is.

4.3. A rokonsági terminológia szociológiai és nyelvi szinten egyaránt összefügg több egyéb vonatkozással.

Nyelvi szempontból a köszönés, a tegezés ~ magázás, általában a megszólítás az egyik érdekes csoport. A másik a kor és a családi állapot szemantikai mezője, pl. *fiú*, *legény*; *agglegény/vénlány*.¹⁸

¹⁷ Vö. Bócs Csaba: A műbarátság a magyar népmesében. Műveltség és hagyomány 3. 177–184 (1981).

¹⁸ Az *agglegény/vénlány* pejoratív morális konnotációs — mintegy „negatív” — rokonsági terminus. Ezek sem érdektelenek a társas viszonyok nyelvi megfelelőinek hálózatában.

A névhasználat összefüggései közismertek: *id. Kiss Péter/Kiss Péter/ifj. Kiss Péter/legifj. Kiss Péter; Kiss Péter/Kiss Péterné*. Stb.

Ebből a törmelékes anyagból csupán egyetlen mozzanatot szeretnék kiemelni: az elhalálozás nyelvi következményeit. Ez már csak peremterülete a rokonsági viszonyoknak.

Az 'elhunyt házastárs' az *özvegy*. Így, ebben a formában az életben levő nőre vonatkozik; a férfi: *özvegyember*. Megvan az *özvegyasszony* is.

(35) *özvegyember/özvegy*

özvegyasszony

Természetesen az EGO nem használja ezeket a terminusokat önmagán. „X-nek vagyok az *özvegye*” már előfordulhat.

Mivel a magyar névhasználatban a feleség — általában — a férj nevét veszi föl, ennek keretében történhet az özvegység jelölése is. Ez elméletileg a „foglaltságot” is jelzi.

(36a) *Kiss Ilona*: leány; nem foglalt

(36b) *Nagy Pálné*: asszony; foglalt

(36c) *özvegy Nagy Pálné*: asszony volt, de már nem az; nem foglalt

Az *özvegy* ugyanazt a funkciót látja el, mint a feloldójel a kottaírásban. Megjegyzendő, hogy férfiak esetében nem jelölik az özvegységet.

Az *özvegy* terminushoz közel áll az *árva*.

(37) *árva*: *árvafiú/árvaleány* 'gyermek, akinek meghalt egy szülője'

(38) *árva/félarva* 'gyermek, akinek meghalt mindkét/az egyik szülője'

Ez a *fél* nincs rendszerszerű kapcsolatban a *féltestvér* és a *feleség* első tagjával.

Az *árva* sem lehet az EGO terminusa.

Névelemként is előfordult a történelem során (*Árva Bethlen Kata*); ez azonban sohasem volt közszokásban.

A meghalt egyén hivatalos színezetű neve:

(39) *néhai Kiss Péter/néhai Kiss Péterné*

Az *özvegy* és a *néhai* egymást kizárják.

5. Kitekintés, tanulságok

Nem hiszem, hogy bárki magyar anyanyelvű olvasó sok új anyagot talált volna ebben a dolgozatban. Talán a feldolgozás módja, a csoportosítás néhány eredménye tekinthető eddig nem ismertnek.

5.1. Mivel a dolgozatnak korlátozottak voltak a céljai, rá szeretnék mutatni arra: milyen irányban tartanám szükségesnek a további vizsgálatokat.

(a) A dolgozatban említett típusokat ki kell egészíteni egyéb, nem köznyelvben használatos típusokkal.

(b) A típusok használati értékére a szociológia és a nyelvészet egyesített módszerével kellene megfelelő mennyiségű és reprezentációs értékű anyagot összegyűjteni.¹⁹

(c) Hasznos volna a finnugor rokonsági terminológiának és a magyar családi viszonyok történeti terminológiájának áttekintése.

(d) Hasonlóképpen a szláv, a német és egyéb európai rokonsági terminológiai rendszerek összehasonlítása.

(e) S természetesen a problémakör etnológiai—antropológiai szélességű vizsgálata is.

(f) Másrészt szükség volna arra is, hogy a rokonsági viszonyok terminológiája és annak szociolingvisztikai velejáróinak vizsgálatát — kísérletképpen — átvigyük más társas viszonyokra, pl. barátság, szomszédság, munkaviszony.²⁰ Ezek kutatásának nyelvi vonatkozásai még teljesen tisztázatlanok.²¹

5.2. Ezzel a dolgozattal megpróbáltam valószínűsíteni a következőket.

(a) A magyar köznyelvi rokonsági terminológia társadalmi rendszerűség és nyelvi rendszerszerűségek korrelációja.

(b) A nyelvi anyag összefüggései a társasviszonyok sajátos fogalmi osztályozásának tekinthetők.

(c) A nyelvi anyag formája a rokonsági viszonyok szorosságával összefügg: a „jelöletlen” alapterminusok képviselik az elsőfokú rokonsági viszonyokat; „jelölt” (prefixumos, előtagos) kifejezések a további rokonsági viszonyokat.

(d) Az elsőfokú és a távolabbi rokonsági fokozatokat a *nagy-/unoka-gyűrű* választja el, amely a 2. fokú rokonsági viszonyokat jelzi.

(e) A *nagy-/unoka-gyűrű*höz közeláll több kisebb (egyszintű) „rokonság-féle” rendszer: az *após/vő*, a *kereszt-*, a *mostoha-* és a *sógor*.

(f) A *nagy-/unoka-gyűrű*n kívül található a távoli rokonok rendszere.

(g) A fölmenő és a lemenő rokonsági elnevezések meglepő szimmetriát mutatnak.

(h) A rokonsági elnevezések túlnyomó többsége egy — nem szempontjából meghatározatlan — EGO-ra építhető; maguk a rokonsági terminusok azonban következetesen — és jórészt szimmetrikusan — jelölik a szemantikai hím- és nőnemet.

(i) Az EGO testvéreinek szintjén két rendszer együttesen van érvényben: a korkülönbséget figyelembe vevő/figyelembe nem vevő.

¹⁹ Erre hasznos anyag található a meglevő nyelvjárási, illetőleg néprajzi anyagközlésekben, atlaszokban és monográfiákban. Egy jól megszervezett célgyűjtés azonban elengedhetetlennek látszik.

²⁰ Ezeknek vizsgálatában egyik kiindulópont épp a rokonsági elnevezések módszereinek és kategóriáinak kiterjesztése lehet.

²¹ Időközben egy váratlan irányú alkalmazási lehetőség is felmerült. Erről tartottam „A magyar és francia rokonságnevek összevetése” címmel előadást, amely megjelenik az 1971. októberi pécsi kontrasztív nyelvészeti konferencia kötetében (Bp., 1972. Tankönyvkiadó).

(j) A viszonylagos korkülönbséget figyelembe vevő rendszer áttöri a nemzedékek határát.

(k) A rokonsági terminusok alkalmasak a rokonsági lehetséges távolságának megjelölésére, a lehetséges rokonsági viszonyok definiálására.

(l) A rokonsági viszonyok a rokonsági terminológia tanúsága szerint összefonódnak egyéb szolidaritási viszonyokkal.

(m) A rokonsági terminológiának osztályozó és memoriális szerepe lehet a társas viszonyok területén.

(n) A rokonsági terminológia jó része vizsgálható struktúra (modell, paradigma) gyanánt: csekély számú szemantikai elem és reláció segítségével írható le.

(o) Föltehető, hogy a magyar köznyelvet beszélők rokonsági elnevező kompetenciája nem elhanyagolható része szemiotikai (osztályozó) kompetenciájuknak, illetőleg ezen keresztül társadalmi tudatuknak.

(p) Valószínű, hogy a társadalmi viszonyok tudati vonatkozásai vizsgálhatók explicit nyelvi formájuk révén különösen akkor, ha a nyelvi forma rendszerszerű.

(r) Az élő szemantikai és lexikológiai struktúrák vizsgálata a társadalmi tudat kutatásának egyik része.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
és
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Budapest*

A beszéd és a tömegkommunikációs eszközök

1. Tömegkommunikációs forradalom

Az egész világon egyre több ember egyre több időt tölt a tömegközlés, a mass médiumok (mass media = tömegközlési eszköz: rádió, TV, film, sajtó) hatókörében. Ez a huszadik század talán egyik legfontosabb szociális ténye. Mit jelent ez a nyelv szempontjából? Marshall McLuhan, torontói professzor az emberi társadalom fejlődésének három nagy korszakát különbözteti meg: a preliterális korszakot, az írásbeliség korszakát és végül napjaink elektronikus korszakát. A preliterális korszak a beszéd uralma volt. A betű megjelenésével, az írásbeliség kialakulásával a beszélt nyelv elvesztette jelentőségét, majd a könyvnyomtatás feltalálásával a nyomtatott írás lett a tömegközlés legfontosabb eszköze. E korszak az individualizmus korszaka: a közlő (az író) teljesen elszakad a befogadótól (az olvasótól), a gondolat elválik a cselekvéstől, a társadalom atomizálódik. A modern tömegközlési eszközök, a rádió, a film, a televízió megjelenésével beköszöntött az elektronikus korszak, amely az emberi társadalmat és az ember világképét gyökeresen átformálta. A nyelv szempontjából a legdöntőbb változás az volt, hogy a modern tömegközlés visszaállította eredeti rangjába a beszélt nyelvet, az orális kommunikációt. Bár semmiképp sem értetünk egyet McLuhannek azzal a nézetével, hogy napjaink elektronikus korszakában, a rádió, a televízió, a film uralkodása idején az írásbeliség, az írott szó, az irodalom elveszti jelentőségét és elenyészik, az orális kommunikáció, a beszéd megnövekedett szerepét nem lehet vitatni (McLuhan, 1964).

2. A tömegkommunikáció-kutatás

2.1. A tömegkommunikáció jellemzőinek és törvényszerűségeinek megismerése komplex vizsgálatokat igényel, hiszen a tömegkommunikációnak nagyon sok vonatkozása van, a szemiotikától a pszichológián át egészen a szociológiáig. A már feltárt összefüggések közül témánk szempontjából alapvetően fontosnak mutatkozik az interperszonális kommunikáció és a tömegkommunikáció elhatárolása. Az interperszonális kommunikáció folyamata egy olyan rendszert képez, amelyben a közlő és a befogadó állandóan

szerepet cserél: a közlő által kibocsátott üzenetre a befogadó azonnal reagálhat egy új üzenet kibocsátásával, vagyis a befogadó közlővé, a közlő pedig befogadóvá válhat. Így az interperszonális kommunikációban a mindenkori vevő közvetlen visszacsatolást kaphat a befogadótól, és ezáltal közvetlenül lemérheti közlésének hatását és szándékainak megfelelően irányíthatja a további közléseit. A tömegkommunikációban viszont a közlő egy nagyon összetett, sokrétű, heterogén, meghatározatlan profilú befogadóval találja szemben magát, amelytől nem kap közvetlen visszacsatolást. Ebben az esetben nem valósul meg a közlő és a befogadó szerepcseréje, aminek következtében a közlő bizonytalanságban marad közlései hatását illetően. A közvetlen visszacsatolás megléte illetve hiánya az, ami kommunikációelméleti szempontból elhatárolja egymástól az interperszonális és a tömegkommunikációt. A visszacsatolás problémájának — mint majd látni fogjuk — nyelvi vonatkozásai is vannak.

2.2. Itt szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a tömegkommunikációs szakirodalom — sajnálatos módon — többnyire megelégedik a tömegközlés legősibb eszközéről, a szónoklásról. Pedig a tömegközlés vizsgálatának több eredménye is afelé mutat, hogy a tömegközlés hatékonysága növelésének egyik járható útja a retorika, a szónoklás tudományának és művészetének feltámasztása. Empirikus vizsgálatok bizonyították, hogy a tömegkommunikáció gyakran nem közvetlenül fejti ki a hatását a befogadókra, hanem a modern tömegközlési eszközök és a befogadók közé interperszonális kommunikációk ékelődnek. Erre a jelenségre épül a tömegkommunikáció úgynevezett kétlépcsős modellje, amelyben a modern tömegközlési eszközök szolgáltatta információk jórészt véleményvezérek közvetítésével jutnak el a befogadókhoz. A véleményvezérek közbeiktatásával létrejött kommunikáció mindig hatásosabb, hiszen biztosítja a személyes meggyőzés, a személyes ráhatás lehetőségét (Katz 1957, 1964, Lazarsfeld 1964). Logikusan következik, hogy a tömegkommunikációs propaganda és agitáció hatékonyságát személyes kommunikáció közbeiktatásával jelentős mértékben fokozni lehet, ennek pedig jó eszköze lehet a szónoki művészet, amely egyesíti magában az interperszonális és a tömegkommunikáció előnyeit: megőrzi a személyes jelleget, a személyes kontaktust, és mégis széles tömegekhez szól (Gray 1969, Terestyéni 1960).

A retorikával eddig majdnem kizárólag csak a stilisztika foglalkozott. Mivel jelentősége várhatóan növekedni fog, érdemes lenne kialakítani a retorika kommunikációs stúdiumát.

3. A nyelvészet

Nem tartjuk feladatunknak a különböző nyelvészeti irányzatok áttekintését és értékelését a tömegközlés szempontjából. Célunk csak az, hogy rávilágítsunk a beszéd néhány sajátos vonására, különös tekintettel a tömegközlésben megvalósuló beszédre. Célunk eléréséhez legjobbnak tűnik a generatív nyelvelmélet alapfogalmaiból kiindulni.

3.1. A modern generatív nyelvészetben megkülönböztetik a beszélők nyelvi kompetenciáját és a nyelvi performanciát. A nyelvi kompetencia a beszélők azon képessége, hogy létre tudják hozni és meg tudják érteni nyelvüknek összes helyes és csakis helyes mondatait. A nyelvi performancia a beszélők kompetenciájának realizálódása a konkrét beszéd folyamatokban, a hétköznapi kommunikációkban. A beszédtevékenység alapja a beszélők nyelvi kompetenciája, így a beszélők nyelvi megnyilatkozásait a nyelvi kompetencia ismerete nélkül nem magyarázhatjuk meg. A valamely nyelvet beszélők nyelvi megnyilatkozásainak alapjában álló kompetencia leírása a nyelv generatív grammatikája (Chomsky 1957, 1965).

3.2. A konkrét beszédtevékenység tehát a nyelvi performancia körébe tartozik, a beszélő kompetenciája alapján létrejött nyelvi megnyilatkozások a kommunikációs folyamatokban jelennek meg. Bár a performanciának a kompetencia képezi az alapját, a beszédtevékenységet mégsem lehet a kompetencia leírásával teljes egészében megmagyarázni. A konkrét kommunikáció jelentős mértékben befolyásolja a kompetencia alapján létrejövő aktuális beszédtevékenységet, mintegy megszabja a kompetencia működésének irányát és határait. Erről azonban egyelőre elég keveset tudunk. Míg ugyanis a kompetencia elméletének és az egyes nyelvek grammatikájának létrehozására irányuló vizsgálatok már jelentős eredményeket mondhatnak magukénak, addig a performancia-kutatások meglehetősen visszamaradtak; performancia-elméletről gyakorlatilag alig beszélhetünk.

3.3. Az orális kommunikáció, a beszéd „újra felfedezése” a nyelvészetet is új feladatok elé állítja. Megköveteli, hogy a nyelvészek fokozott figyelemmel forduljanak a performancia problémái felé. Bár egzakt performancia-elmélet nem létezik, ismerünk már jónéhány olyan tényezőt, amelyek a konkrét kommunikációs folyamatokban, a nyelvi kompetencia realizálódását befolyásolják, és amelyek egy jövőbeni performancia-elmélet építőkövei lehetnek.

4. A nyelvi performancia

Fontossági sorrend nélkül tekintsük át a nyelvi performancia eddig felismert legfontosabb sajátosságait.

4.1. Kezdjük egy pszicholingvisztikai felismeréssel, amely mögött az emberi memória egy univerzális tulajdonsága húzódik. Az emberi memóriának két tárolóegysége van: az egyik az operatív memória (short-term memory), a másik a permanens memória (long-term memory). Az emberhez jutó információk a szenzoros csatornákon keresztül az operatív memóriába kerülnek, amely csak rövid ideig, pusztán addig őrzi az információkat, ameddig az embernek szüksége van rájuk annak a tevékenységnek a folytatásához, amelyet éppen végez. Ha az információkat hosszabb időre tárolni, vagy valamilyen célból rendezni kell, akkor azok tovább haladnak a permanens memóriába, ahol meghatározott módon elrendeződve hosszú ideig tárolódnak (Norman 1970).

A nyelv grammatikája: a lexikai egységek és a szabályok, amelyek alapján mondatokat lehet létrehozni belőlük, a permanens memóriában vannak tárolva (Kintsh 1970). Az operatív memória feladata az, hogy a mondatok produkálásának és megértésének közbeeső egységeit tárolja a konkrét beszédtevékenység során. Szintaktikai szempontból ilyen közbeeső egységek a szintaktikai összetevők (a mondaton belüli olyan együttesek, amelyeknek elemei egymással szintaktikai kapcsolatban állnak).

Pszichológiai vizsgálatok azonban egyértelműen azt bizonyították, hogy az operatív memória meglehetősen szűk kapacitású: maximálisan 7 ± 2 egység egyidejű tárolására alkalmas (Miller 1956). Ez a beszédtevékenység szempontjából azt jelenti, hogy a performanciában az operatív memória erősen korlátozza a kompetenciában rejlő lehetőségeket: az operatív memória nem képes tárolni olyan szerkezeteket, amelyeknek komplexitása meghalad egy bizonyos mértéket, vagyis amelyek 7 ± 2 egységnél nagyobb memóriakapacitást igényelnek. (Zárójelben megjegyezzük, hogy a különböző szintaktikai összetevők nem egyformán terhelik a memóriát. A probléma elsősorban a nem közvetlen, az önmagukba ágyazódó és a többszörösen transzformált összetevők esetében jelentkezik.) Sőt, a tényleges beszédtevékenységekben produkált mondatok komplexitása még a 7 ± 2 lehetőség mögött is jóval elmarad.

A szintaktikai komplexitásnak Yngve (1961) mélységhipotézisében kifejtett fogalma alapján megmérték az átlagos magyar mondatok komplexitását. A mérések szerint az átlagos magyar mondat alig valamivel több mint 3 egység memóriakapacitást igényel (Kiefer 1964).

4.2. A kompetencia és a performancia viszonyának egy másik általános vonása a nyelvstatisztika körébe tartozik. Nyelvstatisztikai vizsgálatok azt bizonyították, hogy a kompetenciában adott grammatikai szabályok különböző valószínűséggel fordulnak elő a performanciában. A performancia, az aktuális beszédtevékenység tehát meghatározott valószínűséggel használja fel a kompetencia egy-egy szabályát. (Ilyen természetű statisztikai vizsgálatokat végeztek a Karlgrén vezette stockholmi kvantatív nyelvészeti csoportban. — Karlgrén személyes közlése).

Feltételezhető, hogy az általános érvényű szabályok valószínűsége nagy, a speciálisoké pedig kicsi. A szókincs körében végzett statisztikai vizsgálatok (Guiraud 1960, Andrejev 1967) adatai azt mutatják, hogy a performanciában azok a szavak fordulnak elő leggyakrabban, amelyeknek a jelentése sokszor már semmitmondóan általánossá vált, vagy amelyek majdnem teljesen elvesztették lexikai jelentésüket. Ebből arra lehet következtetni, hogy a nagyon sűrűn használt, azaz a nagy valószínűséggel előforduló szavak egy idő után — éppen a gyakori előfordulás következtében — veszítenek informatív erejükből. Így érvényesül a nyelvi performanciában az információelméleti törvény, amely szerint az üzenet nagy valószínűséggel bíró elemei csekély mennyiségű információt hordoznak.

4.3. A performanciában döntő szerepet játszik a kommunikációs szituáció milyensége. A kommunikációs szituáció vonatkozásában a „ki kivel kommunikál” kérdésre szeretnénk elsősorban felhívni a figyelmet.

4.3.1. Mint már említettük, lényeges különbség van az interperszonális közlés és a tömegközlés kommunikációs szituációja között. Ez a különbség a performanciára is rányomja bélyegét. Míg az interperszonális kommunikációban a beszélő mindig közvetlen visszacsatolást kap a partnerétől, addig a tömegközlésben az egyik legjelentősebb problémát éppen a közvetlen visszacsatolás hiánya okozza. Az interperszonális kommunikációban a beszélő a közvetlen visszacsatolás nyomán igazodhat a partnere elvárásaihoz, állapotához: a beszélő közvetlenül kontrollálni tudja, vajon megértette-e a partner a közlést. Így az interperszonális közlésben a tökéletlen performancia sem okoz zavarokat: a beszélők szövegekből, félmondatokból is megértik egymást. A tömegkommunikációban viszont a közlőnek csak homályos elképzelései vannak a közönségről, amelyhez szól, és közvetlen visszacsatolás hiányában nem tudja megállapítani, vajon megértette-e a közönség a közlést. A visszacsatolás hiánya nyelvi szinten könnyen megértési problémához vezethet.

4.3.2. Az emberi kommunikáció társadalmi jelenség, amelyben emberi—társadalmi viszonyok jutnak kifejezésre (Aranguren 1967, Szecskő 1969). Így a kommunikációs szituációt jelentős mértékben meghatározza a beszélők szociális státusa, és ez a meghatározottság a nyelvi performanciában is megnyilvánul. A beszélők szociális helyzetének a nyelvi kifejezésre gyakorolt hatását szociolingvisztikai kutatások tették kézzelfoghatóvá. Egy érdekes vizsgálat például kimutatta, hogy a klasszikus orosz írók műveiben az a mód, ahogy a párbeszédokban a beszélők a személyes névmásokat egymásra vonatkoztatva használják, egyértelműen a beszélők szociális státuszát, pozícióját és presztizsét tükrözi (Friedrich 1966). Hasonló megfigyeléseket tehetünk, ha a beosztott és főnök, vevő és eladó, vagy akár anya és gyermeke nyelvi kommunikációját vizsgáljuk.

4.4. A szociológiai tényezők mellett pszichológiai hatásokkal is számolni kell a performanciában. A beszélők pszichikai állapota rányomja bélyegét a kommunikációs szituációra és a beszédtevékenységre: a kompetenciában semleges lehetőségként adott szabály a performanciában érzelmekkel telített megnyilatkozást eredményezhet. A beszélők számára a nyelv nem utolsósorban az érzelmi kifejezés eszköze, a kommunikáció emotív funkciójának hordozója (Jakobson 1960). Pszichológiai, pszicholingvisztikai vizsgálatok kézzelfoghatóan bebizonyították, hogy a pszichikum változásai visszatükröződnek a nyelvi megnyilatkozásokban. Erre az összefüggésre épül a szemantikai differenciál módszere, amelyet a pszichológiában főképp személyiségvizsgálatoknál szoktak használni. E módszer lényege az, hogy a szavak jelentésük alapján meghatározott dimenziók mentén meghatározott helyet foglalnak el. Ha a pszichikum valamilyen változáson megy keresztül, akkor a szavak helyzete mérhető módon eltolódik a dimenziókban. A jelentésstruktúrának ebből a változásából következtetni lehet a pszichikumban végbement változásra (Osgood 1957).

4.5. Az említett tényezőkön kívül a kommunikációs szituációnak még számos olyan meghatározója van, amely a beszédtevékenységet befolyásolja,

de amelyekről nagyon keveset tudunk: nem tudjuk például, hogy milyen sajátosságok jellemzik a riporter—riportalan kommunikációjának, a telefonbeszélgetésnek, a rádió és tévés szereplésnek, a levelezésnek, stb.-nek a szituációját.

4.6. Végül említsük meg azt, hogy a nyelvi performanciát erősen befolyásolja az a tény, hogy a konkrét beszédtevékenységben a verbális közlési csatornák mellett más közlési csatornák is működnek: a gesztusok, a beszélők arcjátéka, egymáshoz képest elfoglalt térbeli helyzete és mozgása kommunikatív tartalmakat hordoznak. E másodlagos közlési csatornák együttesét a metakommunikáció fogalmával szokták jelölni (Buda 1969). A metakommunikáció kiegészíti, sőt, bizonyos esetekben pótolja a verbális közlést. Megjegyezzük, hogy az írásos kommunikációban is jelen van a metakommunikációs szint: a nyomtatvány minősége, a szedés, a betűtípus, a kézírás „szépsége”, olvashatósága mind informatív erejű lehet.

4.7. A mondottakból világosan kiderülhet, hogy a performanciakutatás tipikus határdisziplína: a nyelvészet, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika és a kommunikáció-kutatás közös metszetében helyezkedik el. A tömegkommunikáció területén végzett performancia-vizsgálatok jelentősen gazdagíthatják az eddig kialakult képet. A továbbiakban a fentebb felsorolt szempontokat szembesítjük a tömegkommunikációs eszközökkel, és igyekszünk rámutatni a tömegkommunikáció néhány nyelvi problémájára.

5. Beszédhang a tömegközlésben

5.1. A beszédhangok továbbításában még ma is óhatatlanul benne van a hangrezgéseket átalakító készülékek fizikai anyagainak névjegye. A beszédhang a tömegkommunikációs eszközökben sajátos gépi zöngét kap, amelynek zavaró hatását csak a jó hangsúlyozás, a helyes intonáció és a megfelelő beszédritmus ellensúlyozhatja.

5.2. A tömegkommunikációban beszélő hivatásos szereplők (bemondók, színeszek stb.) megnyilatkozásainak fonetikai oldalával általában nincs probléma. Annál problematikusabb a nem-hivatásosok beszéde: elsősorban a riportalanysokra gondolunk, de gyakran a riporterek kiejtése is kifogásolható. A rádió és a tévé akaratlanul a hibás kiejtést is eljuttatja a beszélők széles tömegéhez, és így fennáll a veszély, hogy a tömegközlés a nyelvi hibák melegágyává válik (Bartók 1969).

5.3. Ennek elkerüléséhez elengedhetetlen az elfogadható kiejtés egységes normáinak lefektetése, majd e normáknak a közoktatásban, a népművelésben és a nyelvművelésben történő terjesztése, illetve érvényre juttatása. Sokat tehet e téren maga a rádió és a tévé is, ha nem továbbít olyan, egyébként esetleg használható anyagokat, amelyek vétenek a tiszta köznyelvi kiejtés normái ellen.

6. A nyelvi megértés problémái a tömegkommunikációban

6.1. Kommunikáció természetsszerűleg csak akkor jöhet létre, ha az adó és a befogadó ugyanazzal a nyelvvel rendelkezik. Ez azonban még abban az esetben sem tekinthető a kölcsönös megértés elégséges kritériumának, ha a zajsintet a csatornán minimálisnak tekintjük. Ha ugyanis az adó a nyelvi kompetenciáját nem úgy realizálja a performanciában, hogy az a befogadó számára a szándékolt kommunikatív tartalmakat elsajátíthatóvá tegye, akkor tényleges megértésről a befogadó oldalán nem is beszélhetünk.

6.2. A megértés problémái nem egyforma súllyal jelentkeznek a különböző tömegkommunikációs eszközökben. Ott, ahol a nyelvi csatornát más csatornák is kísérik, például a kép a filmnél és a tévében, a nyelvi megértési zavarokat az ezekből a csatornákból származó információk csökkenthetik.

6.3.1. A tömegközlésben a közlemények felfogását, megértését zavaró egyik problematikus tényező a nyelvi szerkezetek bonyolultsága, komplexitása. A nyelvi szerkezetek esetleges (egyébként gyakran előforduló) túlbonyolítottága akadályozza a befogadót a közlemény felfogásában. Meg kell jegyezni, hogy az írott közlésben a komplexitás kevésbé fontos szerepet játszik, mint a beszédben. Az írott szövegnél, ha az olvasó nem ért egy mondatot, újra elolvashatja azt, visszalapozhat, a kiesett vagy homályos részeket nehézség nélkül felidézheti, áttanulmányozhatja. Az orális közlés esetén erre nincs lehetőség: a beszédet időbeli, temporális linearitás jellemzi. Ha a beszédben a szó, a mondat elhangzott, nem lehet újra visszatérni rá. Az interszónális kommunikációban a közvetlen visszacsatolás még biztosíthatja a meg nem értett részletek megvilágítását, a tömegközlésben viszont a közvetlen visszacsatolás hiányában erre már nincs lehetőség.

6.3.2. A tömegközlési eszközök közléseiben a mondatok felfoghatóságát, érthetőségét, többféleképpen is megpróbálták mérni (Belson 1970). Általános vélemény, hogy a hosszú mondatok nehezebben foghatók fel, mint a rövidebbek. Egy amerikai vizsgálat szerint a 20 szavasnál hosszabb mondatokat hallás után már nagyon nehéz felfogni. Egy másik vizsgálat nem abból indult ki, hogy milyen hosszú egy mondat, hanem, hogy milyen hosszúnak tűnik a hallgató számára (Flesh 1947). A vizsgálat azt mutatta ki, hogy a közlésben a személyes vonatkozású elemek, az egyéni érdeklődést fokozó szavak és mondatok könnyítik a hallgató számára a megértést. A felfoghatóság fokának megállapítására táblázatot is készítettek, amely négy tényezőt vett figyelembe: 1. a szavak átlagos hosszát, 2. a mondatok átlagos hosszát, 3. a személyes vonatkozású szavak arányát, 4. a személyes vonatkozású szavakat tartalmazó mondatok arányát.

Egy másik módszer, amellyel a tömegközlés szakemberei a közlemények (adott esetben: hírek) mondatainak bonyolultságát és felfoghatóságát mérték, abból állt, hogy a közlemények mondataiból elhagytak egy-egy szót, és ezeket a kísérleti személyeknek kellett pótolniuk. Minél többen, minél

nagyobb arányban voltak képesek pótolni a hiányzó részeket, annál értetőbbnek minősítették a közleményt (Bánkuti 1970).

6.3.3. Az ilyen vizsgálatok sem nyelvészeti, sem pszicholingvisztikai szempontból nem tekinthetők teljesen egzaktak. A mondatok felfoghatóságának vizsgálatában el kell határolni egymástól a szintaktikai és a szemantikai talajról fakadó komplexitást.

6.3.3.1. A szintaktikai komplexitás nem a mondatokban szereplő szavak számától, hanem elsősorban a mondatok struktúrájától függ. Vannak mondatok, amelyek nagyon sok szót tartalmaznak, megértésük mégsem okoz nehézséget, mert szintaktikai szerkezetük olyan, hogy csak minimális kapacitást igényel az operatív memóriában. A szintaktikai komplexitás megállapítására a generatív nyelvészet többféle módszert is ajánlott (Yngve 1961, Chomsky 1965). Érdeemes lenne ezeket kipróbálni a tömegközlésben.

6.3.3.2. A szemantikai komplexitásról keveset tudunk. Pszichológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a szavak jelentései a permanens memóriában meghatározott módon vannak elrendezve: az egymással közvetlen logikai, vagy asszociációs viszonyban álló jelentések egy-egy szemantikai mezőt alkotnak (Trier 1934, Osgood 1957, Kintsh 1970). Feltételezhető, hogy a mezőkben egymástól távol eső, vagy az egymástól távol eső mezőkben elhelyezkedő jelentések összekapcsolása nehezebben érthető kifejezést eredményez. Mindenesetre a kísérletek azt bizonyították, hogy könnyebb olyan jelentéseket felfogni, felidézni, amelyek egymással valamilyen logikai vagy asszociációs viszonyban állnak (Kintsh 1970).

Míg a szintaktikai komplexitásból, pontosabban a szintaktikai túlbonyolítottságból következő megértési probléma lényege az, hogy memória-kapacitás hiányában a befogadó nem tudja követni a közleményt, addig a szemantikai bonyolultságból fakadó megértészavar abban jelentkezik, hogy a befogadó az esetleg tökéletesen felfogott közlést nem tudja értelmezni, nem tudja semmire sem vonatkoztatni. A nem vagy csak nagyon nehezen értelmezhető jel vagy jelkapcsolat (ilyen volt például a *holdkomp* szó a Holdra szállásról tudósító hírekben) nemhogy nem csökkenti a befogadóban az entrópiát, de inkább fokozza. Ezért a nehezen értelmezhető jelkapcsolatokat csak megfelelő előkészítés után szabad bevezetni vagy magyarázattal kell ellátni, hogy a befogadó ne maradjon bizonytalanságban.

6.3.4. A jelentés szintjén jelentkező megértés-problémáknak van egy másik fontos, az utóbb említettel szorosan összefüggő vetülete is, amelyet eddig nem érintettünk. A jelek jelentésükben szorosan kapcsolódnak a fogalmakhoz. Így a közlések megértése, a jelentések felfogása természetesen feltételez bizonyos ismereteket is. Ha a befogadó ezekkel nem rendelkezik, akkor a nyelvi tökéletesen szerkesztett és egyszerű közlést sem tudja megérteni. A tömegközlésnek egyrészt igazodnia kell a befogadók ismeret-szintjéhez, másrészt állandóan gazdagítania kell a befogadók ismereteit.

Ehhez természetesen elengedhetetlen, hogy a hírközlő megfelelő képet alkosson a befogadóról, ill. azok ismeretszintjéről.

6.3.5. A komplexitás problémája nemcsak a befogadót érinti, hanem a közlőt is. A rádió- vagy tévébemondó nem tekinthet át rövid idő alatt, szinte egyidejűleg valamely bonyolult szerkezeti egységet, hanem időben lineárisan, egymást követően fogja fel a jeleket. Ha viszont a bemondó bonyolultságuk miatt nyelvileg tévesen fogja fel és továbbítja a közlést, akkor a befogadóhoz már eleve torzult üzenet indul. A Magyar Rádió híryanagán végzett elemzés szerint gyakran előfordul az, hogy a bemondó — mivel szintaktikai bonyolultsága miatt nem tudja áttekinteni a szerkezetet — rosszul intonál és hangsúlyoz: a kiejtésben szétválasztja az egymáshoz tartozó vagy éppen szorosan összekapcsolja a közvetlenül nem egymáshoz tartozó mondatrészeket (Rácz 1970). Ugyanez a vizsgálat kiemelte, hogy a híryanagot és az egyéb közleményeket már eleve annak figyelembevételével kell nyelvileg megszerkeszteni, hogy azok nem olvasására készültek, hanem élő szóban fognak elhangzani.

6.4. Zavarhatja a megértést a közlő által kibocsátott üzenetekben a szerkezetek homonimitása. A többértelműség félreérthetővé teszi a közlést. Ha a kontextusból nem derül ki, hogy a közlő szándéka szerint egy homoním mondat melyik jelentését kell aktuálisan érvényesnek elfogadni, akkor a befogadó teljes bizonytalanságban marad, hiszen nem áll módjában közvetlen visszacsatolás útján megkérdezni a közlőt a szándékáról. A többértelműséget okozhatja szintaktikai homonimitás (például ebben az orosz mondatban: Он встретил отца Владимира и Василия), és lexikai homonimitás (például a németben a *der Zug* [vonat, huzat, vonulás] szóval képzett bizonyos mondatok többértelműek lehetnek) (Katz—Fodor 1963). A többértelműség elkerülése végett minél kevesebb homonim szerkezetet kell használni vagy a homonim szerkezeteket olyan kontextusba kell helyezni, ahol világossá válik, melyik jelentést szándékolta a közlő.

6.5. Összefoglalva a megértés problémájáról mondottakat: a tömegközlés nyelvi szempontból úgy tud eleget tenni feladatainak, ha szintaktikailag egyszerű, terjedelmét tekintve nem túlságosan hosszú, szemantikailag egyértelmű, jól-struktúrált, könnyen értelmezhető, fonetikailag helyesen intonált és hangsúlyozott mondatokban továbbítja a kommunikációs tartalmakat.

7. Stilisztikai-retorikai vonatkozások a tömegközlésben

7.1. A közlések stílusa, hangvétele figyelem-felkeltő és irányító funkcióval bír. Köztudott, hogy a színes, mozgalmas, lendületes stílus felkelti a befogadó érdeklődését, míg a színtelen, unalmas, monoton nyelvezet nem tud érdeklődést kiváltani. Számolni kell azzal is, hogy a rádió és a tévé közleményeit nem lehet a publicisztikai stílus általános normái szerint megítélni. Például a rádiós közleményekben a stílus figyelem-felkeltő szerepének külö-

nös jelentőséget ad az a körülmény, hogy a rádiózás — szemben a nyomtatott szöveg olvasásával — nem követel a befogadótól egy határozott beállítódást. A rádiózási szokásokról készült felmérések azt bizonyítják, hogy nagyon gyakori az úgynevezett háttérrádiózás, amikor a hallgató a rádiózás mellett valami egyéb tevékenységgel van elfoglalva. A háttérrádiózásban a befogadó figyelmét külön fel kell hívni a közleményekre; a rövid, meglepő szintaktikai szerkezettel bíró, felhívó intonációval kimondott mondatok jól betölthetik ezt a feladatot (Rác 1970).

7.2. Hasonlóképpen nagy fontossággal bír a közlemények egészének megszerkesztettsége. És itt kapcsolódik be újra a retorika. Tömegkommunikációs vizsgálatok bizonyították, hogy a tartalom strukturálása és a bemutatás technikai részletei erősen motiválják a közlés hatását. A legfontosabb tényezők: a témák száma, amelyekkel az adás foglalkozik, a témák sorrendje, az érvek szerkezete, a tálalás formája (monológ, párbeszéd, dokumentatív közlés stb.), a közlés egész szerkezetének világossága (Klapper 1960). A témák sorrendjére vonatkozik „az első közlés primátusának” törvénye, amely szerint a közleményekben az előbb elhangzó információ meggyőzőbb és maradandóbb a befogadók számára, mint az ugyanazon témára vonatkozó későbbi információk vagy ellenérvek (Hovland—Janis—Kelley 1957). Az érvek szerkezetével kapcsolatban megállapították, hogy hosszú távon a kétoldalú érvelés rendszerint meggyőzőbb, hatásosabb, mint az egyoldalú (Hovland—Janis—Kelley 1957). Retorikai feladat a közlést nyelvileg úgy megszerkeszteni, hogy az a lehető legerősebb hatást váltsa ki a befogadókban. Érthető tehát, ha erősen hangsúlyozzuk a retorika jelentőségét a tömegközlés szempontjából.

8. A metakommunikációs szint a tömegközlésben

8.1. A metakommunikációs szint nemcsak az interperszonális kommunikációban játszik szerepet. A metakommunikáció oly szorosan kapcsolódik a hétköznapi interperszonális kommunikációban a verbális közléshez, hogy a befogadó akkor is igényli a metakommunikáció-szolgáltatott információkat, amikor a metakommunikációs csatornák zárva vannak. Kísérletek bizonyították, hogy a rádióhallgatók, miközben a rádiós közlést figyelik, akarva-akaratlanul elképzelik, vagy igyekeznek elképzelné a rádióban beszélő bemondó vagy színész térbeli helyzetét és mozgását. A sztereoadások jelentősége a kommunikáció szempontjából éppen abban van, hogy pótolja a metakommunikatív információkat.

8.2. A film és a tévé esetében a beszéd és a metakommunikáció viszonya sajátos problémát okoz. A nyelvi megnyilatkozásoknak és a metakommunikációs információknak ugyanis szinkronban kell lenniük egymással, ellenkező esetben az egyik csatorna zavarja a másikat, és a közlés egésze nehezen érthetővé vagy éppen teljesen értelmetlenné válik. Ez a helyzet akkor, amikor a filmszereplő mozgása, gesztusai, mimikája egészen más tartalmat fejez ki, mint a beszéde. Különös súllyal jelentkezik ez a probléma a film szinkronizálásban (Papp 1969).

9. A tömegközlés hatása a beszédre

A tömegközlés széles tömegekhez juttat el nyelvi megnyilatkozásokat. Így terjesztheti a helyes, a nyelvi normáknak megfelelő beszédet, de ugyanakkor a normáktól deviánsan elhajlót is. Két elméleti, de egyben nagyon gyakorlati probléma merül fel ezzel kapcsolatban:

9.1. Hogyan állapíthatók meg a helyes beszéd normái? Feltételezhetünk valamiféle osztársadalmi nyelvi kompetenciát, amelynek szabályai norma-ként előírhatók a beszélők számára. De hogyan kezeljük ekkor a dialektusokat, a nyelv állandó változásait, a rétegnyelveket, az egyéni stílust? Vagy tekintély-elv alapján az írók, költők, vagy esetleg a grammatikusok és nyelv művelők nyelvét tekintjük mértékadónak a nyelvi normák megállapításában? Így viszont éppen a nyelv osztársadalmi jellege vesz el.

9.2. A másik probléma az, hogy keveset tudunk arról, milyen mechanizmusok útján hat a tömegközlés a köznyelvre. Annak alapján, hogy az ismétlés — ezt tömegkommunikációs vizsgálatok is bizonyították (Klapper 1960) — rendszerint hat a közönségre, feltételezhető, hogy ha csak helyes nyelvi megnyilatkozásokat továbbít a tömegközlés, akkor pozitív irányban hathat a köznyelvre.

9.3. Egy szemantikai vonatkozásban viszont világosan látjuk a tömegközlés hatását a nyelvre. Mint említettük, a beszédben nagyon gyakran, tehát nagy valószínűséggel előforduló szavak veszítenek informatív értékükből. Ezt az összefüggést a tömegközlésnek mindig szem előtt kell tartania. Gyakran előfordul, hogy egy-egy propaganda célzattal bevezetett, eredetileg felhívó, mozgósító erejű szó a sűrű performanciális előfordulás következtében elveszíti mozgósító erejét, megszokottá, hatástalanná vagy éppen a befogadók szemében ellenségessé válik. A túlhasznált propaganda bumerángxént üt vissza a közlőre (Klapper 1960).

*Magyar Rádió és Televízió,
Tömegkommunikációs Kutatóközpont,
Budapest*

Irodalom

N. D. Andrejev, Статистико — комбинаторные методы в теоретическом и прикладном языковедении. Leningrád, 1967.

Aranguren 1967, Human Communication. World University Library, New York — Toronto, 1967.

Bánkuti Gábor 1970, Híreket mondunk ... MRT Szakkönyvtár, Budapest 1970.

Bartók János 1969, A hangzó nyelv kérdései a rádió és a televízió gyakorlatában. Rádió és Televízió Szemle. 1969/2. 49 — 56.

William A. Belson 1970, A televízió hatásai. Ford. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1970.

Buda Béla 1969, A kommunikáció pszichológiai aspektusai. In: Nyelv és kommunikáció I. MRT Szakkönyvtár, 1969. Budapest, 73 — 104.

- N. Chomsky 1957, *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague, 1957., uő, 1965, *Aspects of the Theory of Syntax*. M. I. T. Press, Cambridge Mass., 1965.
- R. Flesh 1947, *The Art of Plain Talk*. Harper and Brothers. New York, 1947.
- P. Friedrich 1966, *Structural Implications of Russian Pronominal Usage*. In: Bright (ed), *Sociolinguistics*. Mouton, The Hague, 1966. 214—253.
- B. Gray 1969, *Style. The Problem and its Solution*. Mouton, The Hague—Paris, 1969.
- P. Guiraud 1960, *Problemes et Méthodes de la statistique linguistique*. Paris, 1960.
- C. I. Hovland—I. L. Janis—M. M. Kelley 1957, *Communication and Persuasion*. Yale University Press, New Haven, 1957.
- R. Jakobson 1960, *Linguistics and Poetics*. In: *Style in Language*. Cambridge, 1960. Ford: Jakobson, Hang—jel—vers. Budapest, 1969.
- J. Katz—J. Fodor 1963, *The Structure of a Semantic Theory*. *Language* 39, 1963. 170—211.
- E. Katz 1957 *The Two-Step Flow of Communication: An Up-to-Date Report on an Hypothesis*. In: *Public Opinion Quarterly*, Spring, 1957.
- E. Katz—P. F. Lazarsfeld 1964, *Personal Influence*. Free Press, 1964.
- Kiefer Ferenc 1964, *Matematikai nyelvészeti tanulmányok*. OMKDK, Budapest, 1964.
- W. Kintsh 1970, *Models for Free Recall and Recognition*. In: Norman 1970. 333—370.
- J. T. Klapper 1969, *The Effects of Mass Communication*. The Free Press of Glencoe, 1960. Ford: MRT Szakkönyvtár, Budapest, 1969.
- P. F. Lazarsfeld 1964, Lásd: Katz—Lazarsfeld 1964.
- M. McLuhan 1964, *Understanding Media*. McGraw-Hill. 1964.
- G. Miller 1956 *The Magical Number Seven, Plus or Minus Two*. In: *Psychological Review* 63, 1956. 81—97.
- O. A. Norman 1970, *Models of Human Memory*. In: Norman (ed), *Models of Human Memory*, Academic Press, New York—London, 1970. 1—15.
- Osgood—Suci—Tannenbaum 1957, *The Measurement of Meaning*. Univ. of Illionis Press, Urbana, 1957.
- Papp Ferenc 1969, *Filmszinkronizálás és szemiotika*. Rádió és Televízió Szemle. 1969/4. Budapest. 83—98.
- Rácz Endre 1970, *A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése*. In: *Magyar Nyelvőr*, 1970/2. 150—158.
- Szecső Tamás 1969, *Megjegyzések a kommunikáció általános elméletéhez*. In: *Nyelv és kommunikáció I*. MRT Szakkönyvtár, Budapest, 1969. 3—28.
- Terestyéni Ferenc 1960 (ed), *Nyelvtan—stílus—szónoklás*. Budapest, 1960.
- J. Trier 1934, *Das sprachliche Feld*. *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung*. 1934/10. 428—449.
- V. H. Yngve 1961, *The Depth Hypothesis*. In: Jakobson (ed), *The Structure of Language and its Mathematical Aspects*. 1961. 130—138.

A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről

1. Bevezetés

Nem vállalkozhatnék fővárosunk nyelvhasználatának értékelésére, ha a nyelvhasználatot a maga komplexitásában értelmezzük. Ennél sokkal szerényebbek a lehetőségeim: a nyelvhasználatnak csupán egy részterületéről kívánok szólni. A budapesti köznyelvben végzett vizsgálódásaim során elsősorban (bár nem kizárólag) hangtani kérdésekkel foglalkoztam. Száz eltérő foglalkozású és életkorú adatközlővel dolgoztam. A tőlük kapott mintegy százezer nyelvi adat rendszerezésében, értékelésében bemutattam az alakváltozatok, nyelvi jelenségek helyzetét a különböző életkori és műveltségi rétegek nyelvében. (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, 1968.; a továbbiakban: Alakv.). — E munkában a budapesti köznyelv kérdéseire kerestem választ, az életkori és műveltségi rétegek szerinti disztinkció csupán eszköz volt ehhez, nem pedig cél. Ebből következik, hogy a szociális rétegek nyelvhasználatáról az egyes nyelvi jelenségekhez igazodó, mozaikszerű képet kaphattunk csupán. Így el kellett tekintenem az életkori és iskolázottsági rétegek nyelvének átfogó jellemzésétől, e kérdésben csupán néhány megjegyzésre szorítkozhattam (i. m. 214–5). Hogy a jelen feladatomnak valamelyest eleget tudjak tenni, adataim nagy részét át kellett rendeznem, újra kellett értékelnem egy meghatározott rendszerező elv alapján. E rendszerező elv — megítélésem szerint — csak egy lehet: a köznyelvi normához való viszony.

2. A köznyelvi normáról

Ismeretes, hogy a nemzeti nyelv két változata: az irodalmi nyelv és a köznyelv bonyolult kölcsönhatásban áll egymással, de a köznyelv grammatikáját, morfofonológiai szabályait az irodalmi nyelv határozza meg, ettől lényegében nem térhet el, és nem is tér el, ha vannak is benne ingadozások, folyamatban levő változások. A köznyelv grammatikáját tehát lényegében kodifikálnak tekinthetjük. (Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a köznyelv grammatikai oldalát elég az irodalmi nyelv felől megközelíteni, és nem kell megkeresni sajátosan a beszélt nyelvre jellemző, az irodalmi nyelvtől eltérő vagy éppen rá visszaható vonásait.)

in j. v.
köz.

A köznyelv szókincese is jórészt az irodalmi nyelv befolyása alatt áll, annak hatására fejlődik, alakul és változik. Törzssanyagát: az irodalmi nyelv, a köznyelv és a tágabb értelemben vett társalgási nyelv szó- és kifejezőkészletét, illetőleg ezek legfontosabb rétegeit A Magyar Nyelv Értelmező Szótára feldolgozta. Szóanyagának kiválogatásával, stílusminősítéseivel, nyelvhelyességi tanácsaival, máskor csupán az alakváltozatok sorrendjével állást foglal, a norma szempontjából értékkel.

A köznyelvi kiejtés normájának feltárásában is múlhatatlan érdemei vannak A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának,¹ de a szótár jellege, rendeltetése eleve megszabta, hogy a kiejtés mely területeihez szólhat hozzá. Így ha irányadónak tekintjük is A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának a kiejtésre vonatkozó utalásait, nem túlzás az az állítás, hogy a beszélt nyelv szabályainak az írott nyelvben nem — vagy csak tökéletlenül — tükröződő oldala sok tekintetben még ma is feltáratlan.

Már korábban is sok szó esett a kiejtés kérdéseiről, főképp annak hibáiról, romlásáról, de a kiejtés normalizálásának gondolatát Bárczi Géza fogalmazta meg az 1951. december 12-i nyelvművelő anketon (I. OK. II, 425). Sok minden történt ezután a kutatói munkában és a kiejtésnevelésben.² Az egri kiejtési konferencia (1965. október 22–23.) annak a sürgető társadalmi igénynek a kifejeződése volt, hogy a beszélt nyelv normájának megismerése, leírása, terjesztése nem várathat tovább magára. A konferenciára való felkészülés során, magán a konferencián, majd az azt követő időszakban egy sor fontos elvi, elméleti kérdés került felszínre. Magának a nyelvi normának a természetét, mibenlétét kellett tisztázni ahhoz, hogy a kiejtés normájával érdemben lehessen foglalkozni, illetőleg a kiejtési norma meghatározása a kiejtésnél általánosabb érvényű megállapításokig vezetett el. Benkő Loránd már korábban, egy történetileg korábbi korszakra vonatkoztatva foglalkozott a nyelvi norma, az irodalmi nyelv normájának korszerű, marxista megfogalmazásával (FelvIr. 45–51 és kk). Bárczi Géza a kiejtési norma kidolgozásáról szól, s e munkában nagy szerepet szán a tudatos nyelvalakító tevékenységnek, de több ízben is erősen hangsúlyozza a kötelező objektivitást a nyelvi jelenségek megítélésében (Magyar Nyelv LXII, 129–34). Fónagy Iván a nyelvi norma működéséről, a norma megváltozásának útjáról-módjáról, okairól ír a Váltakozás és változás című igen tanulságos dolgozatában (Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. 123–53). Deme László normameghatározása teremt szintézist e kérdésben: „A törvények alapja és forrása maga a tömeges beszédgyakorlat. A kiejtés szabályait tehát nem »megállapítani« kell, hanem feltárni, az élőbeszéd gondos és fontolgató tanulmányozása útján, a valóság éber figyelésével és tényeinek értékelésével. Mert e munka révén nem megteremtünk kell valamit, ami még nincsen; hanem kihüvelyezni, rögzíteni és tudatosítani

¹ Erről szóló összefoglalást l.: Elekfi László, Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. Szótártani tanulmányok 227–78.

² Lőrincze Lajos: Nyelv és élet 105–10, Nyműv. 153–7, IskNyelvm. 187–97, Nyelvőrészen 115–32; Deme László: NyFK. 199–239, MNyhely. 27–52, MMNyR. I. 57–119, II. 458–522; Elekfi László: NytudÉrt. 34. sz.; Fónagy Iván és Magdiés Klára hangsúly- és hanglejtésvizsgálatai; Péchy Blanka alapítványa és az azt követő kiejtési versenyek; stb. stb.

valamit, ami már van, él és hat, csak éppen nyersen még, és a spontaneitás fokán. — Tudjuk persze: a rögzítettség és a tudatosság azután alakítóan visszahat majd magára a spontán gyakorlatra is, amelyből vétetett...” (Magyar Nyelvőr XCIV, 271.) — E gondolatok részben kifejtett formában részben implicite jórészt megtalálhatók már Demének a kiejtési konferencián tartott előadásában (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 23—58, 251—8; a továbbiakban: HelyKiejt.), de számottevő mértékben járult hozzá a kiejtési norma elvi kérdéseinek tisztázásához Török Gábor is elméleti kérdések iránti érzékenységre, fogékonyságra valló vitacikkében (Magyar Nyelvőr XC, 1—9). Csak abban nem értek egyet Török Gáborral, hogy már a normafeltáró munkába be kell vonni a művelt közvéleményt. A munkának ez a szakasza a szakemberekre, a szokásosnál tágabb értelemben vett szakemberekre tartozik; s ezt nem valamiféle antidemokratikus indíték mondatja velem. Az objektív nyelvi normát keressük, nem pedig a nyelv tudatbeli tükröződését, mely tudvalevőleg többnyire elmarad a nyelvi valóságtól. Ezt Török is látja (i. h. 3), köznyelvi kutatásaim során magam is tapasztaltam, hogy mennyi ellentmondás van — még a legigényesebb beszélőknél is — a nyelvi tudat, ízlés és a nyelvi gyakorlat között. Valóban hiba volna a társadalmat csupán passzív befogadónak tekinteni, de a közvélemény segítő közreműködésére csak a munka második szakaszában kerülhet sor. Az már rajtunk áll, hogy valóban komolyan vesszük-e a közvéleményt, képesek leszünk-e elfogadtatni az objektív igazságot (l. Török: i. h. 3), s képesek leszünk-e esetleges tévedéseink korrekciójára. (A kiejtési normáról l. még: Szende Tamás: Nyelvtudományi Közlemények LXXI, 345—51.)

Hogy a nyelvi norma a diakróniában nem merev, statikus szabályrendszer, az nem szorul bizonyításra. De vajon hogyan kell megítélnünk a normát a szinkróniában, milyen fokú egységet kell benne feltételeznünk? Fónagy Iván már említett tanulmánya alapján a hangváltozásnak, az egyes szavakra korlátozódó hangváltozásnak is, a következő fázisait különböztethetjük meg: a) A beszédhang — már nemcsak alkalmilag — átlép egy másik fonéma területére; a változatoknak eltérő értékük van, ez pedig objektív nyelvi tényektől: a változatok gyakoriságától, terjedési irányától függ. b) A változás folyamán a norma helyébe a preferencia lép; a preferencia azonban objektív nyelvi tendenciák függvénye; az egységes norma egymásnak ellentmondó tendenciáknak adja át a helyét. (Az én kiemelésem. V. Gy.) c) Az új tendencia megerősödésével egyensúlyi helyzet áll elő. Ekkor mindkét változat alapváltozatnak tekinthető. Ebben a szakaszban a legélesebb az ellentmondás a hangon belül, ekkor éri el az ingadozás a tetőfokát. d) Az új tendencia felülkerekedik, egyre jobban erősödik, míg csak tendenciából normává nem válik (Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. 134—9).

Ha terem volna rá, szívesen időznék még ennél a szép, hasznos, meggyőző tanulmánynál, így csak arról szólhatok, ami ellentmondásra késztet. A fentiekből úgy látszik, hogy Fónagy nem ismer el normán belüli kettősségeket, változatokat: norma és tendencia nem fér meg egymással; a tendenciának következménye a norma megváltozása, de ezzel a tendencia megszűnt létezni, a változás befejeződött. Márpedig a hangváltozás lassú, az alakválto-

zatok harcán át érvényesülő folyamat, és a norma megváltozása sem következhet be egy csapásra, ugrásszerűen (nyilvánvaló, hogy ezt Fónagy sem gondolja másképp). E folyamat során kell lennie olyan időszaknak, amikor a változás kezdetén levő új a normában még kizárólagosságot élvező régivel áll szemben; majd olyannak, amikor az egyensúlyi helyzetbe jutott variánsok mindegyike normatív értékű; végül a régi fokozatosan visszaszorul, az új változat egyre erősödik, míg lassan egyeduralmat teremt magának a normában. Az is előfordul persze, hogy a régi változat bizonyul erősebbnek, s megállítja az új terjedését. Ez esetben a változatok nemigen jutnak el az egyensúlyi helyzetig, vagyis az életképtelen új változat — a nyelvi egység és rögzítettség mai, viszonylag magas fokán — nem éri el a norma szintjét. Szerintem tehát nem minden nyelvi ingadozás, váltakozás érinti a normát, de a norma is megtűr kettősséget, váltakozást, és éppen a normán belüli mozgásnak, a változás folyamatának megfigyelése, értékelése, az okok kiderítése adja fel a tudománynak a legnehezebb leckét. — Az itt ismertetett alapelvek szerint használom a „nyelvi norma, kiejtési norma” műszavakat. Úgy gondolom, hogy az alapelvek tisztázásáig már eljutottunk, de a nyelvi norma, a kiejtési norma dolgában — elvi és gyakorlati vonatkozásban egyaránt — még igen sok részletkérdés vár megoldásra.

3. A nyelvi anyag forrása, az adatközlők

Az adatközlők kiválogatásában — más szempontok mellett — a nemek, az életkor és az iskolai végzettség helyes arányainak kialakítására törekedtem. Adatközlőim között 47 a nő, 53 férfi; életkorukat tekintve: 51 harminc éven aluli, 49 ennél idősebb. Iskolai végzettségük szerint: 27-en általános iskolát végeztek (foglalkozásuk: előadó, kistisztviselő, vezető tisztviselő, diák, pártmunkás, normás, munkás stb.), 45-en érettségiztek (foglalkozásuk: előadó, tisztviselő, vezető tisztviselő, művész, szakszervezeti funkcionárius, alsóbb és középszintű műszaki vezető, munkás, háztartásbeli stb.), 28-an egyetemet végeztek (mérnök, filmtörténész, kutatóorvos, jogász, közgazdász, tanár, művész, újságíró, könyvtáros, előadó, tisztviselő stb.). Az egyoldalúság esetleges torzításainak elkerülése végett képviseltettem ilyen sok foglalkozási ágat: a köznyelvet beszélők minél szélesebb köréből akartam meríteni a nyelvi anyagot. Ilyenformán azonban jobban megfelel a valóságnak, ha a továbbiakban nem társadalmi, hanem műveltségi, iskolázottsági rétegekről, e rétegek nyelvhasználatáról szólok. Ismeretes, hogy a társadalmi és az iskolázottsági rétegződés szoros kapcsolatban, összefüggésben van egymással, de nem azonos kategóriák, nem fedik egymást. Adatközlőim között is megtalálhatók a társadalmi termelés azonos szintjén működő általános iskolai végzettségű és egyetemi végzettségű tisztviselők és előadók; az érettségizettek között 6 szakmunkás is van, de vezető tisztviselő és művészeti díjjal kitüntetett zeneművész is szerepel e csoportban. — Tehát két életkori és három iskolázottsági réteget különböztetek meg. Minden adatközlő — életkora és iskolai végzettsége szerint — két csoportba tartozik egyszerre; a tőlük nyert adatok is ennek megfelelően szerepelnek a statisztikai feldolgozásban. — Ismeretes, hogy a nyelvjárásokban — a nők

zártabb életmódja következtében — eltérések mutatkoznak a férfiak és a nők nyelvhasználatában. Köznyelvi kutatásban a nemek szerinti megkülönböztetés kevésbé látszik fontosnak, az adatok feldolgozásában már figyelmen kívül hagytam.

Meg kell jegyezni, hogy speciálisan szociolingvisztikai vizsgálatban a fenti differenciálás nem volna kielégítő. Nyelvszociológiai kutatásban igen nagy jelentősége van az életkori, iskolázottsági és társadalmi rétegek homogeneitásának; itt az önmagukban homogén, de egymástól eltérő csoportokban végzett kutatás vezet megbízható következtetésekre. A társadalmi érdeket tekintve különösen sürgető, helyesebben: kötelező feladat az ifjúság beszédgyakorlatának nyelvi — szociológiai vizsgálata, különös tekintettel a hátrányos helyzetű fiatalokra. Erre figyelmeztet Bárczi Gézának az V. Nevelésügyi kongresszushoz intézett felhívása, s erről szól Ferge Zsuzsa is Denis Lawton Társadalmi osztály, nyelv és nevelés című munkájának ismertetése ürügyén (Valóság, 1970. 2. sz. 102—4).

4. Egyedi alakváltozatok

Ebbe a csoportba olyan variánsokat soroltam be, melyeknek minősítése, stílusértéke, köznyelvi helyzete A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában vagy A Mai Magyar Nyelv Rendszerében, ritkábban más forrásokban egyértelműen tisztázottnak látszik. E munka jellege, célja kívánja meg a vitatott vagy vitatható alakváltozatok kihagyását; itt nincs terem és lehetőségem A Magyar Nyelv Értelmező Szótártól eltérő vélemények szembesítésére. — A közbülső fokon (pl. \dot{e} vagy \ddot{o} , \ddot{u}) realizálódott adatokat itt nem vettem számításba, tehát csak a tiszta eseteket dolgoztam fel. Az így kiválogatott 12 560 adatban a következő nyelvi rétegeket különböztetem meg (a csoportosítás kritériuma: a köznyelvi normához való viszony):

a) Első köznyelvi forma. Ha A Magyar Nyelv Értelmező Szótára köznyelvinek minősít két alakváltozatot, s csak azok sorrendjével értékel, akkor az első helyen levő variánst kell első köznyelvi formának tekinteni.

b) Második köznyelvi forma. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában második helyen szereplő köznyelvi változat. — Ilyenek (A Magyar Nyelv Értelmező Szótára sorrendjében): *dől* ~ *dül*, *töröl* ~ *törül*, *lábás* ~ *lábos* (edény), *csorog* ~ *csurog*, *fonál* ~ *fonal*, *hova* ~ *hová*, *fogózik* ~ *fogózik*, az *e-ző* ~ *ő-ző* alakpárok egy része; stb.

c) Ritka, választékos, régies. Ilyen megjelöléssel találhatók A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Pl.: *halovány*, *halavány*, *hí*, *ví*, *szí* (ezek egyben tájnyelvek is), *seprő* v. *söprő* (szerszám), *serét*, *künn*, *földműves* stb. (e helyett: *halvány*, *hív*, *vív*, *szív*, *seprű* v. *söprű*, *sörét*, *kinn* v. *kint*, *földműves*).

d) Népnyelvi. Széles körben használatos, a köznyelvinél alacsonyabb szintű variánsok. Pl.: *enyim*, *mindég*, *bulgár*, *foibal/l*, *kalicka*, *madrac*, *magba-*

váló, szerbusz, viaszkos stb. (köznyelvi alakjuk: *enyém, mindig, bolgár, futball, kalitka, matrac, magvaváló, szervusz, viaszos*).

e) Tájnyelvi. Pl. *ozsonna, gunyhó* (ezek egyben archaikusak is), *pöttyes, szál, varnyúk, taré, karé, jászój, ászolt* stb. (a köznyelvi alakok: *uzsonna, kunyhó, petytyes* v. *pöttyös, szív, varjak* v. *varjúk, taraj, karéj, jászol, jászolt* v. *jászlat*).

f) Súlyos nyelvi vétség. Ide olyan jelenségek tartoznak, melyek a köznyelvben súlyos hibának számítanak, bár jó részük a nyelvjárásokban szabályosnak tekinthető. Néhány egyedi változaton kívül ebbe a csoportba soroltam a grammatikai hibákat is, pl. a *-ban, -ben* rag a *-ba, -be* helyén; egyeztetési hibák a birtokos személyragozásban (*a gyerekeknek a szüleik*); felszólító mód használata kijelentő mód helyett, az ún. *süksük*-nyelv; a *tanulnák*-félék jelentkezése alanyi ragozás egyes szám 1. személyének értékében. — Ez a csoport erősen különbözik az előző öt, kiejtési variánsokat tárgyaló csoporttól, de önmagán belül is heterogén: ejtészváltozatok (pl.: *inekció*) keverednek benne grammatikai jelenségekkel. Az utóbbiakat nem vizsgáltam módszeresen, hangtani jellegű kérdőmondatokra adott válaszokban jelentkeztek. Összegezésük talán nem érdektelen (s ez már a csoport minden tagjára érvényes), mert minden ide sorolt jelenség élesen szemben áll a köznyelvi normával. Bár a számszerű adatok nem tájékoztatnak a tárgyalt jelenségek mai állapotáról, de e csoport részvételi aránya módot nyújt némi következtetésre. A hat csoport számszerű megoszlása:

Első köznyelvi forma:	5 646 = 44,95%
Második köznyelvi forma:	3 244 = 25,82%
Ritka, választékos, régies:	969 = 7,71%
Népnyelvi:	2 383 = 18,97%
Tájnyelvi:	67 = 0,53%
Súlyos nyelvi vétség:	251 = 1,99%
Összesen:	12 560 = 100%

Ez az eredmény elég megnyugtatónak látszik. A népnyelvi adatok aránya magasabb a kívánatosnál, de egyrészt — egyedi változatokról lévén szó — ezek nem jelentenek nagy veszélyt a köznyelv egészére nézve, másrészt viszonylag könnyen lehetne népszerűsíteni a helyesebb köznyelvi alakot. — Az utolsó csoportban a számszerűség nem fejezi ki az ide vont jelenségek veszélyességi fokát. Ezek olyan tendenciák csíráit hordozzák magukban, melyek megerősödése súlyosan károsítaná a köznyelvet.

Statisztikai táblázatunk szerint az életkori rétegek nyelvhasználatában alig-alig mutatkozik eltérés, bár az adatok viszonylag nagy számára való tekintettel, olykor a csekélynek látszó különbségek is figyelemre méltók lehetnek. — Az első köznyelvi forma a legalacsonyabb iskolai végzettségűek beszédében kisebb szerepet kapott, mint az iskolázottabbakéban, a különbség azonban nem egyenlítődik ki a második köznyelvi változatban, hanem megoszlik a többi típusban. A „ritka, választékos, régies” alakok aránya

iskolázottsági színvonal szerint emelkedik; a legtöbb ilyen alak az egyetemi végzettségűek beszédében fordul elő. A táblázatból világosan kitűnik a

Az adatok életkori és iskolázottsági rétegek szerinti megoszlása:

	Első köznyelvi forma	Második köznyelvi forma	Ritka, választékos, régies	Népnyelvi	Tájnyelvi	Súlyos nyelvi vétség
30 év alatt 6365 = 100%	2878 45,21%	1663 26,12%	461 7,24%	1190 18,69%	35 0,54%	138 2,16%
30 év fölött 6195 = 100%	2768 44,68%	1581 25,52%	508 8,20%	1193 19,25%	32 0,51%	113 1,82%
általános isk. 3400 = 100%	1483 43,61%	880 25,88%	216 6,35%	704 20,70%	28 0,82%	89 2,61%
érettségi 5652 = 100%	2553 45,16%	1464 25,90%	447 7,90%	1054 18,64%	29 0,51%	105 1,85%
egyetem 3568 = 100%	1610 45,89%	900 25,65%	306 8,71%	625 17,81%	10 0,28%	57 1,62%
összesen 12560 = 100%	5646 44,95%	3244 25,82%	969 7,71%	2383 18,97%	67 0,53%	251 1,99%

„népnyelvi” alakváltozatok és a műveltségi színvonal szerves összefüggése: a százalékarányt tekintve az általános iskolai végzettségűek kategóriájában találjuk a legtöbb, az egyetemi végzettségűekében a legkevesebb népnyelvi adatot — A tájnyelvi forma összességében is oly kevés, hogy az itt mutatkozó különbségekből nem tanácsos következtetni. — Az utolsó csoportban, a várakozásnak megfelelően, az általános iskolai végzettségűektől származik a legtöbb, az egyetemi végzettségűektől a legkevesebb adat. Mégsem lehetünk nyugodtak e számok láttán. A 251 súlyos nyelvi hibából 162 (64,54%) olyan adatközlőtől való, aki legalább érettségizett, tehát a közoktatásban lehetséges legmagasabb szintű anyanyelvi képzésben részesült. Az is nagyon meggondolkoztató, hogy a súlyos nyelvi vétségeknek több mint a felét 30 évnél fiatalabb beszélők követték el.

5. Az íráskép hatása a kiejtésre; a betűejtés

Aligha van már számottevő nézetkülönbség szakembereink között, ha nemzeti nyelvünk írott és beszélt változatának viszonyát kialakulásában, történeti folyamatában vizsgáljuk (vö.: Benkő, Felv. 64 kk.; a további irodalmat l. uo.). Tisztázatlanabb a kérdés, ha szinkroniában próbáljuk megközelíteni; még várat magára annak tüzetes vizsgálata, hogy hogyan, miben nyilvánul meg napjainkban az írott és beszélt nyelv kölcsönössége,

egymásra hatása. Deme Lászlónak a kiejtési konferencián e témát érintő érdekes, meggondolkodtató, egyben-másban vitára késztető megállapításai³ is arra mutatnak, hogy az összefüggések tisztázása alapos, módszeres vizsgálatot igényelne. — A beszédnek az írásra gyakorolt hatását helyesírásunk változásaiban követhetjük történetében, de arról kevesebb szó esik, hogy ma élő beszélt nyelvi tendenciák hogyan ostromolják helyesírási egységünket; pl. az *i, ú, ű* hangok rövidülési tendenciája az írásgyakorlatot sem hagyja érintetlenül. — Az írásnak a kiejtésre gyakorolt befolyása legszembetűnőbb módon az ún. betűejtésben jut kifejezésre.

Éder Zoltán szerint a betűejtés azok beszédében érvényesül erősen, akik újonnan ismerkedtek meg a betűkkel, illetőleg akik alig tanultak meg többet a betűvetésnél (Magyar Nyelvőr LXXXIV, 342). Török Gábor is úgy véli, hogy a betűejtés a félműveltek hibája (Magyar Nyelvőr XC, 6). — Nagy J. Béla így ír erről 1941-ben: „Akik sokat olvasnak, írnak, azoknak a kiejtésére az írás is hat. Ez természetes. Bizonyára nem egy nyelvben van erre példa. A beszédnek az íráshoz igazodását mutatja . . . az *l + j* betűejtése . . .” (Magyar Nyelv XXXVII, 92). S valóban: Papp Ferencről tudjuk, hogy az orosz színpadi beszédben és a moszkvai diákság nyelvében terjed az írás szerinti ejtés (Magyar Nyelvőr LXXXIV, 395–8). Szőke István egy ismertetésében a szlovák nyelvben divatozni kezdő betűejtésről tudósít (Magyar Nyelvőr LXXXVI, 110). Fónagy Iván tájékoztatása szerint a francia nyelvben az íráskép hatására sok szóban „életre keltek lekopott szóvégi vagy szótagzáró mássalhangzók, sőt, hamis etimológiák nyomán új hangok keletkeztek” (Általános Nyelvészeti Tanulmányok V. 140). — A tárgyalt jelenség tehát nem speciálisan a magyar nyelvben észlelhető kiejtési torzulás, hanem általánosabb érvényű törvényszerűségeket tükröz. Úgy gondolom, hogy elsősorban az a véleménykülönbség forrása, hogy nem mindenki érti ugyanazt a „betűejtés”-en. Köznyelvi helyzetüket tekintve nagyon is különböző jelenségek sorolhatók e fogalomkörbe; némelyiket már befogadta a közgyakorlat, ennek nyomán a szakirodalom is, mások csak kismértékben, s csak alacsonyabb nyelvi szinten törtek utat maguknak. A zöngés—zöngétlen hasonulás pl. szigorúan ható törvénye kiejtésünknek, de a kiesés korábbi szabálya már alig-alig érvényesül az igényes beszédben. — Az *etyszer, barátság*-félék terjedése a hagyományosabb *eccer, baráccság*-félék rovására, nem pusztán az írásképnak köszönheti létét. Az információ félreismerhetetlenségének igénye nyilvánul meg a szóelemeket tükröztető kiejtésben.⁴ Nem kívánatos tehát válogatás nélkül üldözni a betűejtést, hanem minden típusnak meg kell vizsgálni a köznyelvi helyzetét; ilyen vizsgálatokkal máris rendelkezünk,⁵ s a köznyelvben még polgárjogot nem nyert formákat széles körű, jól megalapozott kiejtésneveléssel vissza lehetne szorítani.

³ Deme: HelyKiejt. 37–51, 253; Éder Zoltán: *uo.* 233–5; G. Varga Györgyi: *uo.* 77; Török Gábor: Magyar Nyelvőr XC, 5–6.

⁴ Az elemek szerinti ejtésnek az írásképen túlmutató okairól l. Deme: Helykiejt. 50; G. Varga: Alakv. 168–9, 214.

⁵ Deme: A Mai Magyar Nyelv Rendszere I. Hangtan; Elekfi: Beszédhangjaink kapcsolódása: Magyar Nyelvőr XCII, 379–89; G. Varga: Alakv. 154–70.

A következőkben bemutatandó nyelvi jelenségeknek egyetlen közös vonásuk van: a korábbi hagyományos ejtéssel szemben áll az írásképet követő új ejtémód. Íráskép szerinti kiejtésnek tekintem pl. az *adsz* igealak *atsz*-féle megoldását, mivel a zöngétlenedés szükségszerűen bekövetkezik. A közbülső fokon realizálódott adatokat, mint az egyedi változatoknál, itt sem vettem számításba. — A következő jelenségek vizsgálatának eredményeit mutatom be:

a) Az *l + j* hasonulása. A mássalhangzó-hasonulás számos esete közül azt választottam ki, melyben a legerősebb ingadozás észlelhető: *l + j* igék ragos és módjeles alakjaiban. *Névszók birtokos személyragozásában alig-alig fordul elő hasonult forma; ezt sok esetben nem is igen tudnánk azonosítani az összetevő elemekkel. A céjja* alakból talán még kikövetkeztethető a *cél + -ja*, de az *ójjá* (ólja) vagy a *gójjá* (gólja) formát — ha egyáltalán ejtik így — csak a szövegösszefüggésből értjük meg.

b) Összeolvadási palatalizáció. Tő és toldalék határán találkozók *t + j*, *d + j*, *n + j* ejtémódját vizsgálom e csoportban.

c) Összeolvadási affrikáció I. A leíró szempontból többelseji (*tetszik, metsz, látszik, hallatszik* stb.) és igeragozásban jelentkező (*adsz, látsz, tudsz*) *t + sz* hangkapcsolat tartozik ide.

d) Összeolvadási affrikáció II. Tő és viszonyrag (*egyszer, kétszer, harmadszor* stb.), valamint tő és képző (*hegység, barátság, szabadság* stb.) határán levő *ty + sz*, *t + sz*; *ty + s*, *t + s* adatai kerültek ebbe a csoportba.

e) Az *egy, egyenként, egyik, együtt*, valamint a *kisebb* és a *lesz* *ggy - gy*, *ss - s*, *ssz - sz*, kiejtésbeli ingadozása is az íráskép hatását tükrözi.

f) Az utolsó csoportban a szóvégi és a mássalhangzós kezdetű toldalék előtt *h* hang köznyelvi helyzetére keresek választ.

A hat csoport számszerű megoszlása:

	hagyományosan	íráskép szerint
<i>l + j</i> hasonulása	257	304
összesen: 561 = 100%	45,81%	54,18 %
összeolvadási palatalizáció	1096	107
összesen: 1203 = 100%	91,10%	8,89%
összeolvadási affrikáció I.	413	129
összesen: 542 = 100%	76,19%	23,80%
összeolvadási affrikáció II.	241	740
összesen: 981 = 100%	24,56%	75,43%
<i>egy</i> és származékai, <i>kisebb</i> , <i>lesz</i> ; összesen: 491 = 100%	377	114
	76,78%	23,21%
a <i>cseh</i> , <i>csehtől</i> , <i>méh</i> , <i>méhnek</i>	158	158
<i>h</i> hangja; ösz.: 316 = 100%	50,00%	50,00%

A fentiek alapján az *l + j* hangkapcsolat hasonulásos ejtését aligha tekinthetjük kötelező szabálynak. Tő és toldalék határán a palatalizációs összeolvadás elhagyása viszont meglehetősen ritka, nem kívánatos kiejtésbeli modorosság. — Az affrikátát eredményező összeolvadás I. csoportjában a hagyományos forma járja inkább, de számottevő az elemek szerinti ejtés is; a II. csoportban erősen visszaszorult a hagyományos alak; ebben az alaktani helyzetben az elemek szerinti kiejtés az uralkodó változat.

Az adatok életkor szerinti megoszlása

	30 év alatt			30 év fölött		
	hagyomá- nyosan	íráskép szerint	összesen	hagyomá- nyosan	íráskép szerint	összesen
<i>l + j</i> hasonulása	159 55,01%	130 44,98%	289 100%	98 36,02%	174 63,97%	272 100%
összeolvadásos palatalizáció	592 94,41%	35 5,58%	627 100%	504 87,50%	72 12,50%	576 100%
összeolvadásos affrikáció I.	233 80,90%	55 19,09%	288 100%	180 70,86%	74 29,13%	254 100%
összeolvadásos affrikáció II.	128 26,06%	363 73,93%	491 100%	113 23,06%	377 76,93%	490 100%
<i>egy</i> és származékai: <i>kisebb, lesz</i>	176 73,64	63 26,35%	239 100%	201 79,76%	51 20,23%	252 100%
<i>a cseh, csehtől, méh,</i> <i>méhnek h</i> hangja	85 52,14%	78 47,85%	163 100%	73 47,71%	80 52,28%	153 100%

Az adatok iskolai végzettség szerinti megoszlása

	általános iskola		
	hagyomá- nyosan	íráskép szerint	összesen
<i>l + j</i> hasonulása	67 46,20%	78 53,79%	145 100%
összeolvadásos palatalizáció	303 91,26%	29 8,73%	332 100%
összeolvadásos affrikáció I.	131 84,51%	24 15,48%	155 100%
összeolvadásos affrikáció II.	65 24,25%	203 75,74%	268 100%
<i>egy</i> és származékai; <i>kisebb, lesz</i>	105 80,15%	26 19,84%	131 100%
<i>a cseh, csehtől, méh,</i> <i>méhnek h</i> hangja	38 45,78%	45 54,21%	83 100%

	érettségi		
	hagyományosan	íráskép szerint	összesen
<i>l + j</i> hasonulása	120 46,15%	140 53,84%	260 100%
összeolvadásos palatalizáció	487 91,54%	45 8,45%	532 100%
összeolvadásos affrikáció I.	177 72,83%	66 27,16%	243 100%
összeolvadásos affrikáció II.	106 24,14%	333 75,85%	439 100%
<i>egy</i> és származékai; <i>kisebb, lesz</i>	166 75,79%	53 24,20%	219 100%
<i>a cseh, csehtől, méh,</i> <i>méhnek h</i> hangja	73 49,65%	74 50,34%	147 100%

	egyetem		
	hagyományosan	íráskép szerint	összesen
<i>l + j</i> hasonulás	70 44,87%	86 55,12%	156 100%
összeolvadásos palatalizáció	306 90,26%	33 9,73%	339 100%
összeolvadásos affrikáció I.	105 72,91%	39 27,08%	144 100%
összeolvadásos affrikáció II.	70 25,54%	204 74,45%	274 100%
<i>egy</i> és származékai; <i>kisebb, lesz</i>	106 75,17%	35 24,82%	141 100%
<i>a cseh, csehtől, méh,</i> <i>méhnek h</i> hangja	47 54,65%	39 45,34%	86 100%

— Az ötödik csoport adatai szerint a köznyelvi normával ellenkező mássalhangzó-rövidítés még nem öltött olyan méreteket, hogy ne lehetne a folyamatot megállítani. — A várakozásnál és a kívánatosnál magasabb arányú a *h* hangoztatása a vizsgált helyeken.

Statisztikai táblázataink szerint minden típusban az idősebbek kiejtésére hat erősebben az íráskép, csak a mássalhangzó-rövidítés érvényesül magasabb arányban a fiatalok beszédében. A hagyományosan hasonulásos és összeolvadásos típusú hangkapcsolatokat az iskolázottabbak valamivel nagyobb arányban ejtik elemek szerint, mint az általános iskolai végzettségűek. Az íráshoz igazodó rövidítés is a műveltebbek adataiban jelentkezik magasabb %-ban, csak a *h* írás szerinti ejtése jellemző inkább az alacsonyabb iskolázottságúak beszédére.

6. A felső nyelvállású magánhangzók rövidülési tendenciája

Az *i*, *u*, *ü* és az *í*, *ú*, *ű* közötti különbség elmosódásáról, illetőleg a hosszú változatok pusztulásáról sok szó esett már, magam is részletesen foglalkoztam vele a budapesti köznyelvről szóló munkámban. E hangok különösen hangsúlytalan helyzetben pusztulnak erősen, és a sokszótagúság sem kedvez a hosszúság megőrzésének. Most eltekintek a fonetikai helyzet szerinti részletezéstől, csak az életkori és műveltségi rétegek szempontjából mutatom be az eredményeket; az összesítés pedig valamennyi adat átlagát, tehát az ingadozás fokát fejezi ki. A közbülső fokon realizálódott adatokat itt sem tüntetem föl. — A helyesírásban hosszú *í*, *ú*, *ű* hangok adatai:

	Hosszú	Rövid	Összesen
30 év alatt	2358 60,99%	1508 39,00%	3866 100%
30 év fölötti	2075 55,43%	1668 44,56%	3743 100%
Általános iskola	1277 61,42%	802 38,57%	2079 100%
Érettségi	1962 57,84%	1430 42,15%	3392 100%
Egyetem	1194 55,84%	944 44,15%	2138 100%
Valamennyi adat összesítése	4433 58,25%	3176 41,74%	7609 100%

Az idősebbek és az iskolázottabbak beszédében érvényesül erősebben a rövidülés. Ez a tény a tendencia nagy hatóerejére vall, s azt jelzi, hogy a hosszú ~ rövid ejtés fakultatív jellegűvé kezd válni, a rövidítés már-már a kiejtési normát ostromolja. E folyamat megállítása nemcsak azért volna nagyon kívánatos, mert három hangunk léte a tét, hanem azért is, mert a tendencia egész hangrendszerünk struktúráját érinti: a rövid–hosszú korreláció megbomlásával fenyeget. Ez mindenképpen szegényedést jelentene. — Ez esetben talán bízhatunk az íráskép megtartó erejében, de jelen körülmények között csak a nyomtatott szövegekre gondolhatunk. Az írásos érintkezésben nagy szerep jut a géppel írt és ilyenekről sokszorosított szövegeknek. A hosszú *í*, *ú*, *ű* betűkkel mihamarabb teljessé kell tenni az írógépek betűállományát, mert hiányuk beláthatatlan károkat okoz a nyelvnek (az íráskép hatása!).

7. Nyelvi magatartás

Objektív nyelvi folyamatok függvénye, hogy egy nyelvi elem, nyelvi forma normatív-e vagy sem, hogy milyen a felhasználási lehetősége, milyen gondolatok, érzelmek, hangulatok, környezet felidézésére alkalmas; milyen életkori, társadalmi réteghez kötődik, milyen stílusértéket hordoz, mi a viszonya a vele rokonságban álló nyelvi elemekhez stb. Objektív tényezők befolyása alatt áll a beszélő, amikor a nyelv készletéből válogat, de bizonyos határokon belül az egyénnek van választási lehetősége, s a választás választás marad akkor is, ha nem előzte meg tudatos megfontolás. — Az egyén döntését anyanyelvi és általános műveltsége, nyelvi neveltetése (a maga összetettségében), nyelvi előlete, szűkebb közösségének: a családnak, iskolának, munkahelynek, baráti körnek nyelvi szokásai, különféle presztizshatások irányítják, illetőleg ezek alakítják ki az egyén nyelvi magatartását. Nyelvi magatartáson azt a módot értem, ahogy valaki a nyelv dolgait megítéli, ahogyan él a nyelvi eszközökkel, pontosabban: ahogy ismereteihez képest használja a nyelvet. Okvetlenül szükség van erre a megszorításra, mert a pozitív nyelvi magatartásnak nem feltétele a magasabb iskolázottsági színvonal, s az egyetemi végzettség nem jelent egyben pozitív nyelvi magatartást is.

Kandidátusi értekezésemben az adatközlők bemutatásakor nyelvi életrajzuk és legfontosabb személyi adataik mellett néhány szóban nyelvi magatartásukra is utaltam (1964. 10–24). Ennek, valamint a gyűjtőfüzetekben őrzött megjegyzéseknek, észrevételeknek felhasználása alapján a következő főbb magatartástípusokat említem meg:

a) **Tudatosan vállalt nyelvi igényesség.** E magatartás jellemzői: az egyén egyre tökéletesíti nyelvhasználatát, bizonyos formákat kerül, másokat előnyben részesít; környezetét is igyekszik szabatosabb nyelvhasználatra szoktatni. — A legtöbbször kideríthető e magatartás motivációja. Egy 27 éves érettségizett háztartásbeli fiatalasszony édesapja befolyására törekszik a szép beszédre, sőt az ikes ragozás megőrzésére. Egy 40 éves érettségizett propagandista középiskolai magyartanára hatására igyekszik választékosan beszélni, kerül az idegen szavakat. Egy 19 éves, általános iskolai végzettségű, munkából lett tisztviselőnőben egy TIT-tanfolyam előadásai ébresztették föl az érdeklődést, az igényesebb nyelvhasználatra való törekvést. Egy 29 éves, érettségizett technikus barátaival közösen határozta el, hogy a sok *e* hang ellensúlyozására a lehetséges helyeken *ö* hangot alkalmaz. Ha együtt vannak, játszanak is ezzel: figyelik, hogy ki szegi meg az *ö*-zésre tett fogadalmat. Az már a nyelvi szándék, nyelvi tudat és az objektív nyelvi tendenciák közötti dialektikus ellentmondás körébe tartozik, hogy — a gyűjtőfüzet tanúsága szerint — csak korlátozott mértékben sikerült szándékát beszédgyakorlatában is érvényesíteni. — Más adatközlőmet tanári hivatása készletti szüntelen nyelvi önkontrollra. Kétszer is meggondolja, mielőtt a *-ba*, *-be* és a *-ban*, *-ben* ragot vagy a *t* végű igék felszólító alakját kimondaná; csak az utóbbit sikerül mindig ellenőrzése alá vonni. — Megemlíthetem még e csoportban a 33 éves, négy polgárit végzett kelmefestőt vagy azt a 17 éves szövőnőt, aki éjszakai műszak után vállalkozott a nem kis fáradsággal járó 3–4 órás beszélgetésre, s végig nagy érdeklődéssel vett részt a munkában.

Nem kis veszélyt rejt magában, ha a nyelvi igényesség fogyatékos nyelv- ismeretre vagy éppen tévhitekre épül. Egy 28 éves, érettségizett tisztviselő-nő, aki buzgón javíttatja környezete beszédét is, a *jáccik*-féle összeolvadásos ejtést ugyanolyan hibának tartja, mint a *suksük*-özést. — Ide tartoznak az agresszív nyelvvédők is, akik nem egy embert riasztottak már el az anyanyelv iránti érdeklődéstől. Az agresszív nyelvvédők gyakran monomániás módon egy-egy jelenséggel törődnek csupán, minden más nyelvi jelenséggel szemben érzéketlenek, legyen az bármilyen fontos is. Találkoztam olyan idősebb férfival, aki mindenkit aszerint ítél meg, hogy használja-e az *indokol* szót vagy sem; teljesen hiábavalónak bizonyult a kísérletem, hogy más nyelvi kérdésekre is ráirányítsam a figyelmét.

Mindent egybevetve, e magatartástípus képviselőire építhetünk legbiztosabban a nyelvi norma terjesztésében.

b) Jóindulatú érdeklődés, de jobbra passzív magatartás. Elég tekintélyes azoknak a száma, akik érdeklődéssel figyelik a nyelv dolgait, szívesen beszélgetnek nyelvi kérdésekről, meghallgatják az ilyen témájú előadásokat, de a nyelvi önnevelés fáradságos feladatát már nem igen vállalják. Minden életkori és műveltségi csoportban megtalálható ez a típus. — A nyelvi norma terjesztésében ezt a réteget aránylag könnyen meg lehetne nyerni.

c) Nyelvi közöm b ő s s é g. Ide azokat sorolom, akik hiábavalónak, fölöslegesnek tartják az anyanyelv dolgaival való foglalkozást, hiszen így is, úgy is megértjük egymást — mondják. Főképp gazdasági, pénzügyi szakemberek között találkoztam ezzel a magatartással (bár ez lehet véletlen is), de előfordul mindegyik életkori és iskolázottsági csoportban, szerencsére nem nagy számban.

d) Nyelvi nihilizmus. Gyűjtőmunkám során egy-két olyan emberrel is találkoztam, aki tagadja az anyanyelv fontosságát, tudatosan szembehelyezkedik minden nyelvjavító szándékkal, tanáccsal. Egy 29 éves mérnök, akinek nyelvi hibái miatt már sok kellemetlensége volt, szándékosan használja pl. az *eszek*, *iszok* alakot, hiszen az ikes ragozásban úgysem lehet eligazodni — mondja —, és így kényelmesebb. Bizonyára nem véletlen, hogy ez a fiatal mérnök saját bevallása szerint is nagyon keveset olvas; alacsony színvonalú a művelődési igénye.

A nyelvi magatartás típusai általában nem köthetők életkori, műveltségi rétegekhez. Vannak azonban olyan vonások, melyek inkább az egyik vagy inkább a másik csoportra érvényesek. Pl. az iskolázottabbak nyelvi tudata általában fejlettebb, mint az alacsonyabb iskolázottságúaké. A következőkben olyan magatartási vonásokról szólok, melyek meghatározott rétegekre jellemzők.

e) Nyelvi szentimentalizmus. Az idősebb korú értelmiségiek egy része ma is a valaha volt nyelvtanórákon tanultak alapján alkotja meg véleményét; nemegyszer nyelvhelyességi babonák szerint ítél meg jelenségeket, ezek használóit; érzelmi alapon ragaszkodik pl. az ikes rago-

záshoz, holott maga sem tudja szabályosan használni. Minden új jelenséget elítél, és drákói szigort követel a nyelv védelmében. Kétségtelen, hogy ennek a magatartásnak a nyelvi igényesség az alapja, de nem jól szolgálja a nyelvet.

f) Racionalista nyelv szemlélet. Az értelmiségi fiatalok egy részére jellemző, hogy nyelvi kérdésekben a hagyományra való hivatkozással vagy esztétikai érvekkel nemigen lehet rájuk hatni; azt fogadják el, amit ésszerűnek, hasznosnak, célszerűnek ítélnék meg, s azt alkalmazzák is. — Természetesen a fiatalok nyelvi magatartásának még sok egyéb jellemzője van, s az itt elmondottak az értelmiségi fiataloknak is csak egy részére érvényesek.

Talán mondanom se kell, hogy e magatartástípusok nem különülnek el élesen egymástól, hanem összefonódva jelennek meg. Az elnevezések is esetlegesek, és bizonyos, hogy ezt a vázaltszerű összegezést számos vonatkozásban ki lehet és ki kell egészíteni. A kiegészítésre mihamarabb szükség volna, mert alaposan kell ismernünk a nyelvi norma terjesztésének társadalmi bázisát.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék,
Budapest*

A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány

1. Az etnolingvisztika. A szó és a tárgy egységének elve

A nyelvtudomány modern irányzatai és ágai között az utóbbi évtizedben sokat emlegetik az etnolingvisztikát. Ennek a nem régi keletű műszónak az értelmezése azonban nem egyöntetű. Gulya János, *Az etnolingvisztika magyar előfutárai* című értekezésében (*Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből*. Szerk. Szathmári István. Budapest, 1970. 131–135) részletesen ismerteti a különféle értelmezéseket, főleg Dell Hymes-nak, a Pennsylvanai Egyetem neves professzorának cikke és kötete alapján. Gulya János maga így értelmezi az etnolingvisztikát: „Az etnolingvisztika . . . a nyelv mindennemű (szinkrón és diakrón) közösségi—társadalmi, etnikai (kölsönös) vonatkozású vizsgálata. Más szóval: olyan (nyelvészeti) vizsgálati mód, mely a nyelvet vizsgálva a kutatás körébe belevonja a nyelvet hordozó nép, társadalom, kultúra (és mindezek története) vizsgálatát, s e vizsgálatot egymással való összefüggésükben végzi.” (i. m. 133–4).

Az etnolingvisztikának ez a meghatározása összhangban van a marxizmus jól ismert és sokat idézett tanításával, hogy nem lehet a nyelv vizsgálatát elszakítani a nyelvet beszélő nép történetétől. „. . . a nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv, és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója” (Sztálin, *Marxizmus és nyelvtudomány*. Budapest, 1950. 21).

A nyelvtudomány utolsó száz esztendejének történetében többen és több ízben megpróbálták a nyelvészetet a társtudományoktól, főleg a néprajztól és a művelődéstörténettől elhatárolni. Ezek közül legnevezetesebb Ferdinand de Saussure tétele a nyelv belső és külső elemeiről: *éléments internes et externes de la langue* (*Cours de linguistique générale*. Paris, 1931. 40–3), a magyarban Saussure e tételét **b e l s ő é s k ü l s ő n y e l v é s z e t** nek fordítják (vö. Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Fordította Lőrinczy Éva. Budapest, 1967. 39 kk.).

Kétségtelen, hogy van a nyelvészetnek több olyan ága és kérdése, amelyeket megoldhat a maga saját módszerével, eszközeivel és bizonyító anyagával, de az is nyilvánvaló, hogy a nyelvtudomány sok-sok problémáját, a nyelvtörténetet, a szótörténetet, a szófejtést stb. nem lehet a társtudományok segítsége nélkül jó sikerrel művelni. A szótörténetben, a szófejtésben

a nyelvtudós nem csupán a hangtörténetet és a jelentéstörténetet, a jelentés változását, alakulását veszi figyelembe, hanem a tárgytörténetet is. A szótörténész és a szófejtő ma már tisztában van azzal, hogy fejtegetései nem bizonyulnak maradandóknak, ha nem vizsgálja gondosan a szavakkal kifejezett tárgyak, gondolatok, eszmék történetét is.

Ezek ma már közhelyeknek számítanak a nyelvtudományban, de volt idő, amikor a nyelvészek közül többen csak a hangtörténetet és a jelentéstörténetet vizsgálták, vagyis a szavak változásait, de nem tanulmányozták kellően a tárgyat, amit a szó kifejez. A XX. század első évtizedében a szó és tárgy egysége alkalmazásának elvéért jelentős nyelvészek nagy harcot indítottak, és nem kevésbé jelentős nyelvtudósokkal nagy vitákat folytattak. A folyóiratnak, amelynek ez volt a programja, és 1909-ben indult, a következő címe volt: *Wörter und Sachen*. Heidelbergben adták ki. Szerkesztői voltak: R. Meringer, W. Meyer-Lübke, J. J. Mikkola, R. Much, M. Murko. Később csatlakozott a szerkesztőséghez H. Güntert is.

Figyelemre méltó, hogy a világ egyik legjobb nyelvatlasza, a délsvájci és az olasz, egyben néprajzi atlasz is: K. Jaberg, J. Jud, *Sprach- und Sachatlas der Südschweiz und Italiens*. Zofingen, 1928. — Az Albert Dauzat által kezdeményezett újfrancia nyelvatlaszok egyik nevezetes terméke szintén ilyen (Jean Séguy, *Atlas linguistique et ethnographique de la Gascogne*. Toulouse—Paris, 1954—56).

E néhány utalásból is kitűnik, hogy noha az etnolingvisztika új műszó, a néprajz és a nyelvtudomány kapcsolata régi nemcsak az egyetemes, hanem a magyar nyelvtudományban is. Gulya János fent idézett tanulmányában Hunfalvy Pált és Munkácsi Bernátot az etnolingvisztika magyar előfutárainak tartja. Ha azonban az etnolingvisztika műszón a nyelvtudomány és a néprajz szorosabb kapcsolatát értjük, akkor elmondhatjuk, hogy szinte minden jelentősebb nyelv- és néprajztudósunk munkásságában megtaláljuk ennek a szemléletmódnak a nyomait.

Nem tartom feladatommak, hogy e cikkben a nyelvtudomány és a néprajz tárgyával foglalkozzam, még arra sincs lehetőségem, hogy a két tudományág kapcsolatából adódó kérdéseket behatóan, elméleti szinten boncolgassam. Csupán arra vállalkozom, hogy néhány példán és idézetten keresztül (természetesen itt sem törekedhetek teljességre) bemutassam, hogyan érvényesült a szó és a tárgy egységének elve, a néprajzi és művelődéstörténeti szempont a magyar nyelvészeti kutatásokban és a nyelvjárási gyűjtésekben, másrészt mit jelentettek a nyelvi, nyelvtudományi követelmények a magyar néprajzi kutatásokban, gyűjtésekben, mennyiben szolgálták azok a néprajzi gyűjtések és kutatások a magyar nyelvtudományt is. Végül pedig a még megoldandó közös gyűjtőfeladatokról szólok.

2. Nyelvtudomány és művelődéstörténet

Szinnyei József a Csánki Dezső szerkesztette Árpád és Árpádok című dísműben (17—42) megírta A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége című tanulmányát. (Később önállóan megjelent az Olesó Könyvtár 1569—71. számaként, 1910-ben a Franklin Társulatnál, majd németül is). Sinnyei József a magyarság műveltségét nyelvi adatok alap-

ján rajzolta meg. E műben is igen szoros a nyelvtudomány és néprajztudomány kapcsolata. Zsirai Miklós Finnugor rokonságunk (Budapest, 1937.) című munkájában a finnugor őshaza megállapításában felhasználta a nyelvészeti palaeontológia, a növény- és állatföldrajz nyelvészeti tanulságait. Zsirai Miklós főleg nyelvi adatokra támaszkodva, de a társtudományok tanulságait is figyelembe véve rajzolja meg a finnugor őshaza képét. Idézem szavait: „Csak a föltétlenül megbízható nyelvi adatokat szabad fölhasználnunk, állandóan szem előtt tartva az általános néptudomány alapvető elveit s a fogalmak meg tárgyak fejlődéstörténeti tanulságait”. (i. m. 118). „Az . . . életföldrajzi adatok vallomása szerint a finnugor őshazát Európában, a *méh* ősi földjén, mégpedig Európa északi részén, a *jegenyefenyő*, a *rénszarvas* és a *boróka* honában kell föltennünk. Van azután arra is okunk, hogy figyelmünket Észak-Európának keleti szélére irányítsuk. A *okboljafenyő* (Pinus cambre) egyező finnugor elnevezése . . .” (i. m. 115).

Finnugor nyelvrokonságunk következő magyar szintézise (Hajdú Péter, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962.) a nyelvészeti palaeontológián, a növény- és állatföldrajz vallomásain túl még a régészet eredményeit is felhasználja. A szovjet régészek kutatásai nagyban elősegítik a finnugor őshaza kutatásának kérdéseit. Hajdú Péter azonban kellő óvatossággal kezeli ezen adatokat. „ . . . a régészet, a néprajz és az embertan is hozzájárulhat őstörténeti kutatásaink sikeréhez. E tudományágak azonban csak kiegészítik, alátámasztják a nyelvtudomány módszereivel elért eredményeket. . . . A néprajz segítsége szintén nem mellőzhető. Abból például, hogy a nyelvtudomány megállapítása szerint *ágy* szavunk finnugor eredetű, s hogy ez a szó a finnugor alapnyelv korában ismert volt, nem következtethetünk arra, hogy finnugor őseink lakásának a berendezésében olyan bútordarabokat kell elképzelniünk, mint amilyennek a képe ma *ágy* szavunk kimondásakor vagy hallásakor vagy olvasásakor felidéződik bennünk. A néprajzi leírásokból kiderül, hogy egyes, a fejlődés alacsonyabb fokán álló, s nemrég még meg nem települt, illetőleg félig megtelepült életmódot folytató nyelvrokonaink ágyául a sátor valamelyik fala mellé leterített szénaréteg és az ezen elhelyezett török szolgáltak. A finnugor nemzetségek korának fekvőhelyét is eképpen képzelhetjük el” (i. m. 29–30; röviden említi az *ágy* problémáját már Zsirai is, i. m. 118). . . . „A néprajz adataival — írja tovább Hajdú Péter — azonban óvatosan kell bánnunk, hiszen egy-egy tárgy, szokás vagy hiedelem gyorsan vándorol egyik néptől a másikhoz, s ezért helytelen lenne, ha az egyes finnugor népek körében megtalálható jelenségeket kritika nélkül 5000–6000 évvel ezelőtti korokra vetítenénk vissza. A néprajzi adatok felhasználásában arra is ügyelni kell, hogy ne tekintsünk a rokonság bizonyítékainak olyan társadalmi—gazdasági jelenségeket, amelyek minden népre jellemzők történeti fejlődésük egy bizonyos szakaszában” (i. m. 29–30).

Kertész Manó, Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei (Budapest, 1932.) című munkája a nyelvtudomány meg a néprajz, a művelődéstörténet kapcsolatát szépen mutatja. Az előszóban ezt írja: „ . . . nem a nyelvtörténet eredményeit szándékozik a művelődéstörténeti kutatás számára értékesíteni (bár itt-ott erre is nyílik alkalom), hanem éppen megfordítva, a művelődéstörténet ismert tényeivel akar olyan nyelvi jelenségekre

rávilágítani, amelyek ilyen művelődéstörténeti megvilágítás nélkül bizonyos tekintetben érthetetlenek volnának. A futó idő megváltoztatja a népek sorsát, életkörülményeit, halomra dönt egy sereg intézményt, hogy romjainkon újakat építsen; a nyelv azonban nem mindig engedelmeskedik az idők romlásának, hanem konzerváló erejénél fogva sokszor megőrzi a hajdan való korok emlékét egyes szavakban, kifejezésekben, szólásokban és közmondásokban, természetesen a megváltozott viszonyoknak megfelelően megváltozott, továbbfejlődött jelentésben” (i. m. 4.). Az egyes szavak, szólások, közmondások felsorolása helyett talán ízelítőül elég ha a tartalomjegyzéket ismertetem: I. Halászat, vadászat., II. Paraszti élet., III. Konyha., IV. Népszokások., V. Boszorkányság., VI. Egyéb néphit., VII. Vitézi élet., VIII. Céhek., IX. Ipar., X. Kereskedés, vámok., XI. Pénz, mérték., XII. Rovás, számvetés., XIII. Kártya, kocka, szerencse., XIV. Igazságszolgáltatás., XV. Egyéb emlékek.

Kertész Manó fenti idézete jól hangsúlyozza azt a tényt, hogy a nyelvészet több segítséget tud nyújtani a társtudományoknak, mint azok a nyelvészeknek. Nemcsak az őstörténetre gondolok itt, amelynek tárgyi adatok és emlékek híján a nyelvészet nyújt fogódzót. A nyelvi, nyelvi járási adatok nagy segítséget jelentenek a település- és a művelődéstörténetnek is. A magyar nyelvjárások atlaszának adatai (I. a 3. pontban) például szépen mutatják a palóc kirajzásokat egészen Szeged környékéig.

3. Szófejtés és néprajz

A nyelvtudomány meg a néprajz és a tárgyi ismeretek kapcsolatára kell épülniük a szófejtéseknek, a szótörténeti kutatásoknak.

Az alábbiakban néhány példát mutatok be a jelesebb magyar szófejtők munkáiból.

A XX. század magyar nyelvészeti irodalmában és így a szófejtésben is nagy jelentőségű Melich János munkássága. Ő főleg a magyar nyelv szláv elemeit vizsgálta. Ezekről kimutatta, hogy különböző korokban, több szláv néptől és nemzetségtől kerültek be nyelvünkbe. Szófejtésében Melich elsőként alkalmazta Európában a szóföldrajzi módszert, vagyis azt, hogy a vizsgált és a bizonyításra felhozott szavak hol, milyen földrajzi elhelyezkedésben szerepelnek. A magyar nyelv keresztény terminológiájának szavait — nagy anyagából céloznak megfelelően ezt emelem ki — nemcsak hangtani úton magyarázza, hanem egyszersmind tárgyi alapról is, hogy görög vagy latin rítusú szláv népektől vettük-e át. Így fejti meg, hogy az *apát*, *apáca*, *álnok*, *eretnek*, *parázna* szavak latin rítusú népek nyelvéből valók, a *kereszt* és a *szombat* pedig görög rítusú szláv népektől való átvételek (Szláv jövevényszavaink. Budapest, 1903 — 5, II., 429; Nyelvünk szláv jövevényei. MNYTK. 13., Budapest, 1913. 4 — 6, 11 — 3).

Kniezsa István, A tót és lengyel költözők pásztorkodás (Ethnographia-Népelet 45, 62 — 73) című tanulmányában megírja, hogy milyen sok pásztorkodásra és közvetlenül nem erre vonatkozó kifejezés él a kárpátaljai ukrán [= rutén], a szlovák [=tót] és a lengyel pásztorok nyelvében. Csak az első tárgykörből említek néhányat: a magyar juhász, szállás, bojtár, csapás, vágás, határ, pajta, csiga, rovás, áldomás, fokos, sugár szavak megfelelőit.

Kniezsa István nem csupán nyelvi, hanem tárgyi érvekkel magyarázza, hogy a szepesi és a tátrántúli pásztorkodás nem román eredetű, sem a szlávból nem magyarázható — szláv eredetre eddig még senki sem gondolt —, hanem magyar eredetű. Erre a feltevésre Kniezsa szerint az jogosít fel bennünket, hogy a szlovákiai és kárpátaljai [=felvidéki] nomád pásztorkodásnak ismeretes olyan ága is, amely a románoknál nincsen meg. E területeken ugyanis a juhtenyésztés mellett — bár emennél sokkal kisebb keretek között — megvan a szarvasmarha nomád tenyésztése, amely nem lehet román eredetű, mert a románok nem is ismerik. Ugyancsak megvan ez a szlovákiaiainál és a kárpátaljaiainál sokkal nagyobb mértékben a galíciai és a bukovinai huculoknál. Az illető nyelvekben sok a magyar eredetű kifejezés. A magyar pásztorkodás, amely ősi foglalkozása a magyaroknak — és itt Herman Ottó és Györffy István tanításaira hivatkozik Kniezsa —, a Kárpátok hegyei között, a Tátrában, a Szepességbe telepített magyar határőrök révén terjedhetett el. A pásztorkodás terminológiájában a pásztorkodás szervezetére vonatkozó elemek: pl. *szállás, juhász, bojtár, gazda, pajta, rovás* stb. magyar eredetűek, a pásztorkodás gazdasági kiaknázására, a tej és tejtermékek feldolgozási módjára vonatkozó: *zsendice, boronca, kerenta* román eredetűek (i. h. 63—4.).

A magyar szófejtő irodalom egyik legszebb példája, a nyelvi és tárgyi elemek gondos egybevetésén alapuló fejtegetés Pais Dezsőnek Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben (Nyelv-tudományi Értekezések 30. Budapest, 1962.) című műve. Némi idézet Pais munkájából: „... az ősjelentés vagy — mondhatjuk most — a kiinduló jelentés «a szűk, mégpedig megfogható tárgykörben sajátlagos: anyag és mód szempontjából szorosan körülhatárolt volt, pl. esetleg ez: 'állati inat fonálnak összesodor'». Ezt »esetleg« nélkül kategorikusan megfogalmazni, azt jelentené, hogy nem vagyunk tisztában, mennyire függvénye a nyelvi kifejezés keletkezésében vagy jelentéstörténetében az anyagi körülményeknek vagy műveltségi viszonyoknak” (i. m. 14). A magyarban a fontosabb jelentéscsoportok Pais szerint: *szēr*-nek mint névszónak eredeti vagy az eredetihez közel álló jelentése 'sodrat, sodrék, fonat, fonal' lehetett. Másik jelentéságazat, amelyből számos jelentésváltozat levezethető — a 'csoport, csapat'. „A *szēr* a magyarban — írja Pais — a magyar nyelvközösség egyes részeiben előbb a nemzetségre, vagyis egy közös származású ember csoportra vonatkozhatott, és azután ment át ennek a településhelyére, amely lakásoknak és ezek körüli földdaraboknak, telkeknek csoportjából: *szēr*-éből állott” (i. m. 17). — A *szēr*-nek fejlődhetett Pais szerint 'fonal' jelentése — ezekre a rokonnyelvekből hoz példát. A *szēr*-nek 'fonal' értelméhez csatlakozhatott a 'sor: hasonló dolgok vagy személyek vonalszerűnek felfogható összefüggése' (i. m. 18). Megvan a magyarban a *szēr* szónak 'mód' értelme, jelentése is, pl. *mi módon és mi szerrel* (JordK. 63). A *szēr* származéka a *szērkeszt* ~ *szerkeszt*. Természetesen idetartozik a *szērszám* is. E szóval a Melich—Emlékkönyvben (301.) foglalkozik Pais. — A *szēr* mélyhangú megfelelője Pais szerint a *sor, sarok* (i. m. 43). Még igen sok szót és jelentést sorol fel Pais Dezső. Ezeket nincs módomban itt felsorolni.

A magyar szófejtő irodalomban a legszínesebb, néprajzi anyaggal legbővebben ellátott cikkeket Mészöly Gedeon írta. (Mióta lovas nép a magyar?:

Népünk és Nyelvünk 1, 205–14; A cserény szó eredete: uo. 2. 157–175; A „*darvadoz*” szó eredete: uo. 5., 1–8; A síkság és a róna eredete: Szegedi Füzetek 1, 3–42, 128–157, 220–228; A hit szó eredete és rokonsága: uo. 3, 1–18. A lép szó eredete és rokonsága: uo. 3, 87–143). Nagy élvezettel lehet olvasni Mészöly cikkeit. A lép szó eredetével kapcsolatban írt fejtegetésének egyes részeit elfogadta a magyar nyelvész társadalom, de Mészöly etimológiával szemben általában tartózkodó álláspontra helyezkedtek. A *cserény* szó etimológiáját azonban, annak tárgytörténeti és hangtani tanulságait is átvették nyelvészeink. „... a *cserény* mindég olyan tárgyat jelent, amely vesszőből van fonva vagy pedig eredetileg vesszőből volt fonva” (Népünk és Nyelvünk 2. 162). „... A *cserény* különféle hangváltozatokban szerepel *cserény*, *cserin*, *csörény*, *sörény*, *sirin* stb. ... „Az eredeti alak *sörény* **sörény*,” ... „a *cserény* szó eredeti jelentésével megegyezik a *sövény* szóé, mely régen *sévény*-nek is hangzott” (uo. 163), ... „már a nyelvtörténeti kor előtt is meg kellett lennie nyelvünkben a szókezdő *sz* ~ *s* váltakozásnak” (uo. 163). A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára (I–II. Budapest, 1967–1970; a továbbiakban: TESz.) kiemelten hivatkozik Mészöly tanulmányára, a szó eredetét így fogalmazza meg „Valószínűleg származékszó: egy feltehetőleg a *szó* ige családjába tartozó *r* gyakorító képzővel alakult **ser* **sir* **sür* igéből jöhetett létre -*ény* főnévképzővel.”

Mészöly tanítványaként a tárgyi és nyelvi kérdéseket szoros összefüggésben tárgyalja Nyíri Antal. Szómagyarázatai közül nevezetesebbek: A had és a szer (Nyelv és irodalom 2, 103–132). A magyar 'aestas' eredetéről (Magyar Nyelv 60, 414–23); A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben (Magyar Nyelv 65, 1–14).

Nyíri szerint a *nyár* eredetileg mocsarat, nedvességet jelent. Ezzel függ össze a *nyárfa* szavunk is. Nyíri úgy gondolja, és érvelését a TESz. is egyik szómagyarázati lehetőségnek tartja, hogy a mocsár, nedvesség jelentésű szó vált az évszak jelölőjévé, amely korábban a fagyos föld felengedésével, a hó eltűnésével láthatóvá vált mocsaras földfelszínre vonatkozott. Még érdekesebb szófejtése Nyírinek a tetőt megjelölő kifejezések magyarázata. Ezt is elfogadta a TESz. is. A *födél* kifejezésen kívül nem régóta használjuk a *tető* kifejezést. A régi nyelvben és a nyelvjárásokban megvan azonban a *haj* ~ *hěj* ~ *hiu* változat. Nyíri kimutatja e szavak finnugor rokonságát, és nyelvi-leg, tárgytörténetileg gondosan magyarázza e szavak és a tárgy történetét.

Nyelvtudományi munkásságának jelentős részét képezi a szófejtés Hadrovics Lászlónál. Az ő etimológiáit nemcsak azért fogadja el általában a magyar nyelvész társadalom, mert jól ismeri nemcsak a szláv (különösen a déli szláv) nyelveket, hanem ugyanígy ismeri a germán és román nyelveket is. Ehhez hozzájárul még Hadrovicsnál a nagy gond a szó és a tárgy története egységének figyelembevételére is. A művelődéstörténeti, tárgytörténeti adatokat nagy türelemmel bogozza. Hadrovics szótörténeti fejtegetései, etimológiái részben önállóan jelentek meg a magyar nyelvészeti folyóiratokban, kiadványokban, de hadd említsük a Pais-Emlékkönyvben és a Bárczi-Emlékkönyvben megjelent etimológiáit. Jövevényszó-vizsgálatok címen a Nyelvtudományi Értekezések 50. számaként gyűjteményben is közzétette nevezetesebb szófejtéseit.

Néhányat megemlítek Hadrovics nevezetesebb szófejtései közül. A *kupa* szót 'díszes ivóedény' jelentésben nem az egyszerű nép vette át a szlávoktól, hanem először az uralkodók és főurak udvartartásába került át hasonló díszes edényekkel együtt az olasz, közelebbről talán a velencei művelődési körből. Tehát a *kupa* olasz jövevényszó a magyarban. A *kupás cserép* nem azonos az 'ivópohár' jelentésű *kupá*-val. A velencei *copo* 'tegolo, cserépszindely' szó lehet az eredetije. Átvételéről a magyar adatok gyér volta miatt közelebbit nem lehet megállapítani. Lehet, hogy közvetlenül az olaszból, lehet hogy horvát közvetítéssel került hozzánk. — Csak a nép nyelvében ismeretes a *kupa* szónak 'fej, tarkó' jelentése, különösen a *kupán vág* kifejezésben. Mivel erre a szóra régi nyelvi adataink nincsenek, Hadrovics nem foglal állást, hogy magyar jelentésfejlődéssel, vagy ismét olasz átvétellel van-e dolgunk. A *kupa* negyedik jelentése mértékegység: *egy kupa bor*. Az ivóedény jelentésű *kupa* szóból keletkezett e negyedik jelentés belső magyar nyelvfejlődéssel (Nyelvtudományi Értekezések 50, 101–106).

A *cimbora* szavunk a román nyelvből való átvétel, de hogy a román *simbră, simbră* 'Gemeinschaft' szónak mi az eredete, azt nem lehet egyelőre megállapítani. Tárgyi és nyelvi szempontból egyaránt fontos, hogy a *cimbora*-munkát mint a népi gazdálkodás egyik régi formáját a délszláv nyelvterület több pontján megtaláljuk. „A szláv, román és magyar szavak közös alapjelentése, valamint a később kialakult tágabb értelmű 'társulás' használat pontos megegyezése — fejezi be fejtegetéseit Hadrovics — kétségtelenné teszi, hogy a magyar *cimbora* szavunk végeredményben azonos a szláv *soprogo* szóval (uo. 17–20).

Tárgytörténetileg igen érdekes a *pulyka* szóról írt fejtegetése. A *pulyka* szó esetleg az állathívogató *puly-puly-puly!* szóból származik (ezt fogadja el Kniesz István, SzlJsz. I.: 927–8), de lehet hogy a *pulyka* magyar szónak nyugat-dunántúli *póka* alakja egy szláv *pávka* átvétele. Ez 'tojó pává'-t jelent, s a szlovénban és a horvátban megvan, tehát éppen a dunántúli átvétel lehetőségeire utal (uo. 41–44).

Fiatalabb szófejtő nyelvészeink közül hivatkoznunk kell, a szó és a tárgy egységének vizsgálatával kapcsolatosan Kiss Lajos munkásságára is. 1970-ben jelent meg tőle: Hatvanhét szómagyarázat. Nyelvtudományi Értekezések 71. Budapest, 1970. Kiss Lajos főként az utolsó 2–300 évben a magyar nyelvbe került jövevényszavak szakértője, de etimológiai megfejtései között régebbiek is szerepelnek. Tárgytörténeti szempontból érdekes szófejtései közül hadd említsem a következőket: *Vákáncsos*: Magyar Nyelv 52, 468–72 (ebben a debreceni erdőségekben erdőtelepítéssel foglalkozók nevét a latin *vacans* szóból magyarázza); *Bikla*: Nyelvtudományi Értekezések 71, (Budapest, 1970.) 11–13, *Pacsa* (uo. 61–3) *Kétkulacos*: Magyar Nyelvőr 85, 225–7.

4. Nyelvjáráskutatás és néprajz

Szófejtéssel nem foglalkozott, de az utolsó félszázadban a néprajz és a nyelvtudomány kapcsolatának fontosságát nyelvtudósaink közül leginkább hangoztatta, egész munkásságában megvalósította Csűry Bálint. Csűry Bálint a magyar nyelvjáráskutatás újjáélesztője. Ismeretes, hogy a múlt

század végén szép eredményeket felmutató magyar nyelvjáráskutatás a XX. század elején lehanyatlott. Elsősorban nem azért, mert a nyelvjárási gyűjtés iránti érdeklődés megesappant, hanem mert a magyar nyelvtudomány akkori vezetői — a külföldiekhez hasonlóan — a nyelvjáráskutatást nem tekintették önálló tudományágnak. Nem ismerték fel annak jelentőségét, hogy a szinkrón nyelvjárásleírások, általában a mai nyelvvel foglalkozó tanulmányok olyan fontosak, mint a történeti vizsgálatok. Csupán a tájszógyűjtést szorgalmazták, mert a tájszavak a szófejtésekben, a nyelvtörténeti kutatásokban fontos segédanyagot szolgáltatottak. Csúry Bálint a nyelvjárást mint önálló nyelvi egységet szemlélte, a gyűjtés fontosságát hangsúlyozta. Hirdette, hogy a gyorsan tűnő magyar nyelvjárásokról, a fontosabb nyelvjárási jelenségekről jó leíró tanulmányokat kell készíteni. Így írta le a szamosháti nyelvjárás fontosabb hangtani sajátosságait (ezek közül is a legfontosabb a szamosháti nyelvjárás nazalizációs jelenségeiről (Magyar Nyelv 21, 336–340) és hanglejtéséről szóló tanulmánya (Magyar Nyelv 21, 1–21, 22, 106–110). Munkásságából legjelentősebb a Szamosháti Szótár, Budapest, 1935–6. — Tudománytörténeti szempontból érdekesek a szótár bevezetésében szereplő elvek.

Régebbi nyelvjárási szókincstanulmányaink szoros értelemben vett tájszógyűjtemények voltak. Csúry célul tűzte ki, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen felvett, hiteles gyűjteményt állítson össze; anyagának gyűjtése közben arra törekedett, hogy a szótár a szamosháti népnyelv egész szókincsére terjedjen ki.

„A szóláskincs ezer meg ezer szállal kapcsolódik a népelet különböző nyilvánulásaihoz. Megértésükhöz ismernünk kell a néphitét, népszokásokat, a népeletet. Nemcsak a szólások legnagyobb része volna érthetetlen, megfejtetlen néprajzi ismeretek nélkül, hanem a szókincs egy része is. Ezért szerintem — írja Csúry — a népnyelvi szótár anyaga nem volna teljes, ha a fogalmakat kifejező szavak jelentéstani, nyelvesztétikai stb. megvilágítása mellől hiányoznának a néprajzi háttér. Ezzel tesszük teljessé annak az érzelmi és értelmi környezetnek a rajzát, melyben a nép képzet- és szókincse él, fejlődik. A néprajzi háttértől a jelentéstani oldal sokszor valósággal elválaszthatatlan. Ezt a felfogást érvényesítettem szótáram kidolgozásában. Nem különítettem el szorosan a nyelvi oldalt a néprajzítól, hanem az egyes szók értelmezésén kívül a fogalmak néprajzi háttérét is megrajzoltam.

A szamosháti nép ajkán pl. él egy ilyen kifejezés: *Holdfogytán született ember*, jelentése: 'élhetetlen, gyámoltalan ember'. A szólás igazi étellel fog megtelni, ha elolvassuk hozzá a cikk néprajzi háttérét. Ebből megtudjuk, hogy aki holdfogytán születik, az a néphit szerint élhetetlen és rest ember lesz, mindentől elkészik. Az ilyen embernek minden munkája sikertelen, eredménytelen. A holdfogytán kelt csirke hamarosan elpusztul. Viszont épületfát, szerszámnak való fát ilyenkor kell vágni, s erdőt irtani is ilyenkor kell, mert az ilyenkor vágott fa nem sarjadzik ki, és nem terem meg benne a szű. Ugorkát, tököt, paszulyt, krumplit holdfogytán kell ültetni, hogy ne csak virágozzék, hanem teremjen is. A házat meszelni is holdfogytán legjobb, mert akkor nem szaporodik el benne a pók és egyéb féreg. Érdekes tudni, hogy a latinban is van egy hasonló értelmű szólás: »Quarta luna natus«, mely e néphit ősi és elterjedt voltát bizonyítja. A vézna, beteges

emberre azt mondják a Szamosháton: *Nem sokszor éri meg a kakukszót.* A néprajzi részből megtudjuk, hogy a nép a kakukkmadárnak jóstehetséget tulajdonít, s ha a közelben megszólal, a gyermekek sokszor megkérdezik tőle: »Kakukkmadár, mikor lesz nyár? Hány esztendeig élek én?«, s utána kíváncsian számlálgatják, hányat szól a kakukk. — A fonó-szövő nők Egriben ezzel a szólással biztatják egymást munkára: *Fonjunk, mert szól tavasszal a kismadár, oszt majd nekünk szól*; jelentése: 'szőjjünk-fonjunk, mert ruhátlanok, rongyosak leszünk'. A néprajzi háttér felvilágosít bennünket, hogy az a bizonyos kismadár a *cinke* (parus major), mely tavasszal azt kiáltozza: *csücsü bé! csücsü bé!* meg azt, hogy: *kimp . . . kimp . . .!*, ez utóbbit pedig az olyan nőknek kiáltozza, akik télen át lustálkodtak, nem szőttek-fontak, s rongyos ruhájukból kilátszik a szégyellni valójuk.

Nemcsak szólás, hanem szó is van akárhány olyan, hogy megkívánja a néprajzi magyarázatot. Ilyen szó pl. a *holttelem*. Jelentése: 'a test valamely részén támadt érzéketlen, kemény göb'.

A Szamosháti szótárával lett Csűry Bálint elismert szakemberré nemcsak a nyelvtudományban, hanem a néprajzban is.

A néprajz kívánságait a legteljesebb mértékben érvényesíti a következő két regionális nyelvjárási szótárunk: Kiss—Keresztes, Ormánysági Szótár. Budapest, 1952. és Bálint Sándor, Szegedi Szótár. Budapest, 1957. (Bálint Sándor a szegedi egyetem kiváló néprajzprofesszora volt). Van még egy negyedik, — bár az eddigieknél jelentőségét illetően szerényebb — regionális nyelvjárási szótárunk: Yrjö Wichmanns, Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó —, und des Hétfaluer Csángódiaktes . . . Herausgegeben von B. Cyűry und A. Kannisto, Helsinki, 1936.

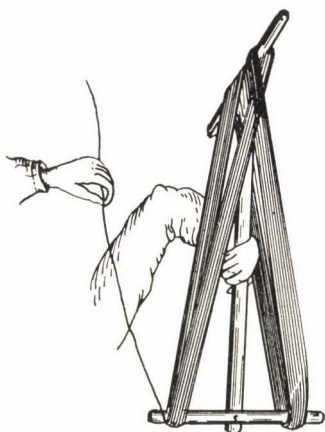
Csűry Bálint a nyelvjárási szókincsgyűjtéssel kapcsolatban mindig pontosan megkívánta a pontos néprajzi háttér megadását. Néhány fontosabb tanulmányt említek a Csűry-iskola munkásságából: Nagy Jenő, A népi kendermunka Magyarvalkón (Debrecen, 1938.), Pető József, A debreceni tímárok céh- és mesterségszavai (Debrecen, 1938.), Bolla József, A népi konyhamesterség műszókincse (Debrecen, 1939.), Balassa Iván, A debreceni cívis földművelésének munkamenete és műszókincse. (Debrecen, 1940.), Imre Samu, A felsőöri földművelés (Kolozsvár, 1942.), Vámosi Nándor, A debreceni csizmadiák céh- és műszavai (Debrecen, 1942.).

E most felsorolt tanulmányok részletesen leírják a munkamenetet, megadják a népi terminus technicusokat, sőt a tanulmányok végén a szakkifejezések szótárszerű feldolgozást is nyújtnak. Mai néprajzi szempontból e tanulmányok talán nem elég pontosak, de abban az időben e tanulmányok igen jelentősek voltak. Arra is találunk már kísérletet, hogy középiskolás tanulókat is bevezessünk a néprajzi, nyelvjárási gyűjtésbe. L. pl. Végh József, Táj- és népkutatás a középiskolában (Budapest, 1942.). E kötet a jobb iskolai gyűjtéseket is tartalmazza; többre, így Papp László, A föld megmunkálása Hosszupályiban, Mikó Sándor, A lóra vonatkozó népi ismeretek Nagylétán, Nagy Kálmán, A kender megmunkálása Csengersimában című tanulmányaira tudományos kiadványokban is hivatkoznak.

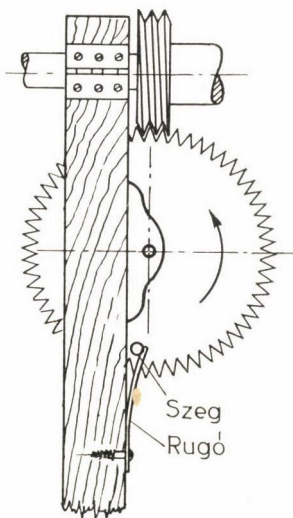
A Csűry Bálint megindította nyelvjárási (részben néprajzi) anyaggyűjtő munkának Csűry Bálint korai halála (1941-ben) és a második világháború vetett véget.

A regionális nyelvjárási szótárakon és szókinccstanulmányomon kívül nagy hasznát látja a néprajz a nyelvjárási atlaszoknak is, amint majd a nyelv-tudomány is sokat meríthet majd a most készülő néprajzi atlaszból.

A nyelvatlaszok általános jelentőségéről nem szükséges szólnom. Elég, ha felhívom a figyelmet arra, hogy 1969-ben megjelent A magyar nyelv-járások atlasza I. kötete, 1971-ben a II. kötete is. Gyűjtötték: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. Szerkesztette Deme László és Imre Samu. 1959 elején megjelent Végh József, Őrség és hetési nyelvatlasz című munkája is. Mutatványként közlök egy lapot az Őrségi és hetési nyelvatlaszból a hozzátartozó kommentárral együtt. 200. *motóla* 1, 201. *motóla* 2.

Ásop

A motolla számláló szerkezete. Egy fordulatra egy foggal moz-dul el a fogaskerék. A szeg 60 fordulat után ér körül. Ekkor a rugót felemeli, s a rugó egyet kattán (60 szál egy *kötet*).

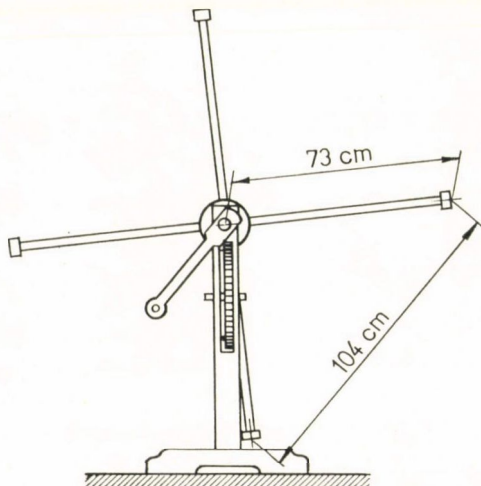
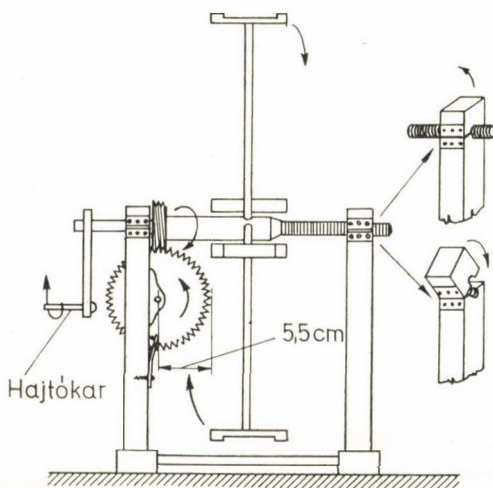
A nagy magyar nyelvatlaszból nagy terjedelme miatt nem mutathatok be egy lapot. De hogy a nyelvatlasz milyen kincsesbányája nemcsak a nyelvtudománynak, a néprajznak, a gazdaságtörténetnek, növény- és állatföldrajznak, hivatkozom Deme László–Imre Samu cikkére (Magyar Tudomány 1962, 550–1). A nagy magyar nyelvatlasz első két kötete főleg lexikális anyagot tartalmaz, sok a néprajzi vonatkozás. Hadd emeljem ki a sok közül pl. a *hámfa* (I. kötet 150.) és *nyomórúd* (I. kötet 165.) lapot.

Idézet az Őrségi és hetési nyelvatlasz szövegmagyarázatából.

Kutatóterületünk minden pontján ismeretes az országsszerte használatos *motolla* a fonálnak az orsóról való leszedésére. Ez kb. egy vagy másfél méter

hosszú rúd, a két végén keresztben álló keresztfa. (A Hetésben az alsó keresztfa íveltén hajlított.) Neve *ásop áspulufa*. Az *ásop* szó (az olasz *aspo* átvétele (EtSz.)) Dél-Dunántúlon járatos, máshol a *matolla* (szláv jövevényszó, vö. déli-szláv *motovilo* [Kniezsa, SzlJsz. I/1, 344–5]) és ennek különféle hangtani változatai ismeretesek (MNYA.). Kutatóterületünk északi részein már e nevet használják.

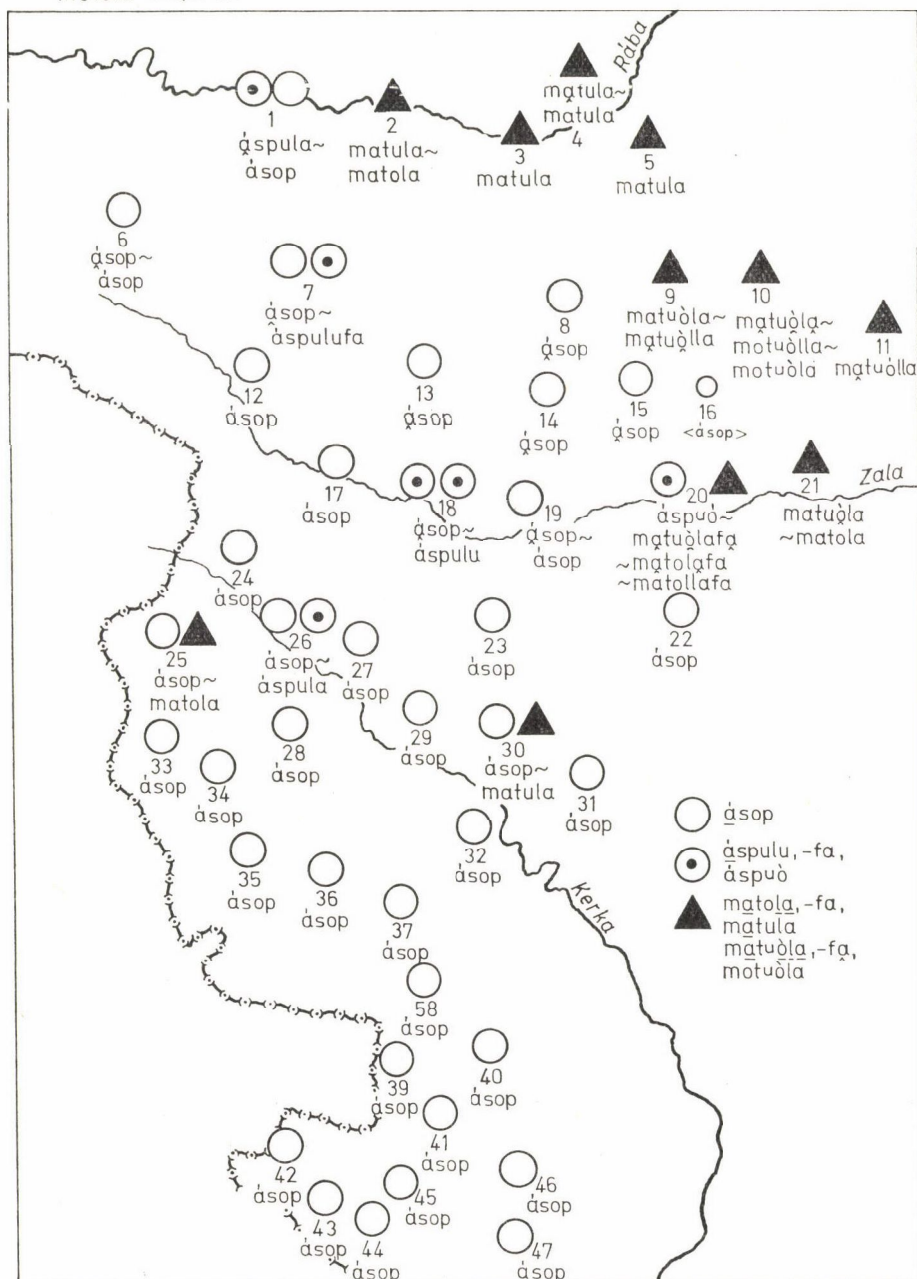
Motolla. Előlnézet

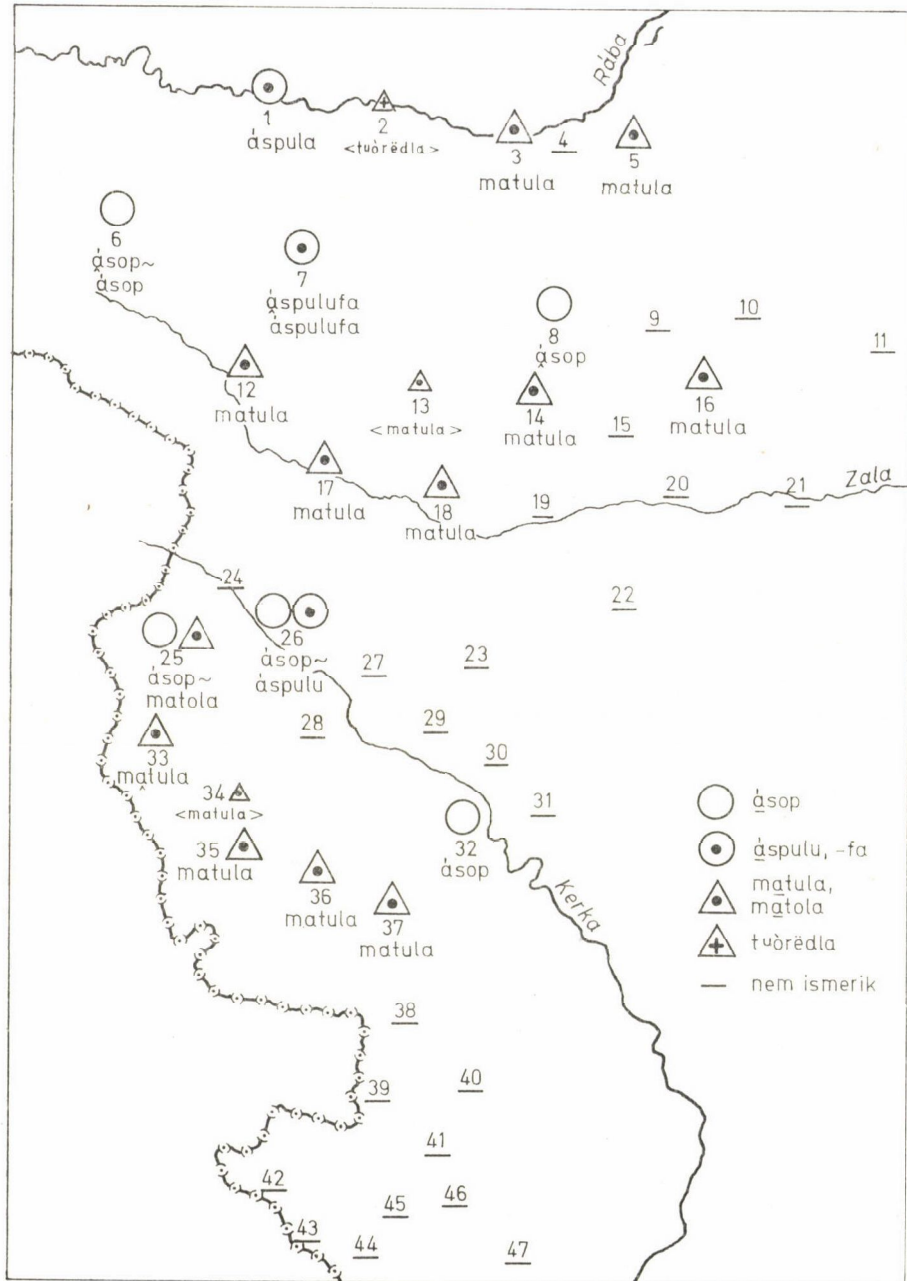
Motolla. Oldalnézet

Az *ásop*-on (*matollán*) kívül egyes kutatópontokon használják az előbbi szerszám gépesített változatát. Ezt kerékkel hajtják. A gép a fonalat meg is számolja.

motòla 'Haspel' (1)

motòla 'Haspel' (2)

5. A néprajzkutatók és a nyelvtudomány

Eddigi ismertetésemben nyelvészek olyan irányú munkásságával foglalkoztam, amely a szó és tárgy, a nyelvtudomány és a néprajz kapcsolatát mutatta. Rövidebben — a teljességre itt sem törekedve — hivatkozom a néprajztudósok ilyen irányú munkásságára is.

Ismeretes, hogy a régi néprajzos nemzedék mennyire fontosnak tartotta a nyelvészekkel való szoros együttműködést. Hadd utaljak itt azokra a speciálkollégiumokra, amelyeket Viski Károly tartott e tárgykörben (Filep Antal szóbeli közlése). Viski Károly hirdetett ilyen előadást is „A magyar nyelv néprajza” (Ethnographia 54, 265). Viski sok tanulmánya közül idézem Makkos fazáraink című tanulmányát: (Népr. Ért. 23, 41–45), Bátky Zsigmond idevonatkozó cikkei közül kiemelném A magyar „szoba” történetéhez (Népr. Ért. 23, 76–78, A magyar „konyha” történetéhez; uo. 23, 80–81, A magyar ház eredetéhez: uo. 22, 65–83, A „pest”-hez: uo. 24, 28–33). A régi nemzedékből megemlítem még Cs. Sebestyén Károly, A székelyház eredete: Népr. Ért. 33, 36–90 című tanulmányát. Sebestyén Károly tanulmánya szép példája annak, hogyan kell a néprajzi leírásnál a tárgyak, alkatrészek és a munkamozzanatok nevét is gondosan, nyelvjárási formában feljegyezni.

Fentebb (2/b) már utaltam rá, hogy Kniezsa István felhasználta tanulmányaiban a néprajztudósok, különösen Györffy eredményeit. Györffy István egész munkássága a nyelvtudomány és a néprajz szoros kapcsolatát mutatja. Hadd emeljem ki a Gazdálkodás című nagy összefoglaló tanulmányát a Magyarság Néprajza II. kötetében (Budapest, 1934.), a kisebbek közül pedig Takarás és nyomtatás az Alföldön (Népr. Ért. 20, 1–46) című tanulmányát.

Györffy e tanulmányában — írja róla Tálasi István (Ethnographia 68, 219) — „munkatípusok formájában választja külön az aratás és takarás mibenlétét, az alapvető terminológiai különbségekre is kitér.” «A sarló . . . a rozstermelő, homokos vagy magasabban fekvő dombos vidéken volt használatos» (Györffy i. m. 3) . . . «Az aratás szót az Alföld felkutatott részein csak a múlt század 80-as évei óta használják, azelőtt kizárólag csak *takarást* mondtak. Kecskeméten, Szegeden s az egész Dunántúlon kaszával is *arat-tak*» (Györffy i. m. 3). Györffy munkáját kommentálva írja Tálasi István, hogy Györffy 1934-ben a Magyarság Néprajza II. kötetében nézeteit egyben-másban módosította. Így pl. korrigálta a nomád folytonosságról vallott felfogását, s a kötetlenség (takarás) kialakulását a hódoltsági viszonyokkal hozza összefüggésbe, s kijelenti, hogy csak az Alföld egy részén mutatkozik, főként, ahol egykor állattenyésztésből éltek, itt magát az aratást is takarásnak mondják. . . . Györffy tanulmánya által indul a néprajzban, a nyelvtudományban az a gondolat . . . , hogy az alföldi *takarás*, a kaszával végzett exkluzív szemnyerő művelet neve, eredetileg szénaműveleti szó (vö. Tálasi i. m. 220).

Györffy István tanítványa, Tálasi István, a jeles néprajzprofesszor bölcsészetdoktori értekezésében: A kiskunsági pásztorkodás. Budapest 1936. (bővített átdolgozott kiadásában: A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936.) az egykori mezővárosok levéltári anyagából a kiskun telepítések

történeti anyagából a pásztorkodásra, sőt a régi földművelésre vonatkozóan is — nyelvjárástörténeti szempontból is hasznosítható — igen gazdag anyagot tár fel, a paraszti műszók jelentésének, fogalmi tartalmának pontos tisztázásával.

A néprajz és a nyelvtudomány eredményeinek gondos egymásraépítésével írta meg Tálasi István A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben (Ethnographia 68, 217—251) című kitűnő tanulmányát. Bevezetőül Tálasi a következőket mondja „A nyelv és a termelés kölcsönviszonyának vizsgálata különös jelentőségű etnográfus és nyelvész számára, ha olyan korszakokat tekint át, amelyekben a termelőerők kifejlődése során alapvető változás indul meg, illetve van folyamatban. Az aratóeszközök átváltásának menete, tehát az áttérés a sarlótól a kasza alkalmazására, e használatával együttjáró munkafolyamatok és munkafázisok tapasztalati kialakítása az eszközváltást végrehajtó népeknél sok azonosságot mutat, s ugyancsak nyelvileg is kimutathatók azonos jelentésmegfelelések” (i. m. 217.). Tálasi a következőkben foglalja össze a tanulmánya eredményeit: 'Messis', 'Ernte' értelemben nyelvünkben két szó volt, ill. van használatban: az *aratás* és a *takarás*.

Aratás szavunk a 'metsz, vág, nyír' alapjelentésű, s idővel, de viszonylag korán jelentéstanilag differenciálódott *arat* szóból származik, amelynek első földművelési tartalma: *gabonát vág*, a korábbi századokban *sarlós-művelet*-ként. Az *arat*, ill. az *aratás* hovatovább magába szívja azonban a 'szántóföldi felgyűjtés' értelmét is) sőt később más termények ill. termékek fel- ill. begyűjtését is, sőt használják átvitt értelemben is). Az eszközváltás megtörténte után a sarlóhoz tapadó képzet — esetleg nemzedékek során — eltűnik.

A 'messis' tartalmú *takarás* szavunk a 'collectio frugum' értelemben használt s egyszersmind 'gyűjt' alapjelentésű *takar* ige származéka. Szálas-terméknél a *takarás* első jelentése a 'felgyűjtés', majd hozzá kapcsolódik a vágási művelet, mint előfeltétel, s így jelentéstartalma egybeesik az *aratás* teljes munkaműveletével (de a 'hordás', 'elraktározás' jelentésváltozataival a művelet folyamatát és egyben végcélját is jelzi). Helyenként, illetve tájilag a (kötetlen) kaszás aratás megnevezésére használják, s ekkor a munkaanalógia szerint közelebb álló *s z é n a m ű v e l e t - t a k a r á s* befolyásolhatta a táji jelentés-differenciálódást, de ez viszonylag új jelentésvariáció, mert csak az eszközváltás óta jelentkezik” (i. m. 235).

Hasonló témakörrel foglalkozik Balogh István, A gabona betakarítása a XV—XVIII. században (Ethnographia 58, 270—291) című tanulmánya. Balogh István különös gonddal adja meg a népi terminusokat. Sok kiváló tanulmánya közül emlitem a következőket: Vontató és boglya (Népünk és nyelvünk 8, 122—123), A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században (Ethnographia, 76, 161—186, 77, 74—92).

A népi építkezés köréből a sok közül idézem Vargha László, A tilalmasi tanyák építkezése. Adatok a nagykunsgági népi építkezéshez (Budapest, 1940.) című művét. Vargha László a népi építkezések szerkezetét is pontosan megadja, most idézett munkájához 7 db nagy melléklet (műszaki rajz) tartozik. A régi nagy néprajzkutatóink nyomdokát követve gondja van arra, hogy leírása nyelvészeti szempontból is használható legyen.

A tárgy és a szó egységének elvét vallja Gunda Béla professzor az *Ethnographica Carpathica* (Budapest, 1966.) c. könyvében, amelyben főleg Közép-Európa és a Balti félsziget népi műveltségével foglalkozik. Bevezetőjéből idézem „A gazdálkodás, a társadalmi organizáció, a szokások, a népköltészet köréből ezeken a magashegyi területeken a kultúrának — természetesen már visszafejlődő — olyan ősi vagy ősi jellegű elemei maradtak meg, amelyeknek gondos ethnológiai elemzésével a prehisztórikus Európa kulturális alkatába pillanthatunk be. A bepillantásnál az elénk táruló kép körvonalai határozottabban bontakoznak ki, ha a népi műveltség jelenségei mellett tekintetbe vesszük a nyelvtudomány eredményeit is. A kitűnő indogermanistának, Meringer R.-nek a tanítása lebegjen előttünk, aki a „tárgyi” és „nyelvi” vizsgálatok szoros kapcsolatát hangsúlyozta s ebben a szellemben indította útnak 1909-ben *Wörter und Sachen* c. folyóiratát” (i.m. 9). Legálább cím szerint kell idéznünk Gunda Bélának a II. névtudományi konferencián tartott előadását: Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében (Névtud. tan. Nyelvtudományi Értekezések 71. Budapest, 1970. 213—219).

A nyelvi kapcsolatok gondos figyelembevételére törekszik Balassa Iván. Munkái közül hadd idézzem A magyar kukorica. Budapest, 1960. című tanulmányát. „Munkám . . . kísérlet, amely történeti, néprajzi, nyelvészeti és helyenként más anyagot is igyekszik összeegyeztetni, hogy hitelesebben rajzolja meg egyik legfontosabb gazdasági művényünk művelésének és felhasználásának néprajzi képét.

Adataim többsége néprajzi jellegű.

Feldolgozásom másik, meglehetősen nagyterjedelmű része nyelvészeti. Ennek összegyűjtésére átnéztem a legfontosabb nyelvészeti folyóiratokat, nyelvjárás-monográfiákat és tájszótárakat.

Mindennél azonban nagyobb jelentőségű az a szókincsgyűjtemény, melyet a készülő Magyar Nyelvatlasz-tól kaptam. A kukoricánövény részeinek legfontosabb terminológiáját találtam itt meg . . .” (i.m. 13—14).

Meg kell még említenünk Balassa Ivánnak Földművelés a Hegyközben (Budapest, 1964.) c. művét, továbbá a II. névtudományi konferencián tartott előadását: Földrajzi neveink és földhasználati módok (Névtudományi előadások. Nyelvtudományi Értekezések 71.) Budapest, 1970. 209—123).

A néprajzosok munkásságából ki kell emelnünk Barabás Jenőét is. Sok tanulmánya közül hadd említsük Zalai pajták című tanulmányát (A göcseji Múzeum jubileumi emlékkönyve. Zalacgerszeg, 1960, 277—288). Ő az egyik szerkesztője a magyar néprajzi atlasznak, amely a nyelvtudomány számára is sok tanulságot rejteget. Ebből megjelent Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából (Néprajzi Értesítő 49, 5—72).

Takács Lajos is figyelembe veszi a nyelvészet szempontjait. Munkái közül megemlítem a II. névtudományi konferencián tartott előadását: Az irtás-gazdálkodás régi módjainak emlékei a földrajzi nevekben (Névtudományi előadások: Nyelvtudományi Értekezések 70., Budapest, 1970. 219—224).

Örvendek, hogy a szó és a tárgy oksági elvet a fiatalabb etnográfus gárda is érvényesíti munkásságában.

Földes László, *Kosár*, karám, ól’ című tanulmányát idézhetnénk (*Ethnographia* 71, 437—453), amelyben nemcsak a kosár jelentésével, hanem a kosaraztatás földrajzi elterjedésével is foglalkozik. (Miközben a jószág, a

juh a földön levő füvet lelegelte, azt meg is trágyázta.) De ennél jelentősebb a Földes szerkesztésében megjelent két gyűjteményes kötet: Viehzucht und Hirtenleben im Ostmitteleuropa. Unter Mitwirkung von Martha Belényesi und Béla Gunda redigiert von László Földes. Budapest, 1961. — Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Herausgegeben von László Földes. Budapest, 1969. E két gyűjteményes kötetben, amelyben jól ismert hazai és külföldi szerzők tanulmányai olvashatók, Földes László nagy gondnal és fáradsággal állapítja meg és kurzíválja a népi terminus technikusokat, és a kötetek végén jó mutatókat találunk.

Kósa László, *Csép, csikó, másfélfa*: Magyar Nyelv 64, 456–459 című cikkében magyarázza, hogy a csép megjelölésére hogyan alakulhatott ki és terjedt el a *csikó* és a *másfélfa*. E szavak eredetével is foglalkozik.

Szabadfalvi József, A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez (Ethnographia 79, 338–349) című tanulmányában az *avar* és *gaz* szavak jelentősfejlődésével, a köznyelvitől eltérő sajátos népi gazdálkodási használatuk kialakulásával foglalkozik.

Paládi Kovács Attila, *Szüleség, szülés* (Magyar Nyelv 66, 90–3) című cikkében e szavakat korábbi szláv származtatásukkal ellentétben belső keletkezésűeknek tartja. Még ennél is érdekesebb a szerző, A széna takarása a magyar parasztságnál: Népi kultúra és népi társadalom IV. (Budapest, 1970. 7–38) című tanulmánya, amelyben kimutatja, hogy erdélyi területeken sok belső keletkezésű, magyar eredetű népi terminus technicus él a köznyelvi, irodalmi szláv terminussal szemben.

A folklór területén hadd említsük meg Szemerkenyi Ágnes, Voigt Vilmos, A termelés és nyelv kapcsolata a szőlőműveletekben (Ethnographia 81, 350–362) tanulmányát. E furcsa című értékes tanulmány a szőlások jelentésével, kialakulásukkal és funkciójukkal foglalkozik.

Nemcsak a tudományos következtetésekben nyújtanak a néprajzosok sokat a nyelvtudomány számára, hanem a folklóristák a népmese — és népköltészeti kiadványaikban is. — Régebben mi nyelvészek többször kifogásoltuk, hogy a népköltészeti kiadványokban az eredeti néprajzi szöveget sok esetben köznyelvesítették. Örömmel kell megállapítanunk, hogy az újabb folklór kiadványok — és ez nemcsak a nyelvészek és a néprajzosok közötti jó együttműködés gyümölcse, hanem főleg Kovács Ágnes fáradozásának az eredménye —, nyelvészeti szempontból is használhatók. Csúpan azt sajnáljuk, hogy tanácsaink ellenére néprajzos kollégáink továbbra is használják a köznyelvi helyesírás *ly* betűjét. Azt pedig sajnos nem lehet mindezt könnyen megállapítani, hogy a köznyelvi helyesírás szerint *ly*-jel jelölt betű milyen hangot jelöl: *ly*-et, *l*-et, vagy *j*-t.

Nyelvészeti szempontból is jól használható Balassa Iván, Karcsai mondák (Budapest, 1963.) című műve. Az új magyar népköltési gyűjtemény közül hadd említsem a következőket: Ámi Lajos meséi. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Erdész Sándor (Budapest, 1968.), Ruszkovics István meséi. Gyűjtötte Erdész Sándor és Halmos István. (Budapest, 1968.). Ez utóbbi szövegjegyzésében sokat segített Balogh Lajos.

Megközelítő hangtani hűséggel közli a verseket A magyar népzene tára. Szerkesztette Bartók Béla és Kodály Zoltán. Sajtó alá rendezte Kerényi György, majd Kiss Lajos és Rajeczky Benjámin. I. Gyermekjátékok (Buda-

pest, 1951.), II. Jeles napok (Budapest, 1953.), III. Lakodalom (Budapest, 1955., 1956.), IV. Siratók (Budapest, 1966.).

Örvendetes, hogy az önkéntes néprajzi gyűjtőpályázatok magnetofonról készített szövegjegyzései nyelvészeti szempontból is jól használhatók.

6. A nyelvjárási és néprajzi gyűjtések

Cikkemben eddig arról beszéltem, hogy a nyelvtudósok és a néprajztudomány művelői hogyan alkalmazták írásaikban a szó és a tárgy egységének az elvét. Nem írtam eddig szándékosan a jövő feladatokról, főleg a gyűjtésekről. A gyűjtések fontosságáról és sürgősségéről sokszor leírták már, hogy üttött a 24-ik óra. Ez a felhívás ma nagyon is időszerű. Ismeretes ugyanis, hogy a felszabadulás után bekövetkezett nagy gazdasági, társadalmi változások, az urbanizáció, a művelődési forradalom terjedése megváltoztatták a magyar falu életét. A hagyományos gazdálkodás, életmód és építkezés emlékei gyorsan tűnnek, az évszázados szellemi hagyományok őrző egy-két évtized múlba kihálnak.

Bárcsi Géza. A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai című akadémiai előadásában (MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VI. 59–87) nagyon fontos feladatnak tartja a nyelvjárási anyag gyűjtését. Tudjuk, hogy nyelvtörténeti kutatásunknak, ha valóban fejlődésre, pontosabb eredményekre törekszik, s nem elégszik meg az eddigi ismeretek újrakérődzésével, bőséges, friss, eddig ki nem lúgozott anyagra van szüksége. . . . Két olyan forrásunk van . . . , amelytől újat, nyelvünk történetére vonatkozó nézeteink módosítását, helyesbítését várhatjuk: mégpedig nyelvemlékeink tüzetesebb kiaknázása és nyelvjárásaink alaposabb feltárása (i.m. 61).

Mind a törvénykutató, mind a rendszervizsgáló, mind pedig az alkalmazott nyelvtudomány számára . . . a nyelvjárások tanulmányozása fölötté fontos. Ha vele kapcsolatos feladatainkat röviden össze akarjuk foglalni, három pontban fogalmazhatjuk meg a követelményeket: 1. hozzáférhetővé tenni a tudomány és a nyelvművelés számára az eddig összeszedett, de elszórtsága miatt nehezen értékesíthető anyagot, 2. g y ű j t e n i, g y ű j t e n i, g y ű j t e n i, (a kiemelés tőlem. V. J.), tudományos pontossággal, kifinomult módszerrel és tervszerűséggel, 3. feldolgozni a gyűjtötteteket . . . (i.m.63).

Magam a nyelvjáráskutatás feladatairól három alkalommal is írtam (Magyar Nyelvjárások II. 43–58, uo. VI. 103–109, Magyar Nyelv LIX, 265–279, 60, 290–303). Az utóbbi megjelent az MNYTK 109. sz. kiadványaként: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar nyelvjárási szókincsarchívum terve. A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagának és szókincsének gyűjtése. Budapest, 1964. Itt csak a legfontosabbakat ismételtem meg. Noha a magyar nyelvjáráskutatás és az egész magyar nyelvtudomány szempontjából a legfontosabb feladat a regionális nyelvjárási szótárak elkészítése volna (pl. Szamosháti Szótár), nincs lehetőségünk, hogy ilyen gyűjtőfeladatokkal tehetséges vidéki magyar szakos kollégáinkat megbízzunk, ezért vetettem fel, hogy önkéntes gyűjtőkkel részletes kérdőívek alapján gyűjtessük össze a paraszti gazdálkodás szakszókincsét és ismeretanyagát. Három kérdőív elkészült: 1) Végh József:

Szántás-vetés (Budapest, 1962), 2) Hofer Tamás—Végh József: Aratás (Budapest, 1964.), 3) Balogh István—Végh József: Hordás-nyomtatás-cséplés. 1. rész (Budapest, 1976). Az első kérdőívre mintegy 100 helyről (ha nem is egyenletes szórásban) érkezett be megbízható, jó leírás. A 2. és 3. kérdőívre még kevesebb választ kaptunk. Reméljük, hogy a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatainak újjászervezése e nagyobb munkát igénylő gyűjtések fellendítését is magával hozza. Ha e gyűjtéseket 20 éven belül sikerrel elvégezhetnénk, akkor elkészíthetnénk egy magyar nyelvjárási szótárt, mint amilyent a finnek készítenek. (A- K-ig az előszerkesztés megtörtént, sőt próbacikkeket is közöltek már: Suomen murteiden sanakirja. Koevihko. Helsinki, 1970. Päätoimittaja Tuomo Tuomi). Megvethetné ez a gyűjtés egy paraszti enciklopédia alapját is. Hogy a nyugati országok e téren ilyen irányú vállalkozásaikkal milyen nagy jelentőségű anyagot bocsátottak a tudományos világ számára, arról bővebben írok a fent jelzett cikkemben.

A néphagyományaink gyűjtése iránti érdeklődésünk ismét az egész ország figyelmének központjában van. Nagy segítséget jelentenek a minden megyében működő honismereti szakkörök, főleg az iskolai szakkörök.

A nagyüzemi szocialista mezőgazdálkodás kialakítása folytán szerepüket veszítik, és így gyorsan feledésbe merülnek a tájékozódásra szolgáló földrajzi nevek, amelyek múltunknak beszédes emlékei. Zala megyéé az érdem, hogy földrajzi nevei gyűjtését elvégeztette, és a mintegy 30 000 nevet tartalmazó kötetet kiadta 1964 végén: Zala megye földrajzi nevei. (Végh József irányításával, Ördög Ferenc vezetésével gyűjtötték a Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak. Közzétette Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc, Kerecsényi Edit; szerkesztette Papp László és Végh József). Zala kezdeményezése országos gyűjtést indított útjára. A lelkes vidéki tanárok, tanítványaik és más önkéntes munkatársak segítségével befejeződött a gyűjtés Scmcgy, Vas megyében is, a befejezéshez közel áll Győr-Sopron megyében. Szabolcs-Szatmár megyétől megjelent a baktalórántházi járás anyaga Mező András gondozásában 1967-ben és 1970-ben megjelent a Heves megye községeinek mintegy 40%-át jelentő egri járás földrajzi neveinek az anyaga is. (Közzétette Pelle Béláné, szerkesztette Papp László és Végh József). Az utolsó öt esztendőben — jobbra az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének irányításával — az országnak több mint egynegyed részén végezték el a földrajzi nevek feljegyzését. Ez a gyűjtés a megyei tanácsok megértő erkölcsi és anyagi támogatásával vált lehetővé. — Hogy a földrajzi nevek a nyelvtudományon és a néprajzon kívül milyen sokat jelentenek a történeti tudományoknak, sőt a növény- és állatföldrajznak is, azt a nyelvészek és a társtudományok képviselői is többször megírták. Tudományos igényességgel, de a művelt magyar nagy közönség számára is érthető formában megírta ezt Hadrovics László: Történelem és művelődés a földrajzi nevekben (Magyar Nyelvőr 88, 315—319).

7. Az együttműködés szükségessége

Cikkem bevezetésében arról írtam, hogy az egyetemes nyelvtudomány történetében több ízben előfordult, hogy egyes tudósok a nyelvészetet

igyekeztek elhatárolni a társtudományoktól, különösen a néprajztól. Ma nagyon sokat beszélünk az ún. komplex kutatásokról, hogy egy-egy tudományos kérdést több társtudomány együttes vizsgálatával lehet megoldani. Ámde a magyar nyelvtudomány és néprajztudomány utolsó 25 esztendejében is többször előfordult, hogy egyes nyelvészek kevésbé fontosnak tartották a néprajz szempontjainak érvényesítését. Más alkalommal meg a néprajz képviselői hátrították el maguktól a nyelvtudomány kívánságait a gyűjtés tervezése közben. Az indokolás rendszerint az, hogy nem lehet megkívánni a nyelvészettől a néprajzi képzettséget és fordítva a néprajzosoktól a hangtani feljegyzés pontosságát. Nem szükséges hangsúlyoznom, hogy mikor egy-egy ilyen jelszó felszínre kerül, sokat magával ragad. Maga az irányzat, a felfogás néhány év alatt helytelennek bizonyul, de addig igen sok kárt tesz. Nem kívánjuk mi a néprajz és a nyelvtudomány feladatait összekuszálni. Jól tudjuk, hogy vannak sajátos néprajzi kutatási és gyűjtési témák, feladatok, amelyeknek a megoldására csak szakképzett néprajztudós vállalkozhat, éppenúgy vannak olyan nyelvészeti, nyelvjáráskutatói témák, ágak, amelyeket csak nyelvész művelhet. De ugyanúgy jól látjuk, hogy a néprajznak és a nyelvjáráskutatásnak sok közös gyűjtőtémája van, ilyen pl. az általunk szorgalmazott hagyományos paraszti gazdálkodás. A gyűjtés folyamán egyaránt kell érvényesíteni a néprajz és a nyelvjáráskutatás szempontjait.

Hadd említsük meg, hogy mi nyelvészek a néprajzosoktól azt kérjük, hogy gyűjtésük folyamán pontosan állapítsák meg a tárgyak és alkatrészek pontos népi nevét és jelentését (a kutatók alkotta terminusokat ne keverjék össze a népiekkel), írják le a munkafolyamatok műszavait is. Semmiképpen sem kívánjuk azt, hogy a néprajzosok a hangtani finomságokat jelöljék. Elkészítettük a Hangjelölési útmutatót az önkéntes nyelvjárási gyűjtők számára. Ez megjelent a Magyar Nyelvőr 94, 94–98. lapon. Ez az átírás csak a fonematikus hangjelölést kívánja meg az önkéntes gyűjtőktől, vagyis azt, hogy feljegyzésükben jelöljék a magyar nyelvjárási hangrendszer minden olyan elemét, amely önálló hangeszköznek tekinthető. Tehát jegyezzék fel a magyar nyelvterület legnagyobb részén és a köznyelvi kiejtésben is többfelé meglevő zárt *ē* hangot, palóc területen jegyezzék fel a jésített *ly*-t, egyebütt írjanak fel *l* vagy *j* hangot, ami a vizsgált területen van. A hangkapcsolatok írásában az *l+j* kivételével (amelyik a magyar nyelvterületen háromféleképpen realizálódik: palóc területen *ly*, Nyugat-Dunántúlon *ll*, egyebütt *j* vagy *jj*) a köznyelvi helyesírás szabályait alkalmazhatjuk. Ez az egyszerű feljegyzési mód visszakanyarodik a Krizától alkalmazott átíráshoz. Nem a finomkodó fonetikai pontosságot, hanem csak a nyelvi hűséget kívánjuk meg a gyűjtőktől.

Az utolsó évek folyamán úgy tapasztaltuk, hogy hasznos volt, hogy a nyelvjárási gyűjtőktől a néprajzi igények kielégítését is megkívántuk. Úgy hisszük, hogy a néprajzi gyűjtésekben is eredményes volt a nyelvészeti szempont érvényesítése. Természetes, hogy az adatok értékelésekor elkülönül a néprajzos meg a nyelvész munkája.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Folklór és szociolingvisztika

*sed stylus ethnicus atque poeticus abjiciendus
laus perit illius.*

(Bernardus Morlanensis)

1. Első tekintetre meglepő, hányszor fakadt nyelvelmélet a nem hivatásos művészetek nyelvi megnyilvánulásainak elemzéséből: hányszor általánosították észrevételeiket egészen a nyelv teóriájáig azok, akik a természeti népek mítoszaival, a hajdankor poézisével, vagy akár a népköltészet jelenségeivel foglalkoztak. Azt mondhatnánk, a szinte minden tudományos felfedezéshez szükséges másratalálás, a megszokott formáktól eltérőnek megpillantása, hogy azután az így „más-létében” megfigyelt jelenség igazi lényegének feltárása bekövetkezzék, a nyelvelméletben feltűnően gyakran társult a természeti népek, a folklór, esetleg az ősköltészet kutatásával. Anélkül, hogy teljességre törekednénk a felsorolásban, ide idézhetnénk Montaigne, Vico, Rousseau, Herder, a Grimm-testvérek, Karl Wilhelm von Humboldt, Bastian, Wundt, Freud, Cassirer, Sapir, Whorf, de akár Wittgenstein, Husserl, Lévy-Bruhl, Durkheim, Malinowski, Lévi-Strauss és mások nyelvelméletét. Mindezekben — több-kevesebb következetességgel és kisebb-nagyobb etnológiai hozzáértéssel — a tágan értelmezett néprajzi adatok vetnek fényt a nyelv általában vett tulajdonságaira, különösen a nyelv társadalmi szerepére. E nagy tudománytörténeti vonulat értékelő vizsgálata egyaránt érdeke lenne a nyelvtudománynak és a néprajztudománynak, mindazáltal kellő szinten egyik tudományszak sem dolgozta fel a maga tudománytörténete számára.¹

Ennek a hiánynak leginkább abban láthatjuk az okát, hogy előbb bizonyos elméleti tisztázást kell (vagy kellene) elvégezni, amelynek során az „etnológiai” vagy „néprajzi” ihletésű nyelvelméletek alapját képező anyagot nagyobb összetevő csoportjaira kell bontanunk.

2. Az őstársadalmak nyelvi jelenségeiről közvetlen adatunk voltaképpen nincs. Az analógiaként felhozott természeti népek nyelvhasználatát sem azonosíthatjuk minden további nélkül az ősnelv használatával — a termé-

¹ G. Cocchiara, Az európai folklór története. Bp. 1962. — David L. Olmsted, Ethnolinguistics so far. Norman, Oklahoma, 1950. (Studies in Linguistics — Occasional Papers: 2) — Harry Hoijer, Anthropological Linguistics. In: Chr. Mohrmann—A. Sommerfelt—J. Wathmough, ed., Trends in European and American Linguistics 1930—1960. Utrecht, 1961. 110—127.

szeti népek nyelvei minden kezdetleges, vagy archaikus vonásuk ellenére is évezredes történettel rendelkeznek, és a természeti népek társadalomszerveződésének vizsgálata eredményeinek analógiájára úgy vélhetjük, hogy az egyszerűség rendkívül bonyolult stagnálást képvisel voltaképpen. Nem igazolhatók azok a régebben és újabban egyaránt elhangzó elképzelések, amelyek szerint a természeti népek múltja valamelyes változatlan, „hideg” történelem lenne, sokkal inkább azzal számolhatunk, hogy a más, fejlettebb társadalmi formációba való átlépés gyakorlati lehetőségétől megfosztva, e társadalmak a maguk keretei között egyre áttételesebb, egyre bonyolultabb módon szervezték társadalmi életük primitív mintáit. Szinte közvetlen analógiaként² ugyanezt mondhatjuk nyelvükről is: az egységes nyelvek helyett csoportok közlésformái (dialektusok, lokális idiómák, társadalmi csoportok nyelvi formái) uralkodnak, amelyeket primitívnek, kezdetlegesnek nevezhetünk, de egyszerűnek semmi esetre sem.

Természetesen az osztálytársadalmak előtti fokozat nyelvi jellemzését csak gondos összehasonlító kutatással lehet elvégezni, területenként, akár kontinensenként összegezni, és csak ezután általánosítani olyan mértékben, hogy megállapíthassuk, milyen is „a” primitív nyelv.³ Ezúttal nem is mélyedhetünk jobban e kérdéskörbe, megemlítésére inkább a későbbiek körülhatárolása érdekében volt szükség.

3. A folklór nyelvi jellemzését tekintve, előbb ismét társadalomtörténeti kategóriákból kell kiindulnunk. Ha folklórnak nevezzük az osztálytársadalmak elnyomott osztályainak teljes szellemi kultúráját, e kereten belül kell keresnünk a „folklór jellegű nyelvi tények” leírását és magyarázatát. E feladattal kapcsolatban két tévedést kell eloszlatnunk, illetve két témát kell érintenünk.

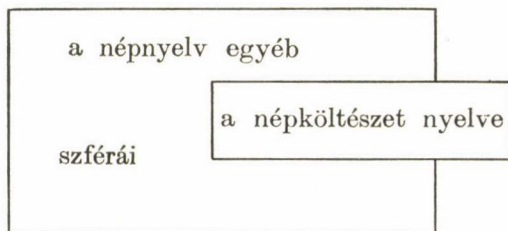
3.1. Egyrészt időnként felbukkan az a nézet, amely a folklórt azonosítja a népköltéssel, ennek megfelelően a folklór nyelvészeti vizsgálatát egyegyedül a népköltészet alkotásainak nyelvi vizsgálatára korlátozza. E tévedésnek (vagy nevezzük inkább hagyományos gyakorlatnak?) magyarázata elsősorban egy terminológiai sajátosság: jelesen az, hogy a folklór (angol *folk-lore*) szó, eredeti értelmével szemben, amely általában a „népi tudást” jelöli, és ily módon természetszerűen szélesebb kategóriát képvisel, mint a népköltészet — néhány országban a „folklór” szó inkább vagy kizárólag csak népköltészetet jelent.⁴ A magyar folklorisztika, mint neve is mutatja, a

² Ennek a gondolatnak immár klasszikus érvényű megfogalmazója Lévi-Strauss, aki egyébként éppen homlokegyenest eltérő következtetéseket von le mindebből. Claude Lévi-Strauss, *L'analyse structurale en linguistique et en anthropologie*. In: *Anthropologie structurale*. Paris, 1958. 37–62. (eredetileg: 1945) — *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris, 1967. (eredetileg: 1949) — *Language and the Analysis of Social Laws*. *American Anthropologist* 53 (1951) 155–163.

³ Ebbe az irányba mindmáig a legjobb bevezetés, illetve előtanulmány az afrikanista Greenberg néhány általános nyelvészeti dolgozatának gyűjteménye. Joseph H. Greenberg, *Essays in Linguistics*. New York, 1957. (Viking Fund Publications in Anthropology: 24).

⁴ Erről legutóbb: V. Je. Guszev, *Esztetika folklora*. Leningrad, 1967. Különösen 57–97.

„folklor” szó szélesebb értelmezését fogadta el és használja,⁵ ennek megfelelően a folklór-lingvisztika keretein belül megkülönbözteti egymástól a népköltészetnek és a nép mindennapi közlésének, vagyis teljes nyelvi szférájának vizsgálatát. Természetesen a népnyelv és a népköltészet nyelve szorosan összefügg egymással, a népköltészet nyelve is a népnyelv keretébe tartozik, később azonban még konkrét példákkal igazolhatjuk, hogy a népköltészet egész nyelvi szféráját nem jellemezhetjük a népnyelv máshonnan is ismert jelenségeivel; valamint a népnyelv teljes egésze sem válik semmikor a népköltészet nyelvében aktualizálttá. Grafikusan (de az egyes tartományok arányát nem érzékeltető rajzzal) így ábrázolhatnánk ezt az összefüggést:

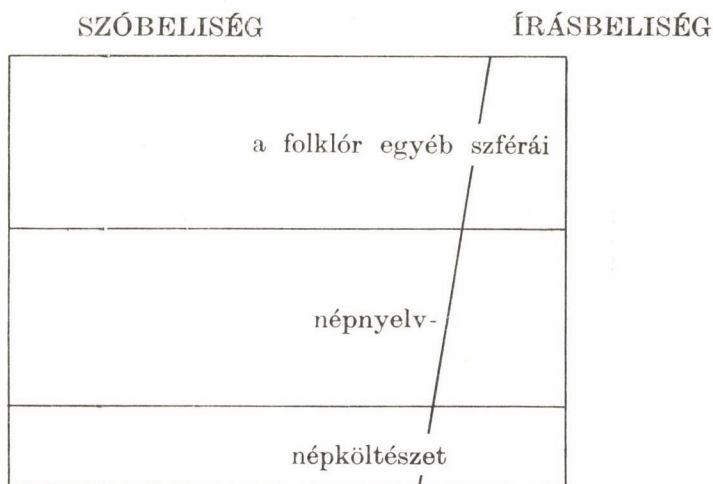

1. ábra

3.2. Szintén tévedésnek, vagy legalábbis túlzott egyszerűsítésnek kell neveznünk azt a véleményt, amely a népköltészet, vagy akár a népnyelv egészét a szájhagyományozás folyamatához kapcsolja. Később még lesz alkalmunk a szájhagyományozás formáival részletesebben foglalkozni. Most csupán azt kell leszögeznünk, hogy a szóbeliség megtalálható a népköltészet, a népnyelv, a folklór határain kívül is. Éppen napjainkban, amikor a film, a rádió, a televízió megsokszorozta a szóbeliség jelenlétét mindennapjainkban (és e megnyilvánulások jelentős része, mint az interjúk, eleven közvetítések, rögtönzések, nyilatkozatok, kommentárok, telefonkapcsolásos műsorok, stb. egyáltalán írásos forma vagy előzmény nélkül, orális közlés útján jönnek létre), nyilvánvaló, hogy a szóbeliséget nem korlátozhatjuk a folklórra illetve népnyelvre. Másrészt viszont a folklór bizonyos szféráiban az írásbeliség is megtalálható. Nem csupán az iskoláztatás, a hivatásos kultúra és a népi kultúra között található számos közvetítő réteg (ponyvaárusok, diákok, papság, katonaság, stb.) használja fel időnként és kisebb-nagyobb mértékben az írásbeliséget, hanem magán a népköltészetben, a folklóron belül is ismerjük az írásos formák bizonyos jelentkezését. Paraszti önéletrajzok, verses levelek, kéziratos énekeskönyvek, nótáskönyvek, de akár kalendáriumszerű feljegyzések, másolatgatott imádságok, varázsszövegek, ételreceptek, gyógyítókönyvek évszázadok múltja igazolja, hogy az írásbeliség bizonyos fokig behatolt a paraszti kultúrába, és ennek megfelelően természetesen a népnyelvbe, a népkölté-

⁵ Erről legutóbb: Szigeti József—Zoltai Dénes szerk., *Esztétikai Kislexikon*. Bp. 1969. 109–110.

szetbe, a folklór területére is.⁶ Szóbeliség és írásbeliség viszonyát a folklórban hasonló rajzzal ábrázolhatnánk (itt is figyelmen kívül hagyva az egyes tartományok nagyságát, méretükkel utalva azonban a köztük fennálló arányviszonyokra):

2. ábra

Természetesen szóbeliség és írásbeliség viszonya, aránya népenként, társadalomtörténeti korszakonként, népköltészeti műfajonként, sőt akár egyedenként is meglehetősen változik. Pontos felmérését csak részletes vizsgálatok útján lehetne elvégezni.

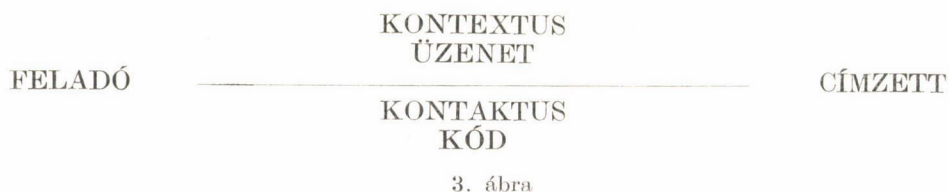
3.3. Mindezekből azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy célszerű különbséget tennünk a folklór különböző szférái között, és amikor a folklór jelenségek nyelvi megnyilvánulásainak szociolingvisztikai elemzését kívánjuk elvégezni, e különbségekre mindig és nagy súllyal rá kell mutatnunk.

4. Mind a nyelvtudományban, mind az etnográfiai-folklorisztikai kutatásokban újítság erejével jelentkeztek azok az elgondolások, amelyek a nyelvi közlés modelljét próbálták pontosabbá tenni. Mivel ezen kísérletek közben bizonyos folklorisztikai megjegyzéseket, tényeket is felhasználtak, illetve továbbfejlesztettek, célszerű ezek nyomkövetésével megkísérelni azt, hogy a folklór nyelvi megnyilvánulásait rendszerezhessük.

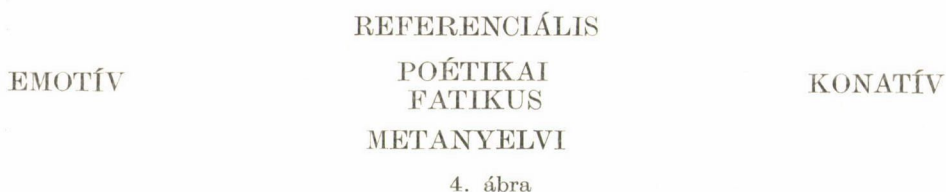
⁶ Mindezzel részletesen, különböző szempontokból foglalkozott a Budapesten 1969. júniusában a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja rendezésében, Ortutay Gyula elnöketével „A szájhagyományozás törvényszerűségei” címmel rendezett nemzetközi szimpózium, amelynek anyagát most rendezik sajtó alá. Itt különösen V. Je. Guszev, R. Niculescu és Ortutay Gyula elméleti előadásai érdemelnek figyelmet.

4.1. 1929-ben, a Schrijnen-émlékkönyvbe írott tanulmányukban Bogatürjov és Jakobson a folklór sajátságosságát úgy kísérelték meghatározni, hogy az irodalmat a *parole*, a folklórt a *langue* nyelvi analógiájára képezték, és ennek alapján tűzték ki célul az irodalomtudomány és folklorisztika „szétválasztását” és „a folklorisztika autonómiájának helyreállítását”.⁷ Tanulmányukban felbukkan a folklór és általában a szájhagyományozás megkülönböztetése is, e gondolatot azonban nem fejtik ki kellőképpen, és sem a folklór, sem a szájhagyományozás fajtáiról nem emlékeznek meg.⁸

4.2. Jakobson 1958-ban, amikor a bloomingtoni stílus-konferencia egyik zárőelőadásában a nyelvi közlés kommunikációelméleti modelljét felvázolta, több ízben is foglalkozott a folklór sajátságos problémáival. Mint ismeretes, Jakobson a nyelvi közlés 6 tényezőjét

és ennek megfelelően a nyelvi kommunikáció hat alapfunkcióját

különbözteti meg.⁹ A hat funkció felsorolása közben gyakran idéz folklór és népköltészeti példákat. Érdemes ezeket sorra venni.

A konatív (egyébként általánosnak tartott és más példával bemutatott) funkcióval kapcsolatban megjegyzi, hogy bizonyos *j á r u l é k o s n y e l v i f u n k c i ó k* könnyen levezethetők belőle, így a mágikus varázsfunkció.¹⁰ A fatikus funkció elemzésekor (a szó és fogalom egyébként, mint köztudott, az etnológus Malinowskinak a természeti népek szokásszerű kommunikációját leírásából származik) említi, hogy ez kifejezésre juthat szertartássá vált formulák bőséges változatai, egész dialógusok által, amelyek-

⁷ P. G. Bogatürjov—Roman Jakobson, A folklór sajátos alkotásmódja. In: Roman Jakobson, Hang—Jel—Vers. Bp. 1969. 329—346, 432—433., különösen: 346.

⁸ Uo. különösen 344—346.

⁹ Uo.: Nyelvészet és poétika 211—257, 425—428., ez: 216, 223.

¹⁰ Uo. 219.

nek egyetlen céljuk a kommunikáció meghosszabítása. Azt is hozzáteszi mindehhez, hogy a fatikus funkció megtalálható már az állati kommunikációban, és a kisgyerekek is leghamarabb élnek vele, már akkor, amikor még a referenciális funkció felhasználására képtelenek.¹¹

A poétikai funkcióval kapcsolatban részletesen idéz különböző népköltészeti jelenségeket. A szerb epikus énekek metrikája¹² teljes poétikai értékű metrikai rendszerként szerepel. A Nyugat-afrikai efik verses találós kérdések a metrika tonemikus lehetőségeinek igazolására említetnek.¹³ E példák mind azt bizonyítják, hogy Jakobson véleménye szerint a folklór és népköltészet keretében a poétikai funkció metrikus síkon megvalósulhat.

Ezzel kapcsolatban rögtön meg kell jegyeznünk, hogy Jakobson egyik fő tétele: valamely közleményben a poétikai funkció megléte még nem bizonyítéka annak, hogy az illető alkotás művészi termék. Noha e kijelentést kissé általánosítva teszi, mégis nyilvánvaló a megfogalmazásból, hogy Jakobson itt elsősorban éppen a metrikai sémák meglétére gondol: „A vers így ténylegesen túlmegy a költészet határain, de mindig magába foglalja a poétikai funkciót.”¹⁴

Jakobson poétika-elmélete szerint a poétikai funkció a legtisztább formában a párhuzamosságban, ez pedig a legtisztább formájában a népköltészetben mutatkozik meg. „A népköltészet nyújtja a költészet legvilágosabban körvonalazott és állandóan ismétlődő strukturális elemzésre különösen alkalmas formáit ... [a grammatikai párhuzamosságok] gyümölcsözően elemezhetők valamennyi nyelvi — fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikális — szinten.”¹⁵

Külön érdekessége van két kis megjegyzésnek a tanulmányban.

Az egyik mediterrán mesekezdő formulával (*aixo era y no era* = hol volt és nem volt) kapcsolatban ezt a magyarázatot olvashatjuk: „A poétikai funkciónak a referenciális funkcióval szemben megállapítható felsőbbisége nem szünteti meg magát a referenciát, hanem csupán többértelművé teszi. A kettős jelentésű közleménynek megfelel a kettős adó, a kettős címzett, és ezen felül a kettős referencia, ahol ez meggyőzően kifejezésre jut a különféle népek tündérmeséinek bevezetőjében” ...¹⁶ A másik helyen, ugyancsak a mesékkel kapcsolatban, más oldalról hivatkozik megint erre, a két funkció összefüggésére.

A nem-verses kompozíciók elemzésénél a poétika számára bonyolultabb problémák merülnek fel az egyes alkotások kompozíciójának megmagyarázásakor. „Ebben az esetben a szigorúan poétikus és szigorúan referenciális nyelv között van az átmenet. De Proppnak a tündérmesék szerkezetével foglalkozó úttörő monográfiája megmutatja, hogy a következetesen szintaktikai megközelítés milyen nagy segítséget nyújthat a hagyományos cselekményszkémák osztályozásában, és a felépítésük és ki-

¹¹ Uo. 220.

¹² Uo. 225, 227, 234—235.

¹³ Uo. 229.

¹⁴ Uo. 225—226, az idézet: 226.

¹⁵ Általában, és az idézet is: uo. 241—242. A zárójeles betoldás értelemszerű kiegészítés.

¹⁶ Uo. 245.

választásuk alapját képező rejtélyes törvények felderítésében. Lévi-Strauss új tanulmányai ugyanennek a szerkesztési problémának sokkal mélyebb, de lényegében hasonló megközelítését mutatják.¹⁷

Jakobson, amikor a poétikai funkciónak a referenciálisból való megszületésére utal, voltaképpen a költészet eredetének régóta firtatott kérdését érinti — ezért természetes, hogy válaszában éppen a folklór jelenségeiben véli felfedezni e folyamat bizonyosságát. Külön érdekessége a két mesei jelenség megemlítésének, hogy a másodikban voltaképpen a makroszegmentumokról, a morfológia és a kompozíció szintjéről a műalkotás szemiotikai szintjére való átbillenéséről beszél¹⁸, az előbbiben pedig a („kettős adó” és a „kettős címzett” említésével) alighanem az egyetlen olyan passzusát találtuk meg tanulmányának, amelyben elégedetlen a maga kommunikációelméleti poétikájával, és más irányban igyekszik tovább gondolni teóriáját. Voltaképpen itt is az a kérdés, lehetséges-e és elégséges-e, hogy Jakobson poétikai funkciójával definiáljuk a költészetet, ha pedig ez kevés, milyen más vonásokban kell keresnünk a költészet sine qua non-ját. Szinte felesleges annak a hangsúlyozása, mennyire döntő jelentőségű e probléma a folklór/népköltészet mibenlétének a megállapítása, a folklór/népköltészet abszolút és egyedi értelemben vett genezisének felderítése szempontjából.

4.3. Keresve sem találhatnánk számunkra jobb továbbfejlesztőjét Jakobson kommunikációelméleti közlés-modelljének, mint az antropológiai lingvisztikával és kommunikációelmélettel egyformán évtizedek óta foglalkozó Dell Hymes. 1960–61-ben az Anthropological Society of Washington szervezésében előadássorozatot tartottak, amelynek keretében Hymes foglalkozott az „etnográfiai kommunikáció” problémájával, és 1962-ben meg is jelent tanulmánya. Ebben különböző etnográfiai és lingvisztikai problémákat érintett, voltaképpen célkitűzése is abban foglalható össze, hogy a szociolingvisztikán belül kijelölje az etnográfiai közlés sajátosságát.¹⁹

Hymes részletesen foglalkozik Jakobson modelljével, és azt egyetemes néprajzi anyagra hivatkozva kibővíti, kiegészíti. Felfogása szerint az „etnográfiai nyelvi közlés”-nek hét tényezőjét kell számon tartani, egyes tényezőket még ezen túl is pontosabban kell leírni, meghatározni. Modelljének sémája a következő:²⁰

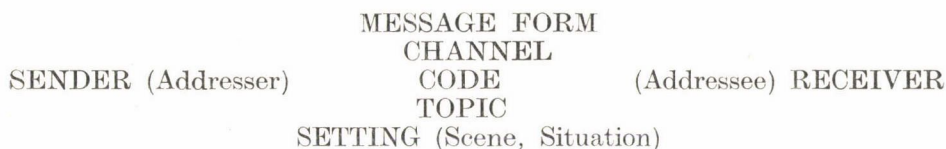
Az eltérések magyarázataként Hymes azt említi, hogy a *Sender* és az *Addresser* nem mindig azonos, sőt *Sender* lehet nem ember (hanem például egy természeti jelenség, előjel) is; másrészt az *Addressee* is különbözhet

¹⁷ Uo. 251.

¹⁸ Erről a problémáról csak legújabban jelent meg érdemleges, kitűnő elgondolás, Meletyinszkij és tanítványai jóvoltából, akik részleteiben vetették össze Propp teóriáját annak szemiotikai jellegű továbbfejlesztéseivel, és kifejezték a maguk (minden eddiginél megalapozottabb, egyszersmind perspektivikusabb) elgondolásait.

¹⁹ Dell H. Hymes, *The Ethnography of Speaking*. In: *Anthropology and Human Behavior*. The Anthropological Society of Washington. Washington, D. C., 1962. 13–53., különösen: 47–48.

²⁰ Uo. 25. (Mivel e modell Jakobsonéhoz igazodik, és az apróbb terminológiai különbségek lényegesekek, Hymes terminusait angolul adom.)

5. ábra

a *Receiver*-től, természeti népeknél pedig egész csoportok (például gyerekek, állatok) egyáltalán számításba sem jöhetnek *Addressee* gyanánt.²¹ Hymes itt nem említi, bár műköltészeti példával mintegy utal e lehetőségre, hogy például a népköltészet „címezett”-je is más, mint az aktuális „vevő”, vagy legalábbis e két tényezőt, szerepet megkülönböztethetjük egymástól.

A *Message Form* voltaképpen az üzenetek milyenségét jelöli, és stilisztikai, esztétikai szempontból fontos. A *Channel* az egyes kultúrák között igen eltérő lehet (itt említi az írásbeliség meglétét, illetve hiányát, vagy az olyan speciális csatornákat, mint a füttyök). A *Code* tényezőihez veszi a nyelv szociolingvisztikai csoportjait is, mivel az egyes „dialektusok”, „zsargonok” stb. nem csupán grammatikailag, hanem nyelvszociológiai-lag is különböző rejtjelezést, formalizálást biztosítanak.

Külön érdekessége van annak, amit Hymes a következő két tényező fontosságáról mond. A *Topic* tényező voltaképpen az adott nyelv lexikai rendszerét jelöli, elsősorban azokat az állandósult kapcsolatokat, kifejezéseket, szemantikai összefüggéseket, amelyek nyelvenként és kultúránként lényegesen eltérhetnek egymástól. (Kimondva-kimondatlanul, itt az etnolingvisztika régi „beszédhelyzet”, vagy akár a tárgyak és nevük összefüggésére építő „Wörter-und-Sachen” elgondolásaira épül Hymes néprajzi ihletettséggű korrekciója.) Végül a *Setting* (amint ezt leginkább a hozzá kapcsolt, némileg mégis különböző *Scene* vagy *Situation* elnevezések mutatják) a közlés aktuális körülményeire, környezetéhez való idomulására, megfelelésére vonatkozik.²²

6. ábra

Természetesen nem csupán a tényezők, hanem a funkciók sémáját tekintve is eltér Hymes Jakobson rendszerétől, bár itt a különbségek jóval

²¹ Uo. 25–26.

²² Uo. 25–27.

kisebbségek, többségükben maguk magyarázzák önmagukat, illetve a fentiek-
ből szinte automatikusan megérthetők.²³

Ezek a finomítások (önálló szövegösszefüggési-alkalomhoz igazodási funk-
ció feltételezése, a kifejező és a parancsoló funkciók pontosabb, részle-
tesebb megnevezése, a fatikus funkció nevének általánosabb *Contact*
formában idézése) lényegében nem módosítják a fentieket, vagy Jakobson
modelljét, és nem is adnak választ azokra a problémákra sem, amelyeket
velük kapcsolatban fentebb megemlíthettünk.

Mivel Hymes csakhamar tovább fejlesztette elgondolásait, ezek értékelése
előtt lássuk az újabb fejleményeket!

4.4. 1962 tavaszán a Kroeber Anthropological Society és a Southwestern
Anthropological Association tartott vitaértekezletet, majd 1963-ban,
San Franciscóban az American Anthropological Association 62. évi köz-
gyűlése keretében külön szimpozionot tartottak. Mindkét összejövetel
témája a közlésformák néprajzi kutatása volt, és mindkettő megszervezésé-
ben, gondolatrendszerének kidolgozásában főszerepet játszott Hymes, aki
egyébként, amikor 1964 végén megjelent a viták és előadások összevont
anyaga, az így kikerekedett kötetnek is egyik szerkesztője volt. Itt látott
napvilágot „Bevezetés: A kommunikáció etnográfiai kutatási lehetőségei”
című dolgozata, amely korábban tárgyalt tanulmányának egyenes foly-
tatása.

Megint csak a számunkra legfontosabb gondolatokat hangsúlyozva,
megállapíthatjuk, hogy a célkitűzés most sem változott: a szociolingvisz-
tika speciális, néprajzi változatait próbálja körvonalaizni.²⁴ Ennek során
áttekint a antropológiai nyelvészet főbb eredményeit, és ismét a kommu-
nikációelmélet közlésmodelljét állítja mondanivalója középpontjába, ki-
egészítve ezt (az előbbi modell *directive*, illetve *receiver* kategóriáival kap-
csolatba hozva) a szemiotika egyes elemeivel. Hymes elgondolása szerint
a szemiotika elsősorban az üzenetek megfejtésénél, értelmezésénél játszik
szerepet.²⁵

Magának a közlésnek a vizsgálatakor, még tovább finomítja korábbi
modelljét, és minden egyes tényező „megfelelő néprajzi módszerrel való”
vizsgálatát javasolja, az eddig említett hét tényező mellett nyolcadikként
külön említve magának a kommunikáció eseményeinek a kutatása szüksé-
gességét.²⁶

²³ Uo. 31.

²⁴ Dell Hymes, Introduction — Toward Ethnographies of Communication. American
Anthropologist, Volume 66, Number 6, December 1964. Special Publication „The
Ethnography of Communication”, ed. by John J. Gumperz—Dell Hymes. p. 2.

²⁵ Uo. 9–10.

²⁶ Uo. 13. Hymes folyamatos szövegét táblázatba tördelve, de egyébként változ-
tatás nélkül az alábbiakban adjuk:

	6	
	3	
1	4	2
	7	
	5	
	8	

7. ábra

Természetesen, ennek következtében a kommunikációelmélet más kategóriáit, fogalmait is újrafogalmazza, részletesebben definiálja: ezek közül csak kettőt idéznénk, az „üzenet”²⁷ és a „funkciók” újradefiniálását.²⁸

4.5. Az a tendencia, hogy konkrétabbá, részletezőbbé tegyék a néprajzi kutatás számára a kommunikációelmélet tanulságait, természetesen messzemenően helyeselhető. Éppen az amerikai egyetemes néprajz és általános nyelvészet ilyen irányú összekapcsolódásában bontakozott ki az a konkrét, deskriptív kutatási irányzat, amelynek közvetlen eredményeit nagyra becsülhetjük.²⁹ Mivel azonban e tanulmányok elméletileg már nem járultak hozzá a folklór és a szociolingvisztika, illetve a folklór és a kommunikációelmélet kapcsolatához, bizonyos tanulságok máris levonhatók.

5. Úgy látszik, a kommunikációelméletben megszületett az az eszköz, amely képes arra, hogy sajátyszerűen összekösse a szociolingvisztikát és a néprajzi-folklorisztikai kutatást. Minden más eddigi nyelvészológiai eljárás vagy az alkalmazott szociológia, vagy a pszichológia, vagy a társa-

„Briefly put, (1, 2) the various kinds of participants in communicative events — senders and receivers, addressors and addressees, interpreters and spokesmen, and the like; (3) the various available channels, and their modes of use, speaking, writing, printing, drumming, blowing, whistling, singing, face and body motion as visually perceived, smelling, tasting, and tactile sensation; (4) the various codes shared by various participants, linguistic, paralinguistic, kinesic, musical, and other; (5) the settings (including other communication) in which communication is permitted, enjoined, encouraged, abridged; (6) the forms of messages, and their genres, ranging verbally from single-morpheme sentences to the patterns and diacritics of sonnets, sermons, salesmen's pitches, and any other organized routines and styles; (7) the topics and comments that a message may be about; (8) the events themselves, their kinds and characters as wholes — all these must be identified in an adequate ethnographic way.”

²⁷ Uo. 15–16. „The concept of message would seem to suffice as starting point for any conception, if one grants two kinds of things. The first is that the concept of message implies the sharing (real or imputed) of (1) a code or codes in terms of which the message is intelligible to (2) participants, minimally an addressor and addressee (who may be the same person), in (3) an event constituted by its transmission and characterized by (4) a channel or channels, (5) a setting or context, (6) a definite form of shape to the message, and (7) a topic and comment, i.e., that it says something about something — in other words, that the concept of message implies the array of components previously given. The second is that what can count as instances of messages, and as instances of the components of the event constituted by the transmission of a message, must be determined in the given case along the lines of the ethnographic approach . . . ”

²⁸ Uo. 23. A funkciók felsorolása után Hymes a közlemények szerkezeti egységeinek elhatárolási, szegmentálási problémáival foglalkozik itt.

²⁹ Ennek az egyik legrepresentatívabb kiadványa: A. E. Hammel ed., *Formal Semantic Analysis*. *American Anthropologist*, Volume 67, Number 5, Part 2. October 1965. Special Publication. A 15 írásból 8 ad konkrét elemzést, ezek tárgyköre: a komanes-indiánok rokonsági terminológiájának transzformációs analízise, a burmai rokonsági terminológia, az úgynevezett crow-omaha típusú indián rokonsági rendszer terminológiájának algoritmusa, a kalmük rokonsági rendszer és a lineáris rokonsági terminológia, a Trobriand-szigeti rokonsági szervezet, a pápua földhasználati rendszer, az északnyugat-californiai indiánok taxonómiai rendszerei, a yankee rokonsági terminológia. Ugyanez a konkretizálás már a 24. jegyzetben idézett gyűjtemény számos tanulmányában is megfigyelhető volt. Például: a gyermeknyelv hat különböző társadalomban, hogyan kell italt kérni a Fülöp-szigeti szubanon közösségben, nyelvi és társadalmi interakció egy indiai és egy norvég közösségben, stb., stb.

dalmi néprajz oldalára tolta át a kutatást, és éppen a sajátyszerű feladatokat fedte el ezáltal. Ezért nem tartjuk véletlennek azt, hogy mind a nyelv- tudomány, mind a néprajztudomány, folklorisztika oldaláról többen is felismerték ezt a lehetőséget, és posztulálták egy kommunikációelméleti- szociolingvisztikai folklorisztika szükségességét.³⁰ Az is világossá vált az eddigi kutatásokból, hogy ebben a perspektívában nagy szerep jut a szemiotikának, amely nem csupán a dekodolás jelenségeinek leírására alkalmazható — mint Hymes véli —, hanem egyáltalán a folklór művek szerveződésének a morfológiai-strukturális-konstruktívbeli szintek feletti szintjének (vagy szintjeinek) a feltárására egyenesen elengedhetetlen segítség.³¹ Mivel ez utóbbi téma azonban külön és részletes tárgyalást igényelne, most nem is térünk ki rá tüzetesebben. Az elmondottakat azzal szeretnénk folytatni, hogy megvizsgáljuk, mennyiben adhat választ az így körülrajzolható kommunikációelméleti-szociolingvisztikai folklorisztika azokra a specifikus néprajzi problémákra, amelyekről e dolgozat elején, az **1. — 3.3.** pontokban emlékezhettünk meg.

6. Amint erről fentebb (**3.2.**) már esett szó, a szájhagyományozásnak különböző fokozatait ismerjük. Legcélszerűbb három ilyen fokozatot megkülönböztetni egymástól, természetesen annak a tudatában, hogy társadalmanként, koronként, alkalmanként, műfajonként az általában megvont határok viszonylag eltérhetnek, módosulhatnak.

6.1. Az első fokozat a *szájhagyományozó közlés*: így nevezhetjük mindazon közleményeket, amelyek orális jellegűek, függetlenül attól, hogy a közlés milyen társadalmi funkciónak felel meg, egyszeri, ismételt, kiindulás-jellegű, avagy továbbhagyományozásnak nevezhető (és ennek következtében azt sem különböztetjük meg, hogy a közlés forrása szájhagyományos vagy másmilyen közlés). A szájhagyományozó közlés előfordul a mindennapi beszédtevékenység során (*mindennapi szájhagyományozó közlés*), de alapját képezheti más fokozatoknak is.

6.2. Második fokozatként a *népköltészet szájhagyományozó közlését* különítjük el. Ez egyben szájhagyományozó közlés, jellemvonásai egyeznek a (**6.1.**) fokozat jellemvonásaival, ehhez képest azonban más vonások is megfigyelhetők. Társadalmilag — nyelvészociológiailag mindez úgy fogalmazható meg, hogy a népköltészet szájhagyományozó közlése során a közlés körülményei (közlő, közönség, maga a közlemény tárgya és szerkezete) specializáltak: bizonyos vonásokban a közlők amatőr művészeknek tekinthetők, akik az esztétikum törvényei szerint alkotnak, de nem ez a tevékenységük adja társadalmi létalapot.

6.3. A harmadik fokozatként éppen ezért a *hivatásos szájhagyományozó közlést* nevezhetjük meg. Ennek alapvető vonásai is egyeznek a szájhagyományozó közléssel.

³⁰ Erről, összefoglalóan, bibliográfiával: Kultúra és kommunikáció. Ethnographia 80 (1969) 579—591.

³¹ E témával külön dolgozat foglalkozhatna.

mányozó közlés általános jellemvonásaival, társadalmilag azonban hivatás-szerű, foglalkozásszerű tevékenységgé váltak. Voltaképpen az előadó-művészetek tartoznak ide, a mi szempontunkból mégsem e kategória, hanem a folklórhoz közeli jellemvonásai miatt a *hivatásos szájhagyományozó alkotóművészet* különítendő el és vizsgálandó önállóan.

6.4. Mielőtt a következőkben megkísérelnénk néhány következtetés levonását, célszerűnek látszik legalább valamilyen konkrét példát is idézni e fokozatokra.

6.4.1. A mindennapi szájhagyományozó közlés a folklórban például hiedelmek, szokások, élménytörténetek elmondásakor jelenik meg. Ennek a közlési formának egyes sajátosságai a népköltészeti szájhagyományozó közlés keretein belül is megmaradnak. Általában az amorf, konkrét, egyedi jelleg uralkodik e közlésformában. A kommunikáció adó – vevő tényezője közvetlenül érzékelhető és magának a kommunikáció társadalmi szituációjának a keretében adott.³²

6.4.2. A népköltészet szájhagyományozó közlése köztes jelenség, és voltaképpen csak speciális feladatunk céljából volt elkülöníthető. Itt az elhangzó alkotások bizonyos múlta, előzményekre, sztereotipításra tekintenek vissza, a rajtuk való változtatás inkább adaptáció, mintsem gyökeres átalakítás. Az egyes népköltési műfajok, az alkotások stílussajátosságai, típusai, motívumkészlete további általánosító tényezők, amelyekhez még a leginkább alkotó kedvű előadónak is többé-kevésbé tartania kell magát.³³

6.4.3. A hivatásos szájhagyományozó alkotóművészet legjellemzőbb példaként a hivatásos epikus énekeseket, afrikai történetmondókat, esetleg a homéroszi epika létrehozóit nevezhetjük meg. Itt – amint ezt immár többévszázados kutatói tradíció kimutatta – a szájhagyományozás keretében voltaképpen önálló művészi termelés folyik, amely ugyan röghözköttött és korlátozott, mégis egészen más jellegű, mint a népköltészet szájhagyományozó közlése, annál egyénibb, szabadabb, művészibb jelentőségű. E fokon más értelmet nyer a hagyományosság és az egyéniség: szociológiai tényezőkől esztétikai jellemvonásokká válnak. Ez a fokozat már igen

³² Egy mese utáni beszélgetés részlete: „Hát én nem tudom. *Nem tudom én eszt.* Eszt tőlle hallottam / *esztis* mondom, *De sokat tudott az /* nagyon sokat tudott ... Ejött hezzánk *így /* télenként / édesapám megvált halva / *aztán* mi vótunk három testvér / *s ő* leült / *leült / asztá /* anyám / *aszonygya édesanyám neki*” (Dömötör Tekla – Katona Imre – stb.: A magyar népköltészet. Bp. 1969. 344., ugyanitt 343 – 345 lapon a teljes szöveg. Ugyanitt 316 és 361 lapok között több szöveg elemzése a mindennapi szájhagyományozó közlés és a népköltészeti szájhagyományozó közlés különböző sajátosságainak az elkülönítésével.) A példában *kiemelve* a mindennapi szájhagyományozó közlés bizonyos sajátosságai.

³³ Egyszerű találós mese: (Az előbbi gyűjtemény 362. lapjáról) „Fekete, *finyēs, fērtelmēs, gyere elő, mos kellessz?*” – „*Vasfazék*”. A szövegben rímek és alliterációk, amelyek sorába talán a „*vasfazék*” is beletartozik. A ritmus ütemkiegyenlítéssel: 3 / 2 / 3 // 4 / 3. Ezek a vonások a mindennapi kommunikációban természetesen nem fordulnak elő.

könnyen irodalommal, teljes egészében hivatásos művészetté csaphat át.³⁴ 7. Mindezek megállapítása után már csak az lehet feladatunk, hogy összefoglaljuk, miben különböznek a mindennapi szájhagyományozó közlés, a népköltészeti szájhagyományozó közlés és a hivatásos szájhagyományozó közlés sajátosságai ugyanazon kommunikáció-modellben. A modellben csupán a nyelvi közlés szintjén fellelhető különbségekre utaltunk (a zenei, mimikai, esetleg képzőművészeti, táncbeli különbségeket nem is említettük, jóllehet ezek szerepe sem lekicsinyelhető). Másrészt nem tettünk különbséget az egyes műfajok, műnemek, korszakok, stílusok, népek, kultúrák között sem. Éppen emiatt az ábra csupán a legdurvább különbségeket és ezeket is általánosságukban mutatja.

A kommunikáció tényezői	mindennapi	népköltészeti	hivatásos
	szájhagyományozó közlés		
Sender	akárki, szociológiai véletlen szerint	elvileg akárki, gyakorlatilag tehetséges emberek, de alkalmilag	foglalkozásszerűen meghatározott személy
külön Addresser Spokesman	legritkábban	rendszerint, de elfedve (grammatikai alany, lírai hős, mesehős, mint a közösség vágyainak képviselője, didaktikus műfajok „spokesman”-je)	általában A) a történet legalább párbeszédeit hősök szájába adja a szerző-előadó B) szerző és előadó különbözhet
Receiver	akárki, szociológiai véletlen szerint	elvileg akárki, gyakorlatilag egy adott pillanatban a meghatározott közönség tagja, akiket leggyakrabban közös munkaalkalom köt össze	esztétikai élvezetet kereső közönség
külön Addressee Interpreter	legritkábban	rendszerint, de elfedve, általánosítva (pl. balladák záró, tanulság adó strófái: „Lányok, rólam tanuljatok . . .”)	a mű „eszmei” mondanivalójának magyarázó, „kritikusok”

³⁴ E kérdés hatalmas irodalmából csupán a három legfőbb kutatási terület három klasszikus monográfiáját idézném. A belsőázsiai hivatásos epikus énekesekről, párhuzamban az epikus énekesekkel általában: V. Zsirmunszkij, Szredneaziatszkije narodnye szkaziteli. In: V. Zsirmunszkij, Narodnyj geroiceszkij eposz. Moszkva—Leningrád, 1962. 241—281, 417—421. legutóbb: Nora K. Chadwick—Victor Zhir-munsky, Oral Epics of Central Asia. Cambridge, 1969. Az afrikai hivatásos történetmondók szájhagyományozó kultúrájáról hovatovább klasszikus értékű monográfia: Jan Vansina, De la tradition orale. Tervuren, 1961. (Angol fordításban is.) Az úgynevezett „oral formulaic poetry” irányzatának klasszikus monográfiája: Lord, Albert B., The Singer of Tales. New York, 1965. (eredetileg: 1960). Az iskola értékelésének egyik legjobb forrása: Earl Miner, A költői formulák összehasonlító vizsgálatához. Ethnographia 79 (1968) 225—240.

a kommunikáció tényezői	mindennapi	népköltészeti	hivatásos
	szájhagyományozó közlés		
<i>Csatornák</i> (beszéd, írás, ének- lés, arc- és test- mozdulatok, stb.)	bármelyik, alkal- mi célszerűséggel, arányban és fel- használással	nem kizárólagos sztereotipizálással, a beszéd, ének, tánc, mimika kitüntetetté kezd válni	kitüntetett, mű- fajonként hierarchi- kus sorrendben (pél- dául a hőseknél: beszéd > ének > mi- mika > tánc > stb.)
<i>Kódok</i> (nyelvi, paralin- gvális, kinetikus zenei, stb.)	szociolingvális, alkalmi (más kó- dóknál ugyan- ilyen jelleggel)	szociolingvális, stb. tradicionális	tradicionális-alkal- mi, esztétikai jellegű felhasználásban
<i>Setting</i> a kommunikáció le- hetővé tétele, ki- egészítése, keretei	alakatlan, alkal- mazott szabályozatlan, társadalmi	variálható, variáló- dó szabályozott de al- kalmi	gyakorlatilag (zöm- mel) invariábilis a mű egészére vo- natkozóan társadalmi, ezen belül az egyes elemek az alkotó aka- rata szerint
<i>Az üzenet formái</i> (műfajok, formák, stílusok, stb.)	a tartalom meg- szabta, aktuális, amorf	a műfajok, műfaj- hierarchiák, stílusok megszabta, dinamikus modell jellegű	szűzszerű, az egye- di alkotások integrá- cióján belül érvénye- sülnek a műfaji, stí- lus stb. megkötöttsé- gek
<i>Topics + comments</i>	reális ítéletek és következtetések, a kultúra bármely eleméről és szabá- lyai szerint	motívumok rendsze- re, típusokba rend- eződve, szegmentumok és makroszegmentu- mok formájában	szűzség, egyedi al- kotások, esztétikai cé- lú mondanivaló és egyedi kompozíció a- lapján
<i>A kommunikáció ese- ményei, fajtái sze- replői</i>	beletanulás után szociopszichológiai reakciókként közvetlen tár- sadalmi szükség kielégítése	öntevékeny szóra- kozás és szórakoztatás továbbító, bizonyos mértékig alkotó te- vékenység hagyományozódás	művészi alkotóte- vékenység alkotó tehetség

8. ábra

8. Természetesen ezt a táblázatot még sokban ki lehetne egészíteni, egyes részeit bővíteni illetve magyarázni. Első kísérletként talán mégis alkal-
mazható. Legújabbban, mind szorosabban véve a folklorisztikai kutatás-
ban, ³⁵ mind az „orális irodalom” kutatásában, ³⁶ sőt egyáltalán az „ethno-

³⁵ Az ilyen kísérletek közül a legtöbbet adja az egyetemes néprajz területéről kiin-
dulva: John Greenway, Literature among the Primitives. Hatboro, 1964. Az európai
folklorisztika területéről: Hermann Bausinger, Formen der „Volksprosa”. Berlin, 1968.

³⁶ Az ilyen jellegű kísérletek összegezése: J. L. Fischer, The Sociopsychological
Analysis of Folktales. Current Anthropology 4 (1963) No. 3., June, 235–295. (Lásd
még a 38. jegyzetben idézett tanulmányt is).

művészet”³⁷ vizsgálatában felbukkant a gondosabb analízis szükségességének gondolata. Az új kutatások a kommunikáció speciális vonásainak fontosságát is rendszerint hangsúlyozták, anélkül azonban, hogy részletes modellben rajzolták volna fel elképzeléseiket.³⁸ Úgy látszik, a kommunikációelméletnek a fentiekben vázolt alkalmazása ily módon némi előre lépést jelenthet a folklorisztika, illetve a szájhagyományozás kutatása területén is. A fenti táblázatban egyébként nemcsak az újító folklorisztikai gondolatok kaptak helyet, hanem a folklorisztika oly régi megállapításai is, mint „hagyományozódás”, „típus”, „motívum”, „variálódás” megfelelő helyre jutottak. Ha azt nem is merem állítani, hogy e régen megtalált kategóriák voltaképpen az új rendszerezés fényében nyertek volna értelmet, annyit mégis állíthatunk, hogy a köztük levő összefüggésekre is új megvilágítás hullik a kommunikációelmélet ilyen felhasználása során.³⁹

Mindvégig céloztunk arra, mennyiben tekinthető csak első megközelítésnek mindaz, ami e dolgozatban olvasható. Talán azt is sikerült azonban indokolnunk, hogy elsőnek miért éppen ezt a lépést kellett megtennünk amikor a szociolingvisztika e sajátos területén kívántunk tájékozódni. Egy mondatban így fogalmazhatnánk meg e téma jelentőségét: logikus továbbfejlesztése az utóbbi évtizedek nyelvtudományi, kommunikációelméleti és néprajzi kutatásainak — másrészt egy kissé előkészítése a jövő hasonló jellegű kutatásainak, amelyek elvégzésére — remélhetőleg — nálunk sem kell sokáig várnunk, sőt amelyek egynémelyike már megindult vállalkozásnak is nevezhető.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Folklor Tanszék,
Budapest*

³⁷ Herta Haselberger, Method of Studying Ethnological Art. Current Anthropology 2 (1961) No. 4., October, 341—384. — Alvin W. Wolfe, Social Structural Bases of Art. Current Anthropology 10 (1969), No. 1, February, 3—44. — Herta Haselberger, Kunstethnologie. Wien—München, 1969.

³⁸ Heda Jason, A Multidimensional Approach to Oral Literature. Current Anthropology 10 (1969), No. 4, October, 415.

³⁹ Ez a szempont figyelhető meg a művészetszociológia egyetemes néprajzi kiszélesítésének több kísérletében is. Ezek közül a figyelemre legméltóbb: Jack Goody ed., Literacy in Traditional Societies. Cambridge, 1968.

Patterns of Communicative Behavior

[A kommunikációs viselkedés mintái.] New York, 1970.
MacMillan Company.

1. A hatvanas évek társadalmi átalakulásainak sajátosságai, az egész világon kibontakozó új típusú társadalmi politikai mozgalmak, melyek között nem jelentéktelen helyet foglalnak el a diáklázadások, a társadalomtudományokra, a nyelvészeti, szociológiai és filozófiai gondolkodás stílusára, probléma-felvetéseire is egyre inkább rányomják bélyegüket. Az elméleti kérdésektől, a nagy történeti perspektívától elforduló empirikus és apologetikus jellegű polgári szociológia egyeduralmát megtörte — az értelmiség radikalizálódásának megfelelően — tért hódított a „kritikai” gondolkodás. A baloldali polgári és értelmiségi körökben kialakuló kritikai beállítottság fő inspirálói a különböző marxista vagy marxizáló iskolák: az amerikai „kritikai szociológia”, a „frankfurti marxizmus” és a hozzájuk hasonlók. A jelzett elméleti konstelláció egyik legújabb megnyilvánulása az a New Yorkban megjelenő *Recent Sociology* című publikáció-sorozat is, melynek második kötetére ehelyütt reagálunk.

2. A kötetben megjelent írások a kommunikatív viselkedés mintáit elemzik; nagyrészt a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika tárgykörébe sorolhatók. Vizsgáldásaik célja az, hogy az egyén és a csoport kölcsönhatásainak a folyamatát, illetve az egyénnek a társadalmi realitásba való beilleszkedését segítsék jobban megérteni — azt az integrációs folyamatot tehát, melynek egyik döntő síkja a kommunikáció.

3. Mivel a kommunikációt a mindennapi élet alapjelenségeként kezelik, a George Herbert Mead által kezdeményezett „szimbolikus interakcionizmus”-hoz és a fenomenológiai filozófia A. Schütz által Amerikába átplántált változatához nyúlnak vissza. A jelzett irányzatokra, mint gondolati forrásokra való hivatkozás eleve polémikus jellegű, hisz a kötet szerzőit a parsons-i konzervatív strukturál-funkcionalizmussal állítja szembe. A fenomenológiai indíttatás a legújabb amerikai szociológiában az „etnometodológiai” nevű irányzatban ölt testet, melynek főbb képviselői Harold Garfinkel és a kötet programadó tanulmányának szerzője, Aaron V. Cicourel. Cicourel „Basic and Normative Rules in the Negotiation of Status and Role” című írásában meghatározza az „etnometodológiai paradigmát”, s a „státusz” és „szerep” szociológiai

giai fogalmainak olyan értelmezését javasolja, mely lehetővé teszi a kommunikatív viselkedés problematikájának a mindennapi élet keretébe való illesztését.

Abban, hogy a kommunikáció — ezen belül a nyelvi kommunikáció — interdisziplináris jellegű, szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatok tárgyává válik, többek közt problematikussá válása jut kifejeződésre. A kommunikatív viselkedés többé nem magától értetődő adottság: maga is az elidegenedés egyik szférájává válik. A diákmozgalmak jelszavai épp erre hívták fel nagy erővel a figyelmet, mert amikor az egyetemi oktatás értelmetlenségéről („meaningless”) beszéltek, akkor is az elidegenedés általánosabb érzésének adtak hangot; annak, hogy az egyének közti interakciók és kommunikációs aktusok fokozatosan eltorzulnak. Ezzel máris a kötet számunkra legfontosabb — „A torz kommunikációról” cím alatt összefoglalt — témacsoportját érintettük.

4. A frankfurti neomarxizmus fiatalabb generációjának vezető alakja, Jürgen Habermas „A kommunikatív kompetencia elmélete felé” című cikkében Chomsky nyelv-elméletét köti össze a kommunikáció szociológiai és pszichológiai vizsgálatával, míg a New Yorkban működő Habermas-tanítvány, Klaus Müller az elnyomó kommunikációról értekezik (Notes on the Repression of Communicative Behavior).

Müller az első közt tesz kísérletet arra, hogy a hatalmi és osztály-viszonyok, valamint a nyelv közötti összefüggéseket konkrétan elemezze.

Abból indul ki, hogy egy adott társadalom akkor képes önmagát reprodukálni, ha létrehozza azokat a mechanizmusokat, melyek révén integrálja az egyéneket. Ehhez rendelkeznie kell megfelelően univerzalizált integráló szimbólumokkal. A kommunikáció struktúrájának és a szociolingvisztikai faktoroknak kutatása ezért fokozott jelentőségre tesz szert annak megértésében, hogy miért képes a neokapitalista szisztema az olyan követeléseket leszerelni, melyek stabilitását fenyegetik. Müller idevonatkozó fejtegetései azon a megállapításon alapulnak, hogy a lehetséges követelések két szférában gyökereznek: az elsődleges szükségletek és az olyan másodlagos szükségletek szférájában, mint az autonómia, az önmeghatározás iránti igény, stb. A fejlett kapitalizmus számára az elsődleges szükségletek kielégítése nem jelent problémát, a fogyasztási mechanizmus kellő mederben tartja az itt jelentkező követeléseket. Konfliktus-zónák, melyek a rendszer alapjait kérdésessé tevő szimbólumok révén nyernek kifejezést, inkább a másodlagos szükségletek szférájában adódnak, illetve ide tevődnek át. Ezeket azonban — szögezi le Müller — lehetetlen a hagyományos trade-unionista munkás-ideológiai segítségével megragadni, amely az elsődleges szükségletek megfogalmazására volt csak elegendő. A másodlagos szükségleteket elsősorban a diákok, a baloldali értelmiségiek érzékelik, akiknek megvan a kellő lingvisztikai és kognitív felkészültségük ahhoz, hogy tudatossá tegyék őket. Épp ez a magyarázata annak, hogy — ezen az új szinten jelentkező hasadások kivédéséhez — a kapitalista társadalom normális, mindennapi funkcionálásának feltételévé válik a nyelvnek az elnyomás és uralom eszközeként való felhasználása, az elnyomó, a represszív kommunikáció alkalmazása is. Arról van tehát szó, amire fentebb magunk is utaltunk: az elidegenedés áttevődik a kommunikáció szférájába. De ez azt is jelenti, hogy a rendszer elleni harcnak nyílik itt egy új frontja.

Nem itt a helye, hogy azt vitassuk, a mondottakból következik-e a munkásosztály forradalmi szerepének csökkenése, vagy az értelmiségiek a forradalom vezető erejévé való előlépése. E problémáktól eltekintve Müller elemzései a neokapitalista szisztema

valódi jellegzetességeit tükrözik. Igen pontosak az elnyomó kommunikáció szerepére vonatkozó megállapításai.

Mindezek után mit ért elnyomó, vagy represszív kommunikáción? Az integrációs folyamat egyik elemét, mely megakadályozza, hogy az egyén megfelelően értelmezze a társadalmat és önmagának a társadalomban elfoglalt helyét. „Ha — mondja Müller — a kommunikáció struktúrájához tartozó okok miatt lehetetlen a csoportok és az egyének számára, hogy önmagukat a társadalomban elhelyezzék és érdekeiket megfogalmazzák, elnyomó kommunikációról van szó” (103).

A represszív kommunikáció különböző szinteken működik. Mindenekelőtt természetesen individuális szinten. Megnyilvánul a „belső” és a „külső” nyelv, a privatizált és externalizált jelentések összeegyeztethetetlenségében, az egyéni tapasztalatok szimbolikus integrálására való képtelenségben, stb. E hiányok az önmagukkal való monológ és a másokkal való kommunikáció súlyos zavaraihoz, torzulásához vezetnek. Az ilyen torzulás a kommunikáció represszív természetének az alapja, melynek további jellegzetessége az, hogy az interiorizált nyelvi rendszer megakadályozza az emotív szinten szubjektíve tapasztalt szükségletek megfogalmazását, vagy az individualitás realizálását. Pszichikus szinten arról van szó, hogy az egyén által használt, kívülről ráerőltetett nyelv elnyomja szimbolikus biográfiájának jelentős részét, elzárva a tudatosulás útját. Osztály-szinten pedig az történik, hogy az adott nyelv, melyet használunk, lehetetlenné teszi önmagunknak a történelemben és a társadalomban való elhelyezését.

Egy egész társadalmi osztály számára többek közt azáltal válik a kommunikáció elnyomóvá, hogy a tagjainak körében használatos szociocentrikus nyelv mind szemantikailag, mind szintaktikailag különbözik a többi osztály társadalmi célokra használt nyelvtől, pl. jelentősen szegényebb lehet nála. Müller ezt a munkásosztály példáján mutatja meg. A munkásosztály — máresak a nevelési módszer következtében is — olyan elszegényített kóddal rendelkezik, mely megfosztja a munka technikai szféráján túlmutató kognitív eszközöktől.

A pszichikus és a privát nyelv különbsége az elnyomó társadalom egyik fontos jellegzetessége. A publikus nyelv nyújtja a hivatalos szimbólumokat és predefiníciókat, míg az utóbbi az individualizált szükségletek és a privatizált jelentések kifejezője. Az elszegényített nyelvi kód — mivel korlátozott lehetőséget ad a privát nyelv kifejlődésére — hozzájárul ahhoz, hogy az egyén a hivatalos értékeknek megfelelően szocializálódjon, integrálódjon a társadalomba.

Cikkének befejező részében Müller az információelmélet terminusaiba teszi át a mondottakat. A torz kommunikáció az „entrópia” és a „zaj” növekedéseként értelmezhető. Az itt olvasható fejtegetések vázlatosak, de gondolatébresztőek, hisz eddig még nem igen elemezték a humán faktor okozta entrópiát és a nyelvet mint „zajt”.

A nyelv kettős mivoltában, — mint csatorna és médium — lehet „zaj” forrása. Müller értelmezésében a nyelv maga is kommunikációs csatorna, mely az információ bitjeit, a hírt szállítja. A „zaj” a kódoláskor és dekódoláskor akkor lép fel, ha a csatorna (a szintaxis) nem alkalmas egy komplex hír továbbítására. Ha emellett a nyelvet az információ áttételére szolgáló médiumnak tekintjük, az entrópia abban a pillanatban fellép, melyben a lexika elégtelennek bizonyul az adott hír áttételéhez szükséges szemantikai elemek számára.

Míg Müller — mint láttuk — az uralmi és elnyomó apparátusnak magába a nyelvbe való beépülését vizsgálta, Jürgen Habermas a torz kommunikációnak nem annyira társadalmi, mint inkább pszichológiai és szorosabban nyelvészet összetevőit szándé-

kozik megvilágítani. Cikkét előtanulmánynak szánja a probléma felgöngyölítéséhez, így elsősorban magának a normális kommunikációnak feltételeit adja meg, közülük is a kommunikatív kompetenciának a Chomsky-féle nyelvi kompetencia mintájára felépített fogalmát állítva középpontba.

A normális kommunikációval kapcsolatos megállapítások értelmessége Habermasnál függ az emberi szimbolizmus két genetikusán egymást követő szakaszának megkülönböztetésétől.

Létezik szerinte a szimbolizmus szerveződésének egy archaikus szintje, a nyelv-előtti paleoszimbólumok síkja, melyre csak a beszédpatológia és a pszichoanalízis adataiból lehet következtetni. A paleoszimbólumok nem szerveződnek a grammatikai szabályok valamilyen rendszerébe, erős emotív töltéssel rendelkeznek, és privát jellegűek. Az a mód, ahogy funkcionálnak, az analóg számológépekkel hasonlítható össze a digitálisakkal szemben. Privát jellegük abban gyökerezik, hogy a feladó és a címzett, a jel, a szemantikai tartalom és a referens közti különbség nem fejlődött ki. A beszédpatológia, az előrehaladott deszimbolizáció és vele a kommunikáció torzulása a paleoszimbolikus derivátumoknak a nyelvbe történő behatolásával jár együtt.

A mondottaknak a freudista, illetőleg neofreudista koncepcióval való összekötése után Habermas a nyelvi kompetencia Chomsky-féle fogalmát veszi vizsgálat alá. Miután bizonyos fokig bírálatot gyakorol az alapját képező előfeltevésekkel, valamint egy általános szemantika hozzájuk kapcsolódó programjával szemben, és módosítja a nyelvi univerzálékról szóló elképzelést, bevezeti a kommunikatív kompetencia fogalmát.

Mint Habermas rámutat, a Chomsky-féle modell — különösen olyan következményeiben, mint az innata-elmélet — előfeltételezi a monologizmus, az apriorizmus és az elementarizmus tételét. A monologizmus tétele magában foglalja, hogy az univerzális jelentés-komponensekkel az elszigetelt beszélő szubjektum eleve rendelkezik. Ez viszont összeegyeztethetetlen azzal az állítással, hogy a szemantikai univerzálék részét képezhetik egy interszubjektíve megalkotott kulturális rendszernek. Az apriorizmus tétele felteszi, hogy a végső jelentés-elemek leltárja megelőz minden tapasztalatot. Ennek ellentmond az az állítás, hogy az univerzális szemantikai mező tükrözheti a tapasztalat specifikus köreinek egyetemességét. Az elementarizmus tétele végül arra utal, hogy minden lehetséges természetes nyelv szemantikai tartalma a jelentés-komponensek véges számának kombinációiból áll. Ezt az teszi tarthatatlanná, hogy a szemantikai mezők strukturálisan összekapcsolhatók a természetről és társadalomról szóló globális nézetekkel.

E megjegyzések után Habermas a szemantikai univerzálék sajátosságos — egyébként egyes vonatkozásaiban az innata-elmélethez hasonlóan vitatható — táblázatát adja meg, amely megkülönbözteti az a priori és a posteriori, az interszubjektív és monologikus univerzálékat:

	szemantikai univerzálék a priori	a posteriori
interszubjektív monologikus	dialógus-konstituáló univerzálék az interpretáció univerzális kognitív sémái	kulturális univerzálék a perceptív és motivációs konstitúció univerzáléi

Csak néhány példával illusztráljuk e felosztást. Dialógus-konstituáló univerzálék pl. a személyes névmások, az imperatívusz és tagadás, stb. Az interpretáció kognitív sémái alá, melyek a szabályok nyelvi rendszerébe abszorbeálódtak, a kauzalitás és szubsztancia, a tér és idő sorolhatók, illetve általában a deiktikus formátorok, melyek a lehetséges denotációk rendszerét alkotják. A kulturális univerzálék példaként a rokonsági szavak rendszere, az organikus konstitúciók körébe tartozó univerzálék példaként a szín-kifejezések rendszere hozható fel.

Habermas leszögezi, hogy az a posteriori univerzális jelentések alkotják azt a határt, melyen belül egy elemi, „markerek” szerinti jelentés-elemzésnek helye lehet. Megállapítja, hogy azok a konceptuális hierarchiák, melyeket egy adott, közös szótár szemantikai elemzése feltár, a világképektől, a természet és társadalom globális értelmezéseitől függően változnak. Ezért az általános szemantika programjának csak akkor lennének reményei, ha a természet és társadalom minden lehetséges értelmezésének strukturális elemzése számára magából az általános nyelvelméletről lehetne nyerni a kategoriális vonatkoztatási rendszert. A végső következtetés az, hogy a Chomsky által javasolt monologikus nyelvi kompetencia talaján nem lehet felépíteni az általános szemantikát.

Ez az a pont, melyen világossá válik, mit ért Habermas kommunikatív kompetencián. Chomsky nagy hibája szerinte az, hogy a nyelvi kommunikációt a nyelvi kompetencia alkalmazásának tartja, holott maga a nyelvi kommunikáció hozzátartozik az ideális beszélő általános kompetenciájához. A kommunikatív kompetencia nem más, mint egy ideális beszédhelyzet birtoklása. Úgy viszonylik az ideális beszédhelyzethez, mint ahogy a nyelvi kompetencia a nyelvi szabályok absztrakt rendszeréhez. Maga az ideális beszédhelyzet viszont a tiszta dialógus-konstituáló univerzálék függvényeként elemezhető.

Végül a kommunikatív kompetencia e fogalma alapján Habermas egy általános szemantika kifejlesztését is lehetőnek tartja: „Ha sikerülne... leírunk a tiszta interszubjektivitás deformációit abban a dimenzióban, melyben a dialógus-konstituáló univerzálék vannak alkalmazásban, és ha a potenciális életnézetek kategoriális kereteit a dialógus-konstituáló univerzálék eloszlásainak terminusaiban lehetne megkülönböztetni — akkor az általános szemantika a kommunikatív kompetencia elmélete alapján fejlődhetne ki” (245).

5. A kötetben található többi írás az ismertetett gondolatokat használja fel a mindennapi élet különböző helyzeteiben tipikusan előforduló interakciók és kommunikatív viselkedési minták leírására. (L. Peter L. Berger/Hansfried Kellner: *Marriage and the Construction of Reality*; Joan Emerson: *Behavior in Private Places: Sustaining Definitions of Reality in Gynecological Examinations?* stb.). Trent Schroyer zárótanulmánya (*Toward a Critical Theory of Advanced Industrial Society*) Habermas kompetenciaelméletére építve a neokapitalizmus kritikai tanulmányozásának egy új területére vet fényt. Ami egyébként impliciten az egész kötet érdeme, hisz — anélkül, hogy a részletek nyelvészetiileg és filozófiaiilag kérdéses pontjainak vizsgálatába belemertünk volna — látható volt: a nyelvtudománynak a többi társadalomtudománnyal és a gyakorlati kérdésekkel való összekapcsolása rengeteg lehetőséget rejt magá-

ban. A társadalom és a nyelv kapcsolatának vizsgálatában a hagyományos etnolingvisztika, a nyelvi realizmus vagy a Lévi-Strauss-i strukturalizmus posztulátumain túl egészen konkrét eredményeket ígérő utak tárulnak fel előttünk.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Filozófiai Tanszék,
Budapest*

Kelemen János

Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 414 lap.

1. Károly Sándor könyve jelentős állomása nem túlságosan gazdag jelentéstani irodalmunkban. A szerző a jelentéstannak szinte minden lényeges kérdésével foglalkozik. Az olvasó megismerkedhetik a jelentés különféle aspektusaival és típusaival, a leíró és történeti jelentéstan, továbbá az általános és magyar jelentés problematikájával. A tárgyalásmód magyar hagyományokat követ, mégis párhuzamokat is felfedezhetünk a mai külföldi nyelvészeti irodalommal. A magyar filológus szemlélete a könyv legtöbb részében átüt, a történeti fejezetnek pedig szerves részévé válik. Grammatikai felfogásában, ha nem is minden részletében, lényegében a magyar leíró nyelvtan gondolkörében mozog. Rendszerező-osztályozó szempontjai legtöbbször újak, de a módszer elméleti alapjaiban nem különbözik lényegesen a magyar nyelvészeti irodalomban szokásos módszerektől. Magyar hagyományt követ a szerző abban is, hogy a nyelv művelés szempontjait is figyelembe veszi.

Új, és a magyar hagyományoktól eltérő elsősorban a jelkapcsolatok jelentésének vizsgálata, a leíró és történeti jelentés dialektikus szembeállítás, a jelentéstani összefüggések szimbólumokkal történő ábrázolása. A matematikus nyelvész fülében kellemes érzést kelt Károly Sándor nem egy megállapítása, így pl. hogy „... tézisként lehet kimondani, hogy tudományos munkánál meg kell kívánni a formalizálhatóságot” (29). E téren a magyar nyelvészeti irodalomban még nem igen beszélhetünk hagyományról.

Nehezebb elhelyezni Károly Sándor művét, ha külföldi párhuzamokat keresünk. A szerző egyrészt a moszkvai szemantikusokra, Melesukra, Apreszjanra és Zsolkovszkijra, valamint Fillmore-ra és Breklere hivatkozik. Véleményem szerint azonban a hasonlóság az említett szerzők és Károly Sándor jelentéstana között nem pontos. Nem érünk tehát egyet Károly Sándor megállapításával, hogy „A jelentés és a szintaxis viszonyának az értelmezésében újabban... publikáltak olyan anyagokat, amelyek sok tekintetben közel állnak a felfogásomhoz” (25). A moszkvai szemantikusok elsősorban a jelek denotatív és lexikológiai (Károly Sándor terminológiáját használva) jelentését vizsgálták. A szintaxis és a jelentés viszonyának kérdésével nem foglalkoztak behatóan. Alapkonceptiójuk szerint viszont a jelentés képezi alapját a nyelvi leírásnak. E ponton találkoznak Károly Sándorral, ugyanakkor Fillmore-ral, Breklevel és egy egész nyelvfilozófiai hagyománnyal is. Brekle sem foglalkozik a jelentés és szintaxis viszonyával, Fillmore eset-grammatikája pedig lényegében Chomsky transzformációs nyelvtanának egy kiterjesztése. Tulajdonképpen több kérdéssel, ami az elmúlt két évtizedben módszertanilag újat hozott a nemzetközi nyelvtudományban (a generatív elv következetes alkalmazása, nyelvi modellek kidolgozása, formális módszerek alkalmazása, a szociolingvisztika és pszicholingvisztika önálló tudományá-

válása, stb.) nem foglalkozik Károly Sándor könyvében. A szerző a **generatív** nyelv-elmélet keretében fogant jelentéseméleti munkákkal szemben sem foglal állást. Indokolását aligha fogadhatjuk el („Olyan összefüggő áttekintést nyújtó munkában . . . , mint ez, a részletes és alapos, meggyőző vitának nincs helye, az agyonesapja az egész-szet”) (34). Véleményünk szerint a mű értéke csak nőtt volna, ha a szerző nem tartozkodott volna ennyire a polémiától. A szemantikai relációk képletek segítségével történő felírása Károly Sándornál csak illusztratív értékű, egyszerűbbé és áttekinthetőbbé teszi az ábrázolást, de nincs szerves funkciója, nem képez rendszert. A szimbólumok használata ezért ad hoc jellegű.

Más külföldi példák után kutatva Károly Sándor módszerét talán leginkább Saumjánéhoz rokoníthatjuk. Károly Sándor, Saumjánhoz hasonlóan, absztrakt relációkat vesz fel kiindulásul, és „kiszámítja” az összes kombinációs lehetőségeket. Nem minden kombinációs lehetőségnek van nyelvi megfelelője valamely adott nyelvben. A megfelelések megállapítása mind Károly Sándornál, mind pedig Saumjánánál nyelvi elemzés eredményeképpen történik, a nyelvi struktúráknak az absztrakt képletekhez való hozzárendelése nem formalizálható e rendszerben, ezért lényegében ad hoc jellegű.

Ha nem is egész koncepciójában, de egyes részletekben Károly Sándor Sternt és Ullmannt követi az osztályozásban-rendszerezésben. Ami Károly Sándornál lényegesen túlmutat az említett két szerzőn, az a jelentésnek egy realisabb és átfogóbb (bár, mint alább látni fogjuk, elméletileg vitatható) koncepciója, és, ami ennél fontosabb, a grammatikai jelentés figyelembevétele.

A jelen ismertetés keretei nem engedik meg, hogy Károly Sándor könyvének minden részével behatóan foglalkozzunk. A következőkben a mű egész koncepciója szempontjából fontos kérdések tárgyalására szorítkozunk.

2.1. Károly Sándor a nyelvi egységek hierarchiáját, valamint a variánsok és invariánsok meghatározottságát a következő táblázattal szemlélteti (21):

			hol dől el, hogy melyik variánst alkalmazzuk?
hang	fonémmainvariáns	<k>	a morfémban
morféma	fonémavariáns	-k ~ -k̄	a szóban
	morfémmainvariáns	-KA	
szó	morfémavariáns	-ka ~ -ke	a szintagmában
	szóinvariáns	<tálka>	
szintagma	szóvariáns	tálka ~ tálkát	a mondatban
	szintagmainvariáns	<eltörni a tálkát>	
	szintagmavariáns	eltörni a tálkát ~ a tálka eltörése	
mondat	mondatinvariáns	<Eltörted a tálkát.>	a szövegben
	mondatvariáns	Eltörted a tálkát. ~	
		Eltörted a tálkát?	

Egyelőre figyelmen kívül hagyhatjuk a nyelvi egységek definíciójával kapcsolatos problémákat. Ha az utolsó oszlopban felvetett kérdést helyesen értelmezem, akkor arról van szó, hogy milyen szinten dől el a variánsok közti választás kérdése. A táblá-

zatból kitűnik, hogy Károly Sándor szerint a fonémavariánst a morféma szintje határozza meg. Ez így nyilván nem áll. Gondoljunk olyan példákra mint *ablakkeret*, *ablakkilincs* (szó szint) vagy *Lopják a szőlőt!*, *Eszik itt a paprikát?* (szintagma szint)! Ebből nyilvánvaló, hogy a fonológiai struktúrát nem lehet a „legalsó” szinten meghatározni, a fonológiai interpretálás szempontjából az egész szintaktikai struktúra szerepet játszik. Nem világos, hogy a mondat miképpen határozza meg a szintagmavariánst. Ha szemantikai leírással kezdem, akkor a szintagramvariáns valahol a mélystruktúrában dől el (ugyanaz állna a Chomsky-féle szintaktikai mélystruktúrára is, vö. Chomsky *nom* morfémáját, amely a nominalizációt jelzi), de morfológiailag csak a felszínen, azaz Károly Sándor szerint a mondatban realizálódik. Ennek így is kell lennie, ha a mondat szemantikai (vagy mély szintaktikai) struktúra vetülete. Hasonlóképpen problematikus Károly Sándornak az a megállapítása, hogy a mondatvariáns a szövegben dől el. Érzésem szerint itt a mondatvariáns definíciójával van baj. Ha mondatvariánson nem kérdő, tagadó, felszólító, stb. mondatot értünk, hanem a mondatnak olyan változatait, amely egymástól nem annyira az alapvető szemantikai relációkban, mint inkább a nyelvi kommunikációban betöltött szerepükben különböznek, akkor egyetérthetünk a szerző megállapításával (vö. például az olyan mondatokat mint *Anna tegnap megérkezett*, *Tegnap Anna megérkezett*, *Anna megérkezett tegnap*, *Megérkezett tegnap Anna*, stb.). Ellenkező esetben ismét ellentmondásba kerülünk azzal a feltételezéssel, hogy a jelentés határozza meg a formát.

2.2. Károly Sándor nem indokolja meg, miért választja a jelentést a nyelvi leírás alapjául. Ezt írja: „A szintaxis és a szemantika viszonyában az a felfogásom, hogy a szemantika kiindulópontként van adva. Ez a tézis [?— K. F.] határozza meg a mondatgenerálás kérdésében elfoglalt álláspontomat. Azt a folyamatot, amely a beszédaktusban pillanatok alatt és egyszerre megy végbe, . . . , három részre bontom . . .” (25). Ebből az idézetből úgy tűnik, hogy a beszédtevékenység indokolja a jelentés prioritását. Nem beszélve arról, hogy a beszédtevékenység egy egész sor pszicholingvisztikai és pszichofiziológiai problémát vet fel, amelyeknek tárgyalása nem tartozhat egy általános jelentéstan keretébe, a beszélő mellett a kommunikációs szituációban mindig ott van a hallgató is. A hallgatóban kétségtelenül másképpen zajlik le a jelentés és a forma összekapcsolása. Sokszor éppen fordítva megy végbe. Furcsa lenne azonban azt állítani, ami Károly Sándor feltételezéséből következne, van olyan általános jelentéstan, amely a beszélő, és olyan, amely a hallgató tulajdonságait veszi számba. Az általános jelentéstan nem veheti figyelembe sem a beszélő, sem a hallgató speciális tulajdonságait. A szintaxishoz hasonlóan egy „ideális beszélő-hallgató” nyelvét írja le.

A fentiekből azonban nem következik, hogy Károly Sándor véleménye helytelen. Indokolása csak egy grammatikai modellen belül (ahol a grammatikát a legújabb szóhasználatnak megfelelően tágan értelmezem, a grammatika része a fonológia és a szemantika is) belső okokra hivatkozva (bizonyos struktúrák leírását csak így módon kaphatom, másoké így egyszerűbb, stb.) történhet. Ilyen „belső” indoklásra a legújabb nyelvészeti irodalomban bőségesen találhatunk példát.

2.3. Károly Sándor jelentésdefiníciója így hangzik: „A jelentés a jel (vagy jelkapcsolat) használati értéke (funkciója), amely a használók kisebb-nagyobb csoportja számára absztrahálás útján előírja (megszabja) a jel (jelkapcsolat) vonatkozását a valóság megfelelő részletéhez, ennek a valóságnak a vonatkozását a jelek használatához, s e vonatkozásoknak megfelelően a jel (jelkapcsolat) hozzáilleszthetőségét más jelek-

hez a beszéd kisebb és nagyobb egységében, és e beszédbeli szerepben helyettesíthetőségét más jelekkel (vagy jelkapcsolatokkal)” (43). E definíció inkább annak közzétételéért magyarázható, hogy a szerző miben látja a jelentés lényegét, mint szigorú értelemben vett definíciót. Véleményünk szerint e meghatározás a gyakorlatban nem használható, ahogy maga a szerző sem használja. Amikor a különféle jelentésviszonyokat tárgyalja, feltételezi, hogy tudjuk, hogy mi az, hogy „használati érték” vagy „használati funkció”, hogy mi az, hogy egy jelnek „van jelentése”, hogy „két jelnek ugyanaz vagy különböző a jelentése”. Valószínűleg ez az eljárás jogosult is a jelentéskutatás mai állásánál. Talán nem is a nyelvtudomány feladata, hogy pontos jelentésdefiníciót adjon. Arra azonban már igényt tartunk, hogy legyenek kritériumaink arra, hogy egy jel (vagy jelkapcsolat) mikor, milyen feltételek mellett jelöl, hogy mikor kapunk szemantikailag jól formált mondatokat, hogy a jól formáltságnak fokozatait meg tudjuk állapítani, hogy a mondatok belső szemantikai struktúráját (a használatától eltekintve) felderíthessük. E téren a logika sok segítséget nyújthat a nyelvésznek. Károly Sándor e kérdések közül csak az utolsóhoz nyúl hozzá. A jelentéstípusok megkülönböztetése még nem jelenti azt, hogy megállapítottuk valamely jel szemantikai struktúráját. Fontosabbak e szempontból a Károly Sándor által is tárgyalt jelentésviszonyok.

Visszatérve a definícióhoz: érzésünk szerint a definíció első része lényegesen pontosabbá tehető. A második rész („a jelentés a használók kisebb-nagyobb csoportja számára van megadva”) tulajdonképpen csak azt jelenti, hogy a jelentés definícióját mindig valamely adott nyelvre kell vonatkoztatni. Nem világos, miért kell a definícióhoz a harmadik kikötés: „A jel (jelkapcsolat) használati értéke absztrahálás útján előírja (megszabja) a jel (jelkapcsolat) vonatkozásait.” E kikötés két mozzanatot tartalmaz. Egyrészt arról van szó, hogy a jelentés absztrahálás eredménye. Ez így igaz, természetesen, de nem tartozik a definícióhoz. A második mozzanat a normatív jelleg. Egy szemantikai szabályt éppúgy meg lehet sérteni, mint egy szintaktikai szabályt; vagy egy szemantikai kategóriát éppúgy meg lehet önkényesen változtatni, mint egy szintaktikait. Mégsem hivatkozunk a szintaktikai szabály, vagy kategória definíciójánál e körülményre. A definíció következő része „A jelentés előírja a jel (jelkapcsolat) vonatkozását a valósághoz” tulajdonképpen a fő rész kifejtése, nem önálló mozzanat. Az érzelmi jelentésre való hivatkozás („A jelentés előírja a valóság vonatkozását a jelek használatához”) jogosult, senki sem vitathatja el a nyelvi jelek érzelmi értékét. Kérdés azonban az, hogy a nyelvi jelekhez kapcsolódó érzelmek leírása a nyelvtudomány feladata-e. Ha a nyelv oldaláról, a külső szituáció ismerete nélkül meg tudjuk közelíteni a problémát, akkor a válasz feltétlenül igenlő. Az eddigi kutatások azonban még nem győzhettek meg bennünket erről. „A jelentés előírja a valóság vonatkozását a beszédszituációhoz” — szól a következő mozzanat. A beszédhelyzet kívül esik a nyelvi struktúrán, arra legfeljebb csak utalhatunk nyelvi jelek segítségével. E nyelvi jeleknek pedig éppen az a funkciójuk, hogy ezt a szerepet betöltsék. „A jelentés előírja valóságvonatkozásának megfelelően más jelek használatához való viszonyát.” E viszony kétségtelenül fontos szerepet játszik a lexikon struktúrája szempontjából, mégsem tenném a definíció részévé, elsősorban azért, mert itt már jelentések összefüggéséről, egymáshoz való viszonyáról van szó. Ugyanez áll az utolsó mozzanatra is, amely szintén jelentések közti relációkra vonatkozik. („A jelentés előírja a jel (jelkapcsolat) beszédben való helyettesíthetőségét más jelekkel vagy jelkapcsolatokkal.”) Az utolsó előtti mozzanat tulajdonképpen szelekciós szabály: „A jelentés előírja a jel (jelkapcsolat) hozzáillesztőségét más jelekhez a beszéd kisebb és nagyobb egységében.”

A definíció tehát különféle típusú mozzanatokot tartalmaz: (a) a jelentés tulajdonképpeni definícióját (a fenti megjegyzések figyelembevételével), (b) jelentések közti összefüggéseket kifejező szabályokra való utalást (tulajdonképpen ezek létezését mondja csak ki), (c) a jelentés olyan oldalait, amelyeknek tárgyalása a nyelvtudományon kívül esik, (d) olyan mozzanatokot, amelyek a jelentés definíciójának ((a)) kiegészítései. Ezek után feltehetjük a kérdést, hogy (a) nem változata-e a Telegyi és Antal által javasolt jelentésdefiníciónak?

2.4. Károly Sándornak sok érdekes mondanivalója van a különféle jelentésaspektusokkal kapcsolatban. Fontosnak tartjuk a műfaji és nyelvrétegbeli jelentésnek a többi jelentésfajtatól való megkülönböztetését. Nem vitatható, hogy e jelentéstípusokat a generatív nyelveírásnak is figyelembe kell vennie. Fontos a jelek és jelkapcsolatok jelentésének a szétválasztása is és a kétféle jelentés közti reláció tisztázása. Ismét el kell tekintenünk a sok érdekes részlettől, amely a könyvnek egyik fő erőssége, hogy további gondolatokat fűzhessünk a könyv elvi részéhez.

Károly Sándor a jeleknek a jeltárgyakhoz való vonatkozását *denotatív jelentésnek* nevezi. A denotatív jelentésen kívül még a következő jelentésfajtaikat definiálja: szintaktikai, pragmatikus, lexikológiai, műfaji és nyelvrétegbeli jelentés (70). A definíciók nem mindig teszik lehetővé, hogy egy-egy jelentést egyértelműen valamely jelentéstípushoz soroljunk. Így például elképzelhető, hogy a jelek (nem a jelrendszer) szintaktikai jelentése a denotatív jelentésből levezethető. Nem világos az sem, hogy miért tartoznak a modális és deiktikus jelentéstípusok a pragmatikus jelentéshez. Károly Sándor a 71. lapon indirekt (névmási) jelentésről is említést tesz, ugyanakkor a személyes névmások a 73. lapon a pragmatikus jelentésnél is szerepelnek. A definíciók helyett azonban foglalkozzunk most egy-egy jelentéstípussal részletesebben. A denotatív jelentésnél (71) a szerző több alosztályt különböztet meg, utalva arra, hogy „csak a legfontosabb osztályozási szintekig mentünk el”. Az osztályozó módszer nagy hátránya első pillantásra megmutatkozik. Megtudjuk ugyan, hogy *szép* és *nagy* az akcidenca jelentés-kategóriájához tartozik, de a szerző nem mond nekünk semmit a *szép* és *nagy* jelentéséről. És ez a megállapítás Károly Sándor egész rendszerére érvényes. Az osztályozás alapját sokszor apriorisztikus szemantikai kategóriák képezik, a rendszerezés tehát nem a jelek szemantikai és szintaktikai viselkedése alapján történik, ami nem is lehetséges e jelek jelentésének leírása nélkül.

Az osztályozásnál sokszor keveredik a tisztán nyelvi jelentés avval, amit a jelről egyéb ismereteink alapján tudunk. Így például valószínűnek tartom, hogy Károly Sándor rendszerében az egyedi jeltárgyaknak (*Duna, Mátra, Budapest, Arany János*) jelentéséhez hozzátartozik, amit e jeltárgyakról tudunk. Valójában e szavak nyelvi jelentése azonos: „neve valaminek vagy valakinek”. A többi mind olyan információ, amelynek a nyelvi leírásban nincs helye.

Károly Sándor osztályozási elvéből következik, hogy a denotatív jelentésnél nem találunk helyet a viszonyt jelölő szavak számára (*apa, anyja, gyermek, vminek a hegye, vminek széle*, stb.). E rendszerben nincs különbség a szűnkategorematikus és nem szűnkategorematikus jelentés között (*jó, rossz, szép, nagy* szemben az olyan szavakkal mint *véges, végtelen, kerek*), a tényt és eseményt jelölő szavak között (*fact-words, event-words*), az operátorok és predikátorok között (*sok, minden, egy, szemben* az olyan szavakkal mint *megy, örül, ír, szép, kerek*), az állított és feltételezett jelentés között (pl. *remél* esetén az állított jelentéshez tartozik az, hogy *vár valamit*, a feltételezethez pedig az, hogy *amit vár, az jó*), és még folytathatnánk a sort.

A pragmatikus jelentéssel kapcsolatban is sok problémát vet fel Károly Sándor tárgyalásmódja. Mindenekelőtt ez a kategória rendkívül heterogén. A deiktikus és modális jelentés kétségtelenül a nyelvi jelentés része. Ugyanez áll sok „emócionális” szempontra, amelyet a szerző a pragmatikus jelentéssel kapcsolatban tárgyal (73). Ilyenek például: pozitív vagy negatív értékelés, erős vagy gyenge hatás, aktivitás vagy passzivitás, szemléletesség vagy elvontság. Véleményem szerint, ha a *szerelem* igét az *őlel* igével kívánjuk szembeállítani a szemléletesség/elvontság dimenziójában, akkor ez semmiképpen sem pragmatikus szempont. Hasonlóképpen a *jó* és *rossz* szavak esetén a pozitív, illetőleg negatív értékelő szempont sem pragmatikus. Nem az emócionális érték szabja meg e szavak jelentését, hanem fordítva, e szavak jelentésének van emócionális értéke. És ez az emócionális érték valószínűleg nyelven kívüli tényező. Érdekes pragmatikus szempont lenne viszont az olyan szerkezetek vizsgálata, ahol az eredeti jelentés ellenkező előjelűre fordul, pl. *Szép kis történet! Jó eset!* Nem kívánom tehát a pragmatikát száműzni a nyelvészetből, de pontosabban kellene tudnunk, mit tudunk vele elérni a nyelvi leírásnál. A jelek pragmatikájából viszont száműzném az olyan kategóriát mint ismertség/ismeretlenség, amelyet Károly Sándor a következő típusú szavak pragmatikus szempontú megkülönböztetésére használ fel:

- A: *apa, testvér, haza, közel, Föld*
 B: *idegen, külföld, Hold, távol, titok*

Az ismertségnek/ismeretlenségnek szintaktikai szinten viszont lehet szemantikai szerepe: gondoljunk a határozott névelő használatára és a téma-réma problémára.

A beszédpartnerre vonatkozó érzelmi viszonyonyulás (75) kétségtelenül fontos szerepet játszik az emberi társadalomban. Érdekes lenne azonban látni, hogy e viszonyulás hogyan építhető be a jelek szemantikai jellemzésébe.

A műfaji és nyelvrétegbeli jelentéssel kapcsolatosan Károly Sándor kevésbé részletező. E típusok külön tárgyalását, mint már említettem, fontosnak tartom.

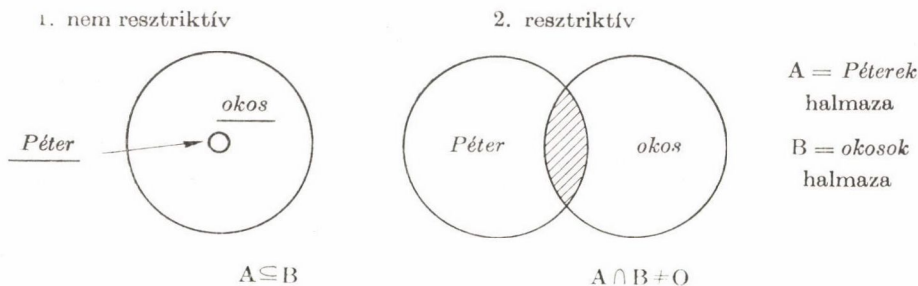
2.5. A nyelvi egységeket (hang, morféma, szó, szintagma, mondat) Károly Sándor nem definiálja a morféma kivételével, ahol a szokásos definíciót fogadja el (43). A morféma ezek szerint már tovább nem bontható, jelentéssel bíró elem. E definíció kritikusai rámutattak arra, hogy nagyon sok morfémanál nem lehet egységes jelentést találni, pl. *pro* (*protest, prospective, profess, protract, progress, process, proceed*) és *spect* (*respect, inspect, circumspect, spectacle*) esetén. Sok morfémanak meg egyáltalán nincs jelentése, így pl. az angol *to* szócskának a következő szerkezetben *I want to go*, vagy *do*-nak a következő mondatban *Do you really smoke?*, valamint az *it* és *that* szócskáknak a következő mondatban *I dislike it that you smoke here*. A példák könnyen szaporíthatók. A morfémat, éppúgy mint a többi nyelvi egységet csak egy explicit (formális) nyelvelméleti rendszerben lehet definiálni.

A szintaktikai kategóriák jelentésének tárgyalásánál Károly Sándor a hagyományt követi. A szintaktikai jelentést például a következő négy „legalapvetőbb szintaktikai szóosztály” szerint osztályozza: 1. főnév, 2. melléknév, 3. ige, 4. határozószó (72). A jelkapcsolatok szintaktikai jelentésénél pedig a következő osztályozást találjuk: „Az alapvető szintaktikai funkciók a legfőbb mondatrészfunkciók: az alany és az állítmány, az ige bővítménye, a főnév bővítménye és a melléknév bővítménye” (137).

Mind a szóosztályok, mind pedig a funkcionális kategóriák szemantikai értelmezésének rendkívül gazdag az irodalma. Elég ha itt a legújabb irodalomból csak Lyons

és Fillmore munkásságára utalunk. A szintaktikai jelentés megragadásához, lényegének felismeréséhez tovább kell menni a Károly Sándor által javasolt osztályozásoknál.

2.6. Károly Sándor a jelkapcsolatok denotatív jelentésének tárgyalásánál vezet be a szemantikai relációk kétváltozós függvény formájában történő ábrázolását (99). Idézzük a szerzőt: „*A tenger hullámszik* mondatnak egy tárgy és egy tulajdonság kapcsolata felel meg; a köztük levő kapcsolat jellege: a tárgy végzi a cselekvést. Ezt az utóbbit mint relációt fogjuk fel: Jelöljük így: R_{cse} . Ebben a viszonyban van egymással a *tenger* tárgy és a *hullámszik* cselekvés. Ezek jelölése N és V. A kettőjük közti viszonyt tehát így írhatjuk fel kétváltozós függvényként: $R_{cse}(N, V)$.” Itt még arra gondolhatnánk, hogy sokkal egyszerűbb lenne az ítéletkalkulus módszerét alkalmazni és vagy $H(t)$ -t írni, ahol H : hullámszik és t : tenger, vagy ha pontosabbak akarunk lenni, akkor $(x)(t(x) \& H(t))$, ahol az iota-operator a határozott névelőt írja le. Károly Sándor azonban így folytatja: „Az említett relációt ki tudjuk fejezni halmazokkal is. Ebben az esetben a *tenger* részhalmaza a *hullámszó dolgok* halmazának.” Ebből már látható, hogy ebben az értelmezésben a *minden* értelmezését kell vennünk a határozott névelőnek, logikai képletünk tehát így fest: $(\forall x)(t(x) \& H(t))$. A szerző szerint a fenti ítélet meg is fordítható. „Ha a *tenger hullámszik*, akkor a *hullámszik tengeri tulajdonság*. . . . Ebben az esetben a *hullámszik* lesz a részhalmaza a *tengeri tulajdonságoknak*.” Az ítéletkalkulus módszereivel e különbséget nem szoktuk kifejezni. Károly Sándor a második halmazelméleti reláció leírásához a konverzió fogalmat vezet be (100). Az első kérdés, ami itt felvetődik, a kétváltozós ábrázolásmód indokolása. A konverzió, ha éppen szükségünk van rá, kifejezhető már ismert módszerekkel. Van-e más, ami ezt az írásmódot indokolná? Tudomásunk szerint nincs. Akkor viszont miért ne használnánk továbbra is az egyszerűbb, a logikában szokásos jelölésmódot? A Károly-féle jelölésmód ellen szól, hogy R_{cse} csak azt fejezi ki, amit egymagában H is kifejezhet, illetve Károlynál V . Bonyolultabb lesz a helyzet, ha olyan mondatot kísérelnénk meg átültetni a Károly-féle jelölésbe, mint *A hullámszó tenger ide-oda dobálta a félig már roncs hajót*. Ha $R_{cse}(X, Y, Z, W)$ a függvényünk, akkor ez hogyan vezethető vissza kétváltozós függvényekre? Vagy ha ez nem lehetséges, honnan tudom, hogy melyik változó az „alany” és melyik az „állítmány”? A másik kérdés a halmazábrázolás jogosultsága. Talán nem szerencsés Károly Sándor példája. Nem világos, hogy ha a *tenger hullámszik*, akkor miért *tengeri tulajdonság a hullámszik*? Más is lehet *hullámszó*, nemcsak a tenger. Amiről valójában szó van, az a resztriktív és nem resztriktív jelzői mellékmondat közti különbség. Vegyük az *okos Péter* szintagmát! Ha *okos* erősebb nyomatékot kap, akkor resztriktív értelemben használom a jelzőt. Az *okos Péter* tehát kétértelmű lehet. A kétféle jelentés halmazokkal így ábrázolható:

Logikai ábrázolással:

1. nem resztriktív: $(P(x) \subset 0(x))$
2. resztriktív: $P(x) \& 0(x)$

Ebből az is látható, hogy általában nem áll fenn a konverzió viszonya a két reláció között.

Vegyünk még néhány példát.

A tagadás (pl. 104) képlet formájában történő írása nem fejezi ki a valóságot. A víz például lehet meleg is, meg nem is. Ha valami nem meleg, abból még nem következik, hogy hideg. Hasonlóképpen, ha valami nem nehéz, abból még nem következik, hogy könnyű. A *meleg* és *nem meleg* csak akkor jelentene ellentmondást, ha *nem meleg* = *hideg* lenne. Ez a probléma, ha formalizálni akarjuk, komoly logikai apparátust kíván.

A másik példa a V és V közötti relációk közül való (105). Ha V^1 megelőzi V^2 -t (pl. a *vacsorázás* a *sétá*-t, Károly Sándor példája), akkor a reláció: $R_2(V^1, V^2)$. Ha V^1 oka V^2 -nek (pl. az *esés* az *ütődés*nek), akkor a reláció: $R_3(V^1, V^2)$. A két reláció csak az indexben különbözik egymástól? Mit érek el azzal, hogyha ilyen képletekkel írom fel azt, amit szavakban is el kell mondanom, mert különben nem tudom, miről van szó? A relációkat Károly Sándor nem elemzi tovább.

2.7. A 131. lapon a szerző helyesen állapítja meg, hogy „A szavak jelentésének egyszerűbb jelentésekből való összeállítása a jel jelentésstruktúrájának a feltárásával azonos.” Majd a 134. lapon „A jelentés szemantikai jegyekre bontása lehetővé teszi, hogy különböző struktúrájú mondatok között megállapíthassuk a szerves összefüggést.” Az egyszerűbb jelentések Károlynál többnyire az Értelmező Szótárban használatos felbontásokra emlékeztetnek. Így például az *esteledik* szó első felbontása: *Az este közeledik*, második felbontása: *A nap lementé közelebb jön*. A felbontás tehát valamiféle laza parafrázis. Az elemeknek elméleti jelentőségük nincs, nem is képeznek valamiféle összefüggő rendszert. A szemantikai megkülönböztető jegyek problémájával, amely szerintem a jelentéselmélet legfontosabb kérdései közé tartozik, sajnálatos módon nem foglalkozik a szerző.

A szavak szemantikai leírását Károly Sándor a szavak mezőösszefüggései alapján kísérelte meg. Így pl. 335. lapon az *asztal* 1. fogalmi sférája (a) mellérendelt fogalmak: *szék, szekrény, ágy*; (b) fölérendelt fogalom: *bútor*; (c) alárendelt fogalmak: *íróasztal, toalettasztal, ebédlőasztal*. 2. Az illető szó fogalmi jegyei: fából, esetleg vasból vagy más szilárd anyagból készült, fedőlappal ellátott, fiókos vagy fióktalan, többnyire lábas, esetleg láb nélküli, étkezéshez, íráshoz, olvasáshoz, esetleg máshoz használják. 3. Az illető szó érintkezési kapcsolatai: az illető szóval helyi, időbeli, oki, rész-egész, stb. kapcsolatban levő fogalmat kifejező szavak: *szoba, konyha, . . . , letakar, rekesz, . . . stb.* 4. Az illető szó hasonlósági kapcsolatai: . . . Alaki hasonlóság: *konyhai tűzhely, biliárdasztal, . . .*; funkcióbeli hasonlóság: *esztergapad, csapóasztal*. Ily módon a jelentéstan feladata azonos a lexikon készítőével, aki leírásába még a különféle asszociációs tesztek eredményeit is beépíti, és persze mindazt, ami a szóban forgó tárggyal kapcsolatban kideríthető. Nem vitatom, érdekes feladat lehet, de ez nem nyelvelméleti feladat. Úgy gondolom, az *asztal* szótári definíciójához nem tartozik más, mint hogy *bútordarab* (ami már implikálja, hogy tárgyról van szó), *sima lapú* (nem föltétlenül vízszintes), és hogy *bizonyos célt szolgál* (a *bizonyossal* nem tudok mit kezdeni). A szemantikai jegyek kérdése még csak kevés esetben tisztázott.

A jelentésemélet egy másik fontos összetevője az általánosan alkalmazható, egzakt (formális) szemantikai szabályok, szintén hiányoznak Károly Sándornál. A denotatív jelentések ekvivalenciáját Károly így jelöli:

$$A \leftrightarrow B.$$

Egyik szabály így fest:

$$A \leftrightarrow (A + k) + Op.$$

Ez a szabály azt az ekvivalenciát kívánja leírni, amikor az ekvivalensek morféma-állománya részben azonos, részben különböző. A k képzőt, az Op pedig valamilyen operátor igét (*ad, végez, stb.*) jelent. A szabályra példa:

$$szánt \leftrightarrow szánt + ás + t \text{ végez}$$

$$segít \leftrightarrow segít + ség + et \text{ ad}$$

A jelenthet bármilyen szabad morfémát (160–161). Mi tehát a fenti ekvivalencia-szabály jelentése? Ha a szemantika képezi a kiindulópontját a nyelvi leírásnak, akkor meg kell mondanom, hogy honnan kapom a szabály jobboldalának megfelelő struktúrákat. Van a szemantikának is szintaktikai komponense, amely a fenti morfémaláncokat előállítja? Vagy az egész kifejezésként áll a morfématarban? Mindkét megoldás komoly elvi problémákat vet fel, amelyekre itt nem térhetünk ki. Ha a szemantikának egyrésze a szintaxis után következik (erre utal a szintaktikai jelentés kategóriája Károly Sándor rendszerében), akkor meg kell mondanom, hogy A , k és Op pontosan milyen típusú morfémákat fed. A szintaxis és a szemantika különös összefonódása eredményezi, hogy nem találunk Károly Sándornál tiszta szemantikai szabályokat.

2.3. Érdekes fejezet a jelentés és kommunikáció kapcsolatáról szóló (176–210). A Petőfi-vers elemzése adalék a strukturalista irodalomtudomány számára. Az „Általános történeti jelentéstan” című részben inkább van helye az osztályozó-rendszerező tárgyalásmódnak. A magyar jelentéstani rész elvi felismerésekben nem hoz lényegesen újat. Számomra azonban sok újat mondott „A magyar jelek jelentésváltozása” című fejezet.

Ismertetésemben elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkoztam, amelyekkel nem értek egyet. Helyzeti potenciálom természetesen más, mint Károly Sándoré. Én a formális nyelvelmélet szempontjából vizsgáltam Károly Sándor művét. Lehetne természetesen másképpen is, pl. a tárgyalt anyag szempontjából. Erre azonban nem érzem magam hivatottnak.

Bíráló megjegyzéseim, amelyek a gazdag problematikájú munkának csak kis területére és csak a leíró részletekre vonatkoztak, nem teszik kétségesé, hogy Károly Sándor műve jelentős alkotás. Sok részletét átdolgozott és kibővített formában (elsősorban talán a jelkapcsolatok jelentéséről szóló részt) idegen nyelven is kívánatos volna publikálni.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Számítástechnikai Központja,
Budapest
és
Stockholmi Egyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Stockholm*

Kiefer Ferenc

G. Varga Györgyi, Alakváltozatok a budapesti köznyelvben

Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. 258 lap

Ahogy 150–200 évvel ezelőtt az egységes irodalmi nyelv megteremtése volt írónk és szellemi úttörőink fő törekvése, mai nyelvi művelődésünk és nyelvművelésünk egyik legnagyobb gondja az egységes magyar köznyelv kialakítása. Az egységnek pedig a nagyjából azonos szintre esziszolódott vagy szabályozott szókinés, szóhasználat, frazeológia, nyelvtani eszközök és mondatfüzés mellett talán a kiejtés „normalizálása” a legfontosabb tényezője, s mindenesetre elsősleges ismérve. (Az utóbbi éveknek a beszédhangokkal, a kiejtéssel és normalizálásával foglalkozó szakirodalmát ismerteti Szende Tamás: Magyar Nyelvőr 94. 245 (1970).)

Magyarország lakosságának négyötöde falvakban és vidéki városokban él (Budapest népének is legalább a fele vidékinek számít még nyelvhasználatában), tehát annak a nyelvjárásnak közegében, amely vagy öntudatlan lételeme a beszélőnek, vagy olyan forma, amely hétköznapi köntöse a kifejezésnek, de egyébként, többé-kevésbé tudatosan, egy másik, „választékosabb” nyelvi öltözettel eszeréli föl, mihelyt az alkalom vagy a foglalkozás illendősége úgy kívánja. Anyanyelvjárásunknak pedig legmélyebb-re idegződött, legszívósabb öröksége az ejtémód, ez kopik le rólunk legnehezebben. Színészek vallomása és a színpadi nyelv megtanulásáért való kemény küzdelme példásan bizonyítja ezt. Dobálódzhatunk divatszavakkal, fölényes természetességgel használhatunk irodalmi kifejezéseket, választékos vagy jellegzetesen budapesti fordulatokat, egy-egy óvatlan pillanatban elárulhat bennünket a kiejtésünk. Ez azonban gyakran már csak tudatunk alá süllyedt emlékek felszínére vetődése. Figyelem a magam és barátaim, ismerőseim beszédét, akik 20–30–40 évvel ezelőtt kerültünk Pestre. Akkoriban letagadhatatlanul és félreismerhetetlenül szavainkon hordtuk a szülőtáj nyelvének ízét, színét. Mindezt azonban lassanként lekoptatta rólunk a város kő- és emberdszungele, elszívta a körutak forgalmának sodró szele, s belepte a benzingőz, a gyárak füstje-korma. Sokan pedig hivatásszerű tudatossággal, szinte kötelezően szoktunk le gyermek- és ifjúkorunk természetes beszédmódjáról, amely már csak akkor bukik elő belőlünk ösztönös emlékezőssel, ha régi, velünk-nőtt pajtásokkal találkozunk, vagy ha kényelemből-tréfából elengedjük magunkat, pongyolára vetkőzünk.

Utcán, villamoson, rádióban mégis felesillanó érdeklődéssel élvezzük egy-egy jóízű vidéki beszélgetés mondatait, és szinte csodálkozunk, ha iskolázott embertől, értelmiségi szájából hallunk ilyet. Mintha kissé szégyellni vagy fureszálni kellene azt a faluszagú anyanyelvet, amelyen a legtöbben megtanultunk magyarul. Sokan, úgy látszik, valóban szégyellik is, megtagadják, és szinte erőszakkal igyekeznek megszabadulni tőle, hogy új nyelvi bőrbe bújhassanak. A falu–város ellentétnek ez a torz csökevénye legerősebben a „feltörekedni”, elsősorban külsőségekben asszimilálódni igyekvő rétegek körében él mint kompenzáló ösztön.

Bár fájó vagy bosszantó az ilyen visszás tünet, nem szándékom védő- vagy mentő-beszédet mondani a nyelvjárások mellett. Jól tudom, hogy a nyelvfejlődés mai szakaszának fő áramlata az egységesülés, s a magyar köznyelv kialakulásában Budapesté a vezető szerep, nemcsak egyötödnyi népességarányával, hanem főként sűrítettségével és társadalmi-gazdasági-politikai-szellemi kisugárzásával. Nem ismerem pontosan a fővárosban születettek és a bevándoroltak arányát, de tapasztalom, hogy minden külvárosi villamos egy-egy darab vidék, akárcsak valamelyik vicinális vonat

kocsija, legfeljebb vegyesebb összetételű. Többé-kevésbé ma is érvényes lehet tehát Budapestre Szabó Dezső jellemzése: „a legnagyobb magyar falu”, s még inkább Németh Lászlóé, aki „Duna-parti Ameriká”-nak nevezte. Felszívó és beolvasztó szerepe egyaránt jelentős, és egymást kiegészíti.

E kettős kohófolymat egyik nyelvi részletét vizsgálja G. Varga Györgyi könyve, főként mai eredmény-állapotának számbavételével, de egyúttal — anyagából adódón — mozgásában is, mivel a budapesti köznyelvben élő kettősségek, alakváltozatok egymásmellettiségében és vetélkedésében két nyelvjárásnak, vagy nyelvjárásnak és köznyelvnek, ill. réginek és újnak, egyszóval elhaló és születő formáknak harcát tárja föl. E fejlődés folytonos átmenetekkel megy végbe, s így a kialakuló egység mindig viszonylagos.

Elsősorban hangtani jellegű anyagot tárgyal a könyv, kiejtésváltozatokat, amelyeknek természetesen helyesírási vetülete van. G. Varga Györgyi célja az ingadozások, bizonytalanságok viszonyítása a köznyelvhez, ill. kiejtési normájához, amelyet általában inkább csak érzünk, eszményként, de szabályba rögzíteni még nem sikerült. A könyv szerepe tehát főként az, hogy széles körű anyaggyűjtésen alapuló módszeres elemzésével hozzájáruljon a köznyelvi norma meghatározásához, ill. kialakításához.

Hogy ezt éppen a budapesti köznyelv kiejtésbeli vagy hangtani vonatkozású alakváltozatainak vizsgálatával kívánja elősegíteni, azt a fővárosnak már érintett szerepe okolja meg. A „budapesti nyelv” vagy „nyelvjárás” nem egységes ugyan, sokfelől beömlő áramlatok kavarnak és birkóznak benne, de központi és tekintélyi helyzete nagyobb súlyt ad neki számszerű tömegénél, növeli kisugárzását, alakító hatását s a mai magyar nyelvnek úgyszólván uralkodó s irányadó változatává tette. Kétségtelen, hogy benne kell látnunk a kialakulóban levő magyar köznyelv alapját.

A szerző sok szempontú alaposággal és tudományos módszerességgel készítette elő munkáját, s végezte el a vizsgálatokat. Adattára 538 példaszóból áll; összeállításuk a problémák előzetes felkutatását, számbavételét kívánta. Az így kiválasztott — pontosabban: összeválogatott — szóanyagot a fonetika rendszerébe illesztve vizsgálja a szerző: előbb az alakváltozatok magánhangzóiban jelentkező minőségi (nyelv- és ajakállás szerinti) ingadozásokat, majd időtartambeli eltéréseket; a mássalhangzós változatok körében a képzőmozzanatok, ill. képzésmód szerinti különbségeket, a hangcsoportok, ill. hangösszefüggések, korrelációk és egymásra hatások kérdéseit, végül mennyiségi (rövidülés—nyúlás) változataikat. Bármily rendszeres és áttekinthető is ez a csoportosítás és tárgyalási rend, a nyelv sokkal bonyolultabb rendszer, semhogynélküli típuscsoportokba sorolhatnánk minden jelenséget. Dicséretes önkritikával maga a szerző hívja fel a figyelmet néhány — a gyűjtés befejeztével kiderült — kisebb hiányra, aránytalanságra, s így a kiegészítés lehetőségére, sőt feladatára.

Módszerét hasonló körületekintéssel építette ki: elsősorban a nyelvatlasz kérdező eljárását alkalmazta a példaszók esetében, de kiegészítésül és ellenőrzésül folyamatos szövegből, a televízió riportereinek kötetlen beszédéből is gyűjtött adatokat. Könyvének kényszerű fogyatkozása, hogy a vizsgált változatoknak természetes környezetükben, az élőbeszédben való használatára aránytalanul kevés adata van, holott ez adná a hiteles eredményeket. Feljegyzéseit, minősítéseit pusztán hallásra alapozta, több okból. Eszközfonetikai felkészültségünk meglehetősen szegényes; ilyen nagy és szétágazó anyag módszeres vizsgálata igen hosszú időt kívánt volna, és magnetofon-szalagra vett folyamatos szövegek esetén hatalmas tömegű meddő anyagból kellett

volna kimazsolázni az alkalomszerű, véletlen példákat; a kérdéssel fölvetett példaanyag adatközlői vagy zavarral, mikrofonlázal küzdöttek, vagy pedig olyan mesterkelt ejtismóddal beszéltek, hogy az így kapott eredmények megbízhatatlanok. Ennek ellenére szükségesnek és fontosnak látszik, hogy G. Varga Györgyi szójegyzéke alapján szerkesztett, sűrített próba-szöveget megfelelő előkészítéssel, a zavaró körülményeket kiküszöbölve (rejtett mikrofon) szalagra vegyék, és a könyv eredményeit e lehető spontán természetességű anyag műszeres vizsgálatával ellenőrizték vagy helyesbítések.

A kiejtésnek és a helyesírásnak szoros, többnyire szerves összefüggéséből természetesen adódik, hogy bizonyos szópéldákra írásban kért választ a szerző. Ezek az az adatok egyrészt éppen a kiejtést dokumentálják, másrészt pedig helyesírásunk vitás, érzékeny, esetleg módosítást kívánó pontjaira utalnak. Leíró jellege ellenére hasznos és tanulságos nyelvtörténeti adatokat közöl a könyv egyes szók ejtismódjáról és az ennek megfelelő helyesírási ingadozásokról, néha szöges fordulatokról. Hasonlóképpen számba veszi a köznyelv és a nyelvjárás összefüggéseit a nyelvatlasz adatgyűjtése alapján. Az ilyen komplex szemlélet, ill. vizsgálati módszer, a mai szétágazó állapotrajz és a fejlődéskép egybevetése, szembesítése teszi megalapozotttá és hitelessé a legtöbb nyelvi jelenség elemzését, s szinte kötelezőn kínálkozik az alakváltozatok esetében, amelyeknek léte és ingadozása éppen a nyelvhasználat idő- és térbeli különbségeinek függvénye.

A vizsgálati anyag összeállításával azonos fontosságú feladat volt az adatközlők, a „kísérleti alanyok” helyes megválasztása. A *budapesti köznyelv* bizonyos jelenségeinek vizsgálata lévén a cél, alapkövetelmény volt a *budapesti születés*, lehetőleg a szülők esetében is, más nyelvi környezet lényegi hatásától függetlenül. Mivel pedig zárt nyelvi rétegek ma már nincsenek, s a fővárosban elképzelhetetlenek is, a köznyelvet sem köthetjük, éppen jellege folytán, egyik vagy másik társadalmi esophthoz, műveltségi réteghez. Az adatközlők lehető arányosan oszlanak meg a két nem közt, életkor és műveltségi fok, iskolázottság tekintetében, és sokféle foglalkozást képviselnek. Az így kapott adatok statisztikáját azonban a szerző csak két fő szempontból csoportosítja: kor tekintetében a 30 év alattiak és fölöttiek, iskolai végzettség szerint pedig az általános iskolát végzettek, érettségizettek és egyetemi vagy főiskolai képesítésűek százalékos megoszlására. (Ésszerű és gyakorlatias ötlete, hogy az alapkérdőív szavait kerekén 100 alanytól kérdezte ki, s így a százalékok mindjárt készen adódtak.) Kérdés, nem lett volna-e tanulságos a férfi–női nyelvhasználat szempontjából is statisztikát készíteni, legalábbis kísérletként, a feltűnő esetekben; bizonyos szók esetében (pl. *szervusz*, *rothad*, *bicikli*, *agyallt*, *futball*) pedig érdekes lett volna talán jelezni az egészen fiatalok (csak 8 adatközlő volt 18 éven aluli) nyelvhasználatának kiugró eltérését az átlagostól. Az egyes típuscsoportok nyelvi „viselkedéselektanának” érdekes, néha meglepő vagy bonyolult képe így teljesebb és árnyaltabb lehetne. Általában: a gondos és szemléletes, de jellegükénél fogva merev statisztikák számadatai többnyire elfedik az életszerű társadalmi adatokat, s így a jelenségek elmélyedőbb szociológiai magyarázata hiányzik; kissé túl is esik már a könyv célján.

A jelentősebb témacsoportok: a zárt és a nyílt *e* kérdése, az *e–ö* váltakozású szópárok, az *i, ú, ű* megrövidülése, az *-ít* képző, az *l, r, j* nyújtó hatása; a magán- és a mássalhangzók fejezetét összekapcsoló időtartam-átváltás (megokoltan helyes ki-fejezés a jelenségre); különféle mássalhangzó-váltakozások, hasonulás, összeolvadás — betűejtés, mássalhangzónyúlás és -rövidülés (idegen szókban); vizsgált érdekesebb szópéldák: *azzal—avval*, *-ba(n)*, *belőle*, *bocsá(j)t*, *csat*, *egy*, *először*, *eső*, *éjszaka*,

gyer(m)ek, heged (jobb lett volna a *hegeszt*), *karalábé, kibic, kolléga, köpeny, körút, lesz, lyuk, retikül, ro(t)had, szaft, szalag, szervusz, szőlő, tol, töpörtyű, új—ujj, utána, uzsonna, (szalonna?), vállalat, zsemle*. A gondosan összeállított vizsgálati anyag nyilván bővíthető még, de a példák szaporítása nagyon megnehezítené és lassítaná az egy ember erejét amúgy is kimerítő munkát; csak fontossági szempontú rostálás árán javasolhatnánk némi kiegészítést.

A tárgykörök sorában két helyen látunk kisebb hézagot. G. Varga Györgyi, úgy látszik, nem érzi eléggé általánosnak, „köznyelvi”-nek az illabiális *á* előkelősködő-művelteskedő használatát — főként idegen szókban —, mert kérdőívébe nem vett fel ilyen példaszót. (A kiegészítő ívben ilyen lehetne az *asszisztens, attasé, paraffin, pavilon*: némelyikben fel is bukkan az *á*-s ejtés, pedig itt csak 12 adatközlő szerepel.) Az *artézi* szónak csaknem teljes egyensúlyt mutató *artézi—ártézi* ejtészváltozatai azonban figyelmeztettek a problémára, amelynek vitatható súlyát hasznos lett volna pontosan megmérnünk. — A másik pont, ahol hiányérzékünk támad, a — főként újabban meghonosult — idegen szavakban feltűnő mássalhangzó-rövidülés. A szerző érinti ugyan e kérdést a mássalhangzó-váltokozások utolsó fejezetében, de mellékesen kezeli. Pedig megérdemelné a részletes elemzést; egyrészt azért, mert nyelv-művelő irodalmunkban vita merült föl a jelenség helyességéről, másrészt pedig azért, mert eddig itt is csak általános megfigyelésekre hivatkozhatunk. G. Varga Györgyi adhatta volna meg a tárgyilagos, tényszerű helyzetképet és a statisztikai alapot a vita eldöntéséhez. Ő azonban mindössze 9 szót vizsgált meg az alapkérdőívben (a kiegészítő példák csekély adatszámára nem lehet mérvadó); belőlük is rövidülés ténye vagy tendenciája olvasható ki (a *summa* ellentétes viselkedésének oka a szó régisége nyelvünkben; nem illik a vizsgált sorba).

A könyv egésze azonban mintaszerű útmutatást ad e kisebb hiányok pótlására és a további részletkutatásra. Nemcsak a kérdéses hang pusztá fonetikai jellegét veszi tekintetbe, hanem a szóban való helyzetét, az esetleges hangkörnyezethatást, a hangsúlyviszonyokat, alaktani szerepét; a változás, ill. váltokozás jellegében (hosszúság—rövidség, zártság—nyíltság) feltünteti az átmeneti fokozatokat; a módosító okok közül pedig az analógiának, a jóhangzásnak, a beszédhelyzetnek, a stílár és emfátikus tényezőknek is figyelmet szentel. A variánsokat stílusértékük szerint minősíti, s megállapítja, hogy a fejlődés mérlege mit mutat: az alakváltozatok egyenrangúak, ingadozó, vegyes használatúak, az egységesülés felé tartanak, vagy az egyalakúvá válás máris bekövetkezett.

A munka eredményeit számba véve, azzal a megállapítással kezdjük, amelyik voltaképpen az alakváltozatok kialakulásának egyik fontos, jelentőségében pedig a művelődéssel erősen megnövekedett tényezőjére mutat: arra a szoros kapcsolatra, amely kiejtés és helyesírás közt fennáll. A régebbi, esetleg nyelvjárási ejtést rögzítő hagyományos írásmód a fejlődés során gyakran korszerűtlenné, túlhaladottá válik, s már csak látszólag él mint a helyesírási szabályzat múmiája. Ilyenkor előbb-utóbb fontolóra kell venni a valósághoz való alkalmazás szükségességét. A hiányos ékezésű írógépek, feliratok, hirdetések, plakátok, neonreklámok tömege lazítja, rombolja a hagyományt, és terjeszti, belénk sulykolja az új formát. — A nyelvjárási jellegkülönbségek súlyeltolódása mellett egyféle *e* betűnek is jelentős szerepe van a nyílt *e* hang terjedésében, ill. — mint a jelek mutatják — a zárt *ë*-vel való egybeolvadásában, amelynek eredménye valószínűleg egy kiegyenlített, közép *e* lesz. — Az írásképp erősödő, szinte uralkodó hatásának következménye a betűejtés terjedése, főként a nyomtatott szöveggel frissen ismerkedő, tehát a betűt áhítatosan tisztelő, a szavak hangalak-

ját és írásképet különválasztó, ill. még nehezen azonosító rétegekben, bár a helyzet-kép bonyolultabb, néha ellentétes is.

Az alakváltozatok vizsgálata adatszerűen is igazolja azt a természetes feltevést és más vonatkozásban megfigyelt tény, hogy a budapesti köznyelvben az egységesítő folyamat az uralkodó, a művelődési és kommunikációs tényezők koncentrált hatása folytán. Ennek egyik jellegzetes tünete a rövidülési tendencia erősödése (kényelem, információgazdaságosság), bár időtartam tekintetében sok az átmeneti változat, a bizonytalanság, s ez az írásban is tükröződik. A már tendenciává erősödött változások pedig — G. Varga Györgyi megállapítása szerint — főként az idősebbek és a műveltebbek beszédében érvényesülnek, az új jelenségek viszont, úgy látszik, inkább a fiatalok és a kevésbé iskolázottak nyelvére jellemzők. Törvényszerű általánosításról azonban nem lehet szó: éppen a társadalmi rétegstatisztikákban sok a meglepő ellentmondás, kereszteződés; ezeknek lehető egyirányúsítása csak több ilyen vizsgálattól várható. A könyv összefoglaló fejezetei sokrétű részletezéssel veszik számba az eredményeket és a mögöttük feltárható bonyolult tényezőket. Ezzel a munka egyrészt további, hasonló mélységű kutatásokra ösztönöz, dokumentált megállapításai pedig a készülő kiejtési kézikönyv alapjaiba épülhetnek be máris.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Kovalovszky Miklós

Denis Lawton, Social Class, Language and Education

[Társadalmi osztály, nyelv és oktatás]. London, 1968.
Routledge—Kegan Paul. 177 lap.

1. A nyelvoktatás alaptudománya a nyelvészet. Ez abból — a magyar pedagógia számára még nem magától értetődő — tényből következik, hogy a nyelv mélyen az emberré válás eszköze, oktatása ezért totális tárgy, amely elvileg szorosabb kapcsolatban kell, hogy álljon szaktudományával, mint — mondjuk — a földrajz oktatása a földrajztudománnyal.

A nyelvészet viszont csak akkor tud megfelelő segítséget adni az oktatás gyakorlatának, ha túltekint szűkebb határain. Ezért fejlesztették ki a pedagógiai alkalmazott nyelvészet mellé a társadalmi nyelvészet (szociolingvisztika) új ágát, amely a szocializáció nyelvi vonatkozásait nevelés-szociológiai összefüggéseiben vizsgálja.

A szociolingvisztikára általában, de erre a kiágazásra különösen ráillik Paul Valéry mondása, hogy „semmi sem azonos látszatainak összegével.” A látszat az, hogy e nehezen meghatározható tudományban pedagógiai szociolingvisztika nincs is. A standard kézikönyvek meg sem említik ezt a vizsgálati szempontot és területet, mint a William Bright szerkesztette Sociolinguistics (Hága, 1966), vagy a társadalmi rétegződés nyelvi eseteként tárgyalják, mint Joyce O. Hertzger: „A Sociology of Language” című munkája (New York, 1965. 369–371).

Lényegesen kedvezőbb a kép — s ezért idézhettük némi joggal Valéryt is —, ha a nevelés-szociológia felől közeledünk a problémához. A nevelés-szociológia egyik ismert kézikönyve, az „Education, Economy and Society” (A. H. H. Halsey—Jean Floud—C. Arnold Anderson összeállítása. New York—London 1961), abban a feje-

zetében, amely a nevelési teljesítmény társadalmi következményeivel foglalkozik, közli e témakör egyik alapvető tanulmányát — Basil Bernstein: „Social Class and Linguistic Development: A Theory of Social Learning” — jét.

A Dell Hymes összeállította antropológiai-nyelvészeti olvasókönyv pedig, a „Language in Culture and Society” (New York—London—Tokyo 1964), a társadalmi szerepek, a szocializáció és a kifejező beszéd kérdéseit szociálpszichológiai szemszögből tárgyaló fejezetébe osztja be Basil Bernsteinnek egy másik elméleti tanulmányát, amely az „Aspects of Language and Learning in the Genesis of the Social Process” címet viseli.

2. E példák talán adnak némi támpontot szakterületünk helyéről és témáiról a szociolingvisztikán belül.

A kérdés történetéről annyit meg lehet állapítani az irodalmi hivatkozások nyomán, hogy a gyermeki beszéd társadalmi körülményeinek kutatása mind az antropológiai-nyelvészet, mind a nevelés-szociológia területén létezett már a második világháború előtt is. Megvolt ez töredékesen nálunk is.

Nagyobb lendületet azonban csak angolszász nyelvterületen vett az ötvenes években. Az Egyesült Államokban inkább a népi-faji kisebbségek társadalmi problémái kapcsán, Nagy-Britanniában inkább a modern ipari fejlődés fölvetette nevelési gondok miatt. Ezek enyhítésére adtak pénzt különböző pedagógiai reformok irányítói a társadalmi-nyelvészeti kutatások finanszírozására is.

A hatvanas években született meg Bernstein nyelvelmélete. Ma már ez a londoni egyetemi tanár népes kutatógárda élén áll, és munkahelye (Sociological Research Unit, University of London Institute of Education) e szakterület legjelentősebb kutatási gócpontja.

Bernstein 1962-től vizsgálja munkatársaival a gyermeknyelv fejlődésének olyan kérdéseit, mint az anya nyelvi kapcsolata gyermekével; az anya szóbeli ellenőrzése és hatása a gyermek kognitív stílusára. Ehhez kapcsolódva vizsgálnak még egy sor, immár közvetlenül az anyanyelvi oktatásra vonatkozó szociolingvisztikai problémát, amelyekről a „Primary Socialization Language and Education” című kiadvány-sorozatukban számolnak be.

3. Bernstein egyik munkatársa, Denis Lawton 1963 és 1965 között sokoldalú kísérletekkel próbálta ki, hogy Bernstein nyelvelméleti föltevései mennyire helytállóak. Könyve lényegében e teóriát ismerteti, bírálja, beszámolva természetesen saját vizsgálati eredményeiről is. Szavait idézve: „Ez a tanulmány szűkkörű szociolingvisztikai elemzésként kezdődött. Azonban úgy találtam, hogy a módszertani és elméleti problémák megoldása céljából szükségessé vált a különböző területek szakirodalmának kiterjedtebb áttekintése” (156).

3.1. A I. fejezet tárgyalja a társadalmi osztályok és az eltérő nevelési lehetőségek demográfiai bizonyítékait. Itt azokat a jelenségeket idézi Lawton, amelyek a munkásgyeremek lemorzsolódásának és alacsonyabb teljesítményének statisztikusan is kimutatható okait elemzik.

3.2. A II. fejezet a motiváció, a szubkultúra és a nevelhetőség kapcsolatát vizsgálja, kiemelve a szerteágazó szakirodalomból azokat a tanulmányokat, amelyek nyoma-

tékosan hangsúlyozzák a nyelvfejlődés összefüggését a gyermek szűkebb nyelvi környezetével (szociálpszichológiai aspektus).

Lawton először az értékek és normák szubkulturális különbségeire mutat rá, hogy a gyermeknevelésben érvényesített szülői elképzeléseket megrajzolva, eljusson a gyermek kognitív stílusában található környezeti különbségek felvázolásáig.

E fejezet jórészt Josephine Klein amerikai szociológus megállapításait követi. A hagyományos munkásosztály és a magasabb társadalmi rétegek logikai-nyelvi szinteltéréseit Klein gazdasági és foglalkozási okokból vezeti le. Megállapítja, hogy az absztrakciós képességekben, a környezet racionális elemzési képességében, a tervezőképességben és az önfigyelemre szoktatásban találjuk meg a munkásgyermkek hátrányait.

3.3. A III. fejezet a rétegnyelvi sajátosságok és a társadalmi háttér kapcsolatát elemzi. Lawton azokat a korábbi tanulmányokat vizsgálja, amelyek egzakt mérésekkel fogalmazták meg a munkás- és értelmiségi tanulók nyelvi különbségeit az egyes korosztályokon belül. Lawton következetesen arra törekedett, hogy e különbségeknek a környezeti háttérrel való összefüggése álljon világosan az olvasó előtt. Először áttekinti a vizsgálati témákat, kiemelve az iker-kutatásokat, majd a társadalmi osztályok beszédkülönbségeinek bizonyítékait idézi (az intelligencia hányados által mért teljesítménykülönbséget, a mondathosszúság illetőleg mondatszerkesztés és a szókinés egyes eltéréseit). Lawton megállapítja, hogy a kezdeti — 1930 és 1940 közé eső — vizsgálatok (D. M. Maccarthy-é) még egyszerű nyelvstatisztikák voltak, de az újabb felmérések az adatokat már gondolkodáslélektani kapcsolataikban igyekeztek megragadni: a kutatók teszt sorokat dolgoztak ki a hitelesség érdekében (M. P. Deutsch és Walter Loban kutatásai).

Lawtontól függetlenül is megállapíthatjuk, hogy pl. Loban vizsgálata kitűnt elméleti árnyaltságával és szellemes módszereivel. (Lawton alkalmazta is saját vizsgálatában az összetett mondatokra vonatkozó finom különbségtételeit és pontozási skáláját.) Loban már csak egy ponton marad el Bernstein színvonalától: nincs egységes fogalmi apparátusa.

3.4. Lawton a IV. fejezetet a nyelv és a gondolkodás kérdéskörének szánja. Az első részben a pszichológusok, a második részben a szociálintropológusok kapnak szót.

A szerzőnek imponáló és korszerű áttekintése van a lélektani szakirodalomról, beleértve a jelentős szovjet pszichológusokat is. E részében a könyv jó összefoglalása a marxista és a polgári fejlődéslélektan különböző iskoláinak.

Az ismertetés a IV. fejezet első részében az eltérő kifejezésmódok használatának kognitív következményeit állítja figyelmünk középpontjába. A kísérleti vizsgálatok eredményei, beleértve a süket gyerekekkel folytatott kutatásokét is, aláhúzzák a beszéd szerepének jelentőségét a magasabbrendű szellemi tevékenységben.

Lawton elő akarja készíteni olvasóit Bernstein elméletének elfogadására. A IV. fejezet második részében tekinti át a szerző azokat a — szó mai értelmében vett — társadalmi nyelvészeti elméleteket, amelyek a nyelv, a kultúra és a társadalom kapcsolatának általános — nyelvfilozófiai — kérdéseit taglalják. Ugyancsak itt találkozzunk a nyelv és kultúra, a nyelv és a társadalmi osztályok viszonyára vonatkozó konkrét szociolingvisztikai vizsgálatok ismertetésével.

A nyelvi relativitás hipotézisével kapcsolatban Lawton helyesléssel idézi azokat a szerzőket, akik megkritizálták, bírálónan helyesbítették és továbbfejlesztették

Whorf és Sapir felfogását (Fishman, Hoijer stb.). Lawton hivatkozik Hoijerre, amikor az Whorf teóriáját említi, hozzátéve, hogy Hoijer „Whorf legfőbb hibájának azt tartja, hogy mellőzi mind a társadalmi struktúra hatását a nyelvre, mind azon határokat, amelyeket a társadalmi változások gyakorolnak a nyelvi és kulturális normákra” (69).

Ezek az oldalakon jelzi a szerző először, amit majd bővebben az V. fejezetben tárgyal meg, hogy Bernstein kultúra-fogalma a szociális antropológiában Malinovszkij és Firth funkcionálismusával tart szellemi rokonságot.

4. Az V. fejezet nem egyszerűen Bernstein elméletének és kísérleteinek kritikai elemzése, hanem több is, kevesebb is ennél. Lawton sorra elemzi Bernstein tanulmányait, kísérletet téve az elmélet belső fejlődésének fölvezetésére. Ez a több egyszerűen kevesebb is: az egyenként bemutatott és kritikai megjegyzésekkel kísért tanulmányok széttagolják az összefüggéseket, s emiatt csaknem áttekinthetetlen a bernsteini nyelvelmélet bemutatása. Lawton a négy korai elméleti írás után helyezi el — az ő terminológiája szerint — Bernstein munkásságának második korszakát alkotó három kísérleti tanulmányt, majd a fejlődési sort a két érett, általánosító szándékú tanulmány bemutatása zárja.

E szerint Bernstein most éppen munkásságának negyedik szakaszában tart, mert azóta publikált a Walter Brandis és Dorothy Henderson szerkesztette „Social Class Language and Communication”-ben (London, 1970) egy kutatási jelentést a közlés-folyamatban megnyilvánuló osztálykülönbségekről.¹

A valóságban Bernstein gondolati fejlődése nem tagolódik ilyen éles szakaszokra, és nem áll szemben elméleti munkáival néhány kísérleti tanulmánya. Nyelvelmélete belső ellentmondásokkal és tisztázatlan fogalmak sorával terhelt, befejezetlennek tűnő elmélet.

Hatásosságát két ok magyarázza meg: a kellő időben jelent meg, és e szakterületen először állított fel komplex nyelvi magyarázatot. Szociológiai, lélektani és nyelvészeti tényezők összekapcsolásával mélyebben és a korábbi magyarázatoknál meggyőzőbben világított rá a munkástanulók gyenge iskolai teljesítményét közvetlenül előidéző kulturális-nyelvi okokra.

Az elmélet fölénye a pusztá empirizmussal szemben van meg. Lawton szavaival: „Jelentősége abban rejlik, hogy a társadalmi struktúra, a beszédtervezés, a nyelv és a nevelhetőség fogalmait összekapcsolja” (102). Az elmélet gyengesége abban áll, hogy a kutatások csak részben igazolják az elméletet, amelynek belső rendszere sokszor bizonytalan, feltételes állításokat foglal magába.

Lawton az angol iskolareformot betérjesztő Newsom-jelentésre hivatkozik, amely feltárja, hogy a második ipari forradalomban sem a hagyományos angol munkáskultúra, sem a „lumpen”-rétegek zárt szubkultúrája nem képes korszerűen gondolkodó, beszélő és cselekvő munkásfiatalt nevelni. Bernstein stratifikációs-modellje (stabil munkás-mobil munkás-középosztálybeli) maga is végletesen egyszerűsített. A szociológiai sor egyik végpontján álló „stabil” munkásréteg családmódeljének pl., bár a családfők szakmunkások, minden további nélkül vonásokat kölcsönöz a lumpen és bűnöző rétegek szociálpszichológiájából.

¹ B. Bernstein—W. Brandis, Social Class Differences in Communication and Control. i. m. 93—129. p. A jegyzetek még két rokon témájú Bernstein publikációra utalnak.

Mindez — Lawton szerint is — a bizonytalanság elemeit viszi bele Bernstein alap-tételébe, mely szerint az emberek két kulturálisan meghatá-rozott nyelvi formát — más alkalommal megfogalmazva: két nyelvi rendszert használnak. Ezeket hívja Bernstein kódoknak.

A munkásosztályra jellemző nyelvi forma a „leszűkített” vagy „korlátozott” kód, a „középosztályé” pedig, ahová Bernstein minden magasabb iskolai végzettségű embert besorol, a „kifinomult” vagy „kidolgozott” kód. (A korai munkákban az első kód neve még „általános nyelv”, „public language”; a második kódé „formális nyelv”, „formal language”).

A két jelrendszer szerepe a szocializáció folyamatban abban különbözik egymástól, amiben az őket létrehozó kultúrák. Itt — sajnos — nem szólhatunk a önmagukban rendkívül érdekes szociálpszichológiai részletekről, csak a leglényegesebb összefü-gésekről: Bernstein szellemi elődeihez fűző szálakról.

Az ő kultúra-fogalma funkcionalista, s a nyelvet (vitázva Whorffal) az osztály-rétegződés által determinált kultúra meghatározottjának, s a funkciója révén az adott kultúra fenntartójának vagy meghaladási eszközének tekinti.

Lawton szerint Bernstein két kódjának alapeszméje egy durkheimi gondolat adaptálása, tehát szociológiai eredetű. (Valószínűleg ezért nélkülözte sokáig a nyelv-észeti bizonyítást.)

A korlátozott jelrendszer elve a durkheimi mechanikus szolidaritás, a kidolgozott kódé a durkheimi organikus szolidaritás modellje. Bernstein a mai változások ütemétől elmaradt munkáskultúra korlátozottságát Durkheimnek a prekapitalista közös-ségekből elvont modelljével magyarázza, belevegyítve más forrásból származó meg-figyeléseket, melyek viszont a deviáns szubkultúrák vonásait fogalmazták meg.

A „középosztály”-nak juttatott másik — eredetében szintén durkheimi — fogal-mat a fejlett munkamegosztás alapján konstituálta Bernstein.

A két kód alapvető hasonlósága abban áll, hogy mindkettő kondicionálja a be-szélő kifejezési és fogalomalkotási módját. Alapvető különbségük a kondicionálás módjában van. Bernstein első munkájában még úgy látta, hogy a különbség egy sajátos diszpozíció, amelynek jóvoltából a korlátozott kód a dolgok tartalmának megragadására, a kidolgozott kód a dolgok struktúrájának megragadására alkalma-sabb.

Később Bernstein a különbséget ebben a nyelvpszichológiai összefüggésben hatá-rozta meg: (a) a kódok egymástól strukturális előrejelezhetőségükben különböznek, tehát a korlátozott kód nyelvi szekvenciáit nagymértékben megjósolhatjuk; (b) kü-lönböznek abban is, hogy nem egyformán könnyítik meg a szándékok, célok szavakba öntését.

A korlátozott kognitív kifejezésmód — ez mély megfigyelés — nemesak utalás a beszűkült társadalmi körre, amelyből ered, hanem előrejelzés is, hogy beszélője kevesebb társadalmi szerepnek tud majd megfelelni. (Ez a „szerepkorlátozás”).

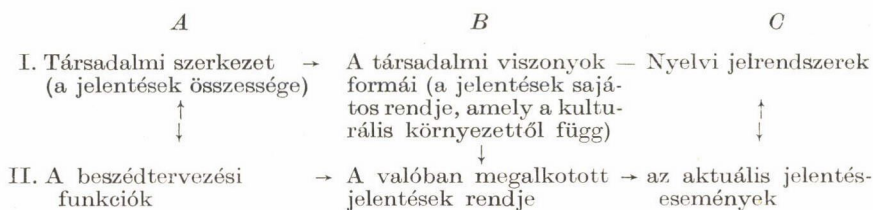
A beszűkítettség pszichológiai értelemben is fennáll: gyengébb a logika, a beszélő stílusa a külvilág dolgainak és viszonyainak kevesebb típusát kisebb skálán fejezi ki. Ebből — tanulási hátrányt jelentő kognitív, érzelmi és értékelő beszűkülés követ-kezik. (Ez a referenciális korlátozás.)

A beszűkülés a jelrendszert használók körét is csökkenti. (Ez a terjedelmi korlátozás.)

Bernstein jelrendszerének modellje tehát két szinten értelmezhető: egy szociológiai és egy társadalomlélektani szinten. (Ábráját Lawton könyvének 101. oldalán talál-hatjuk meg.)

Az I. szint: a jelrendszer (társadalmi) meghatározása

A II. szint: a jelrendszer (egyéni) létrehozása

A két szint kölcsönös kapcsolatáról Lawton idézi Bernstein egy előremutató, optimista gondolatát: „A nyilak azt mutatják, hogy kölcsönös befolyásról van szó, mivel elképzelhető a beszédtervezési funkció fejlődése, ami a jelentések és a társadalmi viszonyok új rendjét valósítja meg.” (I. m. 101. o.)

5. E modell létezésének nyelvészeti bizonyítékait az V. fejezetnek Bernstein kísérleteit ismertető része, valamint a szerző tulajdon kísérleteit tárgyaló VI. fejezet fejt ki.

A bizonyításra váró megfigyelések nyelvi és társadalomlélektani jegyeit — rendkívüli tömörsége miatt — Bernstein egy újabbkeletű tanulmányából érdemes idézni:² „A korlátozott kódot alapjában határozza meg a primitív mondat szerkezeti és a szigorúan korlátozott strukturális szervezés. A nyelv a konkrét, globális és deskriptív kapcsolatok felfogásának és kifejezésének eszköze a fogalomalkotás viszonylag alacsony szintjén... A beszéd gyors, folyékony és viszonylag szünet nélküli szekvenciákból áll.”

Társadalomlélektani aspektusból nézve: ... „a társadalmi értékorientáció inkább kollektív, mint személyes, inkább partikuláris, mint egyetemes, inkább szétszórt, mint specifikus, inkább aszkriptív, mint teljesítménytől meghatározott, inkább érzelmi, mint semleges.”

5.1. Lawton a következőket emeli ki Bernstein kis populációból levont következtetéseiből, amelyekre Bernstein nyelvi tesztek és magnetofonra rögzített beszélgetések alapján jutott: (a) A két nyelvi forma orientációja valóban független a nem-nyelvi intelligenciától, tehát nem veleszületett adottság, hanem befolyásolható kulturális tényező. (b) A szünetek gyakoriságát és hosszúságát mérve a munkásgyerekekre jellemző hosszabb szókapcsolatokból, kevesebb és rövidebb szünetből és — szignifikánsan rövidebb szavak használatából vonhatunk le következtetéseket a nyelvi tervezés és megismerő tevékenység eltérő színvonalára. (c) Különös figyelmet érdemel Bernsteinnek az a törekvése, hogy a hagyományos nyelvtani kategóriákban kifejezett fogalmazási különbségeket társadalomlélektani szerepértelmezéssel kapcsolja össze.

Megállapította, hogy az értelmiségi gyerekek beszédére jellemző a sok „egocentrikus” fordulat (pl. az „azt hiszem” és az „én” sűrű használata), míg a munkásgyerekek beszédének egyes jegyei „szociocentrikusak” (sok a kérdőszó és a „*te, ti mi,ők*” személyes névmások gyakran fordulnak elő).

² Basil Bernstein, *Sprache und Lernen in Sozialprozess*. A. Flitner—H. Scheuerl, Einführung in pädagogischen Schau und Denken. München, 1968. 253—270. p.

A két idézet a 261. és a 266. oldalról való.

5.2. Jóllehet Lawton is csak 20 vizsgálati személlyel dolgozott, koncepciója átgondoltan sokoldalú volt: a gyerekek fogalmazásokat írtak, mondatkiegészítő tesztet töltöttek ki, csoportos és egyéni beszélgetéseket folytattak.

A szerző értelmezése Bernsteinhez képest is tovább finomodott, és így természetes, hogy néhány maradandónak látszó elvi tétellel tudja kiegészíteni nyelvelméletét.

A VI. fejezet meggyőzi az olvasót, hogy kísérleti alapon be lehet bizonyítani: (a) a munkásosztályból származó fiúk (ui. lányokkal nem folytattak kísérleteket) teljesítménye, mint csoporté, alacsonyabb a középrétegekbe tartozó fiúk teljesítményénél. (b) A nyelvi különbségek hagyományos kategóriákba foglalt leírása önmagában is bizonyító erejű, de az adatok külső okokkal kibővített értelmezése erősíti a bizonyítékokat.

Lawton is úgy találta, hogy a munkásgyerekek beszéde és írása leíró és konkrét jellegű. Ennek jegyében használnak egyszerűbb mondatstruktúrákat, kevés alanyi, jelzői mellékmondatot, kevesebb melléknevet, szenvedő igealakokat és bizonyos ritka határozószavakat. Valóban van különbség a személyes névmások használatában. (c) A „középosztály”-hoz tartozó gyerekek rugalmasabban tudják válogatni a gondolkodás egyes síkjainak megfelelő beszédalakzatokat.

Mindezek alapján Lawton meg van győződve arról, hogy a nyelvi különbségekre vonatkozó bizonyítékok a bernsteini nyelvelmélet lényegét igazolják; azt, hogy létezik „é két jelrendszer, amely . . . nem két beszédstílus, mint a tájsozlások, hanem a nyelvi fogalmazás minőségileg különböző két szintje” (im. 95).

Az olvasó kételyei megmaradnak. Az árnyaltabb megközelítés ugyanis észrevehetőbbé tette az elmélet belső gyengéit. Lawton észrevette, hogy Bernstein egyetlen beszédhelyzet – a csoportos beszélgetés – alapján általánosított. A fogalmazásban és a csoportos beszélgetésben Lawton szerint is nagyok a különbségek, egyéni beszélgetések során viszont kicsik. „Amikor kevés vagy éppen semmi választásuk sincs az absztrakt és konkrét nyelvi fogalmazás között”, amunkásgyerekek is „meg tudnak felelni a követelményeknek” (i. m. 137). A beszédszintre tehát a különböző beszédhelyzetek olyan nagy befolyással vannak, hogy nem igazolják a két kódrendszer létezését bizonyító szintkülönbségek abszolút érvényét. Ebből Lawton azt a következtetést vonja le, hogy „a két jelrendszer Bernstein által megadott normái nem általános, hanem speciális normák” (i. m. 137).

Meggyőző-e „nem általános” jegyekre egyetemes nyelvelméletet építeni?

További bizonytalansági tényező, hogy Lawton nem tudja immanens nyelvészeti logikával bevezetni a bizonyított nyelvi különbségek Bernstein által adott szociológiai és lélektani magyarázatát. Márpedig a nyelvi kódok létezése így továbbra is csak plauzibilis marad, de nem válik szigorúan véve bizonyítottá.

Bernstein a kódokon belül további alcsoportokat állított fel, ezzel tovább növelve a terminológiai bizonytalanságot. Lawton egyetlen szóval sem bizonyítja, hogy ezek léteznének.

6. Az olvasónak így kettő kell választania véleményét: aszerint, hogy a könyv elméleti következtetéseiben milyen messzire megy el.

A könyv lényegi mondanivalója természetesen nem az – egyébként megbízható – kompilációs fejezetekben van, hanem az önálló kutatási eredményekben.

Ezzel bizonyítottnak érezzük, hogy léteznek egzakt nyelvi osztálykülönbségek. Egyet kell értenünk Lawton meggyőző pedagógiai érveivel. A nyelvi különbségek tompítását megfelelő társadalmi-pedagógiai intézkedésekkel lehet elérni. Nagyon

érdekes a VII. fejezet, amelyben Lawton az angolszász intézkedési programokat elméletileg kiforratlannak, költségesnek és kevésbé eredményesnek találja. — Érdekes Lawtonnak a munkásosztály nyelvhasználatával kapcsolatos álláspontja. Ellenzi a „szentimentális” elfogultságot, amely e nyelvhasználat bensőséges, meleg színeire hivatkozva, tiltakozik a valóságos helyzet feltárása ellen, Lawton ebben a nézetben joggal látja a munkásgyerekek nyelvi és kulturális fölemelkedésének gátját.

Lawton könyvének azonban volt egy — nézetünk szerint — nem teljesen sikerült tudományelméleti célkitűzése is: eloszlatni a bernsteini kódok természete körül sűrűsödő homályt.

Mindent egybevetve a „Social Class, Language and Education” érdekes dokumentuma a nyelvészet elővédharcának egy új kutatási területen.

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem
Könyvtára,
Budapest

Kronstein Gábor

A. Capell, Studies in Socio-linguistics

[Szociolingvisztikai tanulmányok]. Hága, 1966. Mouton. 167 lap.

1. A Szociolingvisztikai tanulmányok szerzője, A. Capell, a sydney-i egyetemen tartott előadásainak továbbfejlesztett változatát adja közre e kötetben. Ha egy, eredetileg a hallgatók hasznárá szánt kézikönyvet a tekintélyes Mouton kiadó jelentet meg, akkor — érthetően — fokozott érdeklődéssel veszi kézbe a nyelvész és a szociológus egyaránt.

Tárgyköre határterület: szociolingvisztikai leírás. Ez az extern nyelvészeti vizsgálat az utóbbi évtizedben a nyelv és társadalom kölcsönös összefüggéseinek, kölcsönhatásának, törvényszerű együttváltozásainak számos tanulságával gazdagodik. A szociológia is nyer a nyelvi adatokból, amelyeket a nyelv használóinak társadalmi helyzete, mozgásiránya szab meg, hiszen a nyelv barométerként tükrözi a társadalmi változásokat, egyes csoportok sajátos tendenciáit.

Mivel a nyelv fejlődése a társadalom és a kultúra fejlődésének egyszerre feltétele és eredménye (valamelyest a kéz szerepéhez hasonlítható, amely a majom emberré válásában s azt követően segíti az egyre bonyolultabbá váló munkafolyamatok elvégzését, s eközben maga is tökéletesedik), korunk nyelvészeti kutatása nem utasítja el a szociológia és a pszichológia — s más társtudományok — ösztönzését, ha más felfogásban veszi is tudomásul, mint annakidején Saussure Durkheimet. A szociolingvisztika a kommunikációkutatás körébe tartozó rész-diszciplínának tekinthető, így vizsgálja a nyelvi megnyilatkozások társadalmi aspektusait, illetve a társadalom és a társadalmi csoportok nyelvi jellemzőit.

2. Capell három kérdéskomplexumot jelöl meg munkája bevezetőjében:

(i) foglalkozni kíván azzal, van-e olyan lehetséges párhuzam a nyelvi és társadalmi tények között, amelyet érdemes tanulmányozni s amely az emberi magatartás általános elméletéhez (vö. Kenneth L. Pike: Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior. Glendale, Calif., 1954) vezethetne;

(ii) megvizsgálандónak tartja ebben az összefüggésben szinkronia és diakronia viszonyát, a társadalmi változásokat kísérő nyelvi változások körét;

(iii) legfőképpen a nyelvnek a társadalomban betöltött sajátos szerepét óhajtja elemezni, konkrét, gyakorlati területeken.

Már itt a bevezetőben leszögezi, hogy a Sapir-Whorf hipotézist nem fogadja el, s hogy nyelvpszichológiai kérdésekkel nem foglalkozik.

A kötet első fejezetében (Szociolingvisztikai párhuzamok) részletesen tárgyalja az ismert etic/emic szemlélet megkülönböztetését, vagyis a vizsgált jelenség elszigetelten, ill. szerkezeti összefüggésekben történő értelmezését. Számos példával — középfelnémet, de főleg ausztráliai nyelvekével (maori, nauruan, újguineai, hawaii) — mutatja be egyes nyelvi változások társadalmi vonatkozásait, majd a valóság nyelvi szegmentálásának néhány példáját (a jólismert színekép-tagolást, a fa/erdő jelölést) idézi. Talán nem ártott volna jobban törekednie az itt előadott anyag világos elrendezésére, áttekinthető tagolására.

A második fejezet a Nyelv és társadalmi változás címet viseli. Csak a nép által elfogadott társadalmi változásokkal óhajt foglalkozni, írja Capell a fejezet elején (melynek végén mégis — méghozzá nem csekély terjedelemben — tárgyalja a társadalom által elutasított változások nyelvi tanulságait, lengyel, katalán s a mexikói otomi példáján).

A hódítás, gyarmatosítás következtében jelentkező ún. nyelvcsere kérdését először egyes ausztráliai törzsi nyelvek kapcsán tárgyalja. Kifejti, hogy ezek a nyelvek már akadályozzák a bennszülöttek teljes részvételét a társadalmi-kulturális életben: anyanyelvük nem alkalmas rá, sokan már csak töredékesen ismerik, a műveltséget hordozó angolt viszont csak primitív fokon képesek használni. Rossz ízü asszociációval ugyane tárgykörben „ismerteti” a Szovjetunióban érvényesülő nyelvi változásokat.

Vagy a valódi tények nem ismeretéből (amit nehéz feltételezni!), vagy — ami még rosszabb! — félre nem érthető tendenciájú elfogultságából fakad az a megállapítása, amely a közép-ázsiai szovjetköztársaságok nyelveinek céltudatos megszüntetéséről szól. Szerinte a szovjet hatóságok célja az ázsiai népek eloroszosítása, amit nem közvetlen idézetek segítségével „bizonyít” (52, 59 és kk.). Bár kénytelen elismerni ezeknek a nyelveknek (mégcsak meg sem nevezi őket!) a fejlődését, ezt azonban a szovjet kormány tervszerű taktikájának tartja, amely első lépést követnie kellett a cirillbetűs ábécé, valamint az oroszból kölcsönzött fonemikus és morfémiikus elemek mesterséges elterjesztésének.

A valóság tényeivel ellentétes sommázás helyett összetett, sok szempontból ellentmondásos folyamat főtényezőire lehetett — és kellett — volna rámutatnia; hiszen az anyanyelvhez ragaszkodás mellett (amely éppen nem tekinthető szűklátókörű nacionalizmus megnyilatkozásának, aminek azt Capell más helyütt — 160. l. — tartja) tekintélyes szellemi erőfeszítés-többletet igényel annak a második nyelvnek a megtanulása, amely a műveltséget, a tudományt közvetíti az azt igénylő egyénnek, csoportnak. A kötet végén — a Nyelv és nemzet c. alpontban —, de csupán az indiai és ceyloni nyelvi megosztottság kapcsán, a szerző foglalkozik ugyan még egyszer ezzel a problematikus jelenséggel, (148–160 l.) immár nem csak a misszionáriusok és az iskoláztatás szemszögéből, itt sem mulasztja el azonban a közép-ázsiai vernaikuláris nyelveket „aláaknázó” (150. l.) oroszosítás elmarasztalását.

Ezek a minden realitás-alapot nélkülöző megjegyzések nagymértékben csökkentik a munka tudományos hitelét, értékét.

Ugyanebben a fejezetben esik szó a két alcsoportban tárgyalt nyelvi változásokról. Helyesen veti fel a szerző, hogy a szociolingvisztikának tovább kell kutatnia a belső indítású, az egyéni nyelvhasználatból kiinduló és elterjedő variánsokat. Kifejti, hogy a külső hatásra keletkező nyelvi változásokban hol a bennszülöttek, hol a hódítók nyelve kerekedik felül (kínai, mongol, kelta, norman), szól ennek kapcsán az új nyelv átvételének különböző fokozatairól.

A könyv harmadik fejezete (Nyelv a társadalmakban) részletesen tárgyalja a rokonsági fok jelölését különféle közösségeken belül: a differenciáció foka a rokonsági kapcsolat társadalmi szerepének függvénye. Ausztráliai törzsi nyelvekből vett példákon kívül itt mutatja be magyar adatait (84–85 l.) az angollal és az indonézzal összevetve:

magyar	angol	indonéz
báty-	brother	saudara
öccs-		
nen-*	sister	
hug		

* sic!

A táblázatot követő magyarázatból kiderül, hogy Capell félreértette informánsait, illetve forrásait. A magyar feleség ugyanis nem férje öccsét hívja úrnak ('kisebbik uram' lett volna helyénvaló!), a férj bátyja sem 'the husband of my ur' = uram férje. Lehet, hogy a 'férj-uram, férjemuram' pontatlan lejegyzéséről van szó, az viszont megint csak nem a férj bátyjára vonatkozik, hanem magára a férjre.

Remélni szeretném, hogy a kötet ausztráliai, polinéziai, amerindián stb. nyelvekből vett példái — amelyeket természetsszerűleg nem ellenőrizhettem — nem így felületesek és pontatlanok.

A rétegnyelvek tárgyalása során (nyelvjárások, argó, szleng) a szerző ismét számos illusztrációval — Paraguay, Jáva, Japán, Thaiföld — mutat rá az életkor, nem, szakma, stb. megszabta nyelvi különbségekre, pl. a nők, törzsfőnökök nyelvében feltehető kiejtés- és szókincsbeli eltérésekre. Foglalkozik továbbá a Standard English előnyt, az elithez tartozást, tehát társadalmi presztizst jelentő szerepével, majd a fidzsi vallásos énekek archaizmusait elemzi.

Érdeklődéssel fordul a szerző az irodalom és az irodalmi nyelv felé. Nézete szerint az irodalom kutatása is egyik eleme a szociolingvisztikának. Főleg azt kívánja vizsgálni, hogy milyen irodalom, milyen irodalmi forma jelenik meg a társadalom eltérő fejlettségi szintjein; ennek kapcsán univerzálisak kimunkálását tartja szükségesnek.

A kötet már említett utolsó része a nemzeti nyelv, a két- és többnyelvűség szerepét taglalja, különös tekintettel az angol és francia gyarmatokra.

3. Érthetően csak korlátozott terjedelemben ismertethetem a kötet gondolatmenetét.

Mondanivalójából, amely nehezen fogadható el kielégítő válasznak a bevezetőben felvetett kérdésekre, sajnos alig bontakoztatható ki valamely világos koncepció. Pedig a téma önmagában igen jelentős, aktuális — pl. a Bloomingtonban (Indiana) 1964-ben tartott szociolingvisztikai szeminárium után (amelyet a szerző nem említ) —, és feltétlenül szükség van tudományos feldolgozására.

A szociolingvisztika segítségével jobban kell látnunk a nyelvi változások társadalmi funkcióit és kötöttségeit a különféle nyelvi közösségekben. Egy elvi koncepció birtokában — megfelelő előtanulmányok után — a szükséges és megtervezendő nyelvi változások előkészítésére kerülhet sor. A kezdeti strukturalista nyelvvizsgálat kevéssé törődött a nyelvhasználat társadalmi vonatkozásaival. Az utóbbi években azonban a kutatók figyelemmel fordulnak a társadalmi realitásba beágyazott nyelvi változások, a nyelvi rétegek közötti mozgás horizontális és vertikális összefüggései felé. Kár, hogy a szerző ezeket a kérdéseket igen felületesen érinti; még arról sem győző meg, hogy kellően járatos, otthonos a szociológiában.

A modern szociolingvisztika (etnolingvisztika, nyelvészociológia) köztudottan viszonylag új határterület. A társadalmi és nyelvi egységesülést és elkülönülést, a megosztó és egységesítő tendenciákat még korántsem látja világosan és megoldottan a kutatás. Hiányoznak a nyelvtudomány e területén a megfelelő taxonómikus jellegű munkák s még inkább a kérlelt elveken, általános elméleten alapuló, az ismert nyelvi tényeket megnyugtatóan magyarázó és az újakat előre jelző hipotetikus modellek.

Helyesen tette volna tehát a szerző, ha a társadalmi mozgást tükröző nyelvi formák kommunikációs vetületét rendszerezi. Bár feltüntet néhányat a kommunikációban részt vevő egyének, csoportok és a kommunikáció jellemzői közül, de a társadalmi helyzet, életkor, nem, vallás, oktatás, bevándorlás, stb. szempontjai meglehetősen kavargó, nem világos képet nyújtanak. Jobbára közhelyeket ad. Igaz ugyan, hogy ezek a naívvul ható közlések tanítványai számára kétségtelenül tartalmaznak új ismereteket. Az előadott anyag mégsem áll össze szerves egységgé, vagy legalább proszeminárium-szerű bevezetővé a tudományág alapfogalmairól, főtémáiról, kutatási módszereiről.

Capell olvasói — és hallgatói az egyetemen — nem kapnak választ arra, hogy a szerző valójában miképp fogja fel a társadalmi és nyelvi változások korrelációját, a társadalom és a nyelv egymásrahatását (mozzanatokban, és/vagy összegezve). Nem lehet egyetérteni rendszertelen, nem kielégítő tárgyalásmódjával. Szerencsésebb megoldás lett volna, ha legalább körülhatárolja konkrét nyelvi vizsgálatait anyagát. Az egy (vagy több) adott kollektíván belüli nyelvi adatok bizonyos áttekintését oldhatta volna meg, a sokféleség és sokrétűség statikus képe mellett a — legalább tendenciájukban felismerhető — főbb mozgásformákra irányítható volna a figyelem. Sajnos azonban parttalan corpus került az olvasó elé. Nem érződik az adatok megfelelő (szelektív) kiválogatása sem, inkább ömlesztett kuriózumok, érdekesnek látszó mazsolák „színesítik” a kötetet, amely így sajnos a felületességtől sem mentes, s a minőségi kifogásokhoz az aránylag kevés adat következtében mennyiségiek is járulnak.

Többet vártunk a könyvtől, koncepciója, tematikája és módszere hiányérzetet kelt. Technikailag sem kielégítő: az igazán szokatlan, feltűnően sok sajtóhibánál még zavaróbb a bibliográfiai adatok hiányossága. Lényeges szerzőket (Fishman, Hymes, Hertzler, Labov) meg sem említ, a szövegben szereplő művek közül jónéhány kimaradt a bibliográfiából (Trier, Lewis, Nadel a szokásos évszámjelölés nélkül szerepel),

még a főforrásának tekintendő Pike-mű mellől is hiányzik a hely és az évszám a szövegben.

Kísérletnél a kötet alig több. Nem csodáltnivaló tehát, hogy a kiadó — talán épp ezt a könyvet ellensúlyozandó? — hamarosan helyrehozta tévedését további, immár jelentős szociolingvisztikai művek kiadásával, mint pl.: W. Bright (ed.): Sociolinguistics. 1966, St. Lieberman (ed.): Explorations in Sociolinguistics. 1966, J. A. Fishman (ed.): Readings in the Sociology of Language. 1968.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Budapest*

Mikó Pálné

Hoppál Mihály, Egy falu kommunikációs rendszere

Budapest, 1970. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása.
120 lap

Az emberek közötti érintkezés legfőbb eszköze a nyelv, de nem kizárólagos szerepével, mert a kommunikáció továbbbítására más szemiotikai rendszerek (zene, tánc gesztus, tárgyak stb.) is alkalmasak. Az emberi kódok tulajdonságaiknak megfelelően egyidejűleg is funkcionálhatnak; az indulatos szavakat gesztusok kísérhetik, a filmen és a televízió képernyőjén egyidőben érkezik a vizuális és a hanginformáció. A kódok és a közlemények működését tanulmányozó kommunikáció-elmélet kitágítja a nyelvészet illetékességi területét, mert fokozottabban érdeklődik a nyelvi és a nem nyelvi üzenetek átadásának feltételeivel, azok hatékonyságának növelésével, a beszéd és az írott szöveg megértésével.

Most olyan könyvet vehet a kezébe az olvasó, amely egyaránt szól az etnográfusnak, a kommunikáció-elmélet kutatójának, a szociológusnak és a nyelvésznek.

Hoppál Mihály munkája módszertanilag is figyelemre méltó. Kommunikációs modelljét a tapasztalati tények határozzák meg. Óvatosan teszi meg elméleti következtetéseit, és felhasználja a más indítású néprajzi gondolkodás ma is helytálló eredményeit. Egy Heves megyei község, a szőlőtermesztéséről és újabban a szénbányászataról híres Visonta kommunikációs rendszerét írja le. Az adatgyűjtést az etnográfában és a nyelvjáráskutatásban már bevált módszerekkel végezte el; kérdőíveket töltetett ki, és a beszélgetések során az adatközlők válaszait magnetofonszalagon rögzítette. A tapasztalatok feldolgozásakor fény derült a falu kommunikációs rendszerében az utóbbi 30–40 évben bekövetkezett változásokra is, ezáltal az egyes fejezetek egyszerre érvényesítik a szinkrón és a diachrón szempontokat.

Az első fejezet a falu történetét mutatja be azzal a szándékkal, hogy minden további megállapítás, minden idézett beszédtröredék érthetőbb legyen a más vidékről származó vagy a városban született olvasó számára (9–14). A kommunikációs jelenségek a történelmi fejlődés eredményei, meghatározott történelmi és társadalmi okok hozták létre őket, ismeretük tehát feltétlenül szükséges.

A kommunikáció a résztvevő személyek számától függően lehet egyéni és csoportos. A falusi csoportokat a szerző rokon (vér szerinti és „mű-rokon”), valamint területi (közeli és távoli) csoportokra osztja fel (14–40). Ezek közül a legfontosabb csoport a család, amely biztosítja a társadalom továbbélését, a kulturális és a szellemi értékek átörökítését. A szerző — Szecepaniskira hivatkozva — a család egyik meg-

különböztető jegyének azt tartja, hogy ez „az egyetlen csoport, amely tagjait nem kívülről veszi fel” (15). (Megjegyezzük, hogy e definíció kissé pontatlan, hiszen a házasság létrejöttékor idegen ember kerül a családba.) Visontán néhány évtizede még létezett a nagycsalád, mint együttélési forma, azaz több nemzedék (szülők, gyermekeik és azok családja) lakott egy fedél alatt. A nagycsalád vezetője a gazda volt, aki „mindenkinek adhat parancsot, a gazdaasszony inkább a család női tagjainak, a vénlánynak főképpen a nők, az eladó lánynak inkább csak az anyja és az apja, a gyerekeknek mindenki” (17). A tsz-ek megalakulásával, amikor a magántulajdonban levő földből szövetkezeti vagyon lett, a nagycsaládi életforma végképp felbomlott. Saját tapasztalataim alapján azzal egészíteném ki, hogy ez a tény volt az egyik alapvető oka az idősebb falusi emberek magukra maradásának. Sok helyütt az öregek megbecsülését, támogatását csupán az örökség utáni sóvárgás táplálta.

A rokonokkal és a szomszédokkal (másodlagos kommunikációs csoportok) való találkozás és eszmecsere meghatározott alkalmakhoz (lakodalom, disznóölés, fosztás, búcsú, vásár stb.) kötődik. Hoppál Mihály a család kommunikációs kapcsolatainak ismétlődését, gyakoriságát statisztikai úton határozza meg. A látogatások és beszélgetések gyakorisági adataiból, amint a szerző is megállapítja, kellő megfontolás után kivehetők a tendenciák: a szomszédokkal nap mint nap találkozhatnak, a rokonokkal és a barátokkal jóval ritkábban. Az egymás közötti, a „szemtől-szemben” kapcsolatot fontos szerepet tölt be a falu életében, ahol mindenki ismeri egymást. Az egyén azonban mindig valamilyen társadalmi csoporthoz tartozik, s így a viselkedését a csoportnorma is meghatározza. Különösen így van ez faluhelyen, mert itt az embereket erősebb szálak fűzték és fűzik ma is a csoporthoz.

Részletesen szól a szerző a kódok és a közlemények szerepéről a falusi társadalomban, kiemelve a gesztusok és a tárgyak kommunikációs fontosságát (41–56). A gesztus és a tárgy mint jel úgy viselkedik, mint a szó. Használatának szabályát vagy az egész társadalom (a köznyelv szavai, illetőleg a köpés, a legyintés, stb.) vagy csupán egy társadalmi réteg ismeri (nyelvjárási szavak illetve a regionális népi hiedelmek). De nemcsak a tárgyak, hanem azok térbeli elhelyezkedése is hordozhat információt. Néhány évtizede Visontán szigorú csoportnorma szabályozta az asztal körüli elhelyezkedés rendjét (az asztalfőn a gazda ülhetett, a koldus nem telepedhetett le az asztalhoz stb). Ez a szokás ma már eltűnőben van, a városban különösen, habár a diplomáciai gyakorlatban az ülésrend szabályai ma is igen szigorúak. Nagy változások történtek a hír- és jeladás formáiban is. Régebben az információk átadását a beszélgetések valósították meg. Ma egy országos jelentőségű hír rövid idő alatt jut el a faluba a rádió, a televízió, a sajtótermékek, egyszóval a tömegkommunikációs eszközök révén. A személyes hír, a pletyka viszont manapság is a hagyományos esaternán terjed.

A következő fejezet a kommunikációs alkalmakat veszi sorra, a lakóházban történő összejöveteleket, a közös találkozási helyeket („public place”), a búcsúkat és a vásárokat (56–66). A búcsúba járás napjainkban visszaszorulóban van, a vásárok pedig kisebb jelentőséggel bírnak, mint régebben, a falusi gazdálkodás jellegének megváltozása miatt. A falu kommunikációs rendszerének átalakulását a tömegkommunikációs eszközök elterjedése és megkedvelése jelzi (66–74). A fiatalok körében megszűnt az analfabétizmus, a falu közössége a múlthoz viszonyítva több könyvet, újságot olvas, megnőtt a rádió- és a televízióelőfizetők száma. A kis településekhez eljutó információ minősége megváltozott, a hír mennyisége és gyorsasága pedig megnőtt. Az egyéni döntések helyére a csoportdöntések kerültek (az optimális vetésidő meghatározása, a termelési technológiai helyes megválasztása).

Hoppál Mihály könyve érint néhány lényeges nyelvészeti kérdést is (a névadás indítékai, a megszólítások, a társalgási nyelv stílusa), és mindig a kommunikációs rendszer elemeként vagy részszerkezeteként tárgyalja őket. Részletesebben elemzi a nyelvtudományban is használt beszéd- és mondatkörnyezetet (Bühler, Laziczius), a nyelvi és a nem nyelvi kódok működésének törvényszerűségeit, s ezáltal felkeltheti a dialektológusok, a grammatika és a szemantika kutatóinak érdeklődését is.

*A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest*

Nagy Ferenc

Három szociolingvisztikai antológia

Sociolinguistics [Szociolingvisztika]. Szerkesztette William Bright. Hága, 1966. Mouton 324 lap. — Explorations in Sociolinguistics [Szociolingvisztikai vizsgálódások]. Szerkesztette Stanley Lieberman. Hága, 1966. Mouton. 204 lap. — Readings in the Sociology of Language [Nyelvészociológiai olvasókönyv]. Szerkesztette Joshua A. Fishman. Hága, 1968. Mouton. 808 lap

1. Az ismertetésünk tárgyát képező három kötet hetven cikket tartalmaz. Bright kötete és Liebermané tizenhárom-tizenháromat, Fishmané negyvennégyet. A Bright által szerkesztett kötet az első szociolingvisztikai konferencia teljes anyagát adja közre (a hozzászólásokat is), Lieberman gyűjteménye eredetileg a Social Inquiry című folyóirat külön számaként jelent meg azzal a céllal, hogy a szociológusok figyelmét felhívja az új kutatási terület fontosságára, Fishman kötete pedig szöveggyűjtemény.

1.1. A három kötet előszavai közül egyik sem ad olyan átfogó és rendszeres képet a szociolingvisztika tárgyról, mint Dell Hymesnak „A beszélés etnográfiája” című¹ Fishman kötetében található programatikus írása. Ezért célszerű ezt a tanulmányt választani az ismertetés kiindulópontjául.

¹ Első pillantásra úgy tűnhet, hogy Hymes a „beszélés etnográfiája” kifejezést a szociolingvisztikától szűkebb értelemben használja. Valójában azonban nem ez a helyzet, a tanulmányban vázolt fogalmi körülhatárolások a szociolingvisztika egész területét átfogják, s néhol Hymes kifejezetten a szociolingvisztika szinonimájaként használja a beszélés etnográfiája terminust. Ugyanez a helyzet a három tanulmánykötetben szereplő néhány más szerzőnél is, pl. John Gumperznél. Természetesen — az etnolingvisztika és az általában vett nyelvészet elhatárolásához hasonlóan — meg lehetne különböztetni a szociolingvisztikát, a beszélés általános szociológiáját a beszélés etnográfiájától. Ezt a megkülönböztetést ilyen fogalompárookra lehetne alapozni: tradicionális—modern, primitív kultúrák—civilizációk, népi—urbanizált stb. Az így felfogott beszédetnográfia körébe tartozik a három tanulmánykötet jó néhány cikke: Hymes „A nyelvi relativitás két típusa”; John L. Fisher „Szintaxis és társadalmi struktúra: truk és ponape” (Bright); Harold O. Conklin „A népi gondolkodásban előforduló osztályozások lexikográfiai elemzése”; Charles O. Frake „A kognitív rendszerek etnográfiai vizsgálata” (Fishman) stb. Ezt a megkülönböztetést azonban senki sem viszi következetesen végig, a beszélés etnográfiája kifejezés használata inkább csak azt jelzi, hogy az illető szerzők az antropológiai tudományok felől közelítették meg a szociolingvisztikát, tehát inkább csak életrajzi, mintsem fogalmi jelentősége van.

A beszélés etnográfiaja azt vizsgálja, hogy „a grammatikai szabályokon és egy szótáron felül mit sajátít el egy gyermek mire a beszélőközösség teljes értékű tagjává válik” (133). „...képzeljünk el valakit — fejtí ki bővebben ugyanezt a gondolatot Hymes másutt —, aki idegen egy közösségben, s arra vállalkozik, hogy anticipálja és értelmezze a közösség tagjainak viselkedését, és hogy megtanulja azokat a normákat, amelyek ezt a viselkedést szabályozzák. Gondoljunk talán egy olyan idegenre, aki úgy kerül egy közösségbe, hogy gyermekként beleszületik. Tegyük fel, hogy a gyermek elsajátítja a közösség nyelvének vagy nyelveinek szabályait, képes arra, hogy grammatikailag helyes megnyilvánulásokat hozzon létre és értsen meg, és hogy megítélje mások megnyilvánulásainak grammatikai helyességét. Néhány teoretikus szerint a nyelv első leíró tudományának erről a képességről kell számot adnia. De a gyermek ezzel a képességgel még félig idegen marad. Képes ugyan akárhány grammatikailag helyes megnyilvánulást létrehozni, de nem tudja, hogy egy bizonyos időben melyik helyes megnyilvánulást alkalmazza. Az ilyen gyermekből az a képesség hiányoznék, amelyet a gyerekek normálisan elsajátítanak, s amelyről a beszélés etnográfiajának kell számot adnia, az a képesség, amelynek segítségével a gyermek a szituációnak megfelelő megnyilvánulásokat hozza létre, megérti az ilyeneket és meg tudja ítélni a megnyilvánulásokról, hogy megfelelnek-e a szituációknak.”²

A „néhány teoretikus” kifejezés nyilvánvalóan a generatív grammatikusokra utal, a „nyelv első leíró tudománya” pedig — ebben a kontextusban — a generatív grammatikára. Jóllehet Hymes nem vonja kétségbe ennek a nyelvészetnek a jogosultságát, szemmel láthatólag elégtelennek tartja a nyelvi viselkedés magyarázatára, úgy véli, hogy ki kell egészíteni egy második nyelvtudománnyal, a beszélés etnográfiajával, amely a beszédtevékenységet irányító sajátos szabályokat és a beszélés funkcióit írja le. Tudjuk azonban, hogy a beszéd vizsgálatától a generatív grammatikusok sem zárkoznak el. Chomsky — Saussure-höz kapcsolódva — megkülönbözteti a „k o m p e t e n c i á t (a beszélő-hallgató nyelvtudását) és a p e r f o r m a n c i á t (a nyelv tényleges használatát konkrét helyzetekben)”,³ s mindkettőt vizsgálándó tárgynak tartja. Igaz, megjegyzi, hogy „úgy látszik, kevés okunk van arra, hogy megkérdőjelezzük azt a hagyományos nézetet, amely szerint a performancia kutatása csak oly mértékben fog előrehaladni, amennyiben az alapjául szolgáló kompetencia megértése ezt lehetővé teszi”,⁴ de ez csupán a kutatás sorrendjének kérdését érinti, nem a dolog lényegét. Chomsky tisztában van azzal, hogy „a tényleges nyelvi teljesítmény vizsgálatakor egy sor tényező kölcsönhatásával kell számolnunk, amelyek közül az alapul szolgáló kompetencia csak egy”.⁵

Abban a kérdésben tehát, hogy a nyelv első leíró tudományát követnie kell a beszéd tudományának ahhoz, hogy a nyelvi viselkedés magyarázható legyen, úgy látszik, nincs nézeteltérés Hymes és Chomsky között. Hogy a Hymestől idézett részlet polemikus felhangjai érthetővé váljanak, meg kell vizsgálnunk, hogyan anticipálja Chomsky a performancia-elméletet, milyen tényezőkkel számol a kompetencián felül a performancia-elmélet felvázolásakor.

² Az idézett részlet Hymes bevezetőjéből való az általa szerkesztett „Language in Culture and Society” című kötet (New York—London—Evanston, 1964) VII., „Társadalmi struktúra és beszélőközösség” című fejezetéhez (387).

³ N. Chomsky, Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., 1965. 4.

⁴ N. Chomsky i. m. 10.

⁵ N. Chomsky i. m. 4.

*kompetencia
(az eddig jelle-
mezte)
performancia
(a j. hang-
viszonya)*

1.2. Egy generatív grammatika létrehozásának empirikus alapja a beszédtevékenység, a nyelvi szabályrendszerre csak a beszéd tényeiből következtethetünk. A beszéd rendkívüli bonyolultsága miatt azonban már a kiindulásnál el kell tekintenünk néhány beszédző sajátosságától: „A nyelvelmélet elsődlegesen egy idealizált beszélő-hallgatóval foglalkozik, aki egy tökéletesen homogén beszélőközösség tagja, tökéletesen tudja a nyelvet, és nem korlátozzák nyelvtudásának alkalmazásában a tényleges beszédtevékenység során olyan grammatikailag irreleváns kötöttségek, mint az emlékezet korlátai, az emlékezési zavarok, a figyelem elkalandozása, az érdeklődés változása, valamint a jellegzetes vagy véletlen hibák.”⁶ A felsorolt tényezők részben szociológiai (homogén beszélőközösség), részben pszichológiai (emlékezet-korlátozások stb.) természetűek. Bár többen helytelennek tartják azt a feltevést is, hogy a kompetencia vizsgálatokor el lehet tekinteni ezekről a tényezőktől,⁷ számunkra most az az érdekes, hogy vajon a performancia-elméletben feloldja-e Chomsky ezeket az absztrakciókat vagy sem. Az Aspects módszertani fejezetének második pontjából (címe: Adalékok egy performancia-elmélet kidolgozásához) kitűnik, hogy csak részben. A performancia-elméletnek azt kell megmagyaráznia — a korábban említett pszichológiai tényezők segítségével —, hogy miért nem fordulhat elő a beszédben, illetőleg ha előfordul, miért nem fogadható el mindenfajta grammatikailag lehetséges és korrekt szerkezet (például a sokszoros beágyazás). Ez az elmélet a nyelvhasználat pszichológiai korlátozásainak elmélete — és ennél többet máshol sem mond róla Chomsky —, s így nem adhat számot arról, amit a szerző performanciának nevez, „a nyelv tényleges használatáról konkrét helyzetekben”, ti. nyomait sem tartalmazza egy olyan fogalmi apparátusnak, amellyel a konkrét helyzetek és a használat más aspektusai elemezhetők.

1.3. A Hymes által felvázolt diszciplína első feladata ennek a fogalmi apparátusnak a megteremtése. A beszélés etnográfiaja a kezdet kezdetén szakít az idealizált beszélővel, kiindulópontja a beszélőközösség, s ezt nem a nyelvi kód azonossága vagy homogenitása konstituálja, hanem szociológiai tényezők: „... egy csoport beszédökonómiáját nem egy kód homogenitásával vagy határaival összefüggésben határozzuk meg, hanem egy népességgel vagy közösséggel kapcsolatban — akárhogy legyen is az definiálva. Ha a csoport különböző dialektusokat vagy különböző nyelveket használ, akkor ezeket együttesen tekintjük beszédtevékenységük egyik összetevőjének” (108).

Egy csoport beszédökonómiájának tanulmányozásakor mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a közösség milyen típusú beszédeseményeket különböztet meg, s fel kell tární, hogy ezek miben különböznek egymástól. Az első feladat megoldásához a legjobb kiindulópontot a közösség nyelvének (nyelveinek) szóképzésében találjuk (a magyarban például megkülönböztetünk egyebek közt beszédet, beszélgetést, négy szemközi beszélgetést, társalgást, fecsegést, előadást, prédikációt). A beszédesemények különbségeit a beszédesemény összetevőinek elemzésén keresztül állapíthatjuk meg. Hymes a következő hét összetevőt különbözteti meg: (1) adó (címező); (2) vevő (címezett); (3) csatorna; (4) üzenetforma; (5) kód; (6) téma; (7) környezet. Azt is mondhatnánk, hogy egy beszédesemény jellemzéséhez a következő kérdéseket kell

⁶ N. Chomsky i. m. 3.

⁷ U. Weinreich—W. Labov—M. Herzog, Empirical Foundations for a Theory of Language Change: Directions for Historical Linguistics. W. P. Lehman—Y. Malkiel (Szerk.) Austin—London, 1968. 125.

megválaszolniunk: Ki mondja? Kinek mondja? Milyen szavakat használ? Mondja-e egyáltalán vagy írja? Milyen nyelven? Miről beszél (ír)? Hol?

Az összetevőkkel kapcsolatban minden beszélőközösség esetében fel kell tenni a kérdést, hogy milyen jegyekkel rendelkeznek (pl. fontos-e az adó esetében a kor, a nem, a nemzeti hovatartozás, fontosak-e motívumai, attitűdjei stb.), amit úgy lehet megállapítani, hogy megvizsgáljuk, okoz-e változásokat, és milyen változásokat okoz a beszédben egy összetevő elvileg lehetséges jegyeinek változtatása, ha a többi összetevőt változatlanul hagyjuk.

A beszédesemények összetevői után Hymes felsorolja a beszédesemények funkcióinak leírására szolgáló kategóriákat: (1) expresszív; (2) direktív; (3) költői; (4) kapcsolat-fenntartó; (5) metanyelvi; (6) referenciális; (7) szituacionális, s a következő példákkal szemlélteti ezeket a funkciókat: „*Annai érzéssel mondd ezt!*» expresszív funkcióra mutat. Minden nyelvnek lehetnek egységei, amelyek megállapodás szerint expresszívek, mint például a francia (h) (*Je te H'aime*) és az angol magánhagzóhosszúság (*What a fiiiiiiiiine boy*), amelyek erős érzelm kifejezésére használatosak. *Azt csináld, amit mondtam, ne azt, amit én csinállok!*» direktív funkcióra utal, s a felszólításokat elsődlegesen direktív egységeknek tekinthetjük. *What oft was thought, but ne'er so well expressed*» költői funkciót tölt be, amelyben a hangsúly az üzenetformán van. A verslábaknak, soroknak és a metrikai egységeknek általában elsődleges költői funkciójuk van. *Bárcsak elmondhatnám, ahelyett, hogy le kell írnom* és a *Hallasz engem?*» sorok érintkezést fenntartó funkcióra utalnak. *Rajta, nézd meg a szótárban!*» metanyelvi funkcióra utal, amely a kommunikáció alapjául szolgáló kóddal függ össze; olyan szavak, mint *szó*, és a nyelvészet terminus technicusai, amelyek segítségével a kódról lehet beszélni, elsősorban metanyelvi funkcióval rendelkeznek. A *Miről beszélsz?*, *Mit kellett mondani?*» a témát emeli ki, és a referenciális funkcióra utal. A legtöbb lexikai és grammatikai egység funkciója elsősorban referenciális, és a leíró nyelvészetben ezeket eszerint a funkció szerint is elemzik. *Mikor mondd meg neki?*, *Ahogy fentebb említettük*, *Itt nem beszélhetsz így!*» elsősorban kontextuális funkcióval rendelkeznek, ahogy kontextuális funkciót tölt be a helyszínmegjelölés is a színdarabok jeleneteinek kezdetén: *(Helsingör. Emelt térség a kastély előtt.)*» (117).

Az egyes funkciók vizsgálata rendkívül bonyolult feladat, mert bármelyik beszéd-tényező és a nyelvi kód (kódok) bármelyik eleme előfordulhat bármelyik funkcióban, bár bizonyos beszéd-tényezők kiemelése és bizonyos kódelemek egy kombinációjának együttes fellépése jellemzőbb lehet egy funkcióra, mint a többire (például az üzenetforma középpontba állítása és a ritmus, hangsúly szabályos elrendezése elsősorban a költői funkcióra jellemző).

A különböző csoportok beszédökonomiájának eltérései megnyilvánulhatnak abban, hogy milyen beszédesemény-típusokat különítenek el, a beszédeseményeket hány tényező, ezek milyen jegyei és milyen kombinációban jellemzi, mik a beszédesemények funkciói, milyen hierarchia állapítható meg a funkciók között stb. Csupán véletlenszerűen kiragadva a lehetséges kérdések közül néhányat: Hogyan értékeli a csoport a beszédtevékenységet és a nyelvet? Milyen elképzelései vannak ezekkel kapcsolatban? Ha több kódot használnak, milyen ezek viszonya egymáshoz? Milyen körülmények között kötelező, megengedett, illetőleg tiltott a beszéd? Mekkora szerepe van a beszédnek a szocializáció folyamatában (a készségek elsajátításában, a büntetésben, a jutalmazásban)? Mi az egymáshoz viszonyított jelentősége a különböző csatornáknak — az írásnak, a beszédnek, az esetleges instrumentális csator-

náknak? stb., stb. Nagyjából fogalmat lehet ezek alapján alkotni arról, hogy mi min-
den tartozik a beszétnográfia vagy szociolingvisztika témái közé.

szociolingvisztika
1.4. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a szociolingvisztika a leíró nyelvészettel szemben nem egy egységes és homogén kódot (egy nyelvet vagy egy nyelvjárást) állít a kutatás középpontjába, hanem egy szociológiailag meghatározott csoport (népesség) kódjának (kódjainak) és szubkódjainak összességét, s a vizsgálat célja, hogy ezek használati szabályait a többi beszédtenyező és a beszédfunkciók függvényeként állapítsa meg. A szociolingvisztikai kutatás nélkülözhetetlen előfeltétele a kódok leíró nyelvészeti elemzése.

előfeltétel: a kódok leírása elemzése
2. Az eddig vázolt fogalmi apparátus segítségével jól elrendezhető a három kötet anyaga.

2.1. A tanulmányok elég nagy része azzal a problémával foglalkozik, hogy hogyan jellemezhetőek, tipologizálhatóak a többnyelvű közösségek. Ch. Ferguson „Nemzeti szociolingvisztikai formulák” című írásában (Bright)⁸ többségi, kisebbségi és speciális státusú nyelveket különböztet meg, s típusokat állít fel, amelybe ezek besorolhatók (standardizált, vernakuláris, klasszikus nyelv, közvetítőnyelv stb.), s funkciókat határoz meg, amelyeket betölthetnek (mindennapi kommunikáció, oktatás nyelve, vallási nyelv, hivatali nyelv stb.). Az e kategóriák helyett álló szimbólumok segítségével igen egyszerű formulával meg lehet adni bármelyik ország szociolingvisztikai jellemzését. Lényegében ugyanezeket a szempontokat használja W. A. Stewart is „Szociolingvisztikai tipológia a nemzeti többnyelvűség leírására” c. írásában (Fishman), apparátusának egyetlen újdonsága Fergusonéhoz képest az, hogy a nyelvek használatának mértékét beszélőik százalékos arányában fogalmazza meg. Ennél a két szerzőnél finomabb klasszifikációs szempontokat alkalmaz a német Heinz Kloss „A többnyelvű közösségek típusai: tíz változó vizsgálata” című cikkében (Lieberson), vizsgálja többek között az egyének által használt nyelvek számát, a nyelvek presztizsét, a nyelvi távolság fokát, s a nyelvi stabilitással kapcsolatos attitűdöket is. W. A. Samarin Fishman kötetében található írásában („A világ lingua francái”) a közvetítőnyelvek kialakulásával, jellemzőivel és fejlődésük perspektívaival foglalkozik. W. F. Mackay tanulmánya „A kétnyelvűség leírása” (Fishman) az egyetlen, amely a bilingvizmust individuális jelenségeként kezeli, és az egyének kétnyelvűségének fokát vizsgálja olyan szempontok segítségével, mint hogy melyik nyelvet tanulták meg először, különböző napi tevékenységeikben melyiket használják inkább stb.

2.2. Ez a cikk összeköti az előzőket néhány másikkal, amelyek a két-, illetőleg többnyelvűségből az egyén számára adódó problémákat és az ezek megoldásában közreműködő tényezőket vizsgálják. Ilyenek Chester L. Hunt írása, „Nyelvválasztás egy többnyelvű társadalomban” (Lieberson) és Simon R. Herman „A nyelvválasztás szociálpszichológiai vizsgálata” című írása (Fishman), amely az izraeli nyelvi helyzet rendkívül érdekes jellemzése egy esettanulmánnyal szemlélítve.

2.3. A tanulmányok egy másik része egy-egy többnyelvű nemzet nyelvi problémáinak részletes leírása. Ilyenek a magyar származású José Pedro Rona „A guarani szociális

⁸ A továbbiakban zárójelben tüntetem fel annak a kötetnek a szerkesztőjét, amelyben a szóban forgó tanulmány megjelent.

és kulturális státusa Paraguayban" (Bright); Joan Rubin „Két nyelv használata Paraguayban" (Fishman); a szintén magyar származású Paul L. Garvin és felesége: Madeleine Mathiot „A guarani nyelv urbanizációja: egy nyelvi és kulturális probléma" (Fishman); s Gerald Kelly „A hindi mint lingua franca" című írása (Bright).

A többnyelvűség — bár hosszú ideig fennmaradhat — általában nem stabil nyelvi állapot. Különösen ha — mint Indiában vagy az új afrikai államokban például — nagyon sok nyelvről van szó. A nyelvi helyzet nemcsak spontán módon változhat, a változás intézményes erőfeszítés eredménye is lehet.

2.4. Több tanulmány foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az intézményes beavatkozás-kor milyen tényezőket kell figyelembe venni, és mi a beavatkozás legcélszerűbb módja. Ide tartozik Einar Haugen „Nyelvészet és nyelvi tervezés" című írása (Bright), Punya Sloka Ray „Nyelvi standardizáció" című tanulmánya (Fishman), valamint Haugen-nek egy másik írása, „Nyelvi tervezés a modern Norvégiában" (Fishman), amely egy egy évszázada tartó tudatos beavatkozás eredményeiről, korlátairól és a siker, illetőleg a kudarc okairól számol be.

2.5. A többnyelvűséggel kapcsolatos tanulmányokban igen sok szó esik a nyelvekkel kapcsolatos attitűdökről, a nyelvek presztizséről. Néhány szerző ezeket a fogalmakat választotta elemzése tárgyául, például Laura Nader „Megjegyzések az attitűdökről és a nyelv használatáról" (Fishman); Ch. Ferguson „Mítoszok az arabról" (Fishman); W. Samarin „Önmegszüntető presztizstényezők egy kreol nyelv használói közt" (Bright). Hoenigswald tanulmánya, „Javaslat a népi nyelvészet vizsgálatára" (Bright) — bár szélesebb területet ölel fel, felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvről táplált — megalapozott vagy alaptalan — hiedelmek mennyire befolyásolják a beszélők nyelvvel kapcsolatos attitűdjeit. W. E. Lambert—R.C. Gardner—R. Olton—K. Tuntstall „Attitűdök és motivációk szerepének vizsgálata a második nyelv megtanulásában" (Fishman) című írása arról számol be, hogy a kanadai angol beszélők sokkal nehezebben tanulnak meg franciául, mint az Egyesült Államokban élők, s hogy ennek oka a francia közösséggel kapcsolatos attitűdök különbségében van.

2.6. A beszédesemény egy vagy több összetevőjével s az ezek kódbeli kifejezését meghatározó tényezőkkel is több szerző foglalkozik a kötetekben. Az adó-vevő viszonyt Roger Brown-Albert Gilman „A hatalom és a szolidaritás névmásai" című (Fishman) nevezetes írása valamint Paul Friedrich „Az orosz névmáshasználat strukturális implikációi" című tanulmánya elemzi (Bright). Ebbe a csoportba sorolható Susan M. Ervin-Tripp „A nyelv, a téma és a hallgató kölcsönhatásának elemzése" című tanulmánya is, (Fishman), bár ezt az írást a többnyelvűségből adódó problémákkal foglalkozó írások közé is tehetnénk, mivel a felsorolt tényezők hatását nyelvválasztási szituációban vizsgálja. A beszédesemény téma összetevőjének elemzése tulajdonképpen a kód szemantikai rendszerének tanulmányozását jelenti. Hogy a szemantikai rendszerek kódokként nagyon eltérők lehetnek, az a Sapir—Whorf hipotézis óta közzismert. Két írás foglalkozik a szemantikai struktúrák feltárásának módszereivel: Harold C. Conklin „A népi gondolkodásban előforduló osztályozások lexikográfiai elemzése" (Fishman) és Charles O. Frake „A kognitív rendszerek etnográfiai vizsgálata" című tanulmánya (Fishman).

A felsorolt írások mind érdekesek és tanulságosak. Részletesebb ismertetésüktől azért tekintettem el, mert két másik témakörrel szeretnék alaposabban foglalkozni.

3. Az előszóban mindhárom szerkesztő érinti azt a kérdést, hogy mit nyerhet a szociolingvisztikai kutatások kibontakozásától a nyelvészet, illetőleg a szociológia. A szociológia hasznaként elsősorban a nyelvi rétegződésvizsgálatok diagnosztikus értékét könyvelik el, a nyelvészet szempontjából pedig kiemelik a szabad változatokkal kapcsolatos problémák megoldásának lehetőségét. Ha csak ennyiről lenne szó, az sem lenne kevés. Mégis, az az ember érzése, hogy az a tény önmagában, hogy egy határdisziplína hasznos segédinformációkat nyújt az alapidisziplínák eredményeinek finomításához, nem indokol olyan mértékű föllendülést, amilyennek a szociolingvisztika esetében tanúi vagyunk. Hogy a hasznos és érdekes segédinformációkat szolgáltató határterületek milyen sokasága képzelhető el, arról leginkább Roman Jakobson X. nyelvészkongresszusi beszédéből alkothat fogalmat magának az olvasó.⁹ Jakobson szellemes javaslatain elgondolkodva — például a genetikai kód és a nyelvi kód összehasonlító vizsgálatára tett javaslatán — óhatatlanul kialakul az emberben az a meggyőződés, hogy egy határterület létrejöttéhez többre van szükség, mint arra a felismerésre, hogy az érdekes és hasznos. Valószínűleg azt a kérdést kell feltenni és megválaszolni, hogy van-e olyan problémája az egyik vagy mindkét alapidisziplínának, amely megoldhatatlan a határdisziplína kialakulása nélkül.

Ha a szociológiában nem is tudunk ilyen problémáról (bár annyit állíthatunk, hogy a szociolingvisztika létrejöttével az iskolai hátrány megértésére újszerű, az eddigieknél mélyebb okokat feltáró magyarázat született Basil Bernstein elméletével), a nyelvészetnek van olyan problémája, amely megoldhatatlan az új disziplína nélkül. Ez a probléma nyelvi struktúra és nyelvi változás feloldhatatlan ellentété korunk nyelvtudományában.¹⁰ A nyelv rendszerszerűsége és a nyelv változása közötti ellentmondás Saussure elméletében vált nyilvánvalóvá — bár messzebbre, Herman Paul tanítására megy vissza —, s a Saussure után következő évtizedekben egyre jobban megszilárdult. (Az ellentmondás kialakulásának okait és következményeit vizsgálja Uriel Weinreich utolsó, W. Labovval és M. Herzoggal közösen írt tanulmányában. A tanulmány számot vet a feloldási lehetőségekkel, s így alapvető jelentőségű a történeti nyelvészet perspektíváinak felmérése szempontjából. Adatait lásd a 7. jegyzetben.) A Saussure utáni fejlemények lényegét Weinreich a következőkben látja: „... minél több nyelvész győződött meg a nyelv struktúrájának létezéséről, és minél jobban alátámasztották ezt a megfigyelést a struktúra funkcionális előnyeire vonatkozó deduktív érvekkel, annál áthatolhatatlanabb rejtéllyé vált a nyelv állapotról állapotra való változása. Hiszen ha egy nyelvnek azért kell struktúrálnak lennie, hogy hatékonyan funkcionálhasson, akkor vajon hogyan tudnak az emberek azokban a periódusokban beszélni, amikor a nyelv változik, azaz csökken rendszerszerűsége? És megfordítva, ha a nyelvet mindenben átgázoló erők változásra kényszerítik, és ha a közbülső időszakokban a kommunikáció kevésbé hatékony (ahogy ez deduktíven következik az elméletből), miért nem figyelhetők meg a gyakorlatban ilyen kommunikációs zavarok?” (100–101).

Az elmélet és a megfigyelés diszkrepanciájának, a történeti és a strukturális szemlélet összeegyeztethetetlenségének oka Weinreich szerint abban keresendő, hogy a struktúra fogalmát Saussure is, követői is azonosították a homogenitás fogalmával.

⁹ Magyarul megjelent „A nyelvészet a tudomány organizmusában” címmel. Valóság, 1969/4. 23–43.

¹⁰ Vö. Telegdi Zsigmond, A nyelvtudomány meghasonlásáról: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. 295–305 (1963).

A paradoxont csak ennek az azonosításnak a feladása szüntetheti meg, „a nyelvi változás — tulajdonképpen a nyelv — racionális koncepciójának kulcsa az egy közösséget szolgáló nyelvben levő rendszeres megkülönböztetések leírásának lehetőségében van” (101). Az a fogalmi apparátus, amelynek segítségével ez a fajta leírás megvalósítható, a beszédnyelvészet fogalmi apparátusa, mégpedig egy társadalmi tényezőkkel számoló beszédnyelvészeté.

Állításunk tehát az, hogy a szociolingvisztika létrejöttében, a szociolingvisztikai kutatás fellendülésében döntő jelentősége van annak, hogy a nyelvtudomány egyik centrális problémája — sőt, legfontosabb problémája — nem oldható meg a nyelvtudomány történetileg kialakult határain belül.

4. Felmerül persze az a további kérdés, hogy miért éppen mostanában jutottak erre a felismerésre a nyelvtudomány művelői, amikor „a nyelvtudomány meghasonlása” immár fél évszázada tart?

Ha ennek a kérdésnek a megnyugtató megválaszolására nem is mernék vállalkozni, úgy vélem, hogy a válasz egyik elemét, a magyarázat egy részét a generatív grammatika kialakulásában kell keresni. Az a gondolat, hogy bizonyos nyelvi struktúrák más struktúrákból levezethetők azzal a másikkal kiegészítve, hogy a levezetések egyirányúak, irreverzibilisek, a nyelvi változás folyamataihoz hasonló típusú folyamatok felfedezését tette lehetővé a nyelvi rendszerben. Többen elindultak ezen a nyomon, s nem egy esetben sikerült is kimutatni konkrét transzformációs viszonyok és konkrét nyelvtörténeti változások azonosságát. (Lásd pl. Telegdi Zsigmond: Nominalizáció és történelem: Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4. 189—197 (1966).) A generatív grammatika annyival és csak annyival járult hozzá a szociolingvisztikai kutatások kiterjedéséhez, hogy felesillantotta a struktúra és változás ellentétének feloldási lehetőségét, s ezáltal aktualizálta az egész problémát.

5. A nyelvi változást kutató szociolingvisztikai munkákat két csoportba oszthatjuk. Az egyik csoport írásainak jellemzője, hogy valamilyen lezajlott nyelvtörténeti esemény szociológiai okát keresik, s hosszabb időszakot fognak át, a másik csoportba olyan írások tartoznak, amelyek a nyelvi változás mechanizmusait próbálják meg felfedni egy-egy ma folyamatban levő változás elemzésén keresztül. Az első csoportba tartozó munkák közül kiemelkedik Max Weinreich „*Yidishkayt* és jiddis: a vallás hatása a nyelvre az askenáz zsidóságnál” című (Fishman) és Paul Friedrich „A rokonsági rendszer szociális változásának nyelvi tükröződése a cári orosz rokonsági rendszertől a szovjet orosz rokonsági rendszerig” című (Lieberson) munkája.

5.1. Max Weinreich — egyébként Uriel Weinreich apja — arra a problémára keres magyarázatot, hogy miért és hogyan jött létre a jiddis nyelv, mi az oka annak, hogy az 1000 körül Kelet-Franciaországból, illetőleg Észak-Itáliából a Rajna középső szakaszának balpartján (a mai Lotharingiában) megtelepült zsidóság nem olvadt be néhány generáció alatt német nyelvi környezetébe — ahogy ez gyakran megtörténik a bevándorló kisebbségekkel —, hanem éppen ellenkezőleg, nyelvileg egyre inkább elkülönült ettől a környezettől. A jelenség okát a zsidó közösség társadalmi elkülönülésében keresi, a társadalmi különállás legfontosabb okának s egyben megjelenési formájának a zsidó vallást tartja. Ebben az értelemben beszél arról, hogy a jiddis nyelv létrejöttének leglényegesebb tényezője a „yidishkayt”, a zsidó vallásosság, amely a tradicionális askenázi közösség egész életét áthatja, „életmód s ami még fontosabb, életszemlélet”.

ji. val. 8

Weinreich a „hogyan” kérdését a jiddis szókészlet elemzésén keresztül közelíti meg, s két dolgot vizsgál: egyrészt azt, hogy milyen fúziós mechanizmusok működésén keresztül ötvöződnek sajátos — csak a jiddisre jellemző — alakulatokká a legkülönbözőbb (héber, többféle újlatin, germán) elemek, s az új elemek kialakulása milyen eltolódásokat hoz létre a rendszerben újraértelmezésen, hangulati átszíneződésen, új szinonima- és homonimasorok kialakulásán stb. keresztül; másrészt, fölteszi azt — a nagyon termékenynek tűnő — kérdést, hogy mi az, ami a lehetséges alternatívák közül nem kerül be a nyelvbe, s milyen mechanizmusok irányítják a választást — itt elsősorban nyelven kívüli tényezőkkel s alapkonceptiójából következően főleg vallási tényezőkkel számol. Eleve kívül reked a rendszeren a keresztény teológia néhány kulcsfogalma, de ennél érdekesebbek az olyan példák, mint a jiddis ’áldani’ jelentésű ige esete. A jiddis szó ’bentshn’ újlatin eredetű, s nem kerül be a nyelvbe a megfelelő jelentésű ófelnémet *sëganon* (újfelnémet *sëgenen*) ige, amit Weinreich azzal magyaráz, hogy a szó jelentésében erősen érezhető volt annak a latin szónak (*signare*) az eredeti jelentése, amelyből származik, ti. ’kereszt jelével megáldani’.

Tanulmánya végén Weinreich kitér az askenázi közösség héber-jiddis kétnyelvűségére, s azt vizsgálja, hogy milyen funkciókban használatos az egyik, illetőleg a másik nyelv. Megállapítja, hogy a két nyelv szembenállása nem a szent és a profán, hanem az írott és a beszélt nyelv funkciójának megkülönböztetésén alapult.

5.2. Paul Friedrich írása a szókészlet egy jól körülhatárolható részének, a rokonsági terminológiának a változásán demonstrálja azt az állítást, hogy ha valamilyen társadalmi intézményben alapvető változások zajlanak le, ezek egy vagy két generáción belül alapvető változást vonnak maguk után a megfelelő szemantikai rendszerben is. A tanulmány négy részből áll: az első részben a XIX. századi orosz rokonsági rendszert ismerteti a szerző, a másodikban a XIX. századi orosz rokonsági terminológiát, a harmadikban az 1850 és 1950 között lezajlott leglényegesebb társadalmi változásokat elemzi a rokonsági rendszerre való hatásuk szempontjából (a jobbágyfelszabadítást, az első világháborút és a nagy októberi szocialista forradalmat, a kollektivizálást és a második világháborút), a negyedik részben pedig a mai rokonsági terminológiát mutatja be. Forrásai részben szótárak, részben a tárgyalt kor reprezentatív irodalmi alkotásai.

A XIX. század közepén a vizsgált népesség, 30 millió nagyorosz, mintegy 90 százaléka paraszt (kb. 55 százalék kötött jobbágy, 33 százalék szabad paraszt). A paraszti élet keretét a faluközösségek (*mir*) alkotják, amelyeknek alapegységei a háztartások. Egy-egy háztartásban a patrilocális település elvei szerint kialakult nagycsalád, több generáció él együtt. (A patrilocális település lényege az, hogy a férfiak házasságuk után az apai háztartásban maradnak, a nők viszont férjük háztartásába költöznek.) A nagycsalád feje a legidősebb házaspár, a nukleáris családban oly lényeges házastársi és szülő-gyerekek viszony aránylag hangsúlytalan ebben az együttélési formában. (Ez elsősorban annak tudható be, hogy a férfiak 20–40 éves koruk között rendszeresen távol élnek családjuktól, ipari vagy mezőgazdasági alkalmi munkát vállalnak.) A háztartás a vérrokonokon és a házasság útján rokonná vált egyéneknek kívül általában örökbefogadott gyerekeket, szolgálókat és más bekebelezett tagokat is magába foglal. A háztartások fejlett belső munkamegosztást mutató gazdasági egységek, a rokonsági terminológia a jogilag rögzítetlen ökonomiai szerződésben álló emberek jelölését oldja meg.

Friedrich a rendelkezésre álló adatokból arra következtet, hogy a XIX. század

közepén az átlagos orosz beszélő körülbelül 150 rokonsági megnevezést használt és mintegy 250-et értett meg. A rendszeresen használt terminusok számát 101-re teszi, s megállapítja, hogy ezek 400 rokontípusra utalnak. A 101-ből körülbelül 65 olyan alapterminus volt, amelyet minden orosz megértett és használt. A XIX. századi rokonsági terminológia leglényegesebb minőségi jegyei a leszármazási távolság rendszeres jelölése négy fokozaton föl- és lemenő, illetőleg oldalági rokonok esetében; a vérrokonság és a házasságon keresztül létrejött rokonság megkülönböztetése; a rokon nemének, a házasság által létrejött rokonság esetében a rokon és a kapcsoló rokon nemének jelölése; a vérrokonság jelölésének mintájára külön elnevezési sorok a fiktív és rituális rokoni kapcsolatok jelölésére.

A generációs távolság jelölése alól érdekes kivétel a „meny/vő” elnevezés, amely nemcsak a beszélő gyermekének házastársát, hanem a beszélő testvérének házastársát is jelenti, tehát a fiatalabb nők/férfiak azon osztályára utal, akik a beszélő háztartásának valamelyik tagjához mentek férjhez, illetőleg vettek nőül valakit. Ez a kivétel a háztartás jelentőségére utal. A *snokha*, ugyancsak 'meny' jelentésű megnevezést csak az após használja, az anyós nem, és csak fiának feleségére, testvérének feleségére nem. Ez az egyetlen terminus az orosz rokonsági rendszerben, amely a beszélő nemét is kifejezi, s az após meny közötti sajátos viszony kifejezésére szolgál.

A patrilokális települési elv hatása a családterminológiában abban nyilvánul meg, hogy különböző elnevezésekkel illetik a férj és a feleség szüleit, a férj és a feleség nővéreit és fivéreit, valamint a nővérek és fivérek gyermekeit. Ezenkívül külön terminust használnak az olyan nő jelölésére, aki házassága után személyes vagy gazdasági okokból abban a háztartásban marad, amelyben született, és külön megnevezést használnak az olyan férfire is, aki felesége háztartásába költözött.

A vérrokonság és a házasságon keresztül létrejött rokonság különbsége áthatja az egész rendszert, egyetlen terminus sincs, amelynek denotátuma vérrokon és házaskon is lehetne. (A beszélő például apjának bátyját „nagybácsi” elnevezéssel illeti, de a nagybátyja feleségére nem alkalmazható a „nagynéni” terminus.)

Az 1850 és 1950 között lezajlott társadalmi változásokat itt nem szükséges részletezünk, a rokonsági viszonyok szempontjából döntő jelentőségű a rendkívül gyors tempóban lezajlott iparosodás és az ezzel járó urbanizáció, aminek következtében a nagycsalád felbomlott, a társadalom alapegysége a nukleáris család lett.

A családterminológiában ez a változás legszembeszökőbbben abban nyilvánul meg, hogy a XIX. század közepének 63 alapterminusa 30-ra csökkent 1950-ig. Friedrich megjegyzi, hogy az új szavak bevezetésének kivételével az összes szemantikai változás-fajtát meg lehet figyelni a szókészletnek ezen a szegmentumán az eltűnéstől a jelentésbővülésen keresztül a nyelvjáráshivá válásig. Nagymértékben lecsökkent a leszármazási távolság jelölése a föl- és lemenő ágon éppúgy, mint az oldalágon. A férj és a feleség testvéreinek megnevezésére szolgáló eltérő terminusok eltűntek, helyettük ma egységes leírásokat használnak ezeknek a rokonoknak a jelölésére. Ezeknek a formáknak az egységesedése azt fogja jelenteni, hogy a rendszerből elvész a kapcsoló rokon nemének jelölése. Mindezek a változások a patrilokális nagycsalád felbomlását tükrözik. Megszűntek a vérrokonsági terminusokkal analóg sorok: a rituális és fogadott szülő/gyermek viszony megnevezései, ami az egyház befolyásának csökkenésével, és azzal függ össze, hogy az adaptáció funkcióját többnyire állami intézmények látják el. A vérrokonokra vonatkozó terminusok jelentése kibővült, ma a nemző/leszármazott kontraszt a tényleges leszármazottakon kívül a házasság által létesült relációkban éppúgy használatos, mint adaptáció esetén.

Az orosz rokonsági terminológia szokatlanul rövid idő alatt változott meg, ami a változások okát képező társadalmi folyamatok gyorsaságával magyarázható. Ez a nyelvi változás nagyon hasonlít egy sokkal korábban lezajlott görög nyelvi változásra. A homeroszi eposzok egy i. e. 1250 körüli kultúrát ábrázolnak, de századokkal később lettek megszerkesztve, egy akkor már archaikusnak számító nyelven. A homeroszi eposzokban a házasságon keresztül létesült rokon kapcsolatok jelölése teljesen kettős, külön elnevezések vannak a férj nővére és a feleség nővére, a férj bátyjának feleségére és a feleség bátyjának feleségére stb. Ez a kettősség, amely nagyon hasonlít a XIX. századi orosz terminológia kettősségére, legkésőbb Platón korára eltűnt, leírások váltották fel. A változás azonban négyszer olyan hosszú ideig tartott, mint az orosz rokonsági terminológia hasonló átalakulása.

6. Weinreich és Friedrich egy-egy nyelvi változás társadalmi okainak felderítésére vállalkozott, s sikerült oksági viszonyt megállapítaniuk egy társadalmi folyamat és egy nyelvi folyamat között. Egyikük sem vizsgálta azonban azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül az oksági kapcsolat ervenyesül. A továbbiakban olyan tanulmányokról lesz szó, amelyek szerzői ezeknek a mechanizmusoknak a feltárását, a leírásukhoz szükséges fogalmi apparátus kialakítását tűzték maguk elé célul. John Gumperz „A nyelvi változás etnológiájáról” című tanulmánya (Bright) az egyik ilyen írás.

6.1. Gumperz a következőképpen fogalmazza meg a nyelvi változás megmagyarázásának problémáját: „Számottevő irodalom létezik a politikai és gazdasági változásnak a nyelvi viselkedésre tett hatásáról, a standard nyelvek kialakulásáról, a pidginekről, kreolokról, a szakmai zsargonokról és hasonlókról. A felhozott bizonyítékok kétségtelenné teszik, hogy ezek a fejlemények társadalmi okok nem pedig az emberi anatómia, az éghajlat vagy a földrajzi fekvés következményei, ahogy korábban sugallmazták egyesek. Számos esetben kimutatták a társadalmi változással való korrelációt. Mindazonáltal még mindig nincs a nyelvnek és a társadalomnak olyan elmélete, amely megmagyarázhatná, hogy a társadalmi rendszer specifikus tényezői hogyan vezethetnek nyelvi változáshoz és hogyan hatnak ezek a tényezők a nyelvi struktúrára” (27).

Gumperz a következőkkel támasztja alá helyzetelemzését. Azt az általánosan elfogadott elképzelést, hogy az új nyelvi formák a társadalom felső rétegeiben alakulnak ki, majd onnan alászállnak és általánossá válnak, John L. Fisher¹¹ kiegészítette egy másik irányú mozgás feltételezésével, hogy ti. az elit is átvesz bizonyos formákat az alsó rétegek nyelvéből, amelyek ott már nemigen használatosak, hogy különállását megőrizze. Bár ez a kétirányú diffúziót feltételező modell realizistikusabb, mint az előző, mégsem kielégítő, mert vannak olyan esetek, amelyek magyarázatakor esődöt mond. Emenau említi a következő esetet: Dél-Indiában a toda, a kota és a badaga nyelvek beszélői zárt, hierarchikus kasztrendszerben élnek együtt. A hierarchia tetején a toda beszélők vannak, a kota és a badaga nyelvek beszélői ezeknek alárendelt kasztokat alkotnak. A három nyelv beszélői több százada állandó érintkezésben állnak egymással, ennek ellenére sem az alulról fölfelé, sem a fölülről lefelé ható diffúzió nem érvényesült, az érintkezés alapja a stabil kétnyelvűség.

¹¹ John L. Fisher, Social Influences on the Choice of a Linguistic Variant: Word 14. 47–56. (1958). Ez az egyik legtöbbet idézett szociolingvisztikai tanulmány.

6.2. Mindebből az következik, hogy olyan fogalmi apparátust kell kialakítani, amely a diffúziót éppúgy magyarázza, mint a diffúzió hiányát. A modell tökéletesítésének előfeltétele Gumperz szerint az, hogy a problémát ne mint történeti folyamatot, hanem mint a nyelvi viselkedés problémáját közelítsük meg. A társadalmi interakció szempontjából a nyelvi változatok egy közösségben általában két formát öltenek: nyelvjárási (interszónális) vagy egymásrahalmazott (intrapersonális) változatok. A nyelvjárási változatok társadalmilag vagy földrajzilag különböző elhelyezkedésű csoportok nyelvét jellemzik, az egymásrahalmazott változatok egy személy beszédében találhatók.

Gumperz mindkét változattípust vizsgálja egy kis észak-norvégiai település, Hemnesberget lakosainak beszédében. A hemnesbergetiek által társadalmi szempontból számbajövő nyelvi interakciók során használt beszédformák összességét *verbalis repertoire*-nek nevezi. Ez a repertoire fonetikai, morfológiai és lexikai változatok sorait tartalmazza, amelyekből a beszélők a helyi nyelvi „etikett” szabályainak megfelelően válogatnak. A változatok egy csoportja a helyi nyelvből a „Rana målet”-ből, egy másik csoportja a standard norvég egyik változatából a „bokmål”-ból való. A két nyelvi egység kontrasztív elemzésének ismertetésére itt nem térünk ki, csak példaként említjük a továbbiak megértése érdekében, hogy fonológiai szinten a legjelentősebb különbség az, hogy a Rana måletben vannak palatalizált mássalhangzók, a bokmålban nincsenek.

A szerző kimutatja, hogy a nyelvjárási és az egymásrahalmazott változatok nyelvi szempontból eltérően jellemezhetők, legalábbis fonológiai szinten: a nyelvjárási változatok pl. a mássalhangzók palatalizáltsági fokában, míg az egymásrahalmazott változatok a palatalizáció meglétében vagy hiányában térnek el egymástól. (Az egyik tehát folyamatos, a másik nem folyamatos, megszakított jelenség.) A továbbiakban a nyelvjárási változatok elemzésével nem foglalkozik Gumperz, úgy véli, hogy ennek módszereit a nyelvföldrajzban kielégítően kidolgozták. Elméleti problémát az egymásra halmazott változatok vizsgálata jelent. Kiindulópontja a következő: „... az egymásrahalmazott változatot úgy tekintjük, mint különböző társadalmi relációk szimbolizálásának egy módját. Ebből az következik, hogy a változatoknak ezt a típusát a társadalmi viszonyok fenntartására szolgáló interakciós sémákon keresztül kell vizsgálni.”

Az interakciós sémák különbségei Gumperz feltevése szerint a bennük résztvevő csoportok jellegének különbségére és/vagy az interakciók típusának különbségére vezethetők vissza. Két csoportfajtát vizsgál, az egyiket *zárt csoport*-nak, a másikat *nyílt csoport*-nak nevezi. Zárt egy A, B, C egyénekből álló csoport akkor, ha A ismeri B-t, B ismeri C-t, és nagy a valószínűsége, hogy A is ismeri C-t; ha viszont nagy a valószínűsége, hogy A nem ismeri C-t, nyílt csoportról beszélünk.

Az egymásrahatásnak is két fajtáját különbözteti meg, az egyiket *transzakciónális*, a másikat *személyes interakciónak* nevezi. A tranzakciónális egymásrahatás többnyire jól körülhatárolható célok eléréséért történik, jellemzője, hogy a résztvevők sokkal inkább egy bizonyos szerep megtestesítőiként lépnek fel, mint személyiségként. (Jellegzetes tranzakciónális egymásrahatásról van szó például egy bankügylet lebonyolításakor. Ha az ügyfél vagy a tisztviselő eltér a társadalmilag szabályozott ügyfél, illetőleg tisztviselő szereptől, amelynek viselkedési, öltözködési és nyelvi jellemzői egyaránt vannak, veszélyeztetni az interakció sikerét.)

A tranzakciónális és a személyes interakció elkülönítése lehetővé teszi, hogy feltárjuk a két interakcióban előforduló stilisztikai váltások okát. A tranzakciónális

interakcióban főleg a helyzet, a környezet változása idéz elő stilisztikai váltást (pl. egy új személy belépése az interakcióba), a személyes interakcióban viszont — mivel ez általában nem egy meghatározott cél elérésére irányul — a stílusváltást elsősorban a téma változására lehet visszavezetni.

A hemnesbergeri felmérés két nyílt és két zárt csoportra terjedt ki, megfigyelték a csoportok tagjainak nyelvi viselkedését tranzakcionális és személyes interakcióban is. A vizsgálat arra a kérdésre keresett választ, hogy stabilnak tekinthető-e a hemnesbergeriek kétnyelvűsége, vagy sem.

Azt találták, hogy tranzakcionális stílusváltás a nyílt és zárt csoportok tagjainál egyaránt a bokmál-formák fokozottabb használatát vonja maga után. A személyes interakcióban viszont a stílusváltás a nyílt csoportok beszédében szignifikánsan több bokmál-forma használatában nyilvánult meg, mint a zárt csoportok esetében. A nyílt és zárt csoportok alaposabb szociológiai elemzése azt mutatta, hogy a nyílt csoportok jelentéktelenek, periférikusak a hemnesbergeri társadalmi életben, amiből az a következtetést adódik, hogy a helyi nyelv, a Rana málet viszonylag stabilnak tekinthető, a kétnyelvűség fennmaradására lehet számítani

6.3. A nyelvi változásról általában az eddigiek alapján a következőket lehet mondani: a nyelvjárási változatok és a csoportok közötti különbségek az egymásra halmazott változatok használatában két különböző, bár egyidejűleg előrehaladó folyamatot indukál egy közösségen belül. A dialektuskülönbségek lassú, fokozatos változáshoz vezetnek, az egymásrahalmazott változatok viszont kölcsönzéshez, helyettesítéshez. Úgy látszik, hogy a személyes interakció valószínűbben vezet kölcsönzéshez, helyettesítéshez, mint a tranzakcionális. Minél többször fordul elő ugyanis két alternatíva ugyanabban a környezetben, annál valószínűbb, hogy a köztük levő konnotációs különbség eltűnik, s nincs értelme tovább váltakozó használatuknak. Mivel a tranzakcionális stílusváltás sokkal inkább kötődik nyílt szituacionális jegyekhez, mint a személyes, ebben az interakció-formában a konnotatív különbségek inkább meg erősödnek, míg a személyes interakcióban inkább eltűnnek.

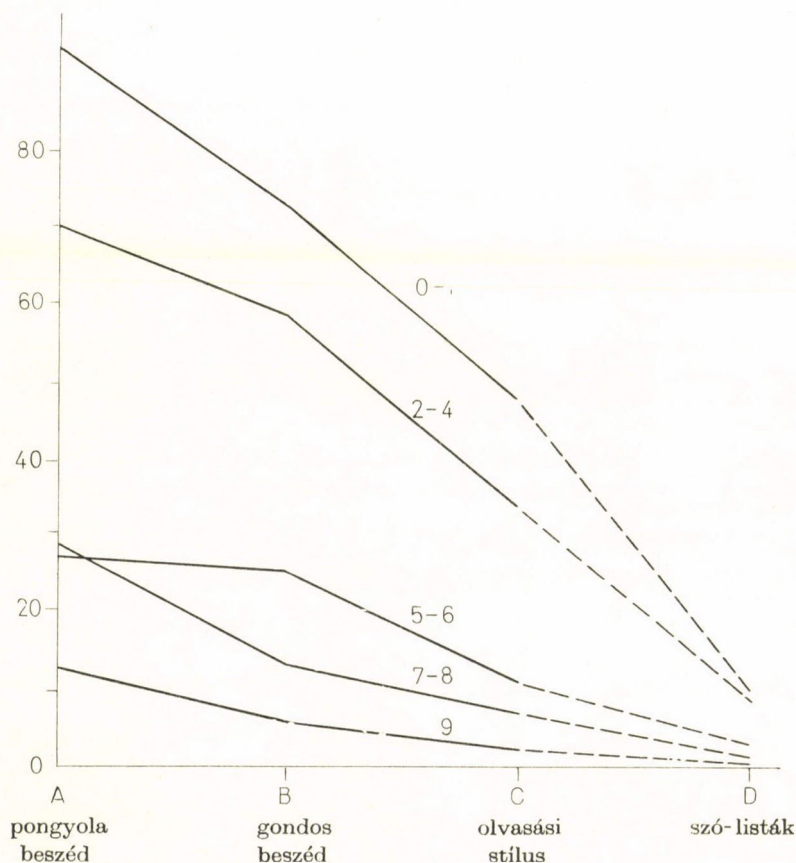
Visszatérve a kota, toda és badaga nyelvek példájához, azt mondhatjuk, hogy a bilingvizmus fennmaradása ezekben a közösségekben valószínűleg a személyes interakció hiányával magyarázható.

7. Gumperzhez hasonlóan William Labov érdeklődésének középpontjában is a nyelvi változás mechanizmusai állnak. Mindhárom gyűjteményben található tőle tanulmány: „Az alsó középosztály hiperkorrekt nyelvhasználata mint a nyelvi változás egyik tényezője” című (Bright) a legterjedelmesebb; ennek anyagát dolgozza fel más szempontból a Lieberman kötetében levő tanulmány: „A társadalmi mobilitás hatása a nyelvi viselkedésre”, s végül a harmadik „A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi struktúrákban” (Fishman) lényegében az első rövidebb és kevésbé technikai változata, néhány új megfigyeléssel kiegészítve, a szerző célja itt szemmel láthatóan a társadalmi folyamatok és a nyelvi folyamatok korrelációjának általános megfogalmazása.

7.1 A nyelvi változás folyamatában Labov három szakaszt különböztet meg: a változás kezdetét, a változás elterjedését és a változás befejeződését. A nyelvi változás részben a beszélők tudattalan, részben tudatos erőfeszítése hozza létre. A tudattalan erőfeszítések az egész rendszerre hatnak, társadalmi motivációikat azonban nem

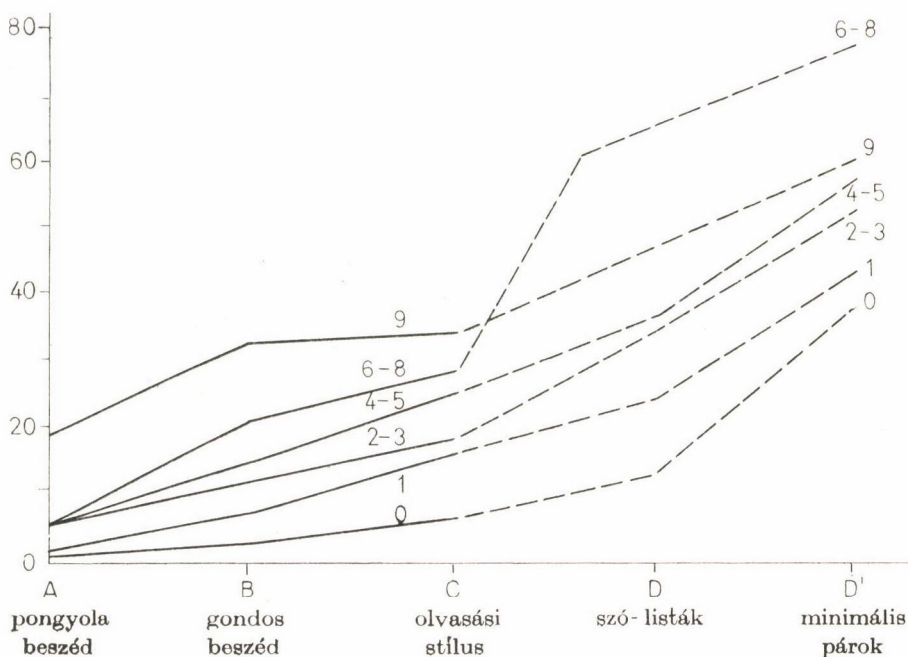
ismerjük jelenleg, pedig valószínű, hogy a nyelv evolúciója szempontjából ezeknek van a legnagyobb jelentőségük. A beszélők tudatos erőfeszítése egyes formák tudatos korrekciójában nyilvánul meg, s ennek a korrekciónak szembevető társadalmi motívációi vannak. Labov elsőként említett tanulmánya a változás második szakaszával, az elterjedéssel foglalkozik, amelyben döntő szerepet tulajdonít az alsó középosztály (általában a második legmagasabb státus-csoport) nyelvi viselkedésének.

Labov négy fonológiai változó eloszlását kutatta 207 öt szocio-ökonómiai rétegbe sorolható felnőtt és gyerek New York-i lakos beszédében különböző beszédhelyzetekben. A mintavételnek és a szocio-ökonómiai csoportok kialakításának leírásától eltekintek. A fonológiai-változók a következő voltak: /th/, /oh/, /eh/ és /r/. Az /r/ szóvégi és másszhangzó előtti helyzetben. A továbbiakban kettőnek, a /th/-nak és az /r/-nek az eloszlásával foglalkozunk közelebbről. A /th/ változó három értékkel rendelkezhetett. Réshang formában O, affrikáta formában l és zárhang formában 2 értéket kapott. A három érték összegének átlaga százszal szorozva alkotja a /th/-indexet. Eloszlását a következő diagram ábrázolja:

A függőleges tengelyen a változó értékei vannak feltüntetve, a vízszintes tengelyen a különböző beszédstílusok a legkevésbé formálístól (A) a legformálisabbig (D). Az öt réteg, amelynek a különböző stílusokban produkált pontszámait egyenesek kötik össze, a következő: 0–1 alsó osztály; 2–4 munkásozttály; 5–6, 7–8 alsó középosztály; 9 felső középosztály. Az ábra szabályszerűségek egész sorát mutatja. Egy osztály indexértéke egy adott stílusban mindig alacsonyabb, mint a legközelebbi kevésbé formális stílusban és magasabb, mint a legközelebbi formálisabb stílusban; ugyancsak alacsonyabb, mint a legközelebbi alacsonyabb státuscsoport indexértéke ugyanazon a helyen, és magasabb, mint a legközelebbi magasabb státuscsoporté. Ebből a diagramból meg lehet állapítani, hogy a /th/ réshangformája presztizsforma, az affrikáta és a zárhangforma viszont megbélyegzett formák. Az összes réteg egységesen viselkedik: minél formálisabb a beszédhelyzet, annál kevesebb zárhangot, illetőleg affrikátát használnak, ugyanakkor minden beszédhelyzetben világos a változó osztály-rétegződése.

A szóvégi, illetőleg a mássalhangzó előtti /r/ két értékkel szerepelt a mintában. I volt az értéke azokban az esetekben, amikor pergetett hang volt, O azokban az esetekben, amikor nem volt pergetett. Az /r/ indexet úgy kapták, hogy az előfordulások összességéből kiszámították az /r/-l-ek arányát. Az /r/ eloszlását az alábbi ábra szemlélteti:

Az /r/-l stílusonként emelkedő értéke világosan mutatja, hogy az /r/ változónak ez a presztizs-formája New Yorkban. Az ábra bal oldalán azt látjuk, hogy a felső középosztály kivételével alig ejtenek /r/-l-et, ami azt jelenti, hogy a mindennapi érintkezésben az /r/-l a felső középosztály státusát szimbolizálja. Az alsó közép-

osztály a pongyola stílusban ugyanolyan alacsony /r/-l értéket mutat, mint a munkásosztály és az alsó osztály. De ahogy haladunk az egyre formálisabb stílusok felé, egyre jobban megugrik az alsó középosztály /r/ indexének értéke, míg végül a legformálisabb stílusban messze felülmúlja a felső középosztály index-értékét. Ezt a jelenséget nevezi Labov hiperkorrekciónak. Az /r/ változón kívül az /oh/ és az /eh/ diagramját is az alsó középosztály hiperkorrekt viselkedése jellemzi.

7.2. A nyelvi változók eloszlásának csak egyik oldala a tényleges teljesítmény. Labov emellett vizsgálta a beszélők értékelő reakcióit és nyelvi bizonytalanságuk mértékét is. Az értékelő reakciók mérésére a következő módszert alkalmazta: öt különböző beszélő huszonkét mondata hangzott el magnetofonszalagról, minden mondatban magasabb volt a vizsgált változó indexértéke, mint az előzőben. A vizsgált személynek meg kellett állapítani, hogy az egyes mondatok kiejtése alapján milyen foglalkozási kategóriába sorolná a beszélőt. Ennek a tesztnek az eredményei azt mutatták, hogy az értékelésben sokkal egyöntetűbben viselkednek a különböző rétegekhez tartozó beszélők, mint tényleges teljesítményük során. Az alsó középosztály értékelése azonban a hiperkorrekciós sémához hasonló hiper érzékenységet mutatott az /r/, az /oh/, és az /eh/ változók esetében, nem követte viszont ezt a sémát a /th/ esetében. Labov szerint a hiperkorrekció, illetőleg a hiperérzékenység csak a változásban levő nyelvi egységeknél lép fel, más szóval a hiperkorrekció jelensége a nyelvi változás kritériumának tekinthető.

A nyelvi bizonytalanság mérésének módszere az volt, hogy egy-egy szó kétféle kiejtését hallva meg kellett állapítania a kísérleti személynek, hogy melyik a korrekt, majd meg kellett mondania, hogy saját kiejtése melyik kiejtéshez áll közelebb. A bizonytalanság fokát azoknak a tételeknek a számával fejezte ki, amelyeknél a beszélő értékelése és saját kiejtése nem esett egybe. Az egyik érdekes megfigyelése az volt, hogy a beszélők általában rosszul ítélik meg saját kiejtésüket, saját kiejtésüknek sokkal inkább fonetikai intencióját, mint tényleges hangzását észlelik. A legnagyobb eltérést értékelés és kiejtés között az alsó középosztály beszélői mutatták, a nyelvi bizonytalanság tehát ezeknél a beszélőknél a legnagyobb.

Labov a továbbiakban megvizsgálja a különböző rétegek különböző korosztályainak viselkedését az /r/ változóval kapcsolatban. A változás „tényleges idejét” (az *r* pergetett ejtése a II. világháború után tűnt fel a New York-i kiejtésben) szembeállítja „látszólagos idejével”, amely a változatok eloszlását jelenti a különböző korosztályok beszédében. Azt találja, hogy a változás tényleges ideje és látszólagos ideje a felső középosztály beszédében esik legközelebb egymáshoz: az idősebb felső középosztálybeliek alig használják az /r/-l-es kiejtést, a fiatalabbak viszont annál inkább. Az alsó középosztály és a munkásosztály beszélőinél épp fordított a helyzet, a 30–40 éves beszélők beszéde mutatja a legtöbb presztizs-elemet.

Miután több vonalon kimutatta az alsó középosztály nyelvi viselkedésének hiperkorrekt jellegét, a szerző felteszi azt a kérdést, hogy mi a szerepe a nyelvi változásban ennek a hiperkorrekciónak. A változás befejeződésének az a feltétele, hogy az /r/-l-es kiejtés másodlagosan elsajátított presztizsformából elsődlegesen elsajátított formává váljék. Ahhoz, hogy az automatikus /r/-l-es ejtés meg legyen alapozva a nyelvvelsajátítás legkorábbi szakaszában, az szükséges, hogy a szülők nagyon gyakran használják. Mint láttuk formális stílusban az alsó középosztálybeli beszélők ejtenek leggyakrabban /r/-l-et, s mivel a megfigyelések szerint a szülők gyermekeikkel nem

pongyola, hanem gondos, formális stílusban beszélnek, ez a réteg járul hozzá legnagyobb mértékben az automatikus /r/-l-es ejtés kialakulásához.

7.3. „A társadalmi mobilitás hatása a nyelvi viselkedésre” című cikkében Labov az imént ismertetett tanulmány anyagát dolgozza fel újra a beszélők mobilitási típusai szerint. Minden rétegen belül megkülönböztet felfelé mobil, stabil és lefelé mobil csoportokat. Az anyag elemzése azt mutatta, hogy a rétegeken belül nemcsak generációs különbségek vannak a nyelvi normákhoz való alkalmazkodás szempontjából, hanem a beszélők nagymértékben különböznek aszerint is, hogy milyen mobilitási típushoz tartoznak. A vizsgálat következtetéseit összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a felfelé mobil egyének mindig egy külső referenciacsoport normáit fogadják el, s a külső referenciacsoport szabályszerűen a következő legmagasabb szocioökonómiai réteg. A stabil csoportoknál egyensúlyi állapot alakul ki saját normáik és egy külső referenciacsoport normái között, ami viszonylag egyenletes teljesítményben mutatkozik meg, azaz a stilisztikai változatok között nem található túl nagy eltérés. A lefelé mobil egyének általában nem fogadják el a többi csoport által elfogadott normákat. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy az alsó középosztályon belül a legnagyobb a felfelé mobil csoport aránya, magyarázatot kapunk az alsó középosztály hiperkorrekt viselkedésére.

7.4. A harmadik tanulmányban Labov az ismertetett vizsgálatok rövid összefoglalása után levonja azt a következtetést, hogy a nyelvi folyamatok társadalmi folyamatok közvetlen tükröződései. Kiegészíti az eddigieket annyival, hogy nemcsak a rétegződés és a mobilitás mérhető nyelvi indexekkel, hanem valószínűleg minden számottevő társadalmi folyamat. Példaként említi a néger/fehér szegregáció előrehaladását, és ennek nyelvi tükröződését egyetlen fonológiai indexen, a /i/ és az /e/ összeolvadásán. Ez az összeolvadás bizonyos kontrasztok pl. a *pin* és a *pen*, a *since* és a *sense* kontrasztjának eltűnésében nyilvánul meg, azaz ezek a szavak homonimákká válnak. A folyamat a dél New York-iak beszédében kezdődött el, idővel azonban a New York-i néger közösség egységének szimbólumává vált, minden néger beszédében megtalálható, akár dél New York-i az illető, akár nem.

8. Gumperz és Labov tanulmányait azért ismertettem ilyen alaposan, mert a nyelvészet szempontjából ezeket a munkákat tartom a legfontosabbnak a három kötetből. Érdemük nem a nyelvi változás problémájának megoldása — ettől még távol vagyunk —, hanem a változás problémájának megoldásához releváns kérdések megfogalmazása. Az a felismerés, hogy a nyelvi változás folyamatában a stílusváltásnak döntő jelentősége van, s ezért ennek okait kell mindenekelőtt feltárni a változás megértéséhez, nemcsak a változás magyarázata felé tett jelentős lépés, hanem egyúttal annak a vizsgálódási területnek a kijelölése is, ahol a szinkrón és diakrón szemlélet ellentéte megszűnhet: a társadalmilag kondicionált nyelvi viselkedésé.

8.1. A szociológia számára a szociolingvisztikai kutatásokból pillanatnyilag minden bizonnyal az angol Basil Bernstein elmélete jelenti a legnagyobb hasznot. Bernstein a társadalom nyelvi heterogenitását az iskolai előmenetellel kapcsolatban vizsgálja. Az egynyelvű társadalmak nyelvi heterogenitása abban nyilvánul meg — mondja —, hogy a közös kódnak társadalmi rétegenként eltérő alkódjait használják a beszélők. A különböző alkódok különböző mértékben alkalmasak bizonyos beszédfunkciók kifejezésére. Az egyik alkalmasabb lehet például az expresszív, egy másik a referenciá-

lis funkció kifejezésére. A társadalmi rétegek nemcsak abban különböznek, hogy milyen alkódokat, hanem abban is, hogy hány alkódot használnak. A használt alkódok mennyisége, szerkezeti sajátosságai egy bizonyos kognitív orientációt szabnak meg. Bernstein az alkódok szerkezetét ismeretközlésre való alkalmasságuk szempontjából vizsgálja. Úgy találja, hogy az alkódok rendszeréből kiválasztható e szempontból két szélsőséges típus, amelyeket korlátozott, illetőleg kidolgozott kódnak nevez. A kettő kontrasztív jellemzésének leglényegesebb szempontja, hogy mennyire explicit a segítségükkel kifejezett jelentések. Bernstein a következőt állítja: az angol munkásosztályban felnövő gyerekek csak a korlátozott, a középosztályban felnövő gyerekek viszont a korlátozott és a kidolgozott kódot is elsajátítják a szocializáció kezdeti periódusában. Mivel az oktatás nyelve a kidolgozott kód, s mivel a munkásgyerekeknek ez nincs a birtokában, a munkásgyerekek hátrányos helyzetben vannak a középosztálybeli gyerekekkel szemben az iskolai előmenetel szempontjából már a kezdet kezdetén, s mivel semmilyen speciális segítséget nem kapnak nyelvi hátrányuk leküzdéséhez, az idő múlásával a különbségek nem csökkennek, hanem nőnek közöttük és a középosztálybeli gyerekek között.

Bernstein:
munkás-
osztály

Az elmondottak Bernstein elméletének rendkívül leegyszerűsített vázáról tájékoztatják csak az olvasót. Nagyjából azonban ennyi az, ami az elméletben változatlan maradt 1958 és 1970 között. Bernsteintől két tanulmány jelent meg ezekben a kötetekben. Az egyik, „Az észlelés néhány társadalmi meghatározója. Szubkulturális különbségek vizsgálata” (Fishman), elméletének első megfogalmazása, a másik egy rövid összefoglalás, amely kifejezetten Liberson kötete számára készült, címe „Korlátozott és kidolgozott kód. Vázlat”. Az elmélet ellenőrzésének alapproblémája a kódok jellemzésére szolgáló fogalmi apparátus ellentmondásossága. Bernstein ugyanis egyfelől kódokról, tehát nyelvi rendszerekről beszél, másfelől viszont olyan terminusokban jellemzi ezeket, amelyek egy kóddal kapcsolatban nem, csak a kód használatával kapcsolatban értelmezhetők (pl. szófajgyakoriság, a mondatstruktúrák előreláthatósága stb.). Mivel azonban nincs világosan elkülönítve az elméletben nyelv és beszéd, főleg a korai írásokban, az empirikus ellenőrzés a referenciális funkció vizsgálatára korlátozódott, ami azt lehetővé tette, hogy ennek a funkciónak a vonatkozásában igazolják az elméletet, de nem tette lehetővé a korlátozott kód pozitív jellemzését. Az elmélet fogalmi apparátusának változásai lényegében ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölésére tett erőfeszítéseknek foghatóak fel.

9. Befejezésül néhány szóval értékelni szeretném az ismertetett köteteket. A szerkesztők közül Fishman keze volt a legkevésbé megkötve, hiszen jórészt már megjelent írásokból válogathatott (a negyvennégyből mindössze négy tanulmány első közlés). Épp ezért meglepő, hogy a három kötet közül ez a legegyszerűsebb a tanulmányok színvonalát tekintve, s ebben találni a legtöbb átfedést is. Készségesen elhiszük Fishmannak, hogy a szociolingvisztikai írások közül ma még nehéz kiválasztani a klasszikusokat, hiszen a diszeiplína a II. világháború után alakult ki, s csak az ötvenes évek végén lendült fel igazán, mégis megbotránkozunk indokolatlan toleranciáján. A biztosan nem klasszikus írások közül két végletes példányt említenék kötetéből, az egyik egy anekdotagyűjtemény a busmanokról Lorna Marshall tollából, amelyből értesülünk arról, hogy a busmanok főleg a táplálkozásról szeretnek társalogni esténként a tűz körül, és hogy azért szeretnek társalogni, hogy kontaktust tartsanak egymással stb., a másik két szerző, Henry L. Lennard és Arnold Bernstein tanulmánya, amely hihetetlenül finom és alapos módszerekkel bizonyítja azt a léleg-

zetelállítóan lapos közhelyet, hogy minél többet érintkezik két ember, annál jobban hasonulnak egymáshoz. A színvonalbeli különbségeken kívül még két dolgot nehéz megérteni Fishman kötetében. Az egyik az első fejezet összeállításának szempontja. Ez a fejezet Sebeok Tamás kitűnő és érdekfeszítő recenziójával kezdődik, amely három, az állatok kommunikációjáról szóló könyvet ismertet; ezután két pszicholingvisztikai írás, majd Hymes program-írása következik és egy részlet egy Halliday-tankönyvből, amely a nyelvhasználat változatosságát mutatja be nagyon érdekesen, de valóban tankönyvszínvonalon. Felfogni sem tudjuk, hogy mindez hogyan került így össze. A másik dolog pedig, amit nem tudunk megérteni, hogy miért nem mutatja be Fishman a szociolingvisztika előzményeit is. Egy ilyen terjedelmű gyűjteményben helyet kellett volna kapnia a nyelvészet perifériáján régebben is jelentkezett szociolingvisztikai kísérletek néhány példájának is.

A másik két kötet szerkesztői korlátozottabb terjedelmi lehetőségeik és a tartalmi kötöttségek ellenére is jobb munkát végeztek, mint Fishman. Bright kötete máig a legjobb bevezető a szociolingvisztika problémakörébe, és Lieberman is szinte többet ad 200 oldalon, mint Fishman 800-on. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy teljesen elhibázottnak vagy teljesen haszontalannak tartanám Fishman kiadványát, csupán a kiaknázatlanul hagyott lehetőségeket sajnálom.

*Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános Nyelvészeti Tanszék,
Budapest*

Pap Mária

Вопросы социальной лингвистики

Leningrád, 1969. Nauka Kiadó. 418 lap

Az az egyre élénkülő érdeklődés, amely az utóbbi években a szovjet nyelvtudományban nyelv és társadalom viszonyának kérdései iránt mutatkozik, nem csupán adózás a tudomány „korszellemének”, hanem egy csaknem fél évszázados hagyomány újraéledését jelzi. A szovjet nyelvtudomány már a 20-as évektől kezdve élni kívánt — és tudott is — azzal a nagy helyzeti előnyével, amit a nyelvszociológiai kutatásokban számára a társadalmi fejlődés marxista—leninista elmélete mint a kutatás elvi és metodológiai alapja jelentett. Igaz, a marri nyelvelmélet vulgarizáló tendenciái, az ellenhatásképpen — jórészt tekintélyi alapon — kialakult egységes „össznépi” nyelv koncepciója, majd pedig a különféle strukturalista irányzatok mereven „immanens” nyelvszemlélete nem kis mértékben hátráltatta a kutatást. Ennek ellenére a szovjet nyelvszociológia most kibontakozó „új hulláma” nemesak az elméleti alapok megszilárdulásáról tanúskodik, hanem az újabb szaktudományi eredmények széles körű és sikeres felhasználásáról is. Ezt bizonyítja többek között az alább röviden ismertetendő reprezentatív tanulmánykötet is, amely a SZTA Nyelvtudományi Intézete leningrádi tagozatának gondozásában jelent meg.

A kötet 19 tanulmányt tartalmaz a következő témakörök szerint csoportosítva: 1. általános kérdések, 2. nyelvek kölcsönhatása, 3. nyelvegységek kialakulása, 4. területi és szociális nyelvváltozatok. A kötetet V. M. Zsirmunszkijnak, a szovjet nyelvszociológia doyen-jének írása nyitja meg (5—25). Rámutat arra, hogy a marxista felfogás a nyelvet két alapvető aspektusban tekinti társadalmi jelenségnek: mint „az emberi érintkezés legfontosabb eszközét” (Lenin) és mint „a gondolat közvetlen

valóságát" (Marx). A szociális nyelvészet klasszikus marxista műveiként jelöli meg Engels „A család, állam és a magántulajdon eredete” (1884), valamint Paul Lafargue „A francia nyelv a forradalom előtt és után” (1894) című munkáit. Megemlékezik a nyelvészeti antropológia és etnográfia irányzatairól (Boas, Sapir, Hoiyer, Marr, Mescsanyinov), röviden méltatja a 20–30-as évek szovjet nyelvészeti kutatásait (Gyerzsavin, Jakubinszkij, Szergijevszkij, Vinogradov, Zsirmunszkij), kiemelve Larin érdemeit, aki az orosz nyelvészek közül elsőnek hirdette a városi beszéd vizsgálatának szükségességét, és az orosz kötetlen társalgási beszéd (просторечие) történeti kutatásának is kezdeményezője volt. A szűkebb értelemben vett szociális nyelvészet (социальная лингвистика) tárgyát két szorosan összefüggő problémakörben határozza meg: *a)* az osztálytársadalom nyelvének szociális rétegződése a történeti fejlődés meghatározott fokán és *b)* a nyelv társadalmi fejlődése, azaz a nyelv története mint társadalmilag differenciált folyamat. Fontos feladatnak tekinti a szovjet nyelvtudományban használatos nemzeti nyelv (общенациональный язык) és irodalmi nyelv (литературный язык) terminusok fogalmi tartalmának tisztázását. A területi és szociális dialektológia hagyományos szétválasztásával szemben, Frings lipesei iskolájával egyetértésben vallja, hogy a nyelvjáráskutatást, mindenkor három „dimenzióban” (tér, idő és szociális rétegződés) kell folytatni.

Az általános kérdésekkel foglalkozó másik két tanulmány voltaképpen a nyelvi futurologia témakörébe sorolható. N. D. Andrejev a nyelv helyzetéről ír a kibernetikai gépeket alkalmazó társadalomban (25–40). Az emberi nyelv és a logikai gépek konfrontációja két alapvető nyelvészeti problémát vet fel: 1. Megőrzi-e a nyelv önnön lényegét miközben az elektronikus számítógépen belül funkcionál? 2. Milyen határig formalizálható az emberi nyelv leírása, azaz mi írható le a nyelvből a tartalom síkjának figyelembe vétele nélkül? A szerző szerint a logikai gépben feldolgozott szöveg csupán leegyszerűsített modell, amely nem képes reprodukálni a nyelvi struktúrákkal végzett emberi műveletek lényegét, mint ahogy a film is csak ábrázolni képes a valóságot, de nem tudja újrat teremteni azt. A logikai gép csak a nyelvi jelölők ábrázolásának átalakítását tudja elvégezni, azaz csupán kvázilingvisztikai feladatokat old meg. R. G. Piotrovszkij szerint az elektronikus számítógép bevonása a természetes nyelven történő információ átadás folyamatába új társadalmi-nyelvi helyzetet teremt, amely a beszéd, sőt a nyelv struktúrájára is hatással lehet (40–64). Ő is hangsúlyozza azonban, hogy az emberi nyelv nem azonos a számítógépbe programozott leírásával, az ún. bázis nyelvvel. Egyáltalán, sem rá, sem az előző tanulmány szerzőjére nem jellemző a futurologiai írásokban oly gyakran megnyilvánuló „goethei bűvészinás-komplexus”. Andrejev meggyőzően fejtegeti, hogy a számítógép éppúgy eszközzé válik az embernek, mint a gőzkalapács, hiszen a gépbe táplált legbonyolultabb program is csupán algoritmus, amely nem léphet túl azon a határon, ahol az ember alkotó gondolkodása kezdődik. Hasonló értelemben nyilatkozik Piotrovszkij is az emberi agy fölényéről a gép heurisztikus lehetőségeivel szemben.

A nyelvek kölcsönhatásának témacsoportja szintén három tanulmányt foglal magában. V. V. Akulenko új módon közelíti meg a nemzetközi nyelvi elemek („internacionalizmusok”) kérdését (65–89). A szókincsnek ezt a rétegét a nyelvi univerzálék sajátos válfajának, interlingvális szinkron kategóriának tekinti, s elveti vizsgálatának hagyományos, történeti-etimológiai módszerét. Az internacionális elemek ismervét a kifejezés és a tartalom síkján egyaránt megnyilvánuló nagy fokú hasonlóság (azonosíthatóság) mellett a szinkron értelemben vett motiváltságban, „áttetszőségben” látja. A motiváció lehet fonetikai (pl. kakuk, cuckoo, кыкушка), képzésbeli (felhő-

karcoló, skyscraper, небоскреб) vagy szemantikai (pl. az *aréna* szó '[harci] események színtere' jelentésben való használata). A nemzetközi elemek jelenségében a szerző szerint a nyelvek konvergenciája mutatkozik meg. M. A. Borogyina rétoromán és baszk nyelvi anyagon szolgál érdekes adalékokkal a nyelvi kontaktusok vizsgálatához (89–110). A sztrátum-elméletet az „insztrátum” fogalmával egészíti ki, amin az egyik nyelvterületnek a másikba való szigetszerű beékelődését érti. Megállapítja, hogy a huzamos kontaktus a nyelv minden szintjén eredményez interferenciát, s hogy az interferencia erősebben jelentkezik a különböző rendszerű nyelvek érintkezésében. Különösen hosszantartó és szoros kontaktus esetén a külső hatás a nyelvfejlődés belső tendenciáit is módosíthatja. Részben hasonló problémákkal foglalkozik G. A. Menovcsikov, aki a csukes és az aleuti eszkimó nyelv anyagán vizsgálja a társadalmi struktúra hatását a nyelvfejlődésre, valamint a kontaktusban álló nyelvek kölcsönhatás által előidézett változásait (110–134. o.). A társadalmi struktúra által meghatározott jelenségeként emeli ki a gazdasági-termelési nomenklátúra nagy fokú specializálódását az említett nyelvekben. Foglalkozik a kölcsönhatás különböző típusaival az egyes nyelvi szinteken s a jelentésátvitel néhány jellegzetes esetével. (Pl. az aleuti eszkimók nyelvében a *kazak* szó 'orosz', egyes településeken 'pap' jelentésben honosodott meg; 1867 után, amikor az amerikaiak is megjelentek Alaszkában, az eszkimók őket kezdték kozákoknak nevezni, az oroszok elnevezése pedig *kasapik*, azaz 'igazi kozák' lett.)

A harmadik témacsoportban három olyan tanulmány is szerepel, amely az ún. harmadik világ politikai szempontból is jelentős nyelvi problémáival foglalkozik. D. A. Olderogge, az afrikai nyelvek kiváló szakértője tömören és igen informatíven vázolja az afrikai kontinens bonyolult nyelvi helyzetét (135–157). P. A. Barannikov a hindi és urdu nyelv történeti kialakulásának folyamatáról ír (157–182). Módosítandónak tartja azt a nézetet, miszerint a hindi és az urdu az ún. hindusztáni köznyelv két irodalmi változata. Noha nyelvjárási alapjuk valóban közös, és hangtani, illetve nyelvtani rendszerük is egységes, a szókincsben tapasztalható jelentős eltérések miatt gyakorlatilag mégis két nyelvnek tekintendők. (A kultúra és a szellemi élet magasabb sféráiban a hindi elsősorban szanszkrit, az urdu pedig igen sok arab és iráni elemet használ). Ez a nyelvi differenciálódás, amelyet a kétféle írásbeliség is erősít, szinte kizárólag külső társadalmi tényezők (nem utolsósorban a hinduk és muzulmánok között mesterségesen szított viszályok) eredményeképpen jött létre. Ju. V. Maretyin alapos felkészültséggel ismerteti az indonéz nyelv (bahasa Indonesia) állami nyelvvé válásának történeti folyamatát (182–218). Az indonéz alapjául szolgáló maláj nyelv a soknemzetiségű szigetországban csupán a lakosság 5 százalékának anyanyelve. Minthogy azonban Indonézia népének 96%-a szintén a maláj-polinéziai családhoz tartozó nyelveken beszél, a viszonylag egyszerű struktúrájú maláj nyelv már a XIII. századtól kezdve nagy szerepet játszott az ország életében, s a XX. század nemzeti felszabadító harcának egyik jelentős eszközévé vált, noha egységes irodalmi normái még nem szilárdultak meg. Több vonatkozásban is tanulságos Je. A. Referovszkaja dolgozata a kanadai francia nyelvről (218–265), amelynek alapvető sajátosságát két tényező határozza meg. Először: a francia nyelvnek ez a változata számos tekintetben ma is az első kanadai francia telepesek korának (XVII. sz. eleje) nyelvállapotát őrzi. Másodszor: a kanadai francia nyelvet jelen-tős idegen, főként angol nyelvi hatások érték és érik; e hatás legfontosabb közvetítő tényezője a kétnyelvűség. A szerző jól megválasztott anyaggal illusztrálja az angol hatást a kanadai francia nyelv struktúrájának különböző szintjein.

A területi és szociális nyelvváltozatok témakörében kilenc tanulmány szerepel. I. M. Tronszkij az ókori görög nyelv nyelvjárási struktúrájáról ír (266–284). E struktúra jellegzetességét egyrészt abban látja, hogy a nyelvjárási tagolódás alapja a görög városállam (polis), másrészt abban, hogy az egyes szépirodalmi, főként költői műfajok sajátos módon kötődnek egyes nyelvjárásokhoz. Rámutat azokra az új távlatokra, amelyeket az ókori görög nyelvjárások vizsgálatában az ún. lineáris B-írással készült krétai-mükénéi feliratok megfejtése nyitott. E feliratok nyelve, amelyet a kutatók egy része az i. e. III. évezred akháj államalakulataiban használt adminisztratív koinének tekint, közeli hasonlóságot mutat a görög eposz nyelvével. Feltehetően a mükénéi kultúrában a hivatali koiné mellett létezett egy költői nyelv is, amely a homéroszi nyelv egyik forrásául szolgálhatott. Az sem lehetetlen tehát, hogy Sappho, Alkaios, Pindaros költői nyelvének „homéroszi” elemei egy régebbi mükénéi költői kultúrából erednek, s így esetleg függetlenek a homéroszi hagyománytól. G. V. Sztjepanov tanulmányának tárgya az amerikai spanyol nyelv földrajzi és társadalmi differenciálódása (284–308). Ellentétben az anyaországi spanyollal e nyelv változatai nemzeti keretekben alakultak ki, nem pedig a feudalizmus korának nyelvjárási határai között. A nemzeti keretek határozták meg az egyes változatok szociális struktúráját is. Így, például, Chilében és Peruban nagyobb távolság maradt a művelt rétegek nyelve (lengua culta) és a népnyelv között, mint Argentínában, minthogy az előbbi országokat erősebb szálak fűzték az anyaország kultúrájához. Argentínában viszont az állattenyésztő parasztság beszéde (habla rural) jelentős mértékben hatott a városi és irodalmi nyelv kialakulására. A szerző nézete szerint a latinamerikai országokban beszélt nyelvek az egységes spanyol nyelv funkcionálásának sajátos formáit, nemzeti változatait alkotják, s a körülmények alakulásától függően esetleg új – „neohispán” – nyelvek csíráivá válhatnak. K. V. Lomtatidze a kaukázusi nyelvek anyagából nyújt érdekes nyelvészociológiai adalékokat (308–314). Gyakori jelenség e nyelveknél, hogy a szabályos hangmegfelelések nemcsak egy-egy nyelvjárás vagy alldialektus keretében mutatkoznak, hanem az alldialektuson belül különböző csoportok és rétegek beszédében is, főként életkor és nemek szerinti megoszlásban. Illusztrációként a szerző az abazin nyelv egyik alldialektusát mutatja be, amelyen belül egyetlen aul területén négyféle hangrendszer figyelhető meg az idősebb férfiak, idősebb asszonyok, fiatal férfiak és fiatal nők beszédében. E különbségek egyetlen családon belül is mutatkoznak. A jelenség eredetét a szerző a törzsek keveredésében látja. — L. I. Barannyikova a nyelvjárások társadalmi és strukturális változásainak kérdését vizsgálja (314–343). Nyelv és nyelvjárás között szociális, funkcionális és strukturális vonatkozásban lát különbséget. E megkülönböztetés feltételei a törzsszövetségek és az államszervezet kialakulásával jönnek először létre. A megnövekedett nyelvi funkciók ellátása ekkor rendszerint az egyik törzsi dialektusra hárul, amely frott adminisztratív nyelvként kezd szerepelni, s a köznyelv létrejöttének alapjául szolgál. A mindennapi beszédtevékenység funkcióját ekkor még változatlanul a nyelvjárások, illetve városi koinék látják el. Ezt a funkciót a köznyelv csak a kapitalizmus korában a nemzeti nyelv kialakulásával veszi át; ezzel párhuzamosan a nyelvjárások funkciói beszűkülnek, s tisztán területi jellegük területi-szociális jelleggé alakul át (paraszti beszéd). A társadalmi-gazdasági fejlődés konkrét körülményei természetesen jelentős mértékben módosíthatják e folyamatokat (a szerző ezzel kapcsolatban utal a német, olasz és cseh fejlődés sajátos vonásaira). A szocialista társadalomban tovább erősödik a köznyelv hatása, elhalványul a nyelvjárások szociális jellege, a nyelvjárások képviselői tudatosan törekednek a köznyelvi normák elsajátítására. B. N. Golovin tanulmánya

a nyelv szociális differenciálódásáról (343–355) igen gondolatébresztő, bár részben ellentmondásra is késztet. Nézete szerint e differenciálódás legalább hét síkban valósul meg. Ezek a következők: *a*) területi megoszlás (nyelvjárások), *b*) a beszéd folyamat anyagi realizálódása (beszélt és írott nyelv), *c*) a beszéd folyamat struktúrája (diálógus és monológ), *d*) a társadalmi tevékenység típusai (funkcionális stílusok), *e*) a nyelvi kollektíva társadalmi rétegződése (szakmai és csoportnyelvi stílusvariánsok), *f*) a nyelvi alkotások műfajai (műfaji stílusvariánsok) *g*) a nyelvi alkotások szerzői (egyéni stílus változatok). Golovin úgy véli, hogy az egyes nyelvi variánsok statisztikus törvények alapján funkcionálnak, s így a nyelvi stílusokat olyan funkcionális típusoknak tekinti, amelyek differenciális gyakoriságok „készleteiben” különböznek egymástól. Ezen az alapon sorolja – szerintünk vitathatóan – a nyelvi műalkotások műfaji és egyéni stílusvariánsait is a köznyelv funkcionális stílusai közé. Nézetünk szerint a nyelvi műalkotások történetileg amúgyis erősen változékonny statisztikus struktúrája nem tárja fel a nyelv művészi funkciójának lényegét, amely elvileg különbözik a társadalmi tevékenység egyéb típusait szolgáló funkcionális stílusokétól. Tágabb értelemben a szerző a nyelv szociológia tárgyát az összes „síkon” végbemenő nyelvi differenciálódás vizsgálatában határozza meg; a szűkebb értelemben vett nyelv szociológia tárgykörét csupán a társadalmi rétegződés szerinti differenciálódás kutatására korlátozza. E meghatározások közös gyengéje, hogy kísérletet sem tesznek a nyelv szociológiai és a stilisztika elhatárolására, illetve az utóbbit egyszerűen „feloldják” a nyelv szociológiában. L. Sz. Kovtun arra a fokozódó érdeklődésre hívja fel a figyelmet, amelyet a szovjet nyelvészek a társalgási beszéd (разговорная речь) iránt tanúsítanak (355–373). Olyan értelmező szótárak készítésének célszerűségét veti fel, amelyek nemcsak írott szövegekre, hanem az élő beszéd forrásaira is támaszkodnak. Ismerteti A. A. Nyikolszkij vállalkozását (Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Dusanbe, 1964), aki 10 km hosszú hangszalagfelvételt készített az orosz köznyelvi norma 12 képviselőjének és 12 rjazanyi dialektusba beszélő személynek mindennapi beszédtevékenységéről. A kísérlet tanúsága szerint a „12 művelt ember” beszéde is számos olyan szóhasználati és szókapcsolási jelenséget tartalmaz, amelyet az orosz nyelv egyik értelmező szótára sem tüntet fel. O. B. Szirotinyina a társalgási beszéd (TB) fogalmi meghatározására tesz kísérletet dolgozatában (373–391). Hangsúlyozza, hogy a TB a nyelvi kommunikáció legősibb, hosszú időn át kizárólagos szférájához kapcsolódik, s a többi közlési szféra fokozatos kialakulásával vált csupán a nyelv egyik funkcionális változatává. E szféra sajátos jegyeit a beszélgetőtárs közvetlen jelenlétében, a közlés fesztelen, nem hivatalos jellegében, tematikai sokféleségében és szituatív jellegében határozza meg. Ugyanakkor utal a TB fogalmi meghatározásának nehézségére, amely abból ered, hogy a TB különböző nyelvváltozatok oppozícióinak metszéspontjában helyezkedik el. Ezek az oppozíciók a nyelv funkcionális stílusainak (társalgási, tudományos, hivatali), „formáinak” (szóbeli és írott nyelv), „fajtáinak” (diálógus és monológ), illetve „típusainak” (köznap, semleges és választékos) rendszerében jelentkeznek. Ennek megfelelően a TB-t olyan beszédvariánsnak tekinti, amelyre a nyelv társalgási stílusa, szóbeli formája, diálógusos fajtája és köznap vagy semleges típusa jellemző. Nézetünk szerint Szirotinyina, akárcsak Golovin, igen helyesen veti fel a nyelv funkcionális varianciájának problémáját, osztályozása azonban nem egészen meggyőző, minthogy az osztályozás elvi alapjait nem elég világosan fejti ki. Főként a nyelvi stílusok és „típusok” megkülönböztetését illetően marad hiányérzetünk. A társalgási beszéd rögzítésének problémáiról ír A. A. Nyikolszkij (391–398). Figyelmeztet a TB-t reprodukáló szépirodalmi

szövegek nem teljes értékűségére, ami e szövegek óhatatlanul „preparált” jellegéből és az intonáció hiányából fakad. A továbbiakban a magnetofonos rögzítés illetve kézi lejegyzés előnyeit és hátrányait taglalja. A kötet záró tanulmányában V. D. Bondaletov a szakmai argók elhalásának társadalmi-gazdasági feltételeivel s e folyamat alapvető törvényszerűségeivel foglalkozik (398–416). Vizsgálatának tárgyát az orosz vándoriparosok és házaló kereskedők argói alkotják. E „titkos nyelvek”, amelyeknek virágkora a feudalizmus felbomlásának és az eredeti tőkefelhalmozásnak időszakára esett, alapvetően ezóterikus (konspiratív) funkciót láttak el. Matriális lényegük sajátos, a be nem avatottak számára érthetetlen szókinésükben rejlett, amelynek azonban paradigmaticája és szintagmatikája semmiben sem különbözött használóik anyanyelvének rendszerétől. A XIX. sz. végén e „titkos nyelveket” még több, mint húsz kormányzóság területén, városok tucatjaiban, falvak ezreiben használták. Társadalmi létalapjuk teljes megszűnésének feltételeit az Októberi Forradalom teremtette meg. Elhalásuk folyamatának fő mozzanatait a szerző a következőkben foglalja össze: 1. a „titkos nyelvet” használók számának csökkenése, 2. az argók területi elterjedtségének beszűkülése, 3. szókinésük gyarapodásának megszűnése, jellegzetes szóképzési rendszerük elhomályosulása és 4. ezóterikus funkciójuk elvesztése, illetve átalakulása kizárólag stiláris (expresszív) funkciójává.

Amint e szükségképpen vázlatos ismertetésből is kitűnik, a tanulmánygyűjtemény széles perspektívában, változatos nyelvi anyagon vizsgálja nyelv és társadalom viszonyát. A szerzőknek az a törekvése, hogy a mélyebb elvi összefüggéseket és törvényszerűségeket a konkrét nyelvi, illetve társadalmi folyamatok gondos elemzése útján tárják fel, metodológiai szempontból is értékesse teszi a kötetet.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Orosz Filológiai Tanszék,
Budapest

Péter Mihály

Jaromír Janoušek, A társadalmi kommunikáció

Budapest, 1969. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása.
Fordította Bojtár Endre. 240 lap

A szerző nem kis célt tűz maga elé: a társadalmi kommunikáció problémáit szociálpszichológiai szempontból kívánja tárgyalni. Sem a kommunikációelmélet, sem a szociálpszichológia nem tartozik az úgynevezett hagyományos tudományágak közé. Művelésük viszonylag újkeletű, és filozófiailag a legkülönbébb iskolákhoz csatlakozik. A szocialista országokban is kevés önálló kutatás folyt ezekben a témákban, így a marxista kutatónak vagy a más filozófiai alapon létrejött eredményeket kell új fénybe helyezni és újra interpretálnia, vagy olyan társtudományokhoz kell fordulnia segítségért, ahol a marxista megközelítésmód már több konkrét eredményt hozott, például a filozófiában és az esztétikában.

Janoušek könyvében mindkét módszerrel él. Vizsgálódásai így annak a térhódítási folyamatnak részét képezik, melynek során a marxista társadalomtudósok egyre több olyan tudományterületre is behatolnak, ahol eddig marxista eredmények még alig születtek, és megkeresik a hasznosítható előzményeket a korábbi marxista munkák eredetileg más kontextusban született megállapításai között. Az ősök keresésének folyamatában Janoušek Marxig nyúl vissza, és jó érzékkel felfedezi a marxi „érint-

kezés" (Verkehr) fogalmát, mint amely a legalkalmasabb arra, hogy ráépíthessünk egy marxista kommunikációelméletet. „A kölcsönös érintkezést Marx a termelés és az újratermelés mellett az emberi életfolyamat alapvető tartalmának tartja, mely a termelés előfeltétele, és ugyanakkor a termelés által feltételezett” — írja Janoušek. Elemenzi a marxi „érintkezésforma”, „érintkezésmód”, „érintkezésvizony” fogalmakat, és kimutatja, hogy Marx érintkezés-felfogása egy sor olyan mozzanatot foglal magába, melyek a mai szociálpszichológia jelentős problémái. A marxi felfogás maradandó értékét elsősorban a történelmi-materialista megalapozás bevezetésében látja, de kiemeli azt is, hogy Marx az érintkezés jelenségeit mindig összetetten és differenciáltan vizsgálta. Már Marx utal az érintkezés és a termelés összefüggéseire, kölcsönös meghatározottságukra. A modern elméletek ezt a tényt tágabban értelmezik, és úgy vetik fel, mint a kommunikáció és a társadalmi interakció összefüggését. Janoušek két felfogást különböztet meg ezzel kapcsolatban. Az egyik szerint a kommunikáció az interakció rész-esete, a másik szerint viszont a kommunikáció és az interakció ugyanannak a folyamatnak különböző aspektusai. Janoušek nem helyesli ennek a két életténynek ilyen merev szétválasztását. Inkább abból indul ki, hogy a kommunikáció és az interakció belsőleg összefonódott, hiszen amennyiben élő emberek között folyik az információközlés, mindenképpen magában foglalja a kölcsönhatás elemeit is, és viszont: a kölcsönhatás mindig együtt jár több vagy kevesebb információ átadásával. A továbbiakban Janoušek áttekint néhány jelentősebb szociálpszichológiai kommunikációelméletet.

Elsőként C. H. Mead életművével foglalkozik. Meadnál merül fel az a gondolat, hogy a két ember közötti kommunikáció mindig magában foglalja a másik ember magatartásformáinak illetve szerepeinek átvételét az egyik ember által. A felnőttkorban az ember kész bárkinek a szerepét magára venni, akivel közös aktivitásban vesz részt. Ezzel kapcsolatban Mead bevezeti az általánosított másik fogalmát, azonban ezt a továbbiakban szociológiai és filozófiai szempontból indokolatlanul tág körben használja. Magát az általánosított másik fogalmát azonban Janoušek a szociálpszichológiai megközelítésmód kétségtelen eredményének tartja.

Az egzisztencialista kommunikáció-felfogást a szerző Karl Jaspers példáján ismergeti. Jaspers az egzisztenciális kommunikációt vizsgálja, de ennek tartalma nála nem a másik ember (vagy ha úgy tetszik: az általánosított másik) magatartásformáinak elsajátítása, hanem a kölcsönös megnyilvánulás. A szubjektum akkor válik önmagává, amikor belép az egzisztenciális kommunikációba. Janoušek úgy véli, hogy Jaspersnél hiányzik a kölcsönösség fontos mozzanata, mely viszont megtalálható Piaget elméleteiben. A kölcsönös együttműködés Piaget szerint a megfelelő cselekvések egyensúlyába torkollik. Ez az egyensúly tehát nem valamiféle tétlenséget jelent, hanem dinamikus, mintegy az erők eredője. Pozitívuma ennek a felfogásnak, hogy mindkét oldalon aktivitást tulajdonít, hátránya, hogy nem fejeződik ki benne az, hogy a kommunikációban az egyik személyiség önmagát a másikban találja meg. Homansnál viszont ez a felfogás megvan, de az elemi közgazdaságtan fogalmainak segítségével kerül leírásra; Homans az aktivitások értékük szerinti cseréjéről beszél, az interakció tehát nála piac-jellegűvé válik. Ez a felfogás is helyes és helytelen elemek együttese. Helyes benne, hogy ráirányítja a figyelmet az értékek cseréjének mozzanatára, helytelen viszont, hogy ezt abszolutizálja, és mivel csak a végeredményeket veszi figyelembe, elhanyagolja a folyamat közbülső dinamikáját. Amikor Janoušek a fenti elméleteket bírálva leszögezi, hogy a kommunikációkutatásnak el kell jutnia a két személy kommunikációjától a csoport és a társadalom kommuni-

kációjának mennyiségileg és minőségileg is különböző formájáig, tulajdonképpen a sajátmaga számára megfogalmazott célnak ad új értelmezést. Nem véletlen, hogy ezen a ponton vonja be a marxista szociálpszichológusokat az áttekintés körébe. Ismerteti Vigotszkij elméletét (lásd a „Gondolkodás és beszéd” című művében), aki szerint „a személyiség önmaga számára azzá lesz, amit önmagáról gondol, mégpedig azáltal, amit mások számára jelent”. Janoušek ehhez még hozzáteszi, hogy a személyiség az, amit maga számára és mások számára jelent, de nemcsak egzisztenciájában, hanem saját tevékenységében is. Végül az áttekintő fejezet befejezésekképpen Janoušek elemzi a jel speciális szerepét a kommunikációban. A kommunikáció és az interakció elhatárolásának kérdését a következő meghatározással zárja le: „Ha azt elemezzük, hogy mi közvetíti a jelentésközlést, a kommunikáción belül vagyunk. Ha azt elemezzük, hogy a jelekkel kifejezett jelentés mit közvetít maga is, az interakción belül vagyunk.”

A következő, a személyközi kommunikációval foglalkozó rész két fejezetre tagolódik: egyik a jelentésstruktúra, másik a szerepcsere problémakörét tárgyalja. A jelentés vizsgálatakor Gardiner ismert meghatározásából indul ki: „A mondat jelentése az, amit a beszélő úgy gondol el, hogy a mondatból kiértse a hallgató.” Ismerteti e meghatározás kritikáit és a differenciáltabb megközelítés kísérleteit Ogden és Richards, Frege, Carnap, Husserl, Bühler, Morris, Osgood, Bales és Mukařovsky munkáiban. Gondolatmenete a jelentés tárgyi (tartalmi) és szándék szerinti (intencionális) részeinek megkülönböztetéséből indul. A tárgyi részben elemzi a konotáció és denotáció elméletét, a tevékenység felől nézve pedig a funkcionális megkülönböztetéseket (pl. felszólítás-kifejezés-ábrázolás; referenciális, szimbolikus, emotív funkciók, stb.). Ismerteti Osgood szemantikus differenciál-elméletét és a tartalomelemzés módszerét. Janoušek gondolatmenete ebben a részben túlságosan szerteágazik, nem mindig világos a gazdag példaanyag illeszkedése az alapkoncepcióhoz. A szükség-szerűen röviden ismertetett gondolatrendszerek önmagukban is szerteágazó kérdés-feltevéséink inkább csak egymás mellé kerülnek, a szintézis nehézségekbe ütközik. A műnek ez a része a legnehezebb olvasmány, hiszen mindegyik ismertetett szerző saját terminológiával dolgozik, és ezek egymás mellett igen zavaróak. Nemesak az olyan apróságokra gondolunk, mint hogy Janoušek gyakran használja mind az intencionális (vö. intenció-szándék) és az intenzionális (mint az extenzionális ellentéte) fogalmait. Első olvasásra az ilyesmi is zavaró. De a különböző gondolatrendszerek fogalmi felosztása egymást átfedi. Ez minden áttekintő jellegű társadalomtudományi munka közös problémája, ki szerencsésebben, ki kevésbé szerencsésen birkózik meg vele. Janoušek szintézis-kísérlete sem tekinthető teljesen sikeresnek.

A j e l e n t é s szerteáadását (az adó, a vevő, a tárgyi mozzanatok, stb. szerint) Janoušek úgy kívánja megszüntetni, hogy az adó által a kijelentésnek tulajdonított jelentésből indul ki, mint részmozzanathból, és ezt úgy teszi pontosabbá, hogy egy teljes ciklust tekint kontextusnak, azaz megfigyeli, hogy az adó hogyan reagál a címzettnek (a jelentésaktus által kiváltott) reakciójára. A kulcsponthoz itt az, hogy nem a címzett reakcióját, hanem még egy lépéssel tovább: az a d ó erre válaszoló ú j a b b r e a k c i ó j á t veszi figyelembe. Janoušek úgy véli, hogy a kontextusnak ez az egész fázissal történő eltolódása teszi leginkább lehetővé a megfigyelőnek, hogy a jelentést pontosan meghatározza.

A szerepcsere vizsgálatát Janoušek azzal kezdi, hogy áttekinti az állati kommunikációt erre vonatkozó elméleteit, és megállapítja, hogy bár a szerepcsere kezdeti átkapcsolási mechanizmusa már az állatoknál is létrehozható, „csupán az emberre jellemző

nyelvi kommunikáció képes az átkapcsolást egészen a kölcsönös szerepesszerűig elvinni". A szerepesszerű elemzésével kapcsolja be Janoušek a fent említett jelentés-koncepcióba a *motiváció* vizsgálatát. És itt lép tovább a személyközi kommunikációból a csoport- és tömegkommunikáció vizsgálata felé, megállapítva, hogy a hosszantartó kommunikációnál a szerepesszerűk mögött kezdenek kirajzolódni a partnerek közötti viszonylag konstans viszonyok, a személyközi kommunikáció általános törvényeit elfedik a megfelelő csoport szociális struktúrájából következő hatások. A hallgató és a beszélő (eddig elvontan elemzett) szerepei ugyanis a tágabb összefüggésben *társadalmi* szerepek.

A harmadik rész kiindulási pontjaként Janoušek összekapcsol két különböző szerepesszerű-folyamatot: azt, amellyel a fentiekben megismerkedtünk (ti. az adó és a vevő szerepet cserélnek a kommunikáció kétirányú információ-áramában), és azt az elméletet, mely szerint az egyén a társadalmi struktúrába szerepek sokaságának segítségével illeszkedik be. (Triviálisan megfogalmazva, az egyén hol apa, hol utas, hol vevő, hol munkás, stb. Ezeket a szerepeket a szükség szerint cserélgeti.) Ezután a csoportkommunikáció áttekintése következik, egészen olyan szintig, hogy — a kísérletek szerint — vajon a „csillag” vagy a „lánc” típusú kommunikációval rendelkező kiscsoportok működnek hatásosabban?

A tömegkommunikáció kérdéseit, következő témáját, Janoušek abból kiindulva közelíti meg, hogy a tömegkommunikációban ez egyik résztvevő tartósan az adó, a másik tartósan a befogadó szerepét ölti magára. Ez a megállapítás helyesen korrigálja a tömegkommunikáció primitív, taxatív meghatározásait, azonban maga is egyoldalúvá válik. Azt még el lehet fogadni, hogy — munkájának vállalt szociálpszichológiai szemléletéből következően — Janoušek kiemeli ezt a jellemzőt a többi rovására. Azt viszont már nem, hogy a tömegkommunikációt általában a csoportkommunikációnak abból a formájából vezeti le, melyben a csoport egyik tagja („rendszerint a vezető”) a csoporthoz, mint egészhez fordul, és tartósan az adó szerepét ölti magára. Ha a *tartós* jelzőt társadalmi méretekben értjük — és ezt kell tennünk —, a fenti fel fogás lényege, hogy a tömegkommunikáció kulcsa a kommunikációs folyamat bizonyos eltorzulása, csökevényessé válása. Jelenség-szinten ez természetesen igaz lehet, a tömegkommunikációban gyakran válik csökevényessé a teljes kommunikációs visszacsatolás. De ez nem ok, legfeljebb következmény, nem magyarázó elv, hanem önmaga is magyarázatot igényel. A szerző itt — talán szándékolatlanul — a tömegkommunikációt, mely nyilvánvalóan a felépítményhez tartozik, és így jellegét tekintve nyitott, egyértelműen a demokrácia csökkentőjévé vagy a demokrácia hiányának következményévé minősíti. Itt visszaüt a fent említett egyoldalúság: ezt a téves általánosítást csak úgy lehet elvégezni, ha a tömegkommunikációt valóságos meghatározó tulajdonságaitól és társadalmi környezetétől is elválasztjuk. Előbbieket közül két kiragadott tényre szeretnék csak utalni: a nyilvánosság szerepére és a tömegességre. Ami a nyilvánosságot illeti, már a korai amerikai kommunikációs kutatások is rámutattak (a maguk olykor illúziókat kergető, de mindenképpen jószándékú liberalizmusában) arra, hogy a tömegkommunikáció által teremtett nyilvánosság milyen társadalmi hatásokkal jár. (Negatívakkal és pozitívakkal egyaránt — ez az illető társadalmi rendszer függvénye!) A tömegesség tényét pedig azért kell itt megemlítenünk, mert Janoušek furcsa módon szinte teljesen kikapcsolja a tömegkommunikáció elemzéséből. Ezt sajnos nem lehet megtenni — a tények túl szembeszökőek. A tömegesség motívuma bizonyos határokon túllépve *minőség*i különbséget jelent a kommunikáció lényegében, olyat, amely nem magyarázható

többé pusztán a szerepcsere hiányával. Semmi elvi akadály a nem lett volna, hogy Janoušek saját logikáját követve, ezeket a tényezőket is bevonja az elemzésbe — az összkép teljesebb lett volna.

Összefoglalva benyomásainkat Jaromír Janoušek könyvéről, úgy találjuk, hogy erényei és hibái egyazon okból magyarázhatók. Janoušek arra vállalkozott, hogy felrajzolja a társadalmi kommunikáció teljes skáláját a személyközi, még a csoporttól is független kommunikációtól kezdve a tömegkommunikációig. Műve elméleti fejtegetés, saját kísérletekről, közvetlen tényelemzésekről nem számol be, hanem az eddigi eredmények szintézisére és helyenkénti korrekciójára törekszik. Erénye, hogy ezt a szintézist sikerül létrehozni. Valószínűleg nem az ő hibája viszont, hogy a szintézis néhány „ugróponton” döccen, egyes átmenetek a szintek között még nem tűnnek eléggé megalapozottnak. (Említettük a szerepcsere fogalmának két értelmezését, a tömegkommunikáció bekapcsolását a gondolatmenetbe stb.) Nem mindig meggyőző a visszacsatolás sem a korábbi szintekre. A tárgyalás didaktikus szempontból helyesen halad az egyéntől az osztálytársadalom felé, de néha a magasabb szint tárgyalásában elvész a korábban elért fogalmi tisztázódás. Művében Janoušek filozófiai szintű fogalomtisztázásra törekszik — ehhez azonban helyenként, például a kiscsoportokkal foglalkozó részben, a felhasznált kísérleti eredmények még nem adnak elegendő alapot. A kiscsoport vizsgálatok eredményei csak számos fenntartással általánosíthatók. A kutatók meg is adják kísérleteik korlátait — nagyon sok függ attól, milyen kísérleti személyekkel dolgoztak, milyen volt a megoldandó feladat típusa, stb. Úgy érezzük, hogy Janoušek ezeket az eredményeket túl magabiztosan általánosította. Az egyedi vizsgálat esetlegességei és a filozófiai általánosítás közül hiányzik egy elemzési szint. További konkrét vizsgálatokra és a vizsgálatok szigorúbb diszkussziójára van tehát szükség ahhoz, hogy Janoušek gondolatmenetének döccenői eltűnhessenek. A gondolat keretét ezekhez a vizsgálatokhoz Janoušek könyve sikeresen felvázolta. Műve, mely az első marxista szintézis ezen a területen, komoly segítséget jelenthet mindazoknak, akik a nyelvészeti problémák tanulmányozása során kommunikációelméleti áttekintést igényelnek.

*Magyar Rádió és Televízió,
Tömegkommunikációs Kutatóközpont,
Budapest*

Szekfű András

Roman Jakobson, Hang — Jel — Vers

Budapest, 1969. Gondolat Kiadó. Szerkesztette Fónagy Iván és Szépe György. 462 lap.

Nyelvészek és nem nyelvészek egyaránt nagy örömmel fogadták a Roman Jakobson munkáiból összeállított tanulmánykötetet, amely magyar nyelven ad áttekintést a XX. század egyik legkiemelkedőbb nyelvtudósának munkásságáról.

A válogatásban húsz darab — harminenyele év alatt — írott szemelvény található. Ez az anyag öt nagy témakörbe (fejezetbe) van csoportosítva. Az első témakör („A fonéma”) fonológiai tárgyú tanulmányokat tartalmaz, amelyekből világos képet formálhatunk Jakobson nyelvészeti tevékenységének központi gondolatrendszeréről, a megkülönböztető jegyes fonológiai elméletéről. A második részben („A nyelvi jel”) szemiotikai dolgozatok olvashatók: ezekben a szerző a nyelvi és a nem nyelvi jelek

természetét, a jelentés mibenlétét, a nyelvi szintek kapcsolatát vizsgálja. A harmadiklan („A nyelv egyetemessége”) a szinkrónia és a diakrónia viszonyáról, a nyelvben a részek és egészek között fennálló összefüggésekről és a nyelvtipológiáról találunk szemelvényeket. A negyedik rész („Nyelv és poétika”) a modern-poétikai témájú cikkeknek van szentelve, míg az ötödik („Nyelvészet és alkotás”) a nyelv, a nyelvészet és az emberi alkotás más területei (folklor, műfordítás, zenetudomány) közötti összefüggésekre és analógiákra világít rá.

A szemelvényekhez Jakobson műveinek kimerítő bibliográfiája kapcsolódik. A szerkesztői utószóban pedig Fónagy Iván és Szépe György ismertetik a nagy nyelvész életútját és munkásságát.

A szerkesztői munkát csak dicsérni lehet: a válogatással sikerült átfogó képet adni Roman Jakobson sokoldalú tevékenységéről, mégpedig olyan szemelvények kiválasztásával, amelyek a nyelvészetileg nem képzett olvasóközönség számára is könnyen érthetők. Remélhető, hogy a kötet megjelenése nyomán Jakobson neve és nagyszerű felismerései elterjednek és meggyökereznek a magyar tudományos közgondolkodásban.

A továbbiakban eltérünk az ismertetések szokásos műfajától. Inkább arra vállalkozunk, hogy a bemutatott szemelvénygyűjteményből kiemeljünk néhány olyan gondolatot, amelyek Jakobson felfogását tükrözik a nyelv és a társadalom viszonyáról.

Jakobson számára a nyelv alapvetően társadalmi jelenség. A nyelv társadalmi mivoltáról alkotott nézetét jól tükrözi az a mód, ahogy a *langue* — *parole* megkülönböztetést értelmezi. A *langue* a nyelvi törvényszerűségeknek a nyelvközösség egésze által hordozott rendszere, amely az egyéni, partikuláris beszédaktust szervezi, szabályozza. „Ebbe a hagyományos, személyek fölötti rendszerbe egyik vagy másik beszélő személyes változtatásokat vihet bele, de ezek csak a *langue*-től való egyéni eltéréseként s csak arra vonatkoztatva magyarázhatók. Csak akkor válnak a *langue* tényeivé, ha a közösség, az adott *langue* hordozója, szentesíti, és általános érvényűnek elfogadja azokat.”¹ E felfogásban a *parole* bár egyének produktuma, mégis társadalmilag meghatározott: csakis a beszédközösség által hordozott, a kollektív *langue*-ra vonatkoztatva válik érvényessé vagy érvénytelenné. Az egyéni beszédtevékenység mintegy a közösség állandó kontrollja alatt áll. Jakobson az egyéni beszédtevékenységet szabályozó kollektív mozzanatra való rámutatással túllép Saussure tanításán, aki még úgy vélte, hogy „a beszédben semmiféle kollektív mozzanat sincs”.²

Jakobson a nyelvi változást is a társadalmiság fényében közelíti meg. „... A nyelvi változások az egyéni beszédhibák (nyelvbottlások), az egyéni érzelmek vagy esztétikai beszédtorzulások valamiféle szocializálódása, általánosítása következtében mennek végbe.” „... Akármilyen természetűek is a nyelvi változás feltételei, egy nyelvi újítás „születéséről” csak attól a pillanattól kezdve beszélhetünk, amikor az már szociális tény, azaz amikor a nyelvközösség már elfogadta.”³ Érdemes rámutatni milyen nagy előrelépést jelent ez az értelmezés ahhoz az újgrammatikus felfogáshoz képest, amelyben a nyelvi változások hordozói az egymástól független individuumok, és a nyelvi változás pusztán az egyéni újítások egyszerű egybeeséséből

¹ Jakobson, A folklor sajátos alkotásmódja. 330. (A bibliográfiai adatok nélküli hivatkozások természetszerűleg a bemutatott kötetre vonatkoznak.)

² Ferdinand de Saussure, Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967. 38.

és összegeződéséből adódik. Ez utóbbi felfogás nem számol a nyelvközösség kényszerítő illetőleg szentesítő erejével, a nyelv szociális természetével.⁴

A nyelv társadalmi voltának hangsúlyozása teszi lehetővé, hogy a folklór alkotás-módjának lényegét a langue-parole megkülönböztetésen keresztül és annak analógjaként közelítse meg. „A folklór tanulmányozásakor mint alapfogalmat állandóan szemelőtt kell tartanunk a közösség preventív cenzúráját.” „Valamely folklórképződmény léte akkor kezdődik, amikor egy közösség elfogadta, és csak annyiban létezik, amennyit ez a közösség kisajátított belőle.” „Tegyük föl, hogy egy közösségnek valamely tagja létrehozott valamilyen egyéni költői terméket. Ha ez az egyénileg alkotott, le nem írt mű a közösség számára valamilyen okból elfogadhatatlan, ha a közösség többi tagja ezt nem teszi a magáévá, halálra van ítéelve.”⁵ A párhuzam a nyelvi változás és a folklór alkotás társadalmisága között nyilvánvaló.

Nagyon érdekesek, és mind a nyelvészet, mind a szociálpszichológia szempontjából jelentősek Jakobson gondolatai a nyelv és a kultúra viszonyáról. A nyelvek grammatikai kategóriáinak egy része univerzális, minden nyelvben azonos (pl. nincs olyan nyelv, amelyben ne lenne ige). De a grammatikai kategóriák egy jelentős része nyelvenként különböző (pl. vannak olyan nyelvek, amelyekből — szemben az európai nyelvekkel — hiányzik a szám kategóriája). Így nyelvenként mások és mások azok a grammatikában lecsapódott fogalmi aspektusok, amelyeket kötelezően ki kell fejezni. Ez a felismerés képezi az alapját a nyelvi relativizmus elméletének, amelynek lényegét a következőképp foglalhatjuk össze.⁶ Egy nyelv grammatikai kategóriarendszerében a kötelező fogalmi aspektusok, a nyelv grammatikai fogalomköre, az adott nyelvet beszélő közösségre mintegy rákényszerít egy meghatározott kognitív struktúrát, egy meghatározott világszemléletet, amely alól a beszélők nem vonhatják ki magukat. A nyelvi relativizmus szélsőséges képviselői szerint a nyelv grammatikai rendszere által előírt kognitív struktúra, a nyelvben megtestesülő világszemlélet megszabja a nyelvközösség megismerési tevékenységének irányát és szintjét, és ezáltal az adott nyelvközösség kultúrájának lényeges, jellemző összetevőjévé válik. Ez a gondolatmenet azt sugallja, hogy a grammatikai fogalomkörök milyenségéből egyenesen következtetni lehet egy nyelvközösség megismerési fejlődésére és kultúrájának szintjére.⁷

Jakobson világosan látja, hogy a nyelvek grammatikai fogalomkörei között lényeges különbségek vannak. De óva inti „azokat, akik kulturális következtetéseket vonnának le egy nyelv grammatikai fogalomkörének terjedelméből”. Rámutat arra, hogy a kötelező grammatikai kategóriákban rejlő fogalmi aspektusok nem korlátoz-

³ Jakobson, i. m. 330—331.

⁴ Lásd: Hermann Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle S., 1909. 29—34.

⁵ Jakobson, i. m. 333.

⁶ A nyelvi relativizmusról lásd: Benjamin L. Whorf, *Science and Linguistics: Readings in Social Psychology*. Szerk. Maccoby—Newcomb—Hartley. New York, 1958. 1—9.

⁷ Vö.: „The differences between . . . languages suggest that people speaking different languages must experience the world in different ways. It appears that „culture” includes, in addition to values and technology and religious practices, a particular cognitive structure. Children acquiring their first language learn more than a set of vocal skills; they take on the world view of their group. There are innumerable linguistic contrasts that suggest interesting cognitive differences.” (Roger W. Brown—Eric H. Lenneberg, *Studies in Linguistic Relativity: Readings in Social Psychology*. Szerk. Maccoby—Newcomb—Hartley. New York, 1958. 10.

zák a kifejezhetőséget. Ha pl. egy nyelvből hiányzik a szám grammatikai kategóriája, akkor abban lexikai eszközökkel lehet a számosságot kifejezni. „Az igazi különbség a nyelvek között nem abban áll, hogy mi fejezhető ki és mi nem, hanem abban, hogy a beszélőknek mit kell kifejezniük és mit nem.”⁸ Ebből már egyértelműen következik, hogy Jakobson felfogásában a nyelvek nem határozzák meg a nyelvközösségek megismerési fejlődését és kultúráját. „Egy adott nyelv grammatikai fogalmai a nyelvközösség figyelmét meghatározott irányba terelik, és kényszerítő, erőszakos jellegük következtében hatással vannak a költészetre, a hitre és még a gondolkodásra is, anélkül azonban, hogy akadályoznák a nyelvet a megismerés fejlődéséhez való alkalmazkodásban.”⁹

A néprajz és a szociolingvisztika felé mutat Jakobson néhány gondolata, amelyeket a nyelvben a részek és egészek tanulmányozása kapasan fejtett ki. Rámutat arra, hogy az „egy oszthatatlan nyelvi kód izolacionista elképzelése” ma már teljesen tarthatatlan. Egy nyelvközösségen belül a tulajdonképpeni általános nyelvi normákat megtestesítő kód mellett alkódok találhatók, amelyek a nyelvközösség egészén belül kisebb csoportokhoz kapcsolódnak. „Az alkódok rendszerének vizsgálata... tartalmazza a nyelvjárások, sőt a nyelvek közötti kódváltást is, és így szervesen összekapcsolja az egyéni nyelv vagy a helyi nyelv leírását a nyelvföldrajz roppant horizontjával.”¹⁰ Ezek a gondolatok könnyen továbbvihetők szociológiai irányban: egy nyelvközösségen belül a különböző szociális státuszú csoportokra, a társadalmi kommunikációban megjelenő különböző szerepekre más és más alkódok lehetnek jellemzők.

A társadalmi kommunikációban a nyelvi kód mellett, más nem nyelvi kódok, nem nyelvi jelrendszerek is nagyon fontos szerepet játszanak — hívja fel a figyelmet Jakobson egyik szemiotikai tanulmányában. A verbális kommunikációt kísérő kinetikai mozgásokat vizsgálva megállapítja, hogy „a különféle gesztusrendszerek alaki összetételét és jelentésoldalát alaposan tanulmányoznunk kell. . . Vizsgálunk kell az egyes rendszerek néprajzi eloszlását és földrajzi elterjedtségét, azt a szerepet, amelyet a kommunikációban betöltenek . . .”¹¹

Végezetül Jakobson munkásságának egy alapvetően fontos vonására szeretnénk felhívni a figyelmet. A jakobsoni életművet teljes egészében áthatja az a szemléletmód, amely a nyelvet és a nyelvtudományt nemcsak önmagában és önmagáért tekinti, hanem a társadalmi lét más összetevőivel szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban. Ez a szemléletmód tette lehetővé, hogy felismerje a nyelv jelentőségét és a nyelvészeti vizsgálat jogosultságát az irodalmi alkotások elemzésében, hogy észrevegye az analógiát az ember nyelvi tevékenysége és a folklór alkotásmódja között, hogy feltárja a verbális kommunikáció alapvető funkcióit, hogy párhuzamot fedezzen fel a zenei rendszerek és a természetes nyelvek fonológiai rendszere között. Az ő felfogásában a nyelvtudomány nemcsak önmagát termékenyítheti meg, hanem mindazokat a rokon tudományágakat, amelyek az embert mint társadalmi lényt tanulmányozzák.

*Magyar Rádió és Televízió,
Tömegkommunikációs Kutatóközpont,
Budapest*

Terestyéni Tamás

⁸ Jakobson, A grammatikai jelentés. 137.

⁹ Jakobson, i. m. 136.

¹⁰ Jakobson, Részek és egészek a nyelvben, 173.

¹¹ Jakobson, Az „igen” és a „nem” a mimikában. 154.

Tartalomjegyzék

Szerkesztői bevezetés	5
<i>Benkő Loránd</i> : A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókinés történeti vizsgálatának tükrében	11
<i>Dezső László</i> : Településtörténet és nyelvjárástörténet	29
<i>Erdélyi Ágnes</i> : Nyelvi kommunikáció és hermeneutika (Gondolatok egy Dilthey-kritikához)	39
<i>Erdődi József</i> : Néhány szó a hazai szociolingvisztika kezdeteiről	53
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i> : A nyelv szociális jellegéről (Adalékok a nyelv társaslélektani szemléletéhez)	63
<i>Hoppál Mihály</i> : Gesztus-kommunikáció	71
<i>Imre Samu</i> : Megfigyelések a magyar nyelvjárások változásáról	85
<i>Kanyó Zoltán</i> : A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben	105
<i>Károly Sándor</i> : Nyelvtörténet és kommunikáció	119
<i>Kovács Ferenc</i> : A falu nyelvének átrétegződése	133
<i>Manherz Károly</i> : A nyugat-magyarországi német nyelvjárások társadalmi rétegződése	149
<i>Mártonfi Ferenc</i> : A tiszteletiség kifejezési formáiról a kelet- és délkelet- ázsiai nyelvekben (A koreai verbum finitum szociolingvisztikai vonat- kozásai)	159
<i>Szépe György</i> : A magyar rokonsági elnevezések néhány kérdése	181
<i>Terestyéni Tamás</i> : A beszéd és a tömegkommunikációs eszközök	201
<i>G. Varga Györgyi</i> : A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről	213
<i>Végh József</i> : A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány	229
<i>Voigt Vilmos</i> : Folklor és szociolingvisztika	249

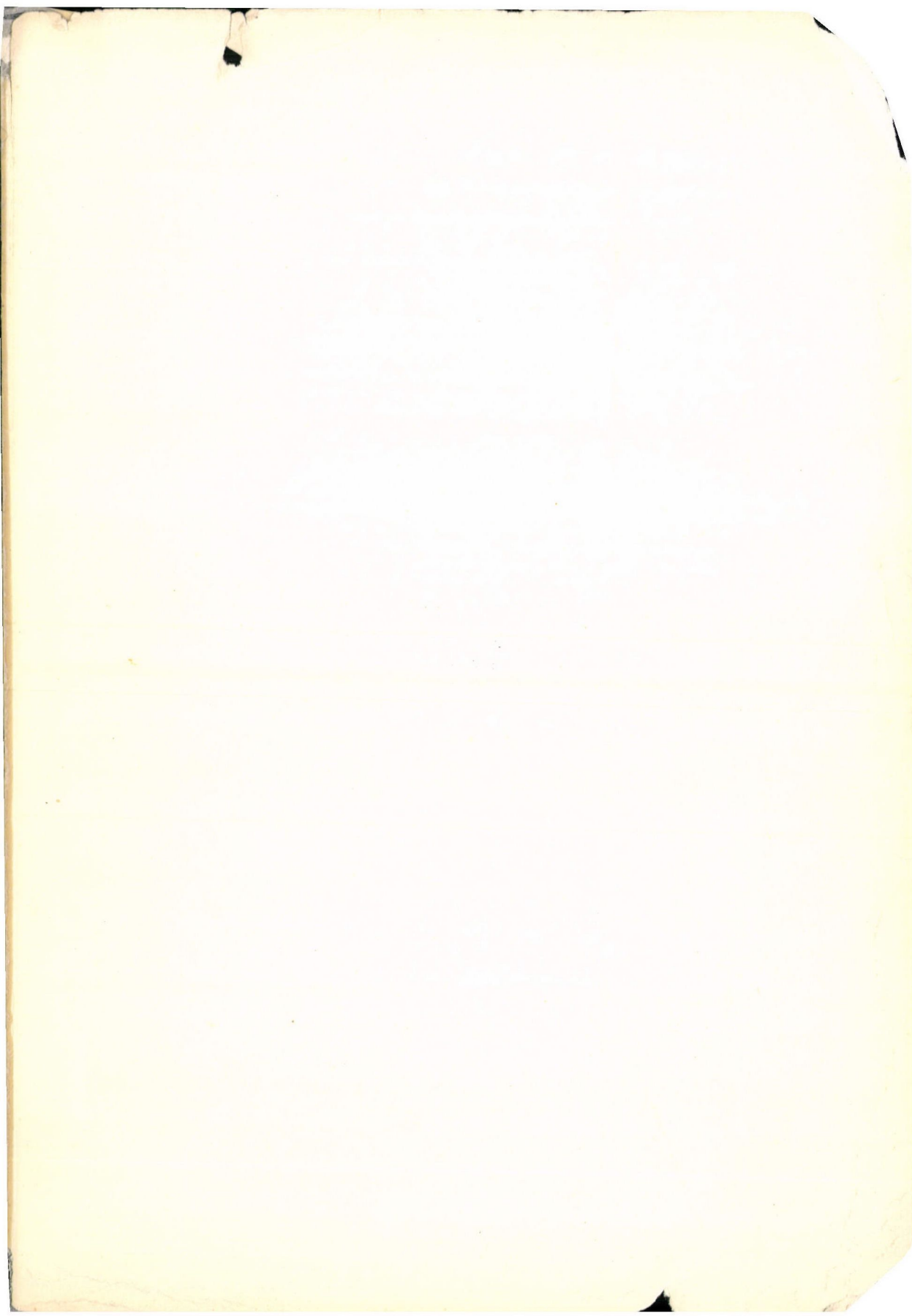
Szemle

Patterns of Communicative Behavior [A kommunikációs viselkedés mintái]. Ismerteti <i>Kelemen János</i>	265
Károly Sándor, Általános és magyar jelentéstan. Ismerteti <i>Kiefer Ferenc</i>	270
G. Varga Györgyi, Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Ismerteti <i>Kovalovszky Miklós</i>	279

Denis Lawton, Social Class, Language and Education [Társadalmi osztály, nyelv és oktatás]. Ismerteti <i>Kronstein Gábor</i>	283
A. Capell, Studies in Socio-linguistics [Szociolingvisztikai tanulmányok]. Ismerteti <i>Mikó Pálné</i>	290
Hoppál Mihály, Egy falu kommunikációs rendszere. Ismerteti <i>Nagy Ferenc</i>	294
Három szociolingvisztikai antológia. Ismerteti <i>Pap Mária</i>	296
Вопросы социальной лингвистики [A társadalmi nyelvészet kérdései]. Ismerteti <i>Péter Mihály</i>	314
Jaromír Janoušek, A társadalmi kommunikáció. Ismerteti <i>Szegfű András</i> .	319
Roman Jakobson, Hang—Jel—Vers. Ismerteti <i>Terestyéni Tamás</i>	323

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
 Műszaki szerkesztő: Tóth Erzsébet
 Terjedelem: 28,7 (A/5) ív.
 AK 1474 k 7275
 71.72043 Akadémiai Nyomda, Budapest
 Felelős vezető: Bernát György

Ára: 53,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST